ВІТЧИЗНА

10

1987

10'87

ЛАУРЕАТ ПРЕМІЇ ІМЕНІ ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО

Рішенням редколегії журналу «Вітчизна», затвердженим президією правління Спілки письменників України, літературну премію імені Юрія Яновського 1987 року в жанрі новелістики присуджено Сизоненку Олександру Олександровичу за цикл новел «А земля перебуває вовіки...» («Вітчизна», 1987, № 3) та новелістичні публікації останніх років.

Сердечно поздоровляємо свого давнього автора з високою відзнакою!

«З непам'яті десятиліть» — листи Василя Седляра до Оксани Павленко — читайте в номері

В. Седляр.

Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки»

Публікується вперше

ВІТЧИЗНА 10

ЖОВТЕНЬ 1987

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

• КИЇВ • ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В НОМЕРІ

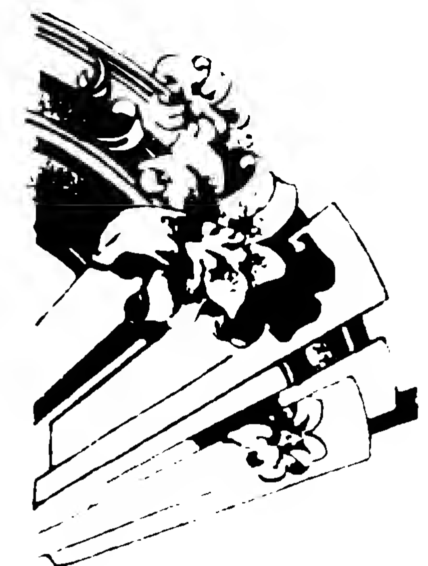

ЛЕОНІД ТАЛАЛАЙ

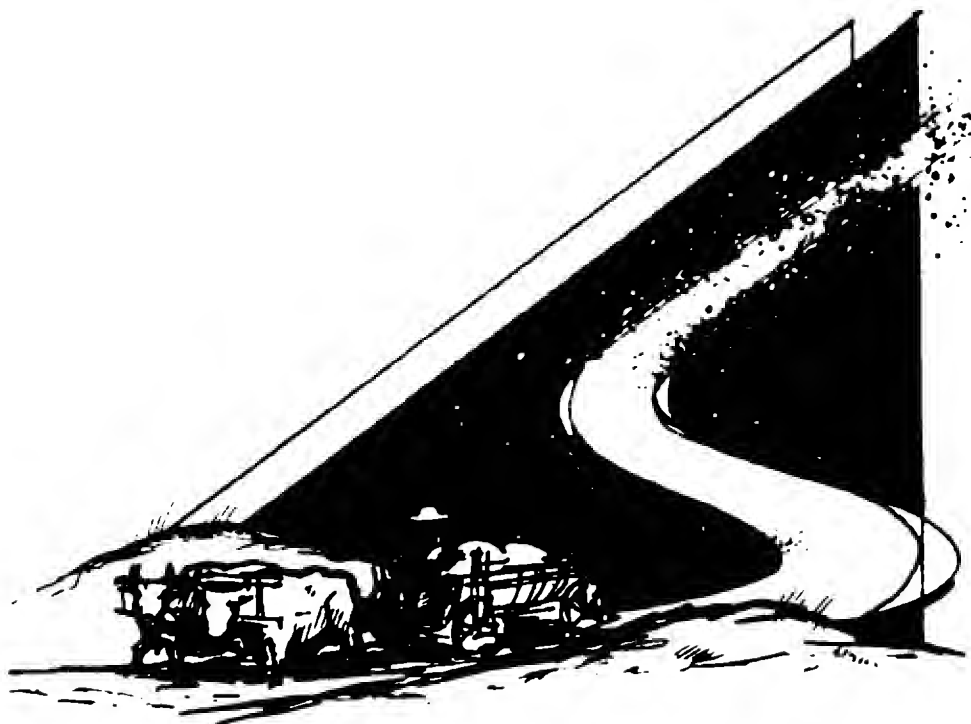

СТУПИТИ В ТЕЧІЮ

■

Залиті водою,
Чорніють діжки.
І дивиться в яму
В пілотці хлопчина,
Де важко по колу
Ступають жінки,
Де місять босоніж
Замочену глину.

А дід підкидає
Солому весь час,
То знову заміс
Поливає водою,
І піниться глина,
Яку вже не раз
Топтали в минулім
Вдова за вдовою.

Біліють хустки
В круговому ряду —
Вдова за вдовою,
За матір'ю мати,
Неначе громадою
Спільну біду,
Вже загнану в яму,
Спішать розтоптати.

Спочинуть хвилину,
З'їдять кавуна —
Це все, чим сьогодні
Уляна багата.
Та з самого ранку
Сміється вона
Вже ніби з вікна
Довгожданої хати.

Динамік хрипить
Про ясну далечінь,
Яку навіть пісня
Наблизить безсила.
І, вила ввігнавши
У власну тінь,
Закашлявся дід,
Обіпершись на вила.

ЧУМАКИ

І степ. І жайвір. І могила.
І тільки воля знемогла.
Лукава доля підмінила
Коня прудкого на вола.

Вели Булавіна до страти.
І переховував байрак
Тепер не лицарів Кіндрата,
А хапоруких харцизяк.

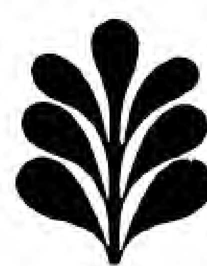

Важкі вози скрипіли сіллю,
І вже під крилами орла,
Неначе воля дикопілля,
Лежала квола ковила.

І довга-довга, як до бога,
А часом довшою була
Іще не зоряна дорога,
Що від копалень пролягла.

Ані криниці, ані тіні.
Давно відлежавши боки,
Куняли, мліючи від ліні,
По пояс голі чумаки.

І шурхотіли суховії
У туговухе забуття,
Що кров, лінива, як олія,
Перетече у майбуття.

Спекота дихала в обличчя,
І наяву а чи вві сні
Воли звертали на узбіччя
І щось шукали в бур'яні.

Взнаки давався кивень-місяць,
Роїлись гедзі, як біда.
Нарешті вечір. І підлісся.
І відпочинок. І вода.

Запах куліш. Воли дрімають.
В багатті плавляться гілки,
Куди, як диво, підкидають
Горючий камінь новаки.

Ватаг співає вже нової,
А з воза, під яким приліг,
Над молодою головою
Звисає плетений батіг.

ОБРІЙ

Збурунила і прокотила
Історія круті вали,
Що за могилою могилу
Над полем Диким підняли.

І ковилою відтужила
За давниною давнина,
І, ніби Лотова дружина,
Біліє баба кам'яна.

Стрибає коник серед квітів,
В пилку вельветовий піджак,
І наді мною у блакиті,
Як срібло, плавиться літак.

Лежу і трави розглядаю,
А назви їх... позабував.
Тремтять міражні небокраї,
Пливе крізь марево состав,

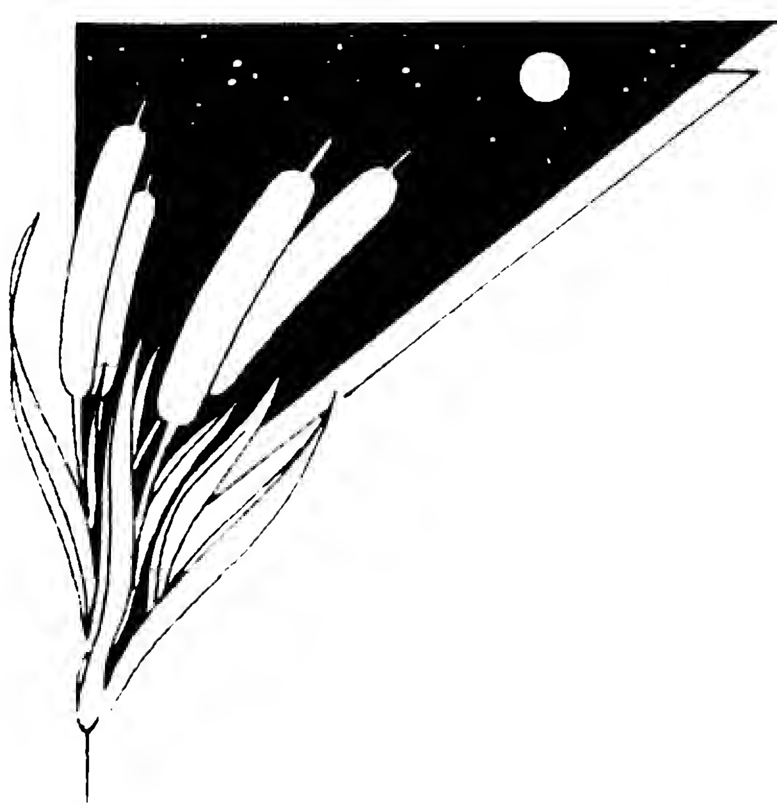

І наростає стук вагонів,
Немов біжать на глибині
Під батогами коногонів
По штреках коні вороні,

І, задихаючись від пилу,
Іржуть до степу у росі,
Куди повернуться сліпими,
Та ненадовго і не всі...

Малює марево хороми,
Тремтить дорога між колон,
І слизько світиться солома,
У чорний вдавлена гудрон.

Неначе кращий простір кличе
І знову погляд одрива
Від полинялого узбіччя,
Де назву втратила трава.

І, поспішаючи до нього,
Ти припадаєш до керма
І вилітаєш на дорогу,
Що обрій в небо підійма.

ОЧЕРЕТИ

На тихих берегах стоять очерети,
Стоять в чеканні стан супроти стану,
Уже готові небо перейти,
Ступить готові в течію багряну.

Здійма брижі ранковий суховій,
Над прірвою розгойдуючи берег,
І точиться назад передній стрій,
Неначе страх, поширюючи шерех.

Але позаду стиснені ряди
Стоять несхитно стінами глухими,
Не бачачи ні відблиску води,
Ні прірви, що розверзлась перед
ними.

А ще позаду спокій. Тишина.
Петрів батіг примружив синє око.
І на вербі гаївочка дрібна
Озвалася на пісню з того боку.

ПОКИНУТЕ КЛАДОВИЩЕ

Давно очима не шука
Знайомий горбик перехожий.
І не опуститься рука
Піднять останки огорожі.

Вони були... чи не були?
І чебрецем, і молочаєм
Могили мертві заросли,
І страху смерті вже немає.

Не пригадати, не знайти
Уже нікого і нікому.
І тільки де-не-де хрести
Лежать у відчаї німому.

Ніхто не згадує про них,
Сльозою пагорба не змочить,
Не дотягтися до живих
І не приснитися на дощик.

Лише у тихий літній день,
Коли вони стоять травою,
Далекий правнук їх іде
До них з байдужою косою.

Підспівує тихо
Дівчатам луна.
Сріблиться під місяцем
Листя вологе.

І музика ллється
У небо з вікна
Так само, як світло
На чорну дорогу.

І щастя так близько,
Що серце тремтить,
І крапля на краплю
Боїться упасти,

Боїться розлити,
Розхлюпати мить,
Яку відчувати
Дається не часто.

Стоїш і не віриш,
Що все це бува,
Захоплений дивом
І тишею ночі,

І щось, на людські
Не похожі слова,
Так само, як трави,
Як листя, шепочеш.

Обернешся раптом,
Поглянеш в пітьму —
Таке відчуття,
Що стояв хтось позаду

І чув, як ти клявся
В любові тому,
Кого вже не раз
І не двічі ти зрадив.

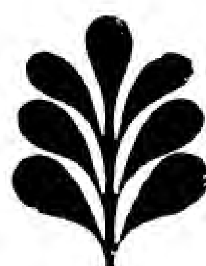

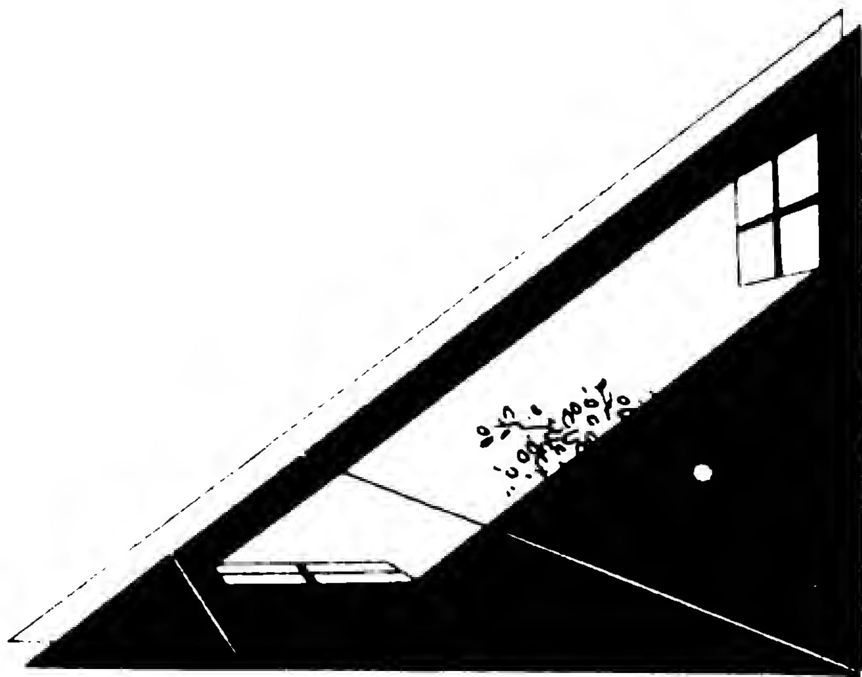

ЦАРИЦЯ СПЕКА

І підійшла цариця Спека,
І тільки глянула навкруг,—
Як заніміли серед степу
Типець, кострица і вовчуг.

І пригасати стали квіти,
Лише свою петрів батіг
Не встиг завчасно погасити,
Через оту бджолу не встиг,

Що все кружляла біля неї,
І наспівалась, і сама
Від колискової своєї
У квітці з квіткою дріма.

І сниться їй, бджолі, цариця —
Велика Спека Степова,
Яка з бездонного барильця
Меди пахучі розлива.

Уже важкі від нього квіти,
Але продовжує лиття,
Щоб хоч втомить, як не втолити,
Жагу бджолиного буття.

Ні втоми, ні тривог,
Ані турбот вчорашніх.
Виходиш із води
І, наче мимохіть,

Ти падаєш в пісок,
Голодний, як мурашник,
Що тіло обпіка
І спрагло шерхотить.

Пірнаєш в забуття
Глибоке, невситиме,
Від себе сам летиш,
Як річкою луна,

І дивишся здаля
Сторонніми очима,
Як мерехтить пісок
І тіло поглина.

Учора ще було.
І, ніби за водою,
Раптово попливло
Вгорі і під стопою.

І доки зір шука,
За що б його вхопиться,
Злітає і зника
В холоднім небі птиця.

І вітер за вікном
Над садом завиває
І погляд твій з листком
Від крони відриває.

Темніють, як на дні,
Всі фарби і відтінки.
І ловиш уві сні
Рукою соломинку.

І, звиклий до тепла,
Немов холодну воду,
Відчуєш, що сповзла
Додолу тепла ковдра.

І тягнешся мерщій
За нею до підлоги
Рукою, у якій
Немає вже нічого.

Стрибав, качався у ярку,
Лякав джмелів на конюшині.
Горіли щоки у пилку,
Як в золотому ластовинні.

І накупавсь, і загорів,
І наловив мільги доволі,
Куди хотів, туди летів,
І натомивсь від щастя-волі.

І, засинаючи, п'янів
Від медоцвіту золотого,
Але тяглася і вві сні
Рука, не знаючи до чого.

Тяглася з раю, звідтіля,
Де все було і все збувалось,
Тяглася в напрямку джмеля,
Що вже націлився на палець.

Тремтів на березі намет,
А понад плесами плескання
Котила хвиля в очерет
І затихала, як зітхання...

Все менше і менше
На вікнах казок,
І кольору менше
Стає голубого.
Від інею вранці
Засяє садок
І тільки чорнішим
Стоїть після цього.

Покинутим пензлем
Бурулька ряхтить,
На стежку шумливу
Націливши вістря.
Та ввечері знову
Дорога рипить,
І шиба пригадує
Пальмове листя.

Розхлюпують клекіт
Глибокі ярки,
То глухо відлунюють
Шерех металу,
В який поспіша
Закувати струмки
Та ж сама рука,
Що казки малювала.

Мал. О. Блащука

ЮРІЙ ОЛІЙНИК

ЧЕРЕЗ ФРЕСКОВИЙ ДИМ

●

Пам'яті академіка В. М. Ремесла

I. ГОЛОС

Я розхитую вісь світову
Не ракетами в дикім вирі,
Я розхитую вісь земну —
Вісь зернини!
Найтихіша моя війна —
Щохвилинна,
Бо невидима вісь ота
Починається зримо з зернини.
Вибираю з безладних звучань,
Граю пальцями на генотипах,
Вибираю з диких начал
Пісню хліба.
Чим зростеш ти, зернино Земля?
Чи розсієшся бомбами в порох?
Хто сповиє тебе, маля,
Світло чи морок?!
Заклинаю, плането, тебе
Нотним знаком малої зернини:
Стань добрішою, земле!
Стань добрішим, зерня!
Стань добрішою ти, людино!

II. МУЗИКА

В зачарованім колі
Він стоїть, в зачарованім колі...
Із колосся й людей,
Неба синього і яворів...
Він із власної долі,
Із своєї розлогої долі
Злетом рук
Виводить — як сіє — мотив.
Порух перший — на землю довкола,
Порух другий — на землю німу,
Порух третій — без ритму оцього поля
І планета б завмерла
І згорнулася в дику пітьму.
Ще і ще... До нестями, до сивої втоми,
До пульсуючих вен,
окам'яніння в руках,
До струн золотих, що ними колосся огромить
Мертві століття на його нескінченних літах.

Він не жив — він звучав,
Струнами влитий у поле,
А як сіяв — злітав
До весняних збубнявілих хмар...
Ось він іде
По молодому роздоллю,
Вічний і ніжний —
маестро мільйонів гектар!

●

У розверсті пащі древніх богів
Наскидаємо електронного мотлоху
І нумо прогнозувати погоду.

У важкі чаші хмар, що ними
Сове по небу вилинялий вітер,
Підмішаємо трохи води, аби
Людина знала, звідки вона;
Золоту громову блискітку, аби
Знала, якою є...
Азотної кислоти й інертного криптону,
Аби знала, якою буде...

Ми прогнозуємо погоду,
Вона прогнозує нас...

В оцім заблуканім колі
Я хотів би народитися давно
Віщим волхвом, який
Тримає блискавки в пазусі,
Фізиком,
Який мовчатиме про ланцюгову реакцію,
Прогнозистом, який
Наворожить: «Подекуди —
Лагідні теплі дощі...»

ФРЕСКА

Янгол небо згортає
Перед страшним судом...
Від краю до небокраю
Жужмом, в рулон!

Майстре мій горопашний,
Доле моя!
По небу, як по коханню згорілому,
Тьма!

Тьма на князівства і царства,
Тьма на твої митарства,
На очі і на вуста —
Тьма!

Дивом апокаліптичним,
Маревом навісним,
Жахом правічним
Почерез фресковий дим,
Як ти зриш у сьогодні
Із холоднечі століть!
Небо — папір розгорнутий,
Черкнеш сірник — згорить.

Витрушуйте з себе раба
Моди, начальства і «року»,—
Напівпоклони набридли.
Досить їх на віку!
Спогадом через епохи
Стоять у пісках піраміди —
Антипам'ятники Спартаку!

Мал. Е. Джафарова

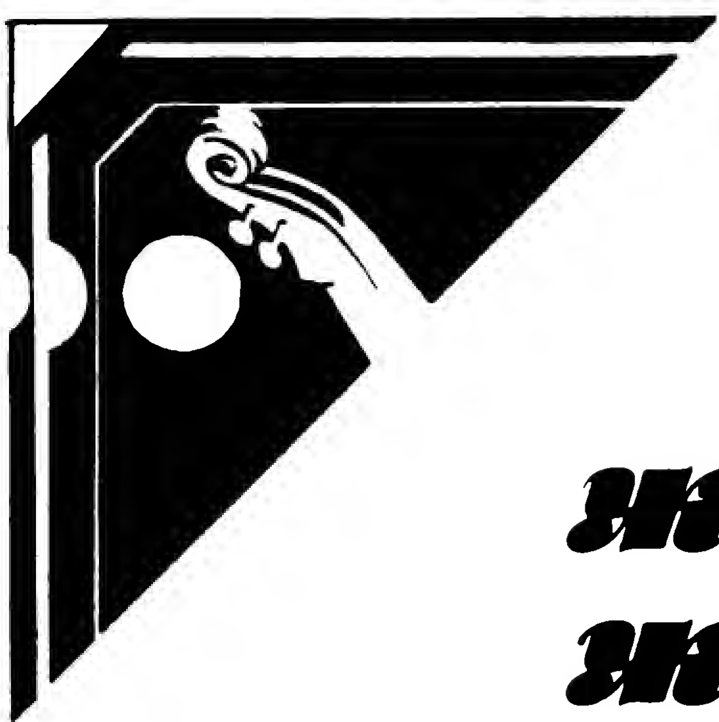

Живу роботою, живу любов'ю

Хай хвилі часу неперервні,
все ж в плин думок і почувань
ота злопомна ніч у червні
круту, різку поклала грань.

Я про воєнну небезпеку
читав і чув іще раніш,
та уявляю її — далеку,
а зблизька все було страшніш...

Коли скінчилася війна,
коли її пізнав я, кляту,
то дав тоді солдатську клятву:
хай не повториться вона!

Буть пильним вчусь не лиш з брошур,
а з кипеню життя живого.
Мій зір гострився об шахтний шурф,
де впали друзі Кошового...

Я пам'яттю вертаюся в тридцяті —
свої чернігівські юнацькі роки.
Були вони ударницькі, завзяті,
та і сумні, гіркі їхні уроки...

Коли в шерезі в голубому травні
стояв я на святковому майдані,—
мій друг дитинства, щирий друг мій давній,
підтятий наклепом, вмирав у Магадані.

Як міг до нього бути я байдужий
і навіть в день отой співати пісню?
Прости мені, прости мені, мій друже,
про долю я твою дізнався пізно...

Живу роботою, живу любов'ю
і опановую святу науку:
не буть байдужим до чужого болю,
чиюсь на відстані почути муку.

Тамарі Журбі

Ви листочок зелений прислали мені у конверті:
хай, мовляв, талісманом надійним він буде мені,
хай мене береже від недуги, від наглої смерті,—
він же вижив і сам у зими найжорстокіші дні.

Ви писали про те, що в кущі він вгорнувся у кригу
і зберіг там зеленість свою, весняної не гірш.
І поклав я його в заповітну, улюблену книгу,
на сторінку оту, де Тичини проміниться вірш.

Ваш листочок і досі зелений — не тліє, не в'яне,
хоч і снігу вже скільки мело і вітрів прогуло.
Я не вірив ніколи в якісь рятівні талісмани,
а в Поезію вірю, в її живодайне тепло...

У місяці твої останні, ненько,
яка ти стала всохла і легенька,
немов осінній лист, що обліта.
Був дощ, а потім сніг. Була сльота.
Ішли понуро за труною люди.
Не на могилу ще, а вже на груди
лягла печалі чорної плита...
Про матір знов мені приснився сон,
і став я згадувать її частіше.

Здригнувся я, коли зненацька в тиші
листок злетів із поріділих крон...

А чи себе я сімдесятирічним
хоч коли-небуть уявити міг?
Хай час ще трохи подарує стріч нам.
От день новий ступає на поріг.
Любов самовіддачею знаменна.
Коли життя моє вже на краю,—
не так про долю думаю свою,
а як ти, люба, житимеш без мене...

Мал. Е. Джафарова

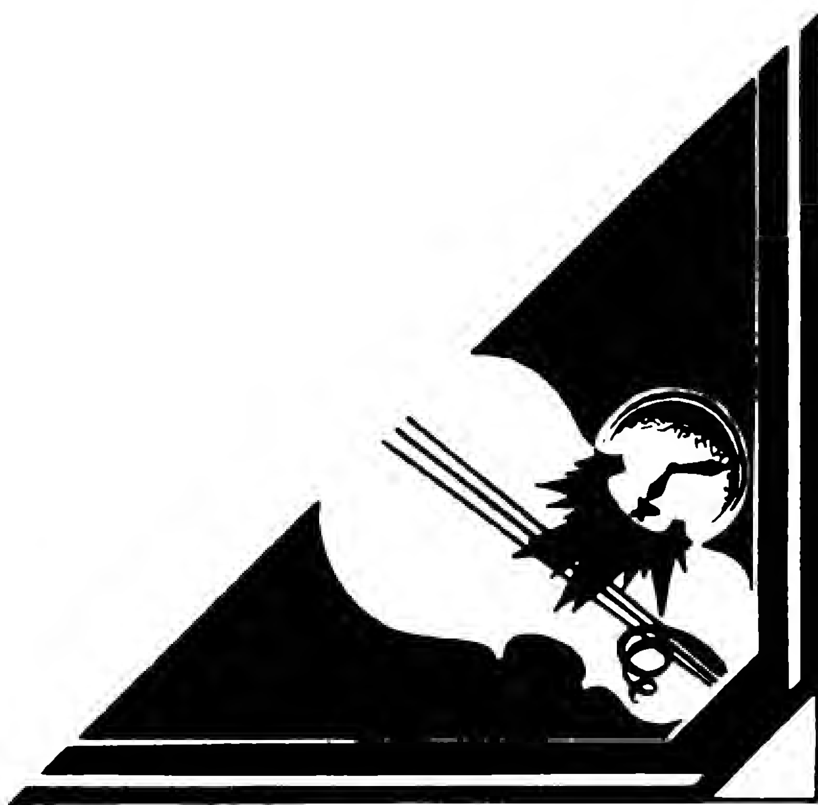

За голосом сопілки

ВАЛЕНТИНА ОТРОЩЕНКО

●

вози козацького обозу риплять за обрієм журавлями
за плечима розпукою віють
кличуть без голосу

линуть до причілкових вікон
хлібом сирітським в заплакані сни заглядають
землею наповнюють

●

й огорне смуток
наче на чужині
хтось обернув сестру в зозулю
діброву в полі запалив
щоб в безмірі неба
їй ніде було крила прихилить

●

старими неслухняними руками що на них тепла шкіра
шарудить мов квасолиння у велику червону хустку з китицями
і квітками мене запинає обтулює давно померла баба Ївга
велика червона хустка мітить під сволоки китиці віють
здіймаються береги баба Ївга мене обпинає обтулює
плаче наді мною

в полях тихі безвічні хори
над ними її самотній голос вдалині

●

сльози в душу з осмерклого степу
у якому до світу
невтихаючий стогін накликає коня
тихо йме коня темним степом козацької смерті
тихо водить
тихіше далекої сльози

●

під стріху сколихнувши темні звуки ночі
хустками даленіють
обличчям відлітають в поле

де в їх сивінні сироти збирають колоски
на зимних пагорбах
навколішки по схилах провіюють
страшне зерно пісень
і їхня ніч над нами не минає

●

знов зозуля

уже дівчата закували
і чути в полі орачам
як прихиляють неба їм
і одхиляються самі

●

селяни

тулячись вічності
дивляться далинóю
переходять темряву жита без пісень

біліють над осіннім полем за ластівками
лишаючи живим пітьму без білої сорочки

в різдвяну ніч із неба визирнуть
кинувши Плуга за обрій повернуться в село
синіми зламаними в риданні вустами
одігрівати під вікнами замерзлу колядку

●

чорна шовковиця
мертвий колодязь
вікна маленькі

тінь у зеленому небі

а по дорозі у сни
біле теля
біжить

●

напровесні понад ярами
воскресне темрявою дудочка із глини
дівчат-сиріт покличе до діброви
почути як зозуля сіє ряст

дух притаївши цвісти в його калині
ховатися за долю вдалині
і в дзеркалі що викує зозуля з їх сльози
топтати страшний ряст старечими ногами

●

понад жита вечірні гуки од села
благословення вечірнього миру в господах сповиває душу
дихає на вулицю теплом з білих хаток

та враз через старий вишняк з темних глибин віконця
з прихиленою мальвою до шиб
повіє мукою і страхом
і душу нікуди подіть

●

воли при ораниці спочили
лежить погонич обличчям у блакить
і чисте поле руйнує його тіло як зерно

●

вдовині жнива

маковим сном польоту мертвих
молитвами хворих за шибами в розкладі моху
віянням сили з блискучих очей в непевнім щезанні
на стежці в поле
тривожить вечір незміцнілу душу

сіра рука тулить до вуст глиняну сопілку
завмирають на схилах жнив останні жниці
опадаючи за сніп як за зозулин голос

●

опівночі рипплять ворота
волів мов дим виводить в сиве поле без зірок
кружляє водить оре сіє жне
і плаче в снопах залізних

у присмерку дівчата збираючи холодну м'яту
у борозні знайдуть волів
що білими ружами заболіли

●

дівчата у селі веснянками небо одчинили
блакиттю дихають за орачами що в поле весняне
в прозоре світу джерело занурюються душами співочими
мов птахи
людські очі у волів
в людей воляча лагідність і спокій
плуг за голосом сопілки

●

»...в жнива найбільш народу
з татарської неволі тікало...»

як вже того житечка святого добувались
на коліна вклякнувши
сльозою як Дніпром за бога захилялись
вже татарської неволі не опасувалися
як за шаблею козацькою —
за кожною стебелиною прихищались
до тепла землі і неба
великоднього ластівкою припавши
виполоненим серцем
знов зозулю
зачували
колоска в її горлі уласкавивши
в чисте і повне кування
мов у білу сорочку долі зодягалися
в поле до жита
в хату до роду

Мал. О. Бичка

Роман

З циклу «Земледухи»

У птаха є гніздо, і лігво має звір.
Як гірко й тяжко серцю молодому
Іти у світ, лишати батьків двір,
Казать: прости, мій рідний доме.

У звіра лігво є, і птах сидить в гнізді.
І серце в'яне, як трава від спраги,
Коли ввійду в чужий казенний дім,
А за плечима — латані бесаги.

Іван Бунін*

ЛИСТ ПЕРШИЙ

Від Іванни

...любов — це поєднання коханої людини зі своїми основними й найщирішими ідеями, здійснення через неї (коханого — кохану) свого сенсу життя...

Андрій Платонов

Ти, либонь, і не підозрюєш, Мар'яне, що я напишу тобі відразу ж, за перших хвилин розлуки, та ще й стільки... Ну, те, що багатенько,— все це, зрозуміло, написалося не сьогодні, не зараз, не цієї ось миті. Воно призбирувалося ще відтоді, як бог обдарував новою — через п'ять років! — зустріччю з тобою. Чула по радіо: десь там, у наших краях, уже почалося вибіркове закриття вологи: оці нотатки також вибіркові, вела їх залежно від «кліматичних умов»... А навіщо?.. Це вже, бачиш, натура така писуча — завжди що-небудь шкрябаю. От, буває, викличуть на який-небудь симпозіум місцевого значення, а він такий уже нудний, що мухи догори лапками падають, поснулі, зі стелі у склянку з водою на трибуні; тоді виймаю блокнот, на сцені схвально перезираються: подивіться на оту молодицю, ото вже завзята, конспектує, не розгинаючись!.. А це мовби самозахист душі: що нудніша балаканина, то веселіші нотатки!..

Отже, всі ці дні, коли певні обставини, часом не тільки об'єктивні, заважали вибалакатися перед тобою, я сповідалася чистому аркушеві паперу, мов дитині з не заплямованою ще совістю. Певна річ, усе це писалося тільки для тебе й більш ні для кого; іноді навіть уявляла собі, як ти читаєш оцю писанину: коли почухуючи за вухом, коли

*Переклад автора

зламавши брову бумерангом, коли відкопиливши по-патриційському нижню губу; але так і не зважилась віддати тобі цей зошит, усе відкладала до слушнішої нагоди, хоча були такі моменти, коли мені здавалося, що це єдиний шанс тебе «завоювати», бо, прочитавши все це, мав переконатися, що я далеко не така, як ти про мене думаєш, й перемінити своє до мене ставлення...

Щойно подивилась на годинник і відзначила, що вже півгодини ти їдеш од мене далі й далі; навіть подумати страшно: а що, як це назавжди?

На положистому пагорбі, під планетарієм (ти казав, що цей куточок завжди нагадує тобі Карлові Вари), розгонисто врісши у рясно зоряне небо, по-весняному жваво перешіптувалися смереки, а ворони все ще вовтузилися перед сном, з гнізд їхніх, схожих на шапки, шурхотіло донизу сухе патиччя, і ти — вже після всього — сказав, що страшенно не любиш, коли тебе проводжають, і сам не любиш проводжати когось; тієї самої миті (а вона може настати й геть несподівано, навіть тоді, коли все ще йде узвичаєною колією, коли оглушливо гримить довкола музика, і всі казяться, мов завтра уже потоп, і ти, піддавшись загальному шалу, казишся вкупі зі всіма, пригортаєш у танці жінку, значущо дивишся у розіскрені очі, дурманієш од збудливого запаху жіночих кіс),— отже, тієї самої миті, коли раптом щось ніби гахне в самісіньке тім'я, і ти усвідомиш, що вже ніби й зайвий у цьому ілюзорно-безтурботному світі, що минулися котові масниці, і вже дуже виразно, ну, так, буцім сидиш у «Дружбі» й дивишся кіно про себе самого, бачиш, як ідеш знайомим двором, нишпориш поглядом по рідних вікнах та балкону, заходиш у засмічений, обгурканий, розмальований і пописаний, як громадський нужник, під'їзд, підіймаєшся ліфтом на свій поверх і, обмацавши усі свої кишені, чи, бува, не завалялися там два квиточки на танці, натискуєш на гудзик електродзвінка; бачиш, як тебе зустрічають,— оглядають з голови до п'ят, аби упевнитись, чи таким, як од'їздив туди, повернувся, чи від тебе лише половина зосталася, і ти відводиш очі, бо тобі здається, що вони занадто вже блудливі, чи, навпаки, дивишся в ті ревізорські очі занадто сміливо, навіть нахабно, прагнеш гіпнозом замаскувати усі свої «гріхи»,— і, попрохавши (тієї хвилі сам себе ненавидиш, у тобі знову прокидається приспаний раб), аби тебе не проводжали, буцім одразу й «очищаєшся», зрікаєшся того, що було з тобою до цієї хвилі, назавжди вимітаєш зі свого життя, як сміття з хати, чи в кращому разі спроваджуєш кудись на задвірки пам'яті. Якщо тобі й справді було добре, ну, «добре», може, не те слово, коли ти спізнав і пережив таке, чого з тобою ще не було, воно згодом само про себе нагадає, воно прийде у твої самотні ночі, зробить їх видюще-безсонними й зоряно-щасливими, бо повторне переживання завжди глибше, тут ми начебто владні над часом, можемо крутити свої спомини, як аматорські кінострічки, одні кадри зупиняти, повертати назад, другі гнати вперед; то чи так уже конче потрібно уподібнюватися отим двом, про яких співається у пісні «Коли розлучаються двоє»?..

Від оцих твоїх слів в душу вдарило щойно померлою зимою, і сама я почужіла, одначе легко, навіть занадто, погодилася з тобою, сказала, що й сама не люблю, коли оті двоє, розлучаючись, беруться за руки і тяжко, і важко зітхають, без міри зітхають вони, життя навчило дивитись на такі речі стримано, коли не скептично. А за дві години до твого від'їзду навіть прощальне «посланіє» нашкрябала: «Коли вже так судилося розлучитись, то розлучатися треба легко, так, ніби завтра знову зустрінемось, а от зустрічатись треба так, наче не бачились цілу вічність. Не знаю, чи обдарує бог ще однією зустріччю з тобою, та коли раптом... одного разу... наперекір усьому... зателефонуй... напиши... поклич... Ось так, Моя Світлосте!..»

Пускався дощ, і я...

Уявила, як ти усміхаєшся, професійно думаєш: о господи, навіть

в інтимних листах не обходиться без літературщини!.. Неодмінно треба пов'язати стан душі зі станом природи чи, навпаки, зіграти на контрастах!.. Тому про дощ утримаюсь...

Одне слово, сказавши тобі там, у хорі під липами, усе те, що кажуть за таких випадків, і твердо собі постановивши не проводжати тебе, я пішла додому, сіла до столу й розгорнула твій «Закон Ома»... «Ти знаєш, поверталася вчора з процедур, зайшла до книгарні коло церкви — я страшенно люблю в чужих містах ходити по книгарнях. Роздивляюся полиці, і раптом ніби поштовх у груди: на полиці твій новий роман!.. А ти навіть не похвалився... Автограф надпишеш?» — «Про це можна й не питати. Я мав би давно це зробити... Я теж люблю ходити по книгарнях, але ніколи туди не заходжу, коли знаю напевно, що там є моя нова книжка. Соромно побачити на полиці не одну, а цілу купу. Це для мене мука — купувати й роздаровувати свої книжки. Першої хвилі, як побачу на полиці, хочеться скупити всі примірники й спалити. А потім виходиш з книгарні, як після випадкової зустрічі в чужому місті з дорослим сином, котрий живе своїм, самостійним, незалежним од мене життям, не хоче визнавати мене за батька, каже сердито: «Я вас не знаю, дядьку, чого ви чіпляєтесь до мене?!» Куди простіше дати комусь прочитати рукопис. Хоч його й розкритикують у пух і прах, я можу сказати: добре, я це виправлю, перепишу, а книжки вже не перепишеш. Я прихопив з собою рукопис одного оповідання, називається «Закон Ома», написав його перед від'їздом сюди, це про мого односельця, а про твого родича Івана Ниловича Земледуха, його в нас по-вуличному називають Іваном Великим; я послав те оповідання знайомому редакторові, але мало надій, що його надрукують, то все ще правлю, редагую, переписую. Хочеш, дам тобі один примірник?.. Тільки читай з олівцем, нещадно малюй, потім... коли мене вже тут не буде, напишеш, як воно тобі, тільки одверто, пам'ятаючи афоризм про Платона: «Амікус Плято, сед магіс аміка верітас». Можливо, друзі Платонові й стверджували: «Платон мені друг, та істина дорожча»,— але ж це зі сфери дружніх почуттів, а як бути з люблячим серцем?.. Хто тут дорожчий?..»

Робота, яку ти просиш виконати, вимагає холодного розуму, об'єктивності, це, з одного боку, саме по собі важко, а з другого — це, природно, важко для мене: розумієш, я ще можу сказати, висловити думку в розмові з тобою, тоді одразу відчула б, що моя думка, висловлена вголос, уже не моя, кудись не туди заводить, і на ходу відразу перебудувалася б, мобілізувалася, щоб точніше висловити все те, що хочу сказати, розумієш?.. Ти все, звичайно, розумієш... уголос висловитись і то нелегко, а написати просто ризиковано; вчитуватися в кожну фразу, обдумувати й осягати її зміст і звучання, щоб вона відповідала тій істині, яку ти вкладав,— це величезна праця, яка потребує часу, розуму й чисто професійних навичок, а цього мені якраз і бракує; ти просив креслити олівцем, звичайно, це була б природна форма роботи, бо навіть просто знак запитання передбачав би певну незгоду, переосмислення, й по ходу п'єси, як мій тато, бувало, казав, це було б органічно, але, ти знаєш, я не зважилась на це, важко навіть пояснити чому; хоч рука іноді й тяглася автоматично по олівець, та я лише фіксувала й відсмикувала, думаючи, що це було б просто свинство щодо тебе... Може, я щось і напишу про це твоє оповідання, таке для мене близьке, але згодом, коли мине певний інкубаційний період, тільки не тепер, коли, ти сам розумієш... ти все, звичайно, розумієш...

Відклала рукопис, розгорнула роман... Не змогла вчитатися — зовсім інше малювалося за рядками... А за вікном верби плакучі обережно вбивалися в перше листячко, ще дрібне, водяно-зелене, але вже веселе, і віти звисали святковими гірляндами... Ну, а тут як мені бути — поєднати стан природи й душі чи зіграти на контрастах?.. Уже що вийде, то вийде... Ні, я гадаю, що саме час разом з тобою перегорнути кілька сторінок мого тутешнього щоденника... Саме дописала арку-

шик, а нового починати поки що не хочеться... Давай повернемось туди, де тебе вже нема, може, й взагалі... не було...

Час і місце дії значення не мають.

Познайомились, перекинулись кількома репліками, хоча й гречними, але такими ритуально порожніми, що навіть почуті імена відразу потонули в словесах, наче каміння в піску, їх несамохіть заступили народжені відразу ж прозвиська — і, либонь, заступатимуть аж до кінця «великого сидіння» за одним столом, снідаємо, демонструємо один перед одним вишукані манери, старанно дбаємо про те, щоб не прицмокувати; одне ж крісло навпроти, під салатовою стіною з кавуновим натюрмортом, порожнє, і чомусь страх як цікаво: кого ж посадовлять?.. Тільки б не ще одну кінозірку в зеленій або жовтій (колір натур неординарних) шкірянці поверх червоного спортивного костюма. Іван Іванович двома пальцями поправляє на перебитому переніссі золоті окуляри.

— Н-н-и-де-е... Щось не видко нашого Мар'яна Кіндратовича... І в «хорі під липами» не було.

Краєм свідомості — наче іскра з-під трамвайного колеса: який Мар'ян Кіндратович!.. Може, це... Еге ж, один пес Рябко на селі... Тим часом Іван Іванович питає далі:

— А ви, Іванно Гервасіївно, любите співати?.. Ви тут уперше? Уже чули, як тут співають? Єдиний на світі співочий курорт!

— У нього звечора був напад,— каже підмальована кінозірка в зеленій шкірянці, чи то Емма, чи то Елла, чи то Алла, одне слова, Зелена Шкірянка. — Камінці в нирці заворушилися.

Таким тоном говорять лише близькі подруги, і це мене чомусь дратує. Та візьми себе в руки, кажу сама собі, хіба тобі неоднаково? Де-де, а тут усі про всіх усе знають, тим паче коли за одним столом. Оцей «наш Мар'ян Кіндратович», можливо, зовсім не т о й, а радше — невідомий.

— Про вовка помовка,— каже... Рудий Велетень.

Сама собі усміхаюсь: двоє прозвиськ уже спекла!

Тоді простежую за рухом його бороди-лопати, й почуте, подумане враз поєднується з побаченим: «наш Мар'ян Кіндратович» — це таки й справді т о й, а не хтось!

Чого ждати від долі, коли вже першого дня дарує такі зустрічі? Добра чи лиха прикмета?

Це саме той момент, коли при всій своїй самозакоханості усе ж таки бракує нахабства подумати, що вираз твого обличчя аж надто вже інтелектуальний.

У сивому, у три нитки плетеному, але трохи завеликому (подумалось: як же він схуд за ці роки!.. але це йому пасує, робить його більш... демократичним) светрі поверх картатої фланелевої сорочки, сірих вельветових штанях, такий же кучерявий, але зачесаний уже на проділ, невиспаний, а може, вимучений нічним кризом, ти підійшов, невимушено привітався, усміхаючись, наче кхмер, усім разом і кожному зокрема, назичив: «Смачного!» — затримав погляд на мені, сказав: «Значить, сьогодні у нас новенька», сів навпроти і, навмання розбираючи столове начиння, знову подивився на мене, як здалося, напружено-вичікувально.

— Познайомтеся,— сказав Іван Іванович,— це наша...

— Спасибі, Іване Івановичу, ваші слова додають мені певності в тому, що й справді бачу перед собою Іванну Гервасіївну,— сказав ти трохи іронічно, пропонуючи гру в змову.

— О-о, то ви давно знайомі! — сказала Зелена Шкірянка ревниво. — Дуже цікаво. Це так приємно — зустріти у ведмежому закуті з тисячами чужих пик рідну душу!

Я подивилась на неї і передовсім чомусь побачила шию й подумала, чи вона, бува, не займається вкупі з Рудим Велетнем штангою або принаймні боксом. Вона ж сказала далі:

— То ви з одного міста? Ніколи там не була. І не шкодую. Минулого літа наша кіногрупа працювала на Полтавщині. Заїжджаємо до одного задрипаного містечка, а через усю вулицю транспарант: «Вас палко вітають Кобеляки!..» Напевно, і ваше місто...

— Наше місто,— перебив ти,— також завжди радо вітає кіномитців, але може так проводжати, що...

— Краще налягайте, друзі, на манну кашу,— примирливо сказав Іван Іванович,— бо захолоне.

З їдальні виходили всі разом, і на сходах Зелена Шкірянка, котра демонструвала обтягнуті спортивними штанятами круті стегна, обернулася до тебе й сказала тоном власниці:

— То на процедури, товаришу письменник?

— На щастя,— сказав ти, беручи мене попід руку,— я ще маю трохи часу, аби на власному прикладі упевнитись у слушності вашого, мадам, афоризму щодо рідних душ.

— О-о, певна річ, певна річ! — милостиво дозволила Зелена Шкірянка. — Ідіть трохи поспівайте. — І підхопила попід руки Івана Івановича й Рудого Велетня.

На вулиці я осліпла від сонця й спитала:

— А як ми це зробимо?

— Сьогодні теплого Олекси, і ми могли б піти до озера, щоб переконатися, чи й справді щука розбила хвостом кригу, але мені треба набрати в термос «Нафтусі», тому давайте прогуляємося лише до горішнього бювету. Цілком достатньо для експерименту.

— Вам приписали пити до й після?

— Тільки до. Я тут не сам.

— А-а, «Пічки-лавочки»?

— З тією суттєвою різницею, що в Шукшина Іван Расторгуєв їде на курорт з дружиною Нюрою, а я тут з матір'ю, купив для неї курсівку.

— Ви гарний син,— сказала я, відчувши, як з душі зсунувся важкий камінь.

— Невже ми так почужіли, що знову перейшли на «ви»? Та це ж було тільки вчора! Хіба ж ні?

— Як для кого. Метаморфози таки й справді відбулися, якщо ви, такий балакучий ще п'ять років тому, промовчали майже весь сніданок.

— Навпаки, пробалакав.

— Ваші погляди, від яких я не могла дібрати, чи манна каша пересолена, чи пересолоджена,— ви називаєте це балачкою? І що ж то була за балачка?

— Ну, спочатку я питав: ти пам'ятаєш?

— А ти пам'ятаєш?

— Іноді мені здається, що наша пам'ять — це вежа з дитячих кубиків; стійкі лише ті, котрі насподі, та й то відносно. Подібні думки — одна з прикмет... другої молодості. Але іноді за стресових ситуацій моя пам'ять несподівано творить чудеса.

— Виходить, оця наша друга зустріч — стресова ситуація?.. Ось чому весь час мені здається, що ви ждете докорів. Але за віщо ж мені вам докоряти?

— А «запасний варіант»?

Неквапливою ходою нероб, якими почуваємося під час відпустки, ми йшли спочатку улоговиною; сюди ще не сягало вранішнє сонце, і ця місцина курортного парку нагадувала окупаційну зону зими з надсуворим режимом, де під страхом негайного й довічного замороження було заборонено будь-який рух і будь-які голоси весни, і навіть синиця боязко тівівкала десь поза межами цього концтабору, як у бога за дверима, повторюючи рефреном одне й те ж: «Ті-віз, ті-віз, покинь сани, бери віз!» — а потім непомітно опинилися на пагорбі — тут молодший брат березень латав боки старшому братові лютому до живого чорного тіла, і з ран дзюркотіла жовта сукровиця, а з дебелих,

засадних дубів, либонь, виходили зашпори, бо довкола ніг танули, ширшали вічка.

— Будь ласка, не обіймайте... А знаєте, нинішній день можна було б назвати й теплим Мар'яном!.. Шкодую, що поїхала в цьому пальті...

— Хіба ж ви не знали, що їдете у весну?

— Передчуття весни у другій молодості здебільшого оманливе... Та й не хотілося, щоб зима вже минала ся...

— Так, менше розчарувань... Я також перестав квапити весну. Взимку, особливо коли бачиш і чуєш, як гуляє віхола, заспокійливо думається про весняні настрої.

— Ну, для мене це ще й перша зима за п'ять років.

— Десь є вічне літо?

— Вічне літо набридає так само, як і вічна зима. Душа завжди прагне перемін, нехай навіть ілюзорних.

— Мені здається, Іванно, що в другій молодості можна уже й не грати, а давати волю всьому тому, що маємо за душею.

— Ні, справді, Мар'яне, я не маю до тебе жодних претензій.

— Але ж воно тяжіє над тобою, я це відчуваю. Може, все-таки варто порозставляти всі крапки над «і» в тому, що було, і почати з чистої сторінки, чи як тобі здається?

— Це вже добре, що тебе мучить сумління, починаю думати, що в тобі дедалі менше лишається від лицедія. Але ж усі крапки давно вже порозставляло саме життя. І, власне, нічого ж і не було...

— Ти чудова жінка, Іванно! Признаюсь тобі щиро: я не дуже люблю поновлювати давні знайомства, іноді це буває так само нудно, як перечитувати вивчену майже напам'ять книжку. А от зустрічі з тобою страшенно радий... Вважай, я освідчився... І мені дуже хочеться, щоб твої весняні передчуття цього разу справдилися...

Твоїми б устами, Мар'яне, та мед пити.

Навіть у вічному літі ждеш весни як надії на те, що одночасно з природою помолодшає й душа; коли ж знову повертаєшся з літа в зиму, вона видається нестерпно довгою, і тоді уявляєш: прокинувшись у зимувальній ямі і підпливши на теплого Олекси під бульбашково-позеленілу кригу, щука розгортає її ударом пругкого хвоста; і шумливо одного дня скреснуть ріки, ставки й озера, і відклекотять туманними яругами запінені, талі води (я так люблю, стоячи край відчиненого в досвітню густу синяву вікна, слухати їхнє весілля, то, здається, саме життя стверджує себе отак по-язичницькому ошаліло); і синиця таки продзьобає ластату шкарлупку весни; і на благовіщення понад млосно розбурканою землею хвилясто закурять прозорі кострища відпарів — і не хочеться думати тоді, що десь повним ходом готуються до зоряних війн, хочеться просто жити, але просто жити... не можна, треба ще здобути на це право; і коли помітиш, як висилюється з-поміж усілякого хлуду молода трава, така ще гостра, мов циганські голки, така ще тендітна, така ще квола, що аж п'яно похилитується від спроби дотягтися до сонця й трепетно радіє, що їй це щастить, що вперше пізнає чи усвідомлює життя й зеленіє з усієї сили, прагне якомога хутчій позапинати веселими лаштунками усе те сіре, чорне, руде, одне слово, смутне й непривабливе, що нагадувало про застій у природі; а ще як день перекинеться понад тобою лунким дзвоном, і здається — ніколи не буде впину оцьому буйству воскреслих барв і струмуванню тепла, що прагне затопити найменшу шпарину й виколошкати звідтіль останніх диверсантів зими, і відчуєш, як вітер, не тільки теплий, а немовби живий, одухотворений, чи що, обіймає тебе, наче коханий, і дмухає попід руки, ніби попід крила, і в тобі знуртовується сила молода, хоча нинішнього ранку від усіляких болячок заледь здужала піднятися з ліжка, всю тебе охопить бентежне передчуття, що ось-ось має статися щось небувале, виняткове, незвідане, і ти панічно боїшся проґавити ту мить, коли це має статися, бо тоді здається, що та хвиля вирішальна.

Але це буває тоді, коли в тобі ще не померла жінка.

Звичайно, як і кожного, бог наділив мене розумом для того, щоб коли-небудь я зрозуміла: жити самим лише розумом не можна; людина живе й почуттями. Мені ж здається, що в тому віці, який ти делікатно називаєш другою молодістю, мій розум здатний тільки на одне — зафіксувати, що мене, буцім мамонта, допіру відкопали з вічної мерзлоти.

Коли на душі тоскно, самотньо й порожньо, згадуються усілякі миттєвості, котрим спочатку й значення ніякого не надаєш, бо, здається, все це невід'ємне від твого життя. Справді, що ж тут незвичайного: не було ні палких обіймів, ні солодких поцілунків, просто... спочатку він співав у хорі під липами, а я стояла в натовпі слухачів, позаду Рудого Велетня, котрий, згорнувши на могутньому череві куці руки, радив густим басом: «Женіть отого естрадного діяча у три вирви! Не треба, як на естраді, на естраді якраз погано, так погано, що далі вже нікуди, то не концерти, а упирсько-відьомські шабаші, співайте, хлопці, як народ співає!..» Він мене все-таки помітив, усміхнувся, підійшов, і потім ми просто сиділи на лавочці, правда, дуже близько одне від одного, відчували крізь пальта тепло одне одного, слухали, як під липами співали далі: «Біла хата в саду, біля хата, як лебідь у морі, я під вишнею жду, жду тебе в солов'їному хорі»,— більше мовчали, ніж говорили, але як же хороше, як легко й виповнено було на душі!.. От лише я з цією безглуздою зачіскою... Ціле життя у мене щось та не так, як у людей, щось та муляє, сковує, заважає відчувати себе повноцінною... Гм-м, Марина Владі... Дурниці!.. Учора, звільнившись од надокучливих процедур, побігли з Мишустіною в «Дружбу» на «Чаклунку». Уже, здається, напам'ять знаєш, про що там, але Марина Владі — це сама цнота, Інга її увижається на кожному кроці... Що ж спільного?.. Авжеж, дурниці... А може, йому збоку все-таки видніше?.. От і Мишустіна каже: такі жінки, як ти, Іванно, одна на тисячу!.. А чому не на мільйон?

Купила турпутівку на дводенну екскурсію до Ужгорода, їхати чи ні?.. Поїхати — два дні тебе не бачити... А хіба я тебе бачу?.. От і сьогодні жду, жду, як з моря погоди, жду й тихо-тихо мрію... Де ж ти?.. Бачимося здебільшого у їдальні, потім ти зникаєш, і життя тече попри мене, як вода попри самотню вербу на березі, лишаються тільки миттєвості... Дивна, навіть незбагненна твоя поведінка. Ти мовби кажеш мені: ну, спасибі, що не маєш до мене жодних претензій, але й на свободу мою не вельми посягай, не люблю, коли мене тримають у руках.

Отже, навчитися жити без тебе? Вчуся — нічого не виходить. Ми не в однаковому становищі! Ота наша перша зустріч особисто для тебе — лише втрачена можливість, а для мене це щось значно більше. Ти весь час зі мною, всі ці п'ять років. Учора дивлюсь на тебе за столом: ти такий до болю рідний, аж мені серце крається...

Ні-ні, дурненький, я не хочу тримати тебе в руках, боронь боже. Коли мужчина дозволяє жінці взяти себе в руки, то вже й не мужчина. Справжній мужчина сам себе тримає в руках.

Ну, так, я розумію: ти тут не сам.

...Поверталися з прогулянки до лісництва, де Іван Іванович спочатку показав нам приречену закохану пару в світі дерев: кремезний дуб обвив боковим рівнобіжним до землі конаром струнку смереку за стан, наче рукою; подме вітер — обоє розгойдуються, дубова рука треться об смерековий стан; смерека, мовби стиснута в обіймах, усихає од верхівка до відземка, а дубові чорніє тільки рука, потім писав весняні етюди, а ми спостерігали, вражаючись, як майстерно передає він колір та перспективу. Поспішали, захекались, навіть пара з нас валувала, буцім з підпалених коней. Під розкішною «Молдовою» Іван Іванович поглянув на годинник, безнадійно махнув рукою: «Нема вже чого бігти, «Нафтусі» ще встигнемо випити, а...» — «...Вечерю віддамо ворогам,— засміявся ти й запропонував: — Ходімо до мене. Маю яблука. Бунінські. Антонівки, справжні».

Поки сичала, булькала, закипаючи, в чайнику вода, ми сиділи за

твоїм столом, на якому лежала одна-єдина книжка — «И. А. Бунин, Поэзия и проза», хрумали яблука, ти оповідав пригоду з яблуками під новорічну ніч. Відчинилися нечутно двері — увійшла літня селянка. Я відразу ж здогадалася — твоя мати. Вона розгублено зупинилася на порозі, навіщось погладила шкарубкими пальцями порцелянову мушлю умивальника, тихо привіталась, підсліпувато мружачись за випуклими скельцями окулярів, очікувально подивилась на кожного з нас. Я подумала... еге ж, був такий гріх, каюсь... подумала, що й ти першої миті розгубишся, але ти спокійно підвівся назустріч, допоміг матері роздягнутись, тоді підвів до мене: «Познайомтесь, мамо, це — Іванна Гервасіївна Земледух». Твоя мати подивилась на мене, тоді на тебе, і я подумала спочатку: «Який же разючий контраст: мати — селянка, син — інтелігент!», потім: «Зараз він уточнить: родичка наших, івангородських Земледухів»,— але ти нічого не уточнив, і я дуже запишалася тобою. «То й будьмо знайомі, дочко,— усміхнулась твоя мати. — Баба Донька, ну, Євдокія Данилівна...» Я нахилилась і поцілувала її в руку.

А вночі мені приснилось: варимо з твоєю матір'ю борщ... на печі! Не в печі, а на печі, розумієш?.. Варимо оцей самий борщ, присмачуємо... сливками-угорками, твоя мати оповідає мені про свою невістку, плаче, а я кажу: «Не треба, Євдокіє Данилівно, я добре знаю Софію...» Прокинулась, питаю себе: до чого воно?.. Змусила себе заснути — знову сниться: ти бредеш крізь піщану пустелю, стомився, майже знесилів, я вибігла, зустріла, хотіла тебе нагодувати тим борщем, але в незаметеній хаті — на столі, на лавах, на підлозі — був тільки брудний посуд, помити ж не було чим...

Авжеж, я розумію: ти мусиш бути й коло матері, принести в термосі «Нафтусі», провести до дієтичної їдальні, потім на квартиру... У тебе зовсім мало часу... Але ж, але ж...

А тут ще ця Зелена Шкірянка з боксерською шиєю та голосом-удавом!.. Як сяде поруч до столу чи прошурхотить на вулиці попри мене, то відразу виникає напруга, як перед посухою... Хто вона?.. Так багато про себе розбазікує, стільки туману напускає, а за всім цим порожнеча. Учора каже Рудому Велетневі: «Як там, Миколайовичу, ваш Кишинів?.. До речі, я там колись училася, в університеті!» — «А на якому факультеті?» — зацікавився Рудий Велетень. «Ну, на цьому, як же його? — напружила шию, манірно пустила очі під лоба, але так і не змогла пригадати, викрутилась: — Ну, його потім закрили...» Замість Зеленої Шкірянки чомусь знітилась я... Коли ж вона питає: «Що нового написали за ніч, товаришу письменник?» — так уже виокруглює слова, що, здається, душить тебе в обіймах голосу-удава й має від того неабияку втіху... Господи, яка ж я ревнива!.. Я не можу, ну, жахіття якесь... уперто стоїть перед очима... Як одверто вона себе пропонує!.. соромно за неї, за себе, за всіх жінок... Ніколи б не повірила, що жінка може отак знецінитись...

Ні, ні, цього не може бути, ні, ні, ні!.. Я ж бо пам'ятаю його погляд, такий ніжний, глибокий, такий... я ніколи в житті... я не можу... я ладна померти від... Він сказав: «Ну, як хто? Сама ж хвалиться, в яких фільмах грає, ніколи не бачила?» — «Певно, вона грає у мультфільмах бабу-ягу». Він засміявся і взяв мене попід руку: «Ми ж були вчора на танцях, хіба не звернула уваги: навіть крізь панчохи видко, які в неї волохаті ноги! До таких жінок у мене інтерес суто письменницький, саме як до... баби-яги». Однаково не переконав. Закохану жінку непросто обдурити. Рано чи пізно вона здогадується, що перестає бути єдиною. І вже нічим їй далі жити, адже почуття ще ніхто й ніколи не реставрував...

Шурхітлива зелено-шкіряна порожнеча...

Чи не безглуздо писати те, чого ти ніколи не прочитаєш? Але ж нікому виплакати мені душу, виплакати оте, що ятрить її роками, як невиліковна хвороба, хоча не дуже хочеться й плакати, бо це буде

занадто довгий плач. Можна сказати й простіше: мушу паперові звіряти оці слова, аби не накоїти дурниць.

Важко було тужити за тобою в розлуці, знаючи, що ти далеко-далеко і, цілком можливо, давно вже й забув про мене, але нинішній мій біль не зрівняти ні з чим, здається, серце зайдеться від розпуки.

Чому ти знову почужів, одійшов, покинув мене? Я ж бо роками ждала цього побачення, я ж бо хотіла... не судилося...

Права не маю тобі докоряти. У тебе свої клопоти, своя печаль, своя доля. Таке життя. Зійшлися колись наші стежини і вже не могли розминутися на тісному розтоці. Спасибі тобі за те, що так несподівано увійшов у моє життя, увійшов як наслання. Можливо, ти зовсім не такий, яким живеш у моїй уяві, але вже те, що ти є, додає мені сили, натхнення.

Стояла край вікна, дивилася тобі услід, думала — оглянешся, і так хотілося скрикнути: «Мар'яне, повернись!» Так хочеться ще раз поглянути у твої очі, повірити, що ти пішов не назавжди. Нехай болить моє серце, нехай болить, аби тільки не було чорної порожнечі, що запалася після того, як ти пішов, мені навряд чи стачить сили виборсатися з неї. Благаю: озовися завтра вранці бодай одним-єдиним словом, розрадь мене, подаруй надію на... Ні, не клич мене з жалю, не треба, поклич, коли тобі дуже запрагнеться бачити мене. А як зможеш обійтися без мене, зовсім не клич...

Мабуть, усе це я пишу, щоб якось розібратися в тому, в чому й розбиратися необов'язково, що має бути зрозумілим без найменшої напруги думки.

Ти незвичайна людина! Ти знаєш про це? А я молюсь: боже, благослови його, дай йому радість творчості, тепло визнання!.. Хто ж я сама? Фатальна жінка! От усі, з ким я зустрічалась, кому щиро, до останньої клітини свого єства зичила добра,— усім їм таланило, таких двоє на білому світі, ти третій, кому я зичу: нехай поблагословить тебе господь!

Ось ти увіходиш — і я відчуваю, як у мене вселяється чортик... Що це?.. Дурощі?.. Та ні, наслання якесь... Не можу забути смаку твоїх губ, дотику твоїх рук — цей божевільний стан, такий несподіваний, такий невагомий... Але чому ж?..

Може, погодитися з тим, що людські взаємини трагічні, і трагічні вони тому, що менш тривалі, ніж людське життя; ми добре знаємо, що, добиваючись їхнього розвитку, водночас наближаємо і їхній крах, і таки прискорюємо й прискорюємо їхній природний перебіг?.. Та хіба від цього легше?..

Ні, таки й справді жінка померла в мені... Так чекати цього побачення й отак розшарпано, майже на грані істерики поводитись!.. Тому ти й почужів, тому ти й пішов, мало дверима не гримнувши, так?.. Тільки через це?.. О господи, тепер мені зрозуміло, але я ніяк не могла повірити, що до мене отак чесно й щиро... ні, не те, не те я пишу... Сама ж бо сказала, мало не крикнула, мало не загорлала: «Іди!» — а тепер... Хіба ж не дурепа, не кам'яна скіфська баба в китайському халаті?..

Ще тоді, за першої нашої зустрічі, ще там, у Криму, ти обеззброював мене своєю відвертістю, щирістю, прямотою; мені страшенно подобалась твоя проста, весела й широка натура, такої доти не стрічала. І я іноді навіть шаленіла: відчувала, що з кожним днем подобаєшся мені більше, тим-то й прагнула знайти в тобі негативні, відворотні риси, аби переконати себе в тому, що ти не кращий за інших, такий же шукач пригод. Тільки нічого з цього не вийшло. Хотіла я того чи ні, а завжди раділа кожній, навіть миттєвій зустрічі з тобою... Чому ж там «морочила» тобі голову? Ні, не хотіла я влади над тобою, над собою її втратила... Ще тоді, ще п'ять років тому, ще там, на березі моря...

Думка випереджає руку, перестрибує, наштовхується на іншу — й купа уламків...

Прийшла на обід, за столом з «наших» ані душі, подумала: ще

співають під липами... Ніщо не смакує — вийшла надвір. Куди: в кіно чи до озера?.. Чекаю — на кого?.. Раптом бачу: ти і Зелена Шкірянка!.. Жваво розмовляєте, навіть смієтесь. Кивнув мені, спитав: «Уже пообідали?» — й пропустив Зелену Шкірянку в двері їдальні, ось і сам зникаєш за дверима. «Мар'яне Кіндратовичу, заждіть хвилинку, щось скажу»... Що я тоді молола?.. Яка ж я була бридка, бр-р-р!.. Ну, коли я зважилась на таке принизливе освідчення, то це вже все, далі котитись нікуди...

Взагалі я цікава доти, поки струни в моїй душі мовчать; тоді я спокійно й логічно можу поводитись, і цим я, мабуть, підтримую статус поваги, навіть любові до себе, а ось коли я сама опиняюсь у цьому запаморочливому стані закоханості,— все, розладнуюсь, наче аварійний двигун, на екрані моєї поведінки самі лише сплески, от якби хто міг зобразити це графічно, то логіки й закономірностей нема, самі лише сплески емоцій. Бачиш імпульси, що сама їх спробувала намалювати?..

Ой! А я ж бо не розповіла тобі про дуже смішно-потаємне своє «відкриття» — про дуалізм у мікросвіті, це науково, тобто дуалізм, властивий багатьом часткам мікросвіту, наприклад, електрон: він і частка, він і хвиля. Шкода, не можу розказати тобі про це, та ось у макросвіті теж існує дуалізм, і людина — як субстанція макросвіту — також відчуває дуалізм, він має свій вияв у двох поняттях — душа і плоть... Згадалося: ще там, у Криму, здавалося мені, що тобі, як нікому, властива оця двоїстість, себто обличчя твоє усміхається, а потилиця...

Ой, щось не те, не те, не те я пишу... хотілося ж просто написати, що ось уже третій вечір не бачу тебе... Знала, що не буде тебе під планетарієм, а йшла, і ноги мліли, і серце тенькало, тенькало, тенькало, як у дівчиська...

Боже, дай мені сили! Ну, чому, чому я така безталанна?.. Тільки від... та хіба ж можна це спокутувати — щирість, наївність?.. Ну, нехай і друга молодість уже минає, старість на порозі, а так само наївна, одверта, свято вірю... та й чого б не повірити?.. Чисто житейська ситуація: виходимо з готелю (ходили у сауну), у вестибюлі перепиняють двоє; так і так, дівчата, ми з обласного відділу по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності, є сигнали: в ресторані «Старий дуб» обважують відвідувачів, ми запланували на сьогодні контрольну перевірку, допоможіть нам; ну, сідайте за столик, у вас беруть замовлення, приносять, а ми те все на контрольні ваги... Мишустіна до мене: «Допоможемо цим хлопцям-молодцям?» — «Треба. Моя міліція мене береже. Розкажемо Мар'янові, як ми ловили в ресторані шахраїв, ото сміху буде!» Домовляємось про зустріч, переодягаємось, виходимо, ті капітани вже чекають, аж назустріч ти. «Куди, красуні?» — «Ой, добридень, Мар'яне!.. Ми до ресторану, тут така історія, оті хлопці...» Розказую, що й до чого, бачу: не віриш жодному моєму слову, усміхаєшся так, мовби викрив мене у давній брехні. Побігла до тих хлопців, сказала, що плани наші міняються, Мишустіна подалась у кіно, а я взяла тебе попід руку, і ми пішли вулицею. Моє товариство було тобі осоружне, ти все поривався піти геть; чудово все розуміла, от лише переконати не вміла, та й чи треба було це робити?.. Мав би сам зрозуміти, що все не так, як ти подумав... «Береш, виходить, реванш за отой кримський «запасний варіант»?.. Цього слід було сподіватись». — «Ну, що за дурниці! Усе набагато простіше, а ти міряєш усіх своїм аршином». — «А що, закороткий?» — «Тебе так часто обманювали?» — «Яке це має значення?.. Ну, годі, не будемо ламати комедію, навіть гра має певні норми...»

Серце підказало: піди негайно!.. Не сперечайся, нічого не доводь, не переконуй, усе це дарма, піди геть!.. І я пішла...

Раніше мені здавалось: якщо тебе хтось образить, скривдить, плюне тобі в душу, то ставлення до цієї людини повинно змінитись. А зараз я ладна життя своє віддати за тебе, аби тільки знову пройти з тобою все спочатку; нехай було б усе так, як було,— тяжко, складно, боляче, але все, розумієш?..

Я знаю... я оце поплакала, проревла в подушку, а розради не було, не було полегші, на плечах — мовби лантухи з піском, так важко, зате хоч думка якась рятівна зринула, і я знаю, я певна: якби оце зараз переді мною став пророк і сказав: «Вибирай, Іванно: п'ять років життя або щоб Він увійшов?» — і я, не задумуючись ані на мить, видихнула б: «Він! Він! Він!»

Я не можу... знаєш, чому так усе вийшло складно?.. Тому що ми... ні, ні, тільки я... я сама раптом... Ти знаєш, я боюсь написати це слово... Просто ми вже не діти, багато в житті бачили, зазнали, нам не просто говорити про свої почуття, ще важче в них повірити, ще важче від них одректися... Так, саме так, я боюсь написати це слово, але це далеко не те, що називають зазвичай курортним романом, це моя драма, моя радість, мій біль — нова зустріч з тобою, розумієш?.. Та чого це я боюсь написати це слово?.. Я кохаю тебе!.. Моє кохання до тебе ніколи не було спокійне, воно весь час палало, адже я знала, що моє щастя нетривке. Либонь, я занадто багато вже вимагала, і тепер доводиться спокутувати. Всі люди як люди, а мені, бач, забаглося дещо переінакшити у своєму житті. Та хіба ж я зазіхнула на щось недосяжне, неземне, заборонене, гріховне? Ні, одного я лише прагну — кохати й бути коханою.

Я хочу тебе зараз бачити, нічого мені в житті не треба, крім... Я ждала сьогоднішнього вечора, і, ти знаєш, я думала, що ти не прийдеш, і я цілий день благала небо, щоб гарна погода була, щоб ти не сказав: дощ перешкодив прийти; ждала і в душі не сподівалась: ну, що я для тебе? Що? Що?.. Хто я для тебе?.. Епізодичне явище — було й ще буде, хіба ж не так?.. То чи варто дорожити?.. Та й не заслуговую ніякої поваги, навіть уваги... Леле, що ти про мене думаєш, коли не віриш мені, не розумієш, як наперекір власній душевній скутості, наперекір власним суворим моральним приписам вся-вся раптом потяглась... Ні, ні, хочу, щоб ти зараз увійшов, ну, нічого більше не хочу...

Де ж ти, добрий, любий фантазере?

Авжеж, любов одне, а життя — зовсім інше. Чогось вони у парі йдуть не завжди. Я довідуюсь про це не з книжок. Кажуть, щастя саме не приходить, його треба здобувати, а життя — це безперервний іспит, і підготовчого часу на обдумування ніхто не дає. Ти мені дуже дорогий та близький, але я не хочу покладатися на час, випадок або ж на якесь там невиразне й непевне «потім», я хочу жити. Ні, я не хочу сказати, що мені потрібен зараз безпрограшний білет. Неможливо загадати на десять років наперед, а я так люблю все реальне, надійне, красиве й неложне. Не боюся погрузнути в дрібницях, у побуті, розхлюпатись, розсипатись, але час неможливо зупинити, а літа, як і ріки, не повертаються назад. Ні, я не метаюсь між любов'ю й ненавистю. Любов — це тільки моє, саме те, що я можу віддати тобі. Та коли вона тобі не потрібна, я не буду витрачати сили на ненависть, хоч і знаю: якщо немає емоцій, жінка починає грати посередню роль. У мене до тебе просто її нема. Я навіть згодна бути безкоштовним додатком до тебе, хоч і втрачу себе як особистість, а цього ніколи собі не дозволяла...

Задеренчало в дверях — я здригнулась. Чого я жду?.. Жду, ладна на все, от скажи мені зараз: плазуй! — і я поплазую... Господи, що ж це зі мною?.. Адже... адже такої жорстокої, такої неприступної, як про мене завжди казали... Але ж ніхто мені не потрібен, ніхто, ні на цьому, ні на тому світі, ні, хіба ти цього не відчуваєш?.. Ніхто, опріч...

Ти знаєш, цього нікому, навіть тобі не сказала б, а тепер що ж... я навіть подумала, що народила б від тебе,. народила б незвичайне

дитя, тому що в мені в кожній клітинці... розумієш, сьогодні поверталась після процедур і раптом подумала: а що, коли?.. І тихо так прилинули думки: а чому я повинна позбавляти себе щастя вигодувати груддю цю теплу крихітку, котра неодмінно була б сином, це вже напевно, і він був би дуже схожий на тебе?! Ой, здається, божеволію...

Ти пробач, марення, та я боюсь відкласти ручку — відразу порожнеча западається довкола, свинцево налягає з-за плечей і вбиває, а ось аркушик шкільного зошита, самописка — і трохи легше, мовби я кудись подумки ще біжу, біжу... біжу до тебе... Де ж ти?.. Часто-густо мені здається, що ти потрапляєш в аварії й лише дивом лишаєшся живий — тебе рятує моє кохання. Ні, самоти я не боюсь, та я твердо знаю, що не зможу ні з ким отак, як з тобою, що ніхто не збагне мене так, як ти розумів, навіть тоді, коли я мовчала.

Коли серце підказало мені: піди негайно! — ноги, зашпортуючись, повели мене донизу, і, ти знаєш, що я там знайшла? Старий зруйнований дім!.. Розумієш, геть-чисто все понищене, обдерте, стоять самі лише голі стіни з ясними плямами від килимів і картин, з порожніми очницями вікон!.. І я подумала: отака й моя душа... Як це важко: бути твоєю й не бути з тобою поруч!..

Ні, ти дармá не повірив, от зараз я дуже серйозно подумала: з твого погляду вийшло й справді дивно, але у мене ніколи навіть думки не виникало про якийсь там «запасний варіант». Ти ж бо мусиш вірити, як же тоді жити, коли навіть ти віру втратив?.. «Запасний варіант» — які дурниці!.. Я не можу жити тобою «від» і «до», живу тобою постійно, завжди і всюди ти зі мною. Я розумію: нині такий час, коли треба жити днем сьогоднішнім, брати від життя все. Та мені здається, що таке життя не для нас. Принаймні не для мене. Кожна людина мусить мати за душею щось таке, чого не можна переступити. Не хочу бути такою, як усі, і лише ти можеш урятувати мене від типовості. Не кажи, що маю власну голову на плечах, я це знаю, та коли тобі не потрібна моя любов, життя втрачає будь-який сенс. Коли ждеш дуже довго, чекання набуває присмаку непотрібності. Так, життя складне, тим-то я й прагну, аби ми не заплутували його ще більше, адже це вже безвихідь...

Ти, звичайно, маєш усі підстави думати про мене «най», ну, не «най», а просто те, на що заслуговую... Так, я оце зосередилась і згадала всі наші зустрічі, авжеж, сумно... І дуже серйозно складаю собі звіт: так, я покликала тебе до себе... нашкрябала отих кілька слів на туристичній путівці до Ужгорода... але, ти знаєш, я не спала цілу ніч, перш ніж зважилась, на одному подиху писала і, не дихаючи, вручала тобі те «запрошення»; це смішно: ділова жінка, жорстка, неприступна, і раптом... але справа в тому, що за все своє життя... ну, ти перший мій мужчина, як ти цього не розумієш?..

Господи, ну, чому ми, баби, такі дурепи, що не можемо ось так просто послати вас, мужиків, куди слід, коли ви з нами розплачуєтесь по-чорному?.. Що зі мною?.. Нічого!.. Навіть починаю розуміти отих наших бабів, котрих мужики лупцюють, а вони все їм прощають; раніше мені навіть на думку не спадало, що жіноче серце може отак прощати. Проте мені здається, що настав, мабуть, отой момент, коли хтось із нас мусить бути мудріший. Ми повинні покласти край цій фальші у наших взаєминах в ім'я порятунку... порятунку чого?.. Адже фальш рятує лише того, хто бреше; власне, навіть не рятує, а лише на деякий час відкладає розплату.

Ти лишився десь т а м, а я все ще сперечаюсь, розмовляю з тобою. Ні, мабуть, я борюся сама з собою, а тобі пишу про цю боротьбу. Ти в цій боротьбі участі не береш...

«Це буде хата з рушниками».

Чого раптом я пишу й про це? А тому, либонь, що пам'ять уже

заходилася перегортати й ті аркушики, коли мені було так хороше з тобою.

Вранці ти підійшов і сказав:

— Пробач, Іванно... Так по-дурному вчора вийшло... Давай забудемо про це...

Ми йшли до лісництва, й дорогою я поспитала:

— Чому ти завжди так пильно придивляєшся до приватних особняків? Подобається, як тут будують?

— Будують добре, так і має бути. Дім, у якому живеш, має тішити око й душу. І ще я збагнув, щоправда, не відразу: тільки те житло можеш назвати домівкою, яке поставив власними руками; не комунальну чи кооперативну міську квартиру, не заміську дачу, тільки дім, збудований власними руками, можеш назвати рідною домівкою, тільки в такому домі людина почувається затишно й певно.

— Збираєшся поставити дім, схожий на оцей особняк?

— На такий дім не стачить ніяких гонорарів.

На зворотному шляху ми зайшли до вітамінного бару «Лісова пісня». Затишно мерехтів камін, тихо, аби можна було, розмовляючи, одне одного чути, гучав з магнітофона лавандовий дует Софії Ротару і Яака Йоали; з барвистого плаката бадьоро усміхалося дитя з трьома вишеньками в роті: «Пам'ятайте, дорослі, знайте, діти: сік — найсмачніший напій на світі!»; ми замовили морозива й вишневого соку, і я запитала:

— Це що — модне віяння чи давня мрія?

— Еге ж, давня й найзаповітніша мрія. Була одна така ніч, коли я...

І ти розповів мені про ту ніч.

Позаминулої зими ти вмовив матір лягти до районної лікарні. Хоча автобуси вже зо два тижні не возили містечкових службовців на привіяні снігом колгоспні буряки, проте, як завжди під кінець року, заощаджували бензин, і денні рейси в далекі села скасували. Ти вирушив через Коникову гору і Чортів яр пішки й до свого Івангорода добився доволі пізньої пори, коли кури бачать на подрах чи не другий сон.

Над Вовковим лісом, по-зимовому таємничим, зійшов місяць, повновидий, але блідий, змарнілий,— на зміну погоди. «Непогана модель,— подумалось тобі,— для написання ікони скорботної божої матері».

Край своїх воріт, огорнута місячним маревом, стояла баба Нончиха, материна подруга-ровесниця. Штивної іконної вроди, Нончиха мовчки поглянула на тебе, і ти зіщулився. Прочитав у її погляді, поставі докір усьому світові, молодості, силі, здоров'ю — докір за старість і самоту.

Погомонівши за бабою Нончихою, ти простував безлюдним кутком до материної хати й думав: людина гнеться не так під тягарем років, як під вагою пережитого; життєвий досвід такою мірою довершено, що вже й несила його носити в собі; цикл пізнання найвищої істини й сенсу буття замкнувся — фінал...

Одчинив хвіртку, обвів поглядом обійстя, і наразі тобі здалося, що не туди втрапив. Синьо-білі стіни хатини й кардегарні (отак мати називають літню кухоньку, злабуджену з пилорамних відходів якогось-то літа сусідою Дмитром Маяком), висвічені пронизливо-холодним сріблястим мерехтом, кучугури снігу попід тином-порубою, а далі, за яблунями, сливами, вишнями, горіхами та черешнями, біла просторінь городу з привіяним джерелом — найвищою над рівнем моря точкою Подільської височини, звідкіль бере початок Куряча Лаба, колгоспного поля, сусідніх дворів, здебільшого покинутих чи вимерлих,— геть-чисто все здалося тобі таким незнайомим, що ти, підступивши до хати, немов сліпий, обмацав стіни, двері, вікна. Тобі, сказати б, спала з очей ідилічна полуда, і ти вперше побачив своє «родове

гніздо» у всій його сиротливій незахищеності й до крові закусив нижню губу.

У хатині ти повмикав усі лампочки й увібрав голову межи плечі, бо здалося — у яскравому світлі стеля випнулася ще загрозливіше, хоч і була підперта пофарбованим охрою сосновим стовпом; розпалив у грубці, висадив на плиту баняк з бараболею для курей, збоку притулив чавунчик з вранішнім капусняком, сів перед грубкою на ослінчик і заходився теребити кукурудзу для тої ж таки пернатої «худоби».

Попоравши хатню роботу, загадану й не загадану матір'ю, та повечерявши, ти розіклав на столі привезені з міста рукописи й просидів над ними з добру годину, не витиснувши з себе ані рядка. Тоді взяв томик Коцюбинського, знайшов повість «Тіні забутих предків» і ліг під грубкою на свою розкладайку, не зважуючись укублитись на материному ліжку, єдиному в хатині. Не читалося. Коли замовкло радіо і вже не було що слухати, вийшов надвір.

Місяць не світив. Низом білів, навіть весняноцвітно рожевів грудневий сніг, на його м'якому тлі графічно чорніли стовбури дерев, а понад деревами облягали небо важкі хмари. Дивився на них і згадував великі міста, де побував. Чомусь подумалось: отам, за хмарами, раптом запався світ, і нема вже великих міст, серед них і твого, з їхніми затишно-зваблививими вогнями.

Повернувся до хати, сів на ослінчик перед грубкою, підкинув кілька дубових рубанців, спостерігав, як вони піняться, охоплені вогнем. Улітку рубав їх, оці дрова; мати сиділи на призьбі, дрелювали вишні, спостерігали. «Ти не звідтіль, Мар'яне, рубаєш; за паходом треба; ось дай-но покажу». — «Ви й татові підказували, як дрова рубати?» — «Або що?» — «А те, що... сам давно вже тато... Не сьогодні-завтра дідом стану». — «Дурний ти,— заплакала мати. — Може, це тільки й відради, як бачу тебе на обійсті... бачу, як ти хазяйнуєш...» А таки й справді дурний, хоч уже й давно тато...

Не роздягаючись, ліг під грубкою, оглядав загрозливо провислу стелю, полускані по закутках стіни, наслухав, як усевладна тиша поглинає хатину, поставлену матір'ю того року, коли, покинувши пасти череду, пішов ти до школи, згадував материні пісні, спочатку співав подумки, тоді заспівав і вголос: «Темна нічка, невидна, гей, осінняя, холодна. Сама спати боюся — піду в річці втоплюся. Як не втоплюсь, піду в ліс — нехай мене звір із'їсть...» У сінях щось м'яко гупнуло, сплигнувши з горища, і пошкрябалося. Миттю підхопився і впустив котика до хати, зустрівши його материними словами: «Ах, ви ж мої мільйони!»

Нагодував котика й лише після цього роздягнувся й вимкнув світло. На ранок уже достеменно знав, про що думається самотньому в порожній хатині; знав, що найстрашніше в житті не смерть, бо це недовго триває, а самотня старість; знав, що ті, хто переживає оце все щоночі, наймужніші з мужніх; знав, що саме написав би, якби з якогось часопису замовили статтю про животрепетні проблеми сучасного села, міграцію й так звані безперспективні села,— описав би оцю свою ніч у порожній хатині посеред звилюднілого кутка; і ще багато чого тоді ти пізнав...

Перед ранком таки заснув, і тобі приснилася нова хата, цегляна, вимурувана під розшивку, з рушниками, себто пілястрами, чи як їх там називають, оті виступи понад і зобабіч вікон, а в хаті щаслива мати з онуками й правнуками. І тоді ти сказав: кістьми ляжу, а так воно буде!..

— Ти гарний син, Мар'яне. Але ж ти не будівельник, твоя справа — писати. Та й не просто це — будуватись. Мій тато заходився будувати у Вікнах нову хату після того, як став пенсіонером. Хату збудував, а сам помер.

— Спробую це поєднати, Іванно,— будуватиму хату й вестиму щось на зразок щоденника, можливо, напишу згодом повість «Хата

з рушниками». От і мати розраджують, кажуть, що цією хатою тільки світ собі зав'яжу. Та я вже не відступлюся. Тому й приїхав на початку весни, аби потім не гаяти часу, а головне — взятися до роботи цілком здоровим, наскільки це можливо в моєму становищі; і матір умовив поїхати зі мною — у них цілий букет задавнених болячок. Отаке-то, люба моя Іванно...

А тепер, любий Мар'яне, я повернусь до листа.

Отже, я дивилась за вікно, перебирала в пам'яті все, що було, що записане й не записане в цьому зошиті, а в шиби бризкав дощ, і я думала: коли після сліпучих переблисків світла й навального струмування тепла знагла настають морок і холод, тоді здається — не тільки тебе особисто ошукано в найдорожчому, а й саме життя зупинилось у своєму вічному плині до якоїсь вищої мети, а як до цього додається ще й розлука, то передовсім в'яне серце, і нема нічого штучного в тому, що наш, людський, стан суголосний станові природи.

Він був нестерпний, оцей дощик, бо невблаганно розмивав час, що залишався до твого від'їзду, просто глитав його, і я, дивлячись невидющими очима у вікно, дуже виразно побачила вокзальний перон, поїзд на колії, тебе у проймі вагона — ти нервово куриш «Стюардесу», час од часу вихиляєшся під дощ, вичікувально дивишся уздовж перону то в один бік, то в другий. І я не витримала.

Дяка богу, встигла! До відходу твого поїзда залишалось ще сім хвилин. Перевела подих, поправила зачіску і, відчуваючи, як тривожно й солодко мліє серце, рушила уздовж вагонів; пройшла з кінця в кінець — ніде тебе не видко. Раптом привиділось: у вікнах восьмого вагона майнула твоя постать, ти пройшов коридором і зник у купе. Я зупинилась навпроти. Край напіввідчиненого вікна стояли Зелена Шкірянка й Рудий Велетень. Безцеремонно витріщились на мене: «О-о, прибігла закохана дурепа!» — та я не образилась. Будь-кому, цілому світові загалом і цим двом зокрема, повідати могла, що таке щастя. Можна було попросити, щоб вони тебе покликали, та я передумала, ніби відчула, що в тому купе тебе нема. Отак і стояла під парасолькою, а поглядом перебігала од вікна до вікна, хвилювалась: невже більше не побачу?

Сталось, як у пісні з вашого репертуару: «Рушив поїзд в далеку дорогу, сколихнувся вагон і поплив»... І тут я загледіла тебе — такий домашній, близький, рідний, аж мені дихання спрудило. І ти мене також загледів, і погляд твій, погаслий того вечора, коли ми трохи не стали чужими, знову загорівся... Воскреслий погляд, радісна усмішка, помах руки (мовби витираєш заплакане вагонне вікно) — таким і залишишся в пам'яті назавжди... А ще погляд твоєї матері, що сиділа навпроти тебе; твоя мати також дивилася у вікно крізь вигнуті скельця окулярів, прагнула, здавалося, когось розгледіти, упізнати і, либонь, таки упізнала, бо усміхнулась мені... Коли ж поїзд зник за пеленою дощу, мов за сумною оболонкою, якою огортається минуле, заледве змусила себе піти геть.

Поверталася з вокзалу і переборювала (в прямому розумінні цього слова) сама себе, ніби віяв мені назустріч дужий вітер і міг будь-якої хвилі відкинути мене назад, до тебе.

Милий, добрий мій фантазере! Я вже й сама не рада тому, про що завжди мріється, коли помічаєш перші прикмети весни. В о н о збулося! Збулося завдяки тому, що знову тебе зустріла. Ось так, Моя Світлосте... О с я я в ти мене... І ось ти поїхав, і я відчула довкола жахливу порожнечу. Різнобарвні парасольки миготять, рухаються, мов на якомусь ярмарку, з-під них долинають людські голоси, іноді й сміх, безтурботний, грайливий; для мене ж світ довколишній занімів, і лише одна думка б'є, наче молот: «Й о г о нема! Нема того, найголовнішого, найріднішого, котрий подарував тобі радість і щастя жінки. О-о,

Мар'яне! Ти, такий великий, голосистий, веселий, навіть не уявляєш собі, як мені було хороше з тобою! Це ж бо так природно, що жінка почуває себе щасливою, коли поруч сильний, веселий, певний себе мужчина, мужчина, такий уже зрілий, що стає таким же серйозним, яким був у дитинстві під час гри.

Коли ми були поруч, я щоразу оповідала тобі, як минув у мене день, з ким зустрічалась, що робила без тебе, про що думала. Бачила: тобі — цікаво. Тепер ось думаю: багатьма талантами обдарував тебе бог, та найперший і найголовніший з них — слухати людей. Він не потребує нічийого дозволу.

Бережи себе, дуже тебе прошу. І пам'ятай: є в цьому шаленому, бездушному світі та, котра думає про тебе постійно, котра тебе кохає. Якщо тобі коли-небудь стане зле і ти захочеш побачити мене, поклич, я прийду як друг, я поділю з тобою твою печаль і тугу, я допоможу тобі словом і серцем. Завжди і всюди відчуватимеш, що я з тобою. Моє кохання доторкнеться до тебе весняним вітром, задушевною піснею, вишневим цвітом. Постійно обійматиму тебе своїм диханням, і ти відчуватимеш це. Пригортатимусь до тебе ніжно-ніжно, і ти ніколи не відчуватимеш болю від мого дотику. Тобі буде легко зі мною, незримою.

І нехай тобі доля помагає збудувати хату з рушниками!

ХАТА З РУШНИКАМИ

Етюди до ліричної повісті

І пам'ятаю, мені часом здавалося навдивовижу заманливим бути мужиком. Коли, бувало, їдеш сонячним ранком селом, усе думаєш про те, як хороше косити, молотити, спати на току в ожередах, а в празник уставати вкупі з сонцем, під густий і музичний благовіст з села вмитися коло бочки й напнути чисту замашну кошулю, такі ж штани та несходимі чоботи з підківками.

Іван Бунін, «Антонівські яблука»

Щось на зразок передмови для себе самого

Тоді я похвалився Іванні, що вестиму щоденник. Слово не горобець... Ну, та щоденник — це регулярні, щоденні записи. На таке, либонь, не стачить у мене ані часу, ані снаги. То чи не ліпше оцю мою писанину назвати етюдами, назвавши їх «Хата з рушниками»?..

1. Генеральне планування

Щось химерне діється зі мною, коли вийду з рейсового автобуса перед залізничним переїздом і опинюсь посеред шляху під яворами, що веде до рідного дому. Там, у місті, здавалося, що «вийшов у тираж», перестав відчувати й розрізняти звуки, барви й пахощі. Та ось розгорнулись переді мною знайомі з дитинства Сіножать, де першого післяокупаційного літа, саме у жнива, невідомо звідки з'явившись, підійшов до нас, двох пастушків, незнайомий чоловік у запраній червоноармійській гімнастерці без погонів, у галіфе з обвислими кишенями-вухами, в яких щось калатало й подзенькувало, став розпитувати, що то за бліндаж край цвинтаря і куди від нього тягнуться дроти (а то був спостережний пункт, з нього за двадцять кілометрів попереджували вузлову станцію, що знову чути німецькі літаки, вони налітали щоночі, та все через наш Івангород, розвішували в небі освітлювальні ракети і нещадно бомбували наші військові ешелони, котрі йшли, казали, під Ясси), потім пішов од нас помежи полукіпками і чомусь у них ховався, і ми запідозрили, що то німецький шпигун, побігли до молотарки, і «яструбки» влаштували на нього облаву, і він таки справді виявився німецьким шпигуном — попом Нелеповським з сусіднього села Вікон; Корчі, де драговина засмоктала нашу Лиску,

і мати плакали з півроку, а спочатку мало не вбили мене за те, що відпас, не допильнував, і після того корови ми вже не тримали — не було за що купити, а молоко в державу мусили носити й далі, податку ніхто не скасував; Підмети, де ціле літо стоїть важкий дух овечих отар і чорної шовковиці, а взимку шугають такі студені вітри, що шкіра лущиться; Чортів яр з кількома безіменними могилами, з-поміж них тільки одна заслана темно-зеленим барвінком, то, кажуть, козацька, а інші, порослі чортополохом,— татарські; Вовків ліс, де того ж таки літа натрапили у молодій дубині на тіла чоловіка й жінки, по обличчях обох снували мурахи, заповзали у роти й ніздрі, ці загадкові тіла увижаються мені й досі; Коникова гора, до протилежного схилу якої туляться Вікна (пам'ятається, коли мати, бувало, співали: «Ой з-за гори кам'яної голуби літають»,— я вибігав дивитись на Коникову гору, але вона кам'яною не ставала, й голуби чомусь не літали, зате щовесни з-за Коникової гори летять стомлені ключі журавлів); Розрита могила, в якій археологи відкопали «поховальну» дерев'яну хату цариці, котра правила цим краєм наприкінці середньобронзового віку; Фільварок, од якого віялом розходяться рідкодубі напровесні лісосмуги, посаджені й моїми руками за часів сталінського великого наступу на засуху,— коли розгорнеться переді мною ця земля, котра була до мене й не западеться після мене, а тільки поховає в собі нас і поставлені нами пам'ятки матеріальної культури, можливо, менш тривалі, ніж дерев'яна «поховальна» хата тієї невідомої цариці в туніці, оздобленій золотими, бронзовими та бурштиновими прикрасами, тоді мовби загострюються відразу зір, слух і нюх, і я вражено помічаю, що небо наді мною не байдужно-безбарвне, а білясто-синє, мовби виковзане березневими снігами, а вимокла на дні канави торішня трава й сірий кущ шипшини на схилі, котрі начебто нічим не повинні ще пахнути, насправді уже пахнуть прісним весняним шумом, а чибіс не просто собі... вичибісує, як написав би я вишукано в місті, а вельми виразно й вимогливо допитує когось: «То чиї ви?.. То чиї ви?..» І душа, котра не знати й чого нудилась, тихо стає на мірі, як наша Куряча Лаба, одна з численних приток Божої ріки, знакомита вже хоч би й тим, що її не знайти на жодній з теперішніх географічних карт, а лише на пожовклій, буцім учадливій від світових пожеж, карті колишньої Подільської губернії, полегшено влягається після весняної повені поміж крутими берегами й нечутно несе свої чисті джерельні води все далі й далі, спочатку в Чорне море, тоді — в Середземне, пов'язуючи наш маленький Івангород з великим Всесвітом.

Я вже описував цей шлях у першому з моїх «сільських» романів; можу напам'ять читати початкові абзаци з того розділу, де розповідаю, як мій ровесник повертається після флотської служби додому, і посеред шляху зненацька заскочує його перший весняний дощ, і той бравий морячина втішено думає про близьке пробудження природи і взагалі оновлення всього життя. Усе те я вигадав, а ось про те, як однієї глухої осені, вовчої, вважай, пори, у безнадійне бездоріжжя, під безугавним дощем, що, здавалося, звістував усесвітній потоп, стомлено й понуро човгав я понад оцією канавою, і на голові розквасився хутський фетровий капелюх, куплений за перший гонорар, і я вже не тямив, чи це мені тільки сниться, як тягну за собою намотаний на черевики шлях, як раз у раз провалююсь вище колін у калабатини з важкою, мов цементовий розчин, водою, падаю назад, набік чи долілиць, гребу під себе, за пазуху розгасле багно, аби тільки не втопитися, чи відбувається зі мною наяву, а Івангород усе не виникав попереду за рухливою запоною води, він буцім тікав од мене, і я вже й не вірив, що десь є наша хата, а в ній мати, котрі написали мені до редакції районної газети, що стріха протікає, мов решето, і впала розмокла стеля, а Солоний, голова колгоспу, не дає «розгрішенія» на солому, бо, каже, нічим товар годувати,— от про це я не писав.

Як же міняються часи, як же далеко вперед пішло життя! От

і шлях під яворами довели таки до пуття — підсипали піском, гравієм, зверху залили асфальтом, ніяка вже хляпанина не завадить добутися до Івангорода навіть пішки, гладенько, рівненько, хоч падай і котися колобком; я ступаю легко, бадьоро, навіть співаю од надміру почувань: «Біла хата в саду, біла хата, як лебідь у морі»,— бо думаю вже не про зігнилу стріху на старій хатині, а про нову хату з рушниками, та й сам я вже не той, мало кому ще знаний бурлака-газетяр, що надрукував першого нариса «Дівчина з Порогів», а коли перефразувати Сосюру, відомий український романіст,— ось і торік, восени, видав грубенький роман і, якби не думав про нову хату, то міг би закупити хустські капелюхи для всього Івангорода.

Позаду шелестять шини, таке, як легкова, може, Валовий або Дослідний? Ні, біла, нова-новісінька «Волга», напевно, сам дядько Хлуд, материн брат, себто товариш Хлудов, хазяїн району.

— О, Мар'яне Кіндратовичу! Сідайте, підкину.

У чорному капелюсі, чорній рясі з важким срібним хрестом на грудях панотець Олексій услужливо відчиняє дверцята, запрошує сідати поруч. У необжитому салоні казенні пахощі вперто змагаються з домашнім духом смаглявих калачів, накиданих на заднє сидіння.

— З похорону? Кому горе, а тобі полюддя, так, попе Аввакуме?.. Ну, а в прикмети віриш?

— Або що? — хвацько зманіпулювавши, панотець Олексій кидає «Волгу» вперед. — Припустимо.

— Не спатиму цілу ніч, усе думатиму: добре це чи зле, коли здибаєш попа, нехай цей піп навіть і твій родич?

— Казали дід наші Данило: лучче здибати чорта, ніж попа. Але не переживайте, Мар'яне Кіндратовичу, я хоч і піп, але на перехід легкий, як і дід наші Данило.

— Цікаво, що сказали б дід наші Данило, безбожник над безбожниками, якби побачили на тобі, наймолодшому з онуків, попівську рясу?

— А дід наші Данило примовляли, бувало, ще й отак: риба шукає де глибше...

— А ти, видко, й справді знайшов «де більше», раз купив таку розкішну т а ч к у...

— Тут, Мар'яне Кіндратовичу, не розкоші, а потреба, адже я один пастир божий на всю житницьку парафію, скрізь треба устигнути. Оце відбув похорон у Тернівці, тепер поспішаю до Вікон. То вже не ображайтесь, Мар'яне Кіндратовичу, що довезу вас тільки до цвинтаря, а сам поверну на Вікна.

— А хто у Вікнах помер?

— Якась баба Фотина Гаманка...

Край старого цвинтаря, вічного івангородського супутника з темно-сірими деревами, які скидаються о цій порі на сумні каркаси майбутніх веселих будівель, і перехнябленим, а подекуди й геть поваленим тином я закурив, розглянувся довкола й загледів ще одного з найактивніших своїх читачів — він якраз виходив з мурованої ще за панщини брами колишнього фільварку, а тепер дослідно-селекційної станції.

Цього чоловіка засватали в наш Івангород сім років тому одночасно з Валовим. Певна річ, як і Валовий, має він прізвище, ім'я та по батькові, але здебільшого називають його коли Показовим Директором, коли Директором, хоча є ще один директор — восьмирічної школи, а коли й просто Показовим. Наш Івангород завжди був скупенький на лестощі та запобігання перед «варягами», а тут, бач, віддає належне тій бурхливій діяльності, яку розгорнув цей чоловік останнім часом, звеселивши серця надією на нечувані переміни, коли — з його ініціативи — об'єднаються в один дослідно-показовий аграрний комплекс занедбана ще до нього селекційна станція та геть захирілий за Валового місцевий колгосп. Ближче з ним познайомившись, я також

став палким його прихильником, загорівся його ідеями, радів, що й нашому Івангородові поталанило нарешті на сучасного керівника, все збираюсь написати про нього в республіканську, ба навіть і в центральну пресу, він це відчуває, заохочує мене промовистими поглядами, та я все не зберусь, не тому, що не знаю, з якого саме боку підступати до того розлогого нарису, а тому, либонь, що вже ошпарився на такому ж нарисі про Валового.

Показовий здійняв сірого хустського капелюха (капелюхи він міняє відповідно до зміни кольорової гами в природі, точніше — на дослідних ділянках), о з о л о т и в мене широкою — ще ширшою, ніж крисання,— усмішкою:

— Ой-вей, кого я бачу!

— Не вірте очам своїм, поки не помацаєте, бо це може бути й двійник.

— А я нюхом чую, хто є хто... О, що це у вас у торбі, невже «Регіна»? Давайте одненьку пальнемо, ви не проти?

— Для селекції можна й дві.

Я розв'язав торбу, Показовий гризнув пляшку золотими зубами й, кілька разів спрагло ковтнувши, прицмокнув:

— Ца-ца-ца, показова мінералка! З самого ранку пекло, тепер трохи погасло.

— Пийте до дна, на здоров'я!

Після цього ми помацались, поручкались тобто, і він спитав:

— Ви коли приїхали?

Перше традиційне запитання, яким стрічають у нашому Івангороді навіть уповноважених. Змісту в ньому стільки ж, як і в глибокому спостереженні «Дощ іде!» Питати про здоров'я не заведено. Раз на ногах, виходить, ще нівроку.

На старомодному дамському велосипеді прошурхотів попри нас Друг Мій Аркадій, не привітався зі мною, як перше, навпаки, навіть одвернувся, наче від того сусіда, котрий уперто й навмисне пужає своїх курей у вашу петрушку, і я сторопів: чого це він раптом, як у нас кажуть, набрав на вуса?

— Я приїхав з курорту два дні тому,— відповів для годиться, думаючи про дивну поведінку свого першого шкільного вчителя.

— Чи не показово, що я про це нічого не знаю?

— Тяжко показово. І це не робить честі найпалкішому прихильникові відомого українського романіста.

— Один нуль на вашу користь! Замахався. Бачите: я тут усе догори дном перевертаю! Ще рік-два — і від колишнього панського фільварку не лишиться й сліду!.. На місці отого свинарника буде адмінкорпус, отам — критий тік, отам, де тепер смітник, профілакторій...

— І сауна буде?.. Знаєте, так попаритись кортить з дороги!

— Аякже! Показова на весь район!

— А на місці кладовища?.. Валовий торік нахвалявся, що буде меморіальний парк, куди, мовляв, тернівському братися, так?

— Авжеж, показовий буде парк!

— Пречудово!.. А тим часом, може, звичайними штахетами...

— Нехай Валовий городить! Це його парафія... А зараз ви звідкіля ж, Мар'яне Кіндратовичу?

— До Тернівки їздив; ще взимку замовив там вікна, двері; опріч того, дід Хитрик обіцяв виписати цегли, дуба на балки, липи на крокви, сосни на дошки...

— Ну, це і я міг би вам виписати.

— Та я ж вас питав!

— Показово, що я не пам'ятаю... А «Регіну» де брали?

— Дід Хитрик підкинув до Житників, я хотів замовити районному архітекторові проект майбутньої хати з рушниками,— на жаль, не застав.

— А він тут, Щириця, у Валового, узгоджує генеральний план

перебудови Івангорода. Зараз ми туди підемо й розв'яжемо всі ваші проблеми, то свій чоловік, я з ним на вась-вась!..

— Це було б здорово. Та чи зручно з торбою?

— А ось, до речі, їдуть Дмитро Маяк і Самсон Турецький!

Вони, судячи з усього, орали комусь город будбригадівськими шкапинами, мій найближчий сусіда і рідний дядько добряче зазвичай повечеряли, тепер їхали повільно, мовби з удатного ярмарку, сиділи рядцем на полудрабку й, звісивши долу однакові кирзяки, статечно, проте голосно, чутно було, мабуть, і мешканцям підземного івангородського супутника, бесідували.

— А правда ж, Іване, є коняка, Даниловичу, розумна, а є й дурна, так чи ні? — допитувався мій найближчий сусіда.

— Еге ж, Самсоне Турецький,— клацнувши вставною щелепою, наче муху проковтнувши, відповідав мій рідний дядько, або ж, як у нас кажуть, вуйко. — Коні, вони — як оце ми з тобою, різниця тільки в тому, що могорича їм ніхто не ставить!

— Точно! Але ж ти, Іване, їх жалієш, Даниловичу, а от нас, у корінь мать, навіть собствені баби не жаліють! Куди розженешся, га?

— Баба — циркулярка, особенно твоя Самсониха Турецька.

— Нє-є, Іване, моя Самсониха, Даниловичу, Турецька циркулярка не проста, а на три розводи, о!

Їхню підводу, наче почесний ескорт, супроводжували два песики: попереду Маяків Барбос, позаду будбригадівська Надія, обоє у торішніх реп'яхах, як у чемпіонських медалях.

Я зупинив підводу й віддав Маякові торбу.

— А ти, Марляне, не боїшся, Кіндратовичу, що не довеземо? — засміявся Дмитро Маяк. — Ми хлопці нецеремонні!

— Довезіть хоч половину.

Вони повернули з вигону у вулицю Шевченка, а ми з Показовим рушили до колгоспної контори. Навпроти свого двору Показовий зупинився й свиснув, як парубок дівці з-за перелазу. Я теж зупинився.

Свою діяльність він почав з того, що згортав бульдозером старі халупи, в яких жили колись панські строкові, і на їхньому місці будував для службовців кам'яниці. Сам років зо три мешкав у конторському архіві. Тоді і йому вимурували кам'яницю понад вигоном, себто Червоним майданом, як назвав я цю місцину в літературному нарисі про Валового, написаному сім років тому, либонь, під впливом «Фати моргани».

Це був перший цегляний дім у центрі Івангорода, що виходив вікнами на Червоний майдан з меморіалом загиблим односельцям. Ще тоді, коли його мурував Іван Великий разом з молодшим братом Дмитром Маяком, мені здалося, що чільні вікна перехняблено, одним кутом вони задерлися під шиферний дах, а другим кивали у бік цвинтаря, а веранда немовби позадкувала з переляку. Сказав про це Показовому, та він лише озолотив мене усмішкою: «Це вам так здається, Мар'яне Кіндратовичу, бо ви, пробачте, профан у будівельній справі, а я на цьому ділі собаку з'їв, усе життя будую й люблю будувати, не те що Валовий! Ось кине Іван Великий «шубу» — чашечка буде, а не хата! Показова на весь Івангород!» Коли ж Іван Великий укупі з Дмитром Маяком кинули «шубу», себто потинькували стіни розчином цементу й гравію, гандж став ще помітніший. Та Показовий духом не занепав. «Ось відкарбую паркан, посаджу мальви й соняшники — буде як на полотнах Васильківського!» Досі ні паркану, ні мальв, ні соняхів. Найнепривабливіше подвір'я у всьому Івангороді: купи будівельного сміття, незасипані канави водогону й каналізації, замість пишних квітів якісь чагарники.

Відтоді, як виріс цей дім, пече мене сором за директорове подвір'я й Червоний майдан. Щоразу мені здається, ніби наяву бачу прообраз майбутньої дослідно-селекційної станції та всього Івангорода, коли Показовий зіпхне Валового й сам стане хазяїном. Минулої осені таки

урвався мені терпець, і я постановив нагнати йому страху. «Ви знаєте, товаришу директор, учора до мене навідувався один письменник-гуморист! Кивнув на ваш дім і питає: «Що за претендент на папаху сидить у цьому циганському дворі?» — «Директор дослідно-селекційної станції». — «Треба буде підказати, щоб намалювали карикатуру на першу сторінку «Перця», чи як ти, старий, скажеш?» — «І що ж ви сказали, Мар'яне Кіндратовичу? — злякався Показовий не на жарт. — Це ж буде така ганьба!» — «Авжеж, на всю Європу!.. Та я сказав, що ви гарна людина, для вас достатньо й натяку, і гуморист відповів: «Ну, якщо гарна, то трохи зачекаємо...» Робіть висновки, товаришу директор». — «Спасибі, Мар'яне Кіндратовичу! Ви мене від ганьби врятували! Вік цього не забуду! Завтра ж це подвір'я стане показовим!..» Не стало. Доведеться, либонь, лякати «Крокодилом» або телепередачею «Довкола сміху», треба лише подумати, чи є там, крім Жванецького, земляки.

На подвір'ї, куди я дивився мовчки, а він посвистував, поралася його дружина, микала чагарники і на парубоцький посвист навіть голови не зводила, видко, забула, коли дівувала. Тоді він гукнув:

— Агов, ти чуєш? Ге-гей!

Вона микала собі далі, і він осквернив золотий рот лайкою:

— Ото ще тетеря!

Мимо нас пробігав з м'ячем хлопчик-школяр, викапаний Показовий, батько зупинив сина у той самий спосіб, суворо наказав:

— Передай їй, що я пішов до Валового, а звідти поїдемо до Мар'яна Кіндратовича!

Ось тобі й маєш: не встиг ще й у гості запросити, а вже каже — поїдемо!.. Чи це само собою розуміється?

Валового перестріли коло ганку, якраз вивернувся з-за рогу контори, спираючись на ціпок і накульгуючи на праву ногу.

— Як пітнієте, товаришу голова безіменного колгоспу?

Він не осягнув змісту вітання єгипетських фараонів, поскаржився безнадійним, як завжди, голосом:

— Геть запарився в розрізі посівної. З нашими Іванами хіба ж виб'єшся в люди? — Тоді звів на мене очі, котрі були ясними й тверезими хіба що в запазушному віці. — А чому ти кажеш — безіменного?

— Головуєш півтори п'ятирічки, а вивіски досі не начепиш ні на конторі, ні на «Тріумфальній арці».

— Уже на новій конторі пришпандьоримо.

— О, а куди поділася лавиця між ясенами?.. Приходять люди, то що, всідаються на штахети, як горобці?

— Перебудова! Приїхав Хазяїн, каже: «Що це ви за базар розводите перед конторою? До колгоспу приходять на роботу, а не на посиденьки! Ліквідувати лавку!..» От і... перебудувалися...

— Здорово! А Хазяїн що — вищі істини завжди глаголить?

— Тобі видніше, він твій рідний дядько.

— Як на мене, ви рідніші, одним духом дихаєте... А що з ногою — упав з коня?

— В силосну яму провалився.

— Кажуть, десь у тебе Гермоген Павлович Щириця?

Шпакуватий, волосистий, непевного віку, як добре збережений у вічній мерзлоті мамонт, Щириця задумливо стояв над генеральним планом перебудови Івангорода, розгорнутим на двох столах у кабінеті Валового, незатишному, наче продутому наскрізь шалапутними вітрами.

Давно колись, ще за тих часів, коли про молодшого материного брата писала навіть центральна преса (досі пам'ятаю, як в одному нарисі на цілу газетну сторінку в першому абзаці було написано, що товариш Хлудов красиво носить капелюха!), він, злетівши на другий поверх житницького Олімпу і ставши з Губернатора Хазяїном, висловив побажання, аби «Нові горизонти» розповіли про запрошеного

з обласної столиці районного архітектора Гермогена Павловича Щирицю. Тато доручив цю відповідальну справу мені, молодшому бурлаці газетярських доріг, і я так уже славно постарався, що догодив усім трьом: Хазяїнові, Татові й Щириці. Та що вже вдієш, коли немало героїв моїх газетних нарисів, поважніючи з віком, часто-густо забувають, хто саме обкурював їх фіміамом за епохи творчого розквіту.

Показовий міг і не знати нашого минулого співробітництва, він, либонь, тоді ще під стіл пішки ходив, з помпою мене відрекомендував, і Щириця, спочатку лише ковзнувши стороннім поглядом по моїх вельветових штанях, звів очі вище, сповнився надмірної поваги і по кількох хвилинах жвавого діалогу накреслив на генеральному плані майбутній мій дім, зорієнтувавши його, на моє прохання, вікнами на південні румби, аби з мансарди, де збираюсь улаштувати робочий кабінет, можна було оглядати і Коникову гору, і Розриту могилу, і Чортів яр, і шлях під яворами, котрий немовби тягне наш Івангород з-під Вовкового лісу за обрій, а на самому обрії вогні Житників, районної столиці, мерехтливі темної ночі, як сузір'я Сподівань.

Валовий почухав себе за вухом, подивився на той палець і сказав:

— Ну, це діло треба обмити!

Одна з найдрімучіших івангородських традицій: тільки-но почухається велике цабе за вухом — уже треба й обмити! Спробуй не обмити — сам будеш чухатися!.. Я гарячково прикинув: кисла капуста ще є, і цибуля ще є, кури вже почали нестися... І слава богу, що «Регіни» здогадався купити!..

— День добрий, бабко Палажко! — поручкався Валовий з матір'ю. — Чи це вже й вечір?.. А ми до вас у гості, будемо нову хату прив'язувати!

— А хіба вона корова? Та й хати ще нема.

— То буде, Євдокіє Данилівно! — переконано мовив Показовий. — Драстуйте! — скинув капелюха, нахилився й поцілував матір у руку. — Як ся маєте?

І це треба було розуміти так: от бачите, яке мурло головує в Івангороді?.. Чи не показово, що цей Валовий навіть не знає, як звати та по батькові рідну неньку нашого відомого письменника?.. Та мати геть розгубилися від такої навали гостей, котрі приїхали навіщось прив'язувати хату, якої ще нема, кланялися на всі боки, запрошували до столу під яблуню, вибачалися, що в старій хатині й двом котам ніде розминутись, а надворі таке, буцім і не холодно, а мені казали поглядом: добрі гості, та в середу трапились!.. А я відповідав: та ж не візьмеш до них бука!.. Ви смажте яєчню, а я полізу до льоху по капусту...

Не встигли вони й перекурити, як наша біганина-шарпанина врешті надала голому столові під яблунею такого вигляду, що з нього можна було писати натюрморт, та спочатку художник проковтнув би слину. За того відсутнього художника це зробили гості, і ось мати сказали:

— Сідайте, люди добрі. Я не знаю, як ви будете прив'язувати ту хату, але в нас кажуть: гості обідом прив'язані, то прив'язуйтеся.

— О! О! — мовив Показовий, обводячи всіх поглядом виголоднілих очей. — От від кого все це у нього! Від неньки! Ну, Євдокіє Данилівно, за ваше! Пишайтеся таким сином! І за ваше, Мар'яне Кіндратовичу! Шануйте свою неньку!

Я зажмурився, подумав: ет, пан чи пропав!.. Тоді запив «Регіною», закусив капустою — і всі троє відразу стали моїми соратниками-сподвижниками, і навіть мати спинилися на півдорозі до льоху, заслухались, а я все натхненніше фантазував, якою має бути хата з рушниками, пригадував, як за перших повоєнних років усією громадою сходились на толоку, і, дивись, за день-другий — на чорному безхліб'ї, на зеленому безгрошів'ї — виростала на кутку нова хатина!.. Соратники-сподвижники мені потакували, схвально покивували, аж

мені хотілося пригорнути кожного й розцілувати, і під кінець, коли з моря фантазії виступило замулене дно, я перейшов на «нікчемну прозу» й сказав: для того, щоб розпочати будівництво нової хати з рушниками, потрібно не так уже й багато — глини, піску...

— Про що мова? — перебив мене Валовий. — Жодних заковик! Починай негайно! Та я засиплю тебе будівельними матеріалами в розрізі глини й піску! Маємо свій кар'єр...

— Ми не задурно хочемо,— сказали мати, підступивши ближче. — Заплатимо до колгоспної каси скільки треба.

— Про що мова, бабко Варваро!.. Та в нас того піску — Америку можна засипати!

— І засиплемо! — підхопив Показовий. — Будемо оце возити на мамуріал, а я нові КамАЗи вибив у генштабі, ніяких заковик, тут Іван Романович правильно каже!.. Завтра ж і розпочинайте, Мар'яне Кіндратовичу, всією громадою навалимось, ми оголосимо ударно-показову!.. А й справді — це нам раз плюнути!.. Незчуєтесь, як і хата вродиться!.. На ваш ювілей, Мар'яне Кіндратовичу, будемо грати на масандрі в підкидного й подивлятися в бік районної столиці, чи не їде на ювілейні торжества сам Хазяїн, ваш рідний дядько товариш Хлудов.

— Ет, який він там у чорта Хлудов! — махнули мати рукою, розчулившись мало не до сліз од промов Валового й Показового. — Такий самий Хлуд, як і Самсон Турецький, ото тільки хвостика до фамилії пришпилив, коли пішла мода на те пришпилювання.

— Якщо, е-е, втримається в сідлі, е-е, наш Хазяїн.

— Або що? — злякано поглянув на Щирицю Валовий. — Може, є чутки?

— Мають, е-е, на пенсію, е-е, спровадити.

— І давно пора! — вставили мати. — Хоч він і брат мені, хоч і бавила його, шмаркатого, а якби моя воля, навіть пенції не дала б. Нажився!

— І кого ж на його місце? — поцікавився Показовий. — Може...

— Ніби Родіона Корнійовича Земледуха, вікнянського голову.

— Ну,— зітхнув Валовий,— цей Земледух дасть нам духу!.. Він же навіть і не нюхає. Як і дід Хитрик. Серце.

З боку Маяків почулося обурливе жіноче:

— Ти, недозимований! Ти бидло напував?

— О-о! — засміявся Показовий. — Маячиха увімкнула свою циркулярку на три розводи. Певно, і в Туреччині чути.

Не скажеш, що «недозимований» — найобразливіша лайка в нашому Івангороді, ні, це всього-на-всього вищий ступінь прикметників «ледачий», «пропащий», взагалі «недороблений», та всім нашим чоловікам, не тільки Дмитрові Маякові, одбирає мову, коли цей вищий ступінь вилітає з уст Надії Сергіївни Маячихи.

Я нахилився до Щириці й спитав:

— То коли, Павловичу, буде проект на хату? На тому тижні?

— Як це, е-е, на тому тижні? Щириця ніколи не був, е-е, бюрократом! Завтра і намалюємо. От що, е-е, полковники, сонечко онде-го, е-е, у Чортів яр падає, давайте, поки, е-е, видко, займемося, е-е, прив'язуванням і генеральним плануванням, е-е, об'єкта, приготуйте, товаришу, е-е, Михайле Даниловичу, шнур, кілочки, е-е, рулетку.

— Не забудьте срібняки! — нагадав Показовий. — Закопаємо, як воно водиться, на вуглах.

Щириця керував, Валовий з Показовим натягували рулетку по периметру й діагоналях квадрата, я забивав пакілля, і всі вкупі закопували срібняки.

Упоравшись незабаром з цим веселим ділом, знову сіли до столу, уже надійніше, нехтуючи сонцем.

Наступного ранку мене розбудив наляканий материн голос — він долинав немовби з-під води:

— Сину, вставай!.. Хтось на яблуні!..

— Хто? — Нічого не розуміючи, я вийшов надвір, продер очі. — Де повісився?..

— А то чия голова з яблуні звисає?

— То не голова, то капелюх Показового...

Умившись і поголившись, я сів під яблуню, сперся на стіл — і він похиливсь, як цвинтарний паркан. Підпер його пакіллям. Мати подали сніданок. Співчутливо запитали:

— Може, кислячку?.. Якраз Маячиха принесла глечик. Мати рушили було до кардегарні по кисляк і раптом спинилися. — О-о, а то що за шпаргали?

Я підняв з-під тину замацану течку, розгорнув.

— Генеральний план перебудови нашого Івангорода. Ось і наша нова хата. Архітектор забув...

— Падку мій!.. А якби дощ?.. Змило б увесь Івангород!.. Нівроку собі прив'язали хату — всю капусту змолотили!.. Ти бачив: під кінець вони вже гребли п'ятірнею, як недозимовані?!

— Нічого, мамо... Для такого діла й капусти не шкода... Ну, я, либонь, піду трохи полежу...

2. Військова рада

Повз наші ворота йде Ванько Маяк, хоч нас і помічає, та не вітається, мати ж раденько гукають навздогін:

— Доброго здоровля, сину, й тобі!.. Аби тобі бог давав, а ти в болоті не губив!

— А-а,— зніяковіло зупиняється Ванько. — Добрий день!

Підходжу до воріт, питаю:

— Батько вдома?

— Не знаю... Здається... Повинен бути... Бачив мішок на плоті, а раз мішок удома, значить, і дід повинен бути вдома... Про вовка помовка — онде він шкандибає.

Ванько рушає далі; до воріт, супроводжуваний двома псами, підходить Дмитро Маяк — піджак (він називає його жакетом) з обтягнутими донизу полами, наче в них сховано по цеглині, як завжди, наопаш, старий капелюх набакир, старі, колись модні Ванькові штани стягнуто на пупі алюмінієвим дротом, босі ноги хляпають у глибоких калошах, під пахвою кропив'яний міх, на нижній губі з темною бородавкою посередині сигарета.

— Здоров був, забудовник!

— Здоров був і ти, Дмитре Ниловичу! Куди виприндився?

— А кажуть, буцім пиво привезли.

— Запізнився. Зайди-но на хвильку. Півня нам зарубаєш.

— Це можна. Я цих когутів, знаєш, скільки перерубав!

— Бачу: страждаєш...

— Хе-е! Ще й крепко, в корінь мать, страждаю, а куди ж розженешся з цим сухим законом?

— Передчасний, виходить, закон?

— Хто каже — передчасний? Я, знаєш, у корінь мать, цей закон одноголосно підтримую. Дуже своєчасний! Розпаскудились — далі нікуди. От приведе кицька киценят — уже й родини справляють. Куди це, в корінь мать, годиться? А робити хто буде?..Потім ми сіли під яблунею, і я спитав:

— Отже, схвалюєш сухий закон?

— Авжеж, братане, хоч і припадають порохами фужери й граньоні графини на горищах, і садки доведеться пустити під бараболю, бараболю хоч свиня з'їсть, усе одно я цей сухий закон одноголосно схвалюю. Сам іноді, буває, розгуляюсь...

Мати принесли макітерку вареників і пляшку.

— Ну, давай, брате, причастимося, бо згоріти можна! — зрадів Маяк.

— Вибач, не можу...
— А ти, Донько, чого церемонишся? Пальни зі мною.
— Я вже своє відпалила. А ти пальни та гарненько закуси. І велике спасибі тобі, Митричку, що хату й обійстя доглянув, як ми були з Мар'яном на тому курорті. Ми тобі ще й не так віддячимо, Митричку, ти не сумлівайся, ми задурно не хочемо, віддячимо, за нами твоя добрість не пропаде.

— Нема за що, Донько, сусіди ж!.. Відпалила, кажеш, своє? А я ж бо пам'ятаю тебе такою геройською дівкою, коли ти була першою трактористкою на селі, межі переорювала, це ще до війни, як я був підпарубком, ну, а після війни і ланкувала, і на короварні рекорди ставила... Страшно навіть згадати, як тяжко тоді робили. Мов прокляті!

— Еге ж, Митричку, було, було... Це тепер наріжуть норму бураків — плаче, що тяжко. А тоді ж гнали не тільки до бураків. Пшеницю серпами жали, снопи в клуні подолом носили, так нагаруєшся — усе тіло гуде, мов дзвін. Еге ж, була перша трактористка, а хатина, бачиш, остання така в селі. Що ж ти хочеш? Наділили мені цю садибу, а будуватися з чого? Віддав Самсон Турецький дідів хлівець, а то вже й не матріял — сама порохня. Довелось на плечах з Вовкового лісу носити.

— А! То ви будівництво затіваєте...
— І покликали тебе, Дмитре Ниловичу, на військову раду,— підхопив я. Ну, канавки під фундамент — чи як їх там називають — викопаю сам, а хто муруватиме?.. Кого б ти порадив?

— З мулярами, братане, у нас діло швах. У колгоспній будівельній бригаді три десятки Самсонів Турецьких і жодного справдешнього майстра. У нас же так: нема кого куди встромити — пхають у будівельну бригаду. Хіба що наш Іван Великий. Авжеж, наш Іван Великий — на всі руки майстер. От звернись до нього.
— А ти не погодився б?

— Ну ти й артист, хоч і не підтримував мені компанії!.. Та який же з мене будівельник?.. Якщо Іван Великий піде, тоді і я піду...

Отож, Мар'яне, побалакай, Кіндратовичу, спочатку з Іваном Великим, тільки — скажу тобі по секрету — навряд чи він згодиться, він затаїв на тебе камінь за пазухою, збирається до суду на тебе подати. Вкупі з Іваном Назаровичем Смішним, своїм сватом. За оскорбленіє лічності, о!

— Ну, що ти, Дмитре, мелеш?.. До суду... При чому тут...
— Як при чому?.. А в газеті хто їх пропечатав?.. «Закон Ома» — я сам читав цей фелетон!

— Та ніякий це не фейлетон, це оповідання, розумієш?
— А яка різниця — фелетон чи оповідання?.. Там пропечатано сущу правду, кожний собака в нашому Івангороді здогадався, про кого це, хоча ти фамилії й поміняв... Ну, добре, самі розбирайтесь, може, й помиритесь, а мені вже пора. Спасибеники за вареники. Зоставайтесь поки що здоровенькі!
— Мішка не забудь.
— А-а, добре, що нагадав.
Я провів його до воріт, де чекали на нього вірні песики; з кардегарні виглянули мати.
— Пішов?.. Золотий був би чоловік, цей Митричко, безвідмовний, роботящий, як віл, якби не причащався...
— Самі ж і наливаєте...
— Наливати наливаю, але ж не заливаю... Не треба було кликати!.. Занюхав нашу вишнівку — тепер відбою не буде, щоранку канючитиме: дай-но полікуватись!.. Раніше треба було цей сухий закон запроваджувати, коли ця зараза ще коріння не пустила...

3. Майстер на всі руки Іван Великий

Зібрався був по воду, відхилив уже й хвірточку на вулицю і спинився — назустріч ішов Іван Великий.

Не пам'ятаю, щоб він коли нехтував неписаною заведенцією івангородських чоловіків, носив або ж офіцерський картуз, або ж фетровий капелюх, заляпаний вапном, зінкола кепку-восьмиклинку, а всіх порушників цієї традиції називав, як і тато його, китайськими розкольниками, сьогодні ж сам був б о с и й н а г о л о в у. Та передовсім увагу мою привернув сірий вовняний светр з написом через усі груди — «Оригінал». Тиждень тому довелось бачити, як він проводжав свою Марію в останню путь, і тоді я чи не вперше в усій повноті осягнув зміст давнього народного виразу — зігнутий у три погибелі. За ці дні Іван Великий так і не розігнувся і навряд чи коли випростається, знову набуде гордої й незалежної постави, властивої Земледухам. Похиливши безпорадно чубату голову на груди, нікого й нічого довкола не помічаючи, плентався важко, стомлено, у три стежини, збиваючи грудки носаками офіцерських черевиків.

— Здорові були, Іване Ниловичу!

Він зупинився, хитнувся, наче від несподіваного удару, повільно, над силу звів на мене сині очі, в яких безнадійно зяяла наскрізна порожнеча.

— А-а, це ти, китайський розкольнику... Ну, здоров...

— Як ваші... як там ваш Максим? Уже поїхав?

— Двадцять третього, як справимо дев'ять днів, полетить. А ти, може, бачив мого майора?

— Перед похороном, він їхав до Житників по вінки, ну, і на самий похорон... Після того вже не бачив.

— І я після похорону не бачу. Давай посидимо на колодках. Чи не збираєшся часом будуватись? Ну й дурень! Скільки тобі? На той рік півсотні? То я тобі так скажу: якщо замолоду не побудувався, під старість нема чого й рипатись — передчасно вріжеш дуба!.. У нашому Івангороді найлютішому ворогові тільки й зичать: «А бодай би ти будуватись почав!» Такий закон Ома.

— Навіщо ж на колодках? Ходімо під яблуню, до столу...

Він сів навпроти, склав перед собою руки, дуже довгі, цими руками, здавалось, можна обгорнути земну кулю, деякий час мовчки мене роздивлявся, мовби з'ясовував для себе, хто ж я такий, звідкіля взявся. Потім колупнув надпочату пачку «Стюардеси» схожим на викрутку чорним нігтем, заходився розминати в пальцях сигарету й відразу ж розкришив на потеруху, другу зламав ще в пачці, лише третю засилив поміж запечені смагою губи, креснув запальничкою, прикурив, і раптом десь на самісінькому дні спустошених його очей хлюпнуло щось відрадне, наче вода в глибокій криниці, і він закрутив запальничку на всі боки.

Великий будь-яку техніку розбирав, а от збирав не завжди.

Поки я розмірковував, як визволити з допитливих пальців Івана Великого свою запальничку, він схилявся над столом усе нижче і, наче дитя нову цяцьку, зі всіх боків роздивлявся імпортну річ.

У чубі, модно підстриженому, проте давно не чесаному, скуйовдженому, на свій подив, я не помітив навіть натяку на сивину, але на твердих, мов цеглини, щелепах і на крутому роздвоєному підборідді сивина кущилася дружними сходами.

Аби почати якусь балачку й відвернути його увагу від запальнички, я сказав осудливо:

— Неділя, та ще й спаса, а ви, Іване Ниловичу, неголені. Це на вас не схоже.

— Збирався було пошкребтися, а мені кажуть: до дев'яти днів не заведено. От і обростаю віниччям...

— Звідкіля ж ви мандруєте?

— Думаєш, я знаю... Вештаюсь вулицями, аби тільки вдома не

сидіти, бо так і сказитися не штука... Нічого ніколи в житті не боявся, крім... крім мишей... Еге ж, опріч мишей, нічого ніколи в житті не боявся...

— А тепер? — обережно уточнив я. — Чого боїтесь?

— Порожньої хати... Переступлю поріг — і волосся сторчма стає!.. Не можу собі...

Він замовк, зацікавившись блискучими штучками, що викотилися з розколупаної запальнички. А я дивився на нього й раптом ізгадав, як він мурував нам грубку.

Тоді він був ще молодий, дужий, як дизельний трактор, не цурався ніякої роботи, був майстром на всі руки: ставив хати, копав криниці, та понад усе любив грубки мурувати.

Першу свою грубку він склав у власній новій хаті невдовзі по тому, як привів з Тернівки, сусіднього села, другу господиню, вдовицю Марію Мирну; першу, Федорку з Вікон, від'їла з обійстя його мати Фросина Вусата, що зажила слави чоловічим басом і чорними чоловічими вусами,— ці вуса свого часу й звели з розуму його батька Нила Дем'яновича Земледуха, по-вуличному діда Ниву. І ось він прийшов з кельмою завбільшки з лопату до нас. Мати відпросилися з роботи, я — з уроків, думалось, за день і вимурує. Та він не квапився. Зачерпне розчину кельмою-лопатою, ляпне на спідній ряд, зверху покладе цеглину, зачистить шов, усядеться на ослінчику, закурить, милується роботою своєю, каже матері: «Тут добряче треба поміркувати, це тобі не корів доїти!.. Ні, ти розбираєш, що я кажу?..» Або ж роздивляється кельму: «Бачиш, з лопати склепав — і нівроку кельмочка, похіпна!..» Матері набридла його непоквапливість, покликала сусідку Надію Сергіївну, та попхнула коліном, розвалила грубку, три дні муровану Іваном Великим, і за три години склала свою, що нею і досі користуємось.

Та я спитаю про інше:

— То ви все ще копаєте криниці?

— А хто ж копатиме? Там бетон посадити чи замулені джерела добути — тільки мене й годять!

— І скільки ж ви криниць викопали?

— Скільки? Дай боже пам'яті! Значить, так: цеї весни мені стукнуло шістдесят, я на рік старший за Маяка; бачиш, оце тільки зараз і згадав, що прокапарив уже цілу копу — так замотався. І скільки ж криниць викопав, виходить, по криниці на кожен прокапарений рік... Щось не видко твоєї матері, де вона?

— В «Зеленій діброві», на лікуванні.

— Цікаво, на чому воно ходить — на бензині чи на газу?

— На газу.

— Бач, а навіть не смердить!.. А у цієї хрінини яка ж функція?

— Полум'я од вітру захищає.

— У «Зеленій», кажеш, «діброві»?.. Нівроку чвиркавка... Ну, ми зараз назад складемо — це нам раз плюнути!.. Ну, ти знаєш: мати полікує свій ревматизм — і повернеться, то не дуже й переживаєш... А ось моя Марія вже не повернеться... І я не знаю, як усе це пережити... О-о, а ця спружинка звідки взялася?.. Буцім уже й склав, а одна спружинка лишня... Ану, може, без неї чвиркатиме?.. Не хоче, зараза!.. Чи не загранишне часом?.. Уся загранишна техніка з капризом... Нічого, розберемо й складемо заново. Піде!

— Мусить... Куди воно дінеться?

— От і я так кажу... Ну, а ти її пам'ятаєш, Марію мою?..

Уперше я побачив її, коли вони йшли нашим кутком до когось на весілля. Вона досягала йому лише до плеча, та це не відразу й помічалось, передовсім упало в око, як незалежно, навіть виклично несе вона дорідний свій стан, пишає хтиві уста й поводить крутою бровою.

— А що хазяйка була — таку пошукати треба. Чи зварити, чи спекти. Ніколи вже не їсти мені таких борщів і таких пирогів... Тяжко любив я свою Марію Велику. Любив і поважав. І вона також за мною

горою стояла. Приходю раз додому, а моя хазяйка скаржиться: ти бачив? Самсон Турецький нужник наш перекинув!.. Ну, викликаю його до тину на дипломатичні переговори, мирно так питаю: «Ти навіщо нужник наш перекинув?» А він за вила та на мене! «Підожди,— кажу,— не казись. Ти де був, як гриміло?» — «Там, де й ти, Самсоне Турецький, на фронті!» — «На якому саме? Здається, на Першому Українському? Там у вас в атаки ходили?» — «Ого, ще й як!» — «А в нас, на Третьому Українському, доводилось і в контратаки ходити. Отож держись, фронтовий Самсоне, зараз я піду на тебе в контратаку, і ми ще побачимо, хто кого в зошит запише!..» Не встиг я отак його попередити, як він пустив у хід холодну зброю. Ну, тоді вже і я розходився — ухопив за держално. А я такий: як ухоплю що в руки, то неодмінно переламаю; до коліна — хрусь! — і викинь за канаву! А тут держално. Переламав я ті вила, закинув за перевернутий нужник, а правою рукою ухопив твого вуйка за барки.

Уранці нагрянув дільничний Громобій, офіційно, буцім уперше бачить, питає: «Ви гдє приписані, гражданін Земледух?..» Одне слово, припаяли мені п'ятнадцять діб. За що? — питаю. За самосуд, відповідають. Який же це самосуд? Це самооборона. А якби він мені око вибрав?.. Однаково постригли, заставили день у день підмітати містечкові вулиці. Ганьба на всю Європу!.. То моя хазяйка щодня передачі мені носила в каталажку. Пироги! Таких пирогів зроду ще не їв. Кажу Халамендику, начальнику міліції: товаришу підполковник, я жилаю вам у цьому році ще одну зірку на погони, а ви вже потримайте мене в цій каталажці хоч зо два місяці — нехай пирогів наїмся від пуза!.. А-да-а, то що будемо робити з цією чвиркавкою? Бачиш, не ходить, зараза! А це коліщатко звідки?

— Не переживайте, Іване Ниловичу, занесу в місті до майстерні.

— Будеш по майстернях ще ходити! То хіба майстри? Партачі, халтурники!.. Приходь до мене в майстерню — вмент полагодимо... Ет, та й уже!.. Тридцять п'ять годків, як льоду, ми з нею прожили, трьох дітей нажили, і на тобі — лишився, мов на цідилку! Син у Москві, ні, я свого Максима не ганджую, він у мене теж воєнний, хутко свого дядька Пантю, полковника, наздожене, еге ж, воєнний, хоч твій вуйко Самсон Турецький і терендить, буцім я дав йому неправильне воспитаніє, а я кажу: авжеж, неправильне, раз він з тобою здоровкається після того, як ти нужника нам розвалив, а потім завдав мене до каталажки!.. Ну, ти сам знаєш, мій Максимлян в батька свого вдався — до майора доскочив, тепер воєнним бугалтером по продуктах, балик мені часом з Москви привозить!.. Тетяна, старша дочка, у закордонах панчоху на «Жигулі» набиває, а я тут... Сам-один, як перст...

Руки йому затремтіли, й деталі розколупаної запальнички покотилися під стіл, у пісок.

— Нехай би жила така, як є,— нездвижна, без'язика... Умивав би, розчісував, на руках носив би, хоч і нелегко, сам бачив: дебела була, цюлював би-м, бавив, як малу дитину... Ет, та й уже!.. Ні, ти розбираєш, що я кажу?.. Іншу до хати привести? Кого? Де я таку найду?.. Німим буде моє серце до цієї другої... А вона ж була, моя Марія Велика...

Ми ще трохи погомоніли про те, про се, і він зібрався додому. Я стояв край воріт, дивився йому вслід, а бачив їх обох — Івана Великого і Марію Велику, молодих і вродливих, вони, тримаючись за руки, ішли до когось на весілля, мовби у власну долю...

Восени, коли попід вікнами старої материної хати зів'яли мальви й на місці квітів-грамофончиків утворились тугенькі насінники-калачики, схожі на мініатюрні жіночі зачіски, а понад канавами зваблива зачервоніли свербивусові ягоди, й одночасно з каштанами на міських бульварах смачно гупали долу горіхи в івангородських садках, а тумани вставали на сході разом з розпливчасто-малиновим сонцем і, випе-

реджаючи його навскісні стрілчасті промені, відкочувались на захід і стійко трималися мало не до полудня, безнадійно звужуючи сумну далину, а дехто, переважно ті, до кого несподівано нагрянула підсобна сила в личині родичів-відпускників, устиг уже і картоплю викопати на городі, я знову побачив Івана Великого на нашому кутку з якоюсь жінкою, що здалась мені геть сірою. Вони йшли понад канавою, повільно, стомлено, мовчки, заглиблені кожне в себе, на значній відстані одне від одного, мовби соромились одне одного перед людьми. Я лагодив повалений бурею тин, і Иван Великий, закмітувавши мене, зупинився; ми закурили, він подивився услід жінці, що пішла вперед, знічено й глухо зронив:

— Бачиш, веду до хати нову хазяйку... Ту, першу, Федорку з Вікон... Що ж робити, розкольнику?.. Такий уже закон Ома...

4. Моральна підтримка

Учора, вже під вечір, мати сказали:

— Сходив би-м, Мар'я, до лавки — після цього генеральського планування, про яке вже гомонить увесь куток, у коморі хоч посвищи, на самому тільки оцті навіть бараболі не підсмажиш, голова чманіє від думок, що його на вечерю готувати.

— А ми вдома й не будемо вечеряти — хіба ж ви, мамо, не чули, як у вуйка Самсона Турецького порося кувікало? От-от на свіжину покличуть!

— Еге, надіявся дід на обід, та без вечері спати ліг. Це ті, що покличуть. Особливо його Вінегретна Галька. Вона вже тепленька. Оце йшла попри їхні ворота, чую — хтось харчить на весь куток, думаю — їхня льоха, коли дивлюсь — Галька! Розляглася під хатою на ослоні і в Харків собі їде.

— А ви стоїте коло воріт і дивитесь?

— Де ж пак! — зніяковіли мати. — Тільки у мене й клопоту, що Вінегретну Гальку пасти в оці. Вона завсігди тепла. Торік, перед зеленими святами, пам'ятаю, вона сидить собі на ослоні, а я бараболю шарую... е-е, ні, брешу!.. вона собі лежить під грушкою, з якої Самсон Турецький падав, на ряднині, мов та бариня-судариня, виспівує: «Вот хтось-то з горочки спустився, навєрно, милий мій ідьот, на ньом защитна гімнастьорка, вона міня з ума зведьот...» Цією піснею вона завжди діда Ниву на побачення викликала, безвстидна... То вона, кажу, лежить собі під грушкою, виспівує, аж мені вуха закладає, аби дід Нива почув та прибіг до неї в сад зелений, а я на городі бараболю шарую, ніц не бачу, навгадь шарую; чую — перестала виводити, дивлюсь — ні, не видко діда Ниви коло неї, Вусата, велика ревнивиця, либонь, до припічка припнула, далі бачу — суне Вінегретна Галька через канаву до мене. Розсілася на межі квочкою та й каже: «Нівроку ж, Донько, у тебе картопелька!..» А я хотіла було сказати: «Нівроку — то нівроку, а ти похвалиш і через ніч зів'яне, таке маєш око!» — але промовчала, подумала: нащо зв'язуватись. Тоді вона й каже: «Я там сховала від Самсона Турецького карафу перваку в собачій буді, ходімо погуляємо». — «Якраз мені до гульок. Щоб до решти отемніла? Мені до операції треба готуватись». — «Тещі Валового,— каже вона,— теж онде-го операцію на очах зробили, то тепер бабі хоч до кротів приставай — геть отемніла!» — «Спасибі тобі,— кажу,— порадувала! Ти для цього й приперлась?» — «До слова згадалося. А я хотіла тобі сказати, що твій кіт моїх курчат передушив!» — «А ти бачила?» — «Якби не бачила, то не казала б. Сорок дев'ять курчат у мене було, то вже тільки вісімнадцятеро лишилось». — «А який саме — Мільйон чи Підкидьок?» — «Звідки я знаю? У нього на лобі не написано. Тобі з усього кутка підкидають котів — така ти тяжко сердобольна!» — «Мільйон — сірий, а Підкидьок — чорний. То який з них? Кажеш — сама бачила!» — «Чорний!» — «Добре. Більше не буде душити!» — Пішла вона. Увечері я дала Підкидькові повечеряти, чим сама вечеряла, тим

і з ним поділилась, тоді кинула його в мішок, кажу йому: «Прости мені, Підкидьку, але що я зроблю, як ти совісті не маєш...» Руки мені заделькотіли... Еге ж, кажу, ніколи в житті на чуже не зазіхала й тобі не дозволю... Винесла аж до Чортового яру, поховала, вернулась додому, сіла край стола та й заплакала: а може, тільки дурно живу душу з тіла вигнала?! Такий тяжкий гріх!.. Ця Вінегретна Галька могла й наклепати, у неї не тільки око лихе...

Мати витерли сльози, що навернулись на згадку про страченого Підкидька, жалісливо усміхнулись, ніби вибачаючись, і вели далі:

— А що ще, пам'ятаю, взимку було. Приперлась вона, оця сама Галька, сиділа, сопіла, тоді й каже: «А чого це ти до нас не ходиш?» — «А я вже нікуди не ходжу. Стара. Пора вже за канаву... межи вишеньки. Еге ж, Галько Іванівно, не сьогодні-завтра...» — «А чого це до тебе вчора удосвіта дід Нива приходив?» — питає вона. «А ти бачила?» — «Та вже не повилазило мені. Учора, похвалюся тобі, мій Самсон Турецький знов приревнував мене до діда Ниви, повечеряв та й заходився молотити, ось бачиш — троє передніх зубів вибив, то я в сестри ночувала. Удосвіта, ще й радіо не балакало, йду додому, дивлюсь — щось на діда Ниву схоже, перелазить через тин і суне до твоєї хати. Тоді я сховалась, думаю — підсачу, хто це такий. От підійшло воно до вікна, стукало-стукало, ти не відчинила, то воно погупало на вулицю. Я слідком, слідком, воно обернулось, дивлюсь: падку мій! — та це ж мій Самсон Турецький!» — «А ти кажеш — дід Нива!» — «Спочатку приверещилось, буцім дід Нива»... Я хотіла сказати: «Тобі ціле життя щось та верещиться!» — але знову ж таки подумала, що лучче не зачіпати...

Піди, сину, до лавки, поки не зачинили; сама пішла б, та лихо мені з цим гоком, сльозиться й сльозиться — світа білого не бачу, до тої лавки й не втраплю...

Ні сала, ні олії, ні масла, ні ковбаси, ні м'ясної консерви в сільському продмазі не виявилось, і я подався до контори, сподіваючись, що в колгоспній коморі олія напевно ж таки є, а Валовий не відмовить виписати за готівку.

Поруч з автобусною будкою з вибитим вікном і поламаними дверима, над ставом, густо порослим очеретом, сидів Друг Мій Аркадій. Я підійшов, чемно, як завжди, привітався; він лише кивнув, а руки, як раніше, не подав, опустив голову, пильно роздивлявся свої офіцерські черевики, давно не чищені, у багатьох місцях залатані. Я розгубився, трохи постояв ні в тих ні в сих, тоді сів поруч, закурив. Нелегко було починати розмову, власне, я навіть не знав, з чого саме починати, одне лише добре знав: треба якось порозумітись, і я, завжди цим страждаючи, спитав навпростець:

— Це правда, Іване Назаровичу, що ви разом зі своїм сватом Іваном Ниловичем збираєтесь притягнути мене до кримінальної відповідальності? За віщо ж?

— А хіба нема за що?.. Увесь Івангород клекоче: ось як цей писака віддячив своєму шкільному вчителеві — зганьбив на всю Україну!.. А й справді, товаришу Теплюк, що я вам поганого зробив?

— Не розумію, про що мова. Так, Іване Назаровичу, багато чим я вам зобов'язаний. Колись, у дитинстві, ви запрошували мене після уроків до себе, показували давні книги з історії мистецтв, картини, здається, то були копії робіт Верещагіна, Рубо, Самокиша, дали мені декілька книжок додому, я гортав їх вечорами, вражаючись тому, що десь, поза нашим Івангородом, існує інший світ, світ прекрасного, я відчув нестримний потяг до цього пречудового світу, мені захотілось віршувати, і ви перші підтримали ті мої незграбні літературні вправи, над якими реготав увесь клас... І коли мені пізніше доводилось писати про шкільного вчителя, я завжди думав про вас, завжди прагнув написати свого героя саме таким, яким запам'ятав вас, Іване Назаровичу, сплачуючи, таким чином, свій моральний борг перед вами...

На ганок кафе «Колос» (раніше це була забігайлівка з промовистою назвою «Світанок», перейменована місцевими дотепниками на «Сутінки») вийшов вуйко Самсон Турецький, побачив нас і зупинився, мовчки спостерігав звіддалеки, і мені здавалося, що у нього з-під капелюха видовжуються вуха.

— Нівроку ж ви його сплатили,— зітхнув Іван Назарович.

— Майже всі свої книжки я написав на місцевому, івангородському матеріалі. Ви їх читали, впізнавали прототипів, казали мені: можна було й глибше копнути; навіть радили, на кого звернути увагу, то більш, вимагали написати про свого свата Івана Великого.

— Цей чоловік заслуговує того, аби про нього писали, але ж не в такому плані; недарма ж бо його назвали по-вуличному Великим, а ви його принизили, образили оцим самим «Законом Ома...» І його, і мене... Особливо його Марію... А ще ж Костомаров писав, що українська жінка в поезії нашого народу духовно така прекрасна, що і в самому падінні своєму виявляє поетично свою чисту натуру й соромиться свого занепаду...

— Авжеж, саме так він і писав... Але «Закон Ома» — це далеко не народна поезія, це моя проза, це моє оповідання. Саме такий жанр стоїть під заголовком; дехто ж не звернув на це уваги, сприйняв «Закон Ома» як фейлетон, і я цьому не дивуюсь, в нашому Івангороді звикли до того, що такі історії газети друкують переважно як фейлетони. Але ж ви, Іване Назаровичу, розумієте різницю між оповіданням та фейлетоном. Повинні розуміти. Коли я подарував вам першу свою повість, ми довго розмовляли про літературу; тоді, добре пам'ятаю, ви сказали: якщо погодитись із суперечливим твердженням іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гассета в статті «Дегуманізація мистецтва», що музика — це автобіографія в звуках, це лірична сповідь композитора, то не можна не сприйняти на віру слова нашого великого Миколи Васильовича Гоголя, що власні його літературні твори — це не що, як історія його ж, Гоголя, душі... Відкриюсь вам тепер, що почутий уперше од вас афоризм Хосе Ортеги-і-Гассета я потім уставив у перший свій роман, і, коли подарував його вам, ми знову довго розмірковували про літературу, й цього разу ви згадали вже Томаса Манна, його есе «Художник і суспільство», в якому Томас Манн говорить приблизно таке: хоча мета й дихання мистецтва мають характер суто естетичний, воно, за виразом Гете, наповнює життя життям, одухотворює його; нехай іноді художник творить і в богемному стані, серйозне, значне входить у його творчість навіть тоді, коли це й не усвідомлено ним, бо самій природі мистецтва властивий свідомий критичний елемент, особливо літературі. Відтоді минуло понад двадцять років. Що ж за цей час, хотілося б знати, сталося з моїм шкільним учителем, котрий так легко й доречно цитував Хосе Ортегу-і-Гассета, Миколу Васильовича Гоголя, Томаса Манна, якщо він перестає розуміти різницю між фейлетоном і оповіданням?

Мені самому подобалось, як вагомо, переконливо я говорив; звичайно ж, моє красномовство не могло не вплинути на Івана Назаровича позитивно; я поглянув на нього з надією і відчув, як густо, до непристойності печу раків,— згадав наразі улюблений вираз Івана Назаровича: «Друже мій Аркадію, не говори красиво!», Іван Назарович раз у раз повторював його ще тоді, коли ми навіть і не підозрювали, кому саме належать ці слова, думали, що всіх нас учитель обзиває лайливим іменем Аркадій, і, образившись, його самого охрестили прозвиськом Друг Мій Аркадій.

— Нічого особливого не сталось,— зітхнув учитель,— крім одного: я постарів за ці двадцять років і страшенно стомився і тілом, і душею. Ні, я не перестав розрізняти жанри, та хіба від цього легше? Люди ж бо глузують! Онде стоїть ваш рідний дядько, він же перший і глузує, вештається селом і кожним воротам хвалиться: от мій небіж пропечатав усіх цих Самсонів Турецьких, нехай знають!.. Не станеш

же втовкмачувати кожному, що герої оповідання нашого письменника-земляка Мар'яна Теклюка — це збірні образи, соціальні, так би мовити, типи, а не обов'язково Іван Великий чи його сват Іван Смішний...

— Ну, припустимо, в нашому Івангороді вміли сміятись ще від часів його заснування, внаслідок цього, треба думати, й виникли знакомиті прізвища: Солоні, Смішні, Валові, Тарахкали, Цвірінькали, Хлуди, Теклюки, і в цьому великого лиха нема, все це лише свідчить про незнищенність веселого духу наших івангородців, бо зі сміху люди бувають... Одне слово, Іване Назаровичу, мені буде гірко та боляче, коли ми з вами перестанемо вітатися...

Він задумливо покивав, мовби погодився підтримувати зі мною попередні стосунки, і я, полегшено зітхнувши та потиснувши йому руку, пішов далі. На жаль, у колгоспній конторі нікого не застав, довелося йти туди сьогодні вранці. Назустріч мені їхав на старому дамському велосипеді Іван Назарович, я привітався з ним, та він одвернувся... Ну, подумав я, коли в нашому Івангороді перестають помічати, вітатись і взагалі говорити одне з одним, то це на довгі роки, ба й до самої смерті. Щодо цього Друг Мій Аркадій аж ніяк не виняток, адже він, як і я, корінний івангородець...

Повернувшись додому, розповів матері, не вдаючись у подробиці, про свої зустрічі зі шкільним учителем.

— Хіба ж це вчитель? — було першою материною реакцією. — Карикатура на вчителя! Ти подивись, у чому він ходить, на якому велосипеді їздить! Сміх і гріх! Дід Нива чепурніше вбрані, хоч і вони люблять усе воєнне, тільки без погонів. А цей Смішний — пастух пастухом. Пташить, пташить — і все мало йому. Коли здають яблука — а в нього ж понад усі садки садок! — то навіть заслиниться, руки тремтять, кожну копійку перелічить, обмацає, зі всіх боків обдивиться, мало на зуб не пробує. Ні встида, ні сорома! То хіба це вчитель, коли переплюнув усіх скупіїв івангородських? Який він приклад молодшим подає?.. От колись були вчителі — чоловіки перед ними за три верстви шапкували, а жінки в пояс кланялись. Згадай хоч би й цього самого Смішного, коли він вернувся до школи з війни,— підтягнутий, чепурний, підстрижений, поголений, любо подивитись!.. у школі з ранку до вечора: уроки, гуртки, екскурсії, хіба ж не так?

— Еге ж, саме так. Ми, пацани, страшенно любили його, старалися у всьому брати з нього приклад.

— А тепер що? Відтарабанить урок, як під молитву, і додому. Порпається в хазяйстві, як жук у гною... Він колись агітатором був, мало не щодня навідувався до людей у поле, на ферму, газети нам приносив, розказував, що пишуть, а тепер сам тих газет не читає. — Передихнувши, мати спитали: — Ну, а вуйко Самсон не підтиндикував?

— Ні, мовчки спостерігав звіддалеки.

— Ну, слава богу, а то в нього сім п'ятниць на тиждень. О-о, забула тобі поскаржитись: коли я з курорту приїхала, то він налетів на мене, мов шуляк на курку.

— Чого це раптом?

— А йому хіба довго?.. Ну, приїхала, увійшла до хати, чудно так, буцім до чужої втрапила; ага, здогадалась, радіво не балака! Вийшла на вулицю, дивлюсь на дроти, питаю: «Чого це тобі заціпило?» Аж бачу — наш Самсон Турецький від Маяка суне, хмара хмарою, душа нарозхрист, а на голову босий. Спинився, надувся, мов гиндик, кричить: «Ти, Самсонихо Турецька, чо до мене носа не вказуєш?» — «Бо на курорті була, оце тільки приїхала». — «Бач, вона на курорті була! А хто тебе туди посилав і за які такі заслуги?» — «Син возив». — «Добре мати такого сина... А моя Вінегретна лежить як сіль, і ніхто носа не вказує. Оце такі ми родичі, мать кашкет!..» Та й побомкав далі, а я все на дроти дивлюсь, буцім щось у тому радівові тямлю. Аж бачу — Вінегретна Галька марширує, червона на твару, як та калина.

А він, бач, каже — лежить там як сіль... От не люблю... Це байка така є... Були собі чоловік та жінка. От чоловік придурився, буцім віддав богові душу, хотів спрактикувати, як то жінка плакатиме за ним. А жінка думає: загорну його в невід, з яким по рибу ходив, то дешевше обійдеться, не треба на новий костюм втрачатися. От несуть його за канаву, жінка голосить: «Ку-ди ж ти, чо-ло-вічень-ку, зібрав-ся?» А він і відповіда з домовини: «По рибу!..» Після цього вона собі каже: «Підожди, чорте рогатий, я тебе ще не так провчу!..» Прикинулась, що померла. Поклали її на лаву, а чоловік одчинив скриню, роздає жінчині манатки сусідкам. Тут вона не витримала, кричить: «А ти, такий-сякий, нащо моє вбрання задурно збуваєш, коли мене ще й за ворота не винесли?» А чоловік за макогін та жінку межи роги, а тоді й каже: «От не люблю, як сконає та ще й дивиться!..» Отак і я...

Мати заходились кришити цибулю для присмаки й заплакали. Витираючи сльози фартухом, поцікавились:

— А Валового бачив? — І самі ж відповіли: — Авжеж, бачив, раз підписав розгрішення на олію. — Замість «дозвіл» або ж «розрішення» мати кажуть «розгрішення», й оце несподіване перетворення канцелярського терміну в церковний мені подобається. — Про пісок не нагадував?

— Ні, мамо, не нагадував.

— Посоромився, чи що?

— Еге ж... Незручно якось... Раз пообіцяв, повинен...

— На це вони мастаки. Розкидаються словами і навіть не червоніють. — Мати налили на сковороду виписаної в колгоспі олії, вкинули туди накришеної цибулі; олія відразу стала пінитися, і мати аж ніби зраділи. — От бачиш, яка це олія! Ти приніс, кажеш: понюхайте, як пахне!.. А я... тільки нічого не хотіла тобі казати, про себе подумала: побачимо, як вона буде смажити!.. Тепер сам бачиш — піна піною!.. Не бачу навіть, чи підсмажується та цибуля!.. Оце достоту й обіцянки наших валових: пахнути пахнуть, а як до діла — сама піна!..

— Поки що нам з піском не горить, спочатку треба викопати траншею під фундамент... Не завезли сьогодні, завезуть завтра.

— Ой, набігаєшся ти ще за цим Валовим та набігаєшся! Тут вигавкувати треба, а ти не вмієш. А коли не вмієш, то не треба було й затівати оце будівництво. — Наразі мати випростались над плитою, злякано поглянули на мене. — Ой, синку, ану вони й справді подадуть тебе до суду? А що, й подадуть!.. І замість хати з рушниками випаде тобі казенний дім!.. Ще коли я тобі казала: покинь цю свою писанину! До добра вона тебе не доведе! Переучуйся, поки не пізно...

— На попа, як вуйків Самсонів Олекса, так?

Я прихопив дві лопати — штрихову й підбірну, подався на будівельний майданчик по той бік присадка — копати канавки.

Почав їх копати наступного ж дня після генерального планування, трохи відлежавши під грубкою на розкладайці. Коли набридло копати, брав молот і заходжувався лупати черепашниковий камінь, завезений з Тернівки ще взимку. З тридцяти кубометрів лишилося, може, з десять, бо я опановував професію каменяра майже цілу зиму, з ранку до вечора. Федір Михайлович Достоєвський, чий «Щоденник письменника за 1877, 1880—81 рр.», виданий товариством «Освіта», я тепер іноді читаю для моральної підтримки, десь каже: коли ви хочете покарати людину найстрашнішою карою, присилуйте її виконувати одноманітну роботу. Це все так. Та коли одну нудну роботу міняти на іншу, кару можна терпіти, хоч руки гудуть цілу ніч і всього тебе на корчі бере, мовби в жорнах мололи й недомололи. Мати співчутливо питають, чи не тяжко мені, я бадьоро відповідаю: а-а, дрібниці!.. Звичайно, дрібниці. Усе своє свідоме життя тримав у руках перо, а на п'ятому десяткові раптом поміняв його на молот і лопату. Велике діло — звичка. Поступово втягнувся.

Я копав і вергав землю за принципом перших ударних будов —

бери якомога більше й кидай якомога далі, подумки усе ще гомонів зі шкільним учителем, наводячи переконливіші, та, на жаль, запізнілі аргументи, потім став думати про матір, власне, про їхнє розуміння й ставлення до моєї справи.

Те, що я роблю ось уже майже тридцять років, мати серйозно не сприймають — дурниці, териферики, даремна трата паперу (коли я писав під яблунею цей свій роман, на гонорар од якого й сподіваюсь побудувати хату з рушниками, писав весну й літо, й до осені набралося два поліетиленових — з-під мінеральних добрив — мішки забракованих варіантів, мати аж руками сплеснули: «Падку мій, скільки ти бумаги збавив!»), зате щоразу страшенно переживають, коли хто-небудь з односельців — моїх шанувальників — каже їм, що ось, мовляв, читав мою нову книжку, а там описано яку-небудь івангородську знакомиту історію, тоді, як приїду до села, дорікають: «Хіба ти, синку, не міг про щось путнє написати? Треба було пхати в книжку всілякі терипетії? Тільки тривожиш мене, ночами не сплю, усе думаю. Люди по-всякому балакають про твою писанину». — «Логічно. Ще Григорій Савич Сковорода казав: «Всякому городу нрав і права, всяка іміє свій ум голова...» Погано, мамо, коли зовсім нічого не балакають».

Якби я працював на заводі або служив в установі, двічі на місяць приносив зарплату і раз на рік приїздив у відпустку, все було б нормально. Мати ще мирились, хоча не завжди, з моєю службою в редакціях. Та от я приїхав до Івангорода на початку весни й сиджу під яблунею місяць, другий, третій. Мати дивуються: «Ти що, синку, взяв отпуск за три роки наперед?» — «Ні, мамо, я просто пішов з редакції». — «Як пішов? — розгублюються мати. — Тебе вигнали?» — «Ні, я перейшов на творчу роботу». — «А до цього в тебе яка була робота, хіба не творча?» — «Творча, але... розумієте, мамо, мені вже важко писати вдень статті для газети, а вночі — книжки, страшенно стомлююсь. Тому я постановив собі піти з редакції, щоб писати тільки книжки». — «Ну, а жалування хто буде тобі начисляти?» — «Ніхто. Що зароблю на книжках, те моє». — «Тяжко багацько заробив ти, сину, на тих книжках, досі шапки путньої не купиш. Ти подивись: усі чоловіки в нашому Івангороді в дорогих шапках, а ти і восени, і взимку в якійсь ярмулці... Несерйозний ти якийсь, сину...»

Коли мати кажуть синові, що він несерйозний, так воно і є, матерям завжди краще знати. На жаль, багато чого в житті я не вмію, досі не навчився. Беруся рубати дрова, мати кажуть: «Ти не так рубаєш, за паходом треба!»; заходжуюсь лупати молотом бутовий камінь під цоколь, мати кажуть: «Ти не так б'єш. Треба найти таку жилу, куди бити, тоді камінь відразу колеться»; увечері мию в ночвах ноги, мати кажуть: «Ти не так миєш, треба поміж пальцями мити, і не відразу літепло лий, а поступово!»; після цього сідаю пити липовий чай, і мати знову осуджують: «Хіба ж так чай п'ють? Треба з хлібом чи з коржиками, а ти лишень кишки полощиш!..» Та ось, прополоскавши кишки, сідаю писати оці нотатки, й мати, хоч і відволікають мене всілякими запитаннями, вважаючи, либонь, що я можу клацати на друкарській машинці й одночасно з ними гомоніти, зате ніколи не повчають: «Ти не так пишеш!..» Писанина моя — єдине, либонь, діло, в якому поки що мати утримуються від порад, і, можливо, саме тому й обрав цю професію, бо дорослих дітей, що не кажи, часто-густо обтяжує дріб'язкова опіка батьків.

Од сусідського обійстя раптом долинула пісня:

Василю, Василю, я тобі не вірю:
Зламав ти калину на моїм подвір'ю,
Зламав ти калину гіллям гіллявую,
Зрадив ти дівчину з личка білявую.
Не я її зрадив, сама ся зрадила,
Нічка була темна, нічка була темна,
Вона виходила...

Співали гарно, поки що не перекрикували один одного, один до одного прислухаючись, упівголоса, не так, власне, голосом, як серцем, і я, налягаючи на лопату, взявся підспівувати:

Як я коня водив на росу, на росу,
Вона виходила, вона виходила
До мене набосо...

Цю пісню я привіз до нашого Івангорода з Трускавця, заспівав якось вуйкові Самсонові Турецькому й Дмитрові Маяку, вона їм сподобалась, тепер співають самі, особливо натхненно, коли доходять до слів:

Як я коня водив, коня вороного,
Вона виносила, вона виносила
Вина червоного...

Рідний мій дядько і найближчий мій сусіда — співаки над співаками. Років двадцять тому їхні співи чутно було по всьому Івангороду далеко за північ; прокинувшись од розчуленого дуету, наші івангородці, смачно позіхаючи, казали: «О-о, вже Самсон Турецький з Дмитром Маяком «насвітанились» по саму зав'язку! Носить їх нечиста сила, буцім колядників!» Справді, вони зупинялися перед кожними ворітьми й, обнявшись, мов брати, рясно обливаючи один одного слізьми, що текли ручаями од надміру душевних почувань, самозабутньо виводили: «Летів ворон через сад зільовий, став калінушку клювать; вона, шельма, козака струїла та й не знала, де сховать. Сховай, сховай, моя розлюбезна, де сходяться три шляхи: один Донський, а другий Херсонський, третій — прямо на Москву!» Або ж: «Понад яром-яром, там пшениченька яра, горою овес, та не по правді, козаче, не по правді, соколе, зі мною живеш. Зі мною живеш, а як вечір настане, вечір-вечорочок, до другої йдеш, до другої йдеш. До другої йдеш, а мені, молоденькій, жалю завдаєш, жалю завдаєш. Ой, посади, мила, в воротях вербу, ой, як та верба зійде — до тебе прийду. Ой, не раз я садила та не раз поливала — не приймається, не приймається, а любов наша щира, а любов наша вірна розбивається, розбивається...» Розбуркане село слухало й собі плакало за темними вікнами. А вже на весіллі чи на проводах довкола них збирався справдешній хор, не менший, ніж у Трускавці під липами. Потім усе це якось відійшло; щоразу, коли Дмитро Маяк чи вуйко Самсон Турецький пориваються заспівати десь на гостині, їх зацитькують. Далебі, починаєш думати, що в нашому Івангороді стомилися або ж порозучувалися співати, і вони, мій рідний дядько і мій найближчий сусіда, співають нині лише один для одного.

Та хіба перестали співати лише в нашому Івангороді? Там, у Трускавці, питав багатьох: «Удома також співаєте?» — «Де там! Хіба вдома до пісень?» — «А тут тягне?» — «Ще б пак! Людська душа завжди тягнеться до гарної пісні, та лихо в тому, що їх нема, гарних пісень. Власне, вони є, але їх чомусь не передають ні по радіо, ні по телевізору, а як передають, то зінкола. От закатають програму «Пісня-86» на дві-три години, оглухнеш од гуркоту, вереску, крику, але жодної пісні так і не запам'ятаєш. Набридло все це, тягнешся до цих пісень, що тут співають». — «А ви помітили, що тут не співають жодної пісні з репертуару наших уславлених зірок естради, крім хіба що Мареничів?» — «Бо Мареничі співають народні пісні. Пісня повинна бути задушевною, й співати її треба задушевно. Та, либонь, це не так просто — відродити традицію домашнього хорового співу в містах і селах».

Не тільки сумно, а й страшно стає, коли бачиш і чуєш, як глумляться над музичною культурою безголосі, схожі всім своїм зовнішнім виглядом та поведінкою на упирів та відьом так звані естрадні зірки з претензійно-безглуздими назвами, як насаджують тотальну духовну наркоманію; від них просто ніде подітись, увімкнеш радіо чи телевізор, а там черговий шабаш упирів та відьом на музичній Лисій горі. Чи не

тому з радістю неофіта прилучаєшся до самодіяльних народних хорів, відчуваючи, як душа очищається від усілякого музичного сміття. От і зараз я згадую, як радив нам, хористам, той добродушний велетень з рудою бородою-мітлою, стоячи попереду натовпу слухачів: «Женіть його, хлопці, у три вирви, отого самозванця-диригента з естрадних діячів! Не треба, як на естраді, на естраді якраз погано, так погано, що далі нікуди, хоча ці мавпи і вважають себе протестантами! Співайте, як народ співає». І ще згадую, як Віталій Павлович Толок, головний режисер Житомирського музично-драматичного театру, почувши наші співи й сам ставши активним учасником трускавецького хору під липами, сказав: «Ось приїду додому, зателефоную Сльоті, художньому керівникові нашого «Льонка», спитаю: Іване, ти чув, як співають у Трускавці? То поїдь, послухай. Запишеш безліч таких пісень, які вам, композиторам, і не снились. Поповниш репертуар «Льонка» — народ спасибі скаже!»

Хоч як дивно, ці думки допомагали мені працювати; думаючи про те, чому в нашому співочому Івангороді останнім часом перестали співати, співають лише зінкола, від випадку до випадку, мовби вичікують, коли переказяться музичні упирі та відьми, співають не всі, а здебільшого тільки вуйко Самсон Турецький та Дмитро Маяк, згадуючи, як співають у Трускавці, співають тричі на день, тобто щоразу, коли приходять пити «Нафтусю», а після вечері співають до пізньої ночі, до того часу, як уже зачиняються санаторії, ніби постановили зарядити себе гарною піснею на цілий рік, до наступного приїзду, адже до Трускавця їздять перші три роки, а потім «всю оставшуюся жизнь», навіть підспівуючи дуетові вуйка Самсона Турецького й Дмитра Маяка, я не помітив, як закопався в землю по пояс, які гори чорнозему та глини навергав.

— День добрий, Мар'яне! Боже помагай!

Посеред вулиці зупинилась Маячиха. Здається, прожиті роки не здатні збавити її вроду, як і замолоду, на всі боки жіночка: висока, струнка, гнучка, ось тільки чорно-сині вени загрозливо повипиналися на гарних смаглявих ногах, з-під хустини вибиваються посивілі коси, а під очима («Мій Маяк називає їх чайними!») снується павутиння зморщок. І голос у неї приємний, грудний, глибокий, бентежний, геть не схожий на пронизливо-деренчливий звук колгоспної циркулярки, а тим часом Дмитро вперто називає свою милу з «чайними очима» циркуляркою на три розводи. Ще кілька років тому вона ланкувала, тепер на пенсії, пасе корову, доглядає свиней, гусей, курей, опріч того, спритно робить усю ту роботу, що її повинен робити вдома чоловік,— рубає дрова, косить сіно, мурує печі й грубки і навіть тесляреє. Ясна річ, їй доводиться все це робити не з власної волі, а тому лише, що хазяїнові все ніколи. За своїм характером Дмитро Маяк — справдешній запорізький козак: йому начхати на багатство, на одяг, на їду, аби тільки погуляти. І ось після роботи на колгоспній пилорамі всю свою снагу, весь свій винахідливий розум, увесь свій життєвий досвід спрямовує на те, як і де б хильнути. А хильнувши, не вештається вже селом, співаючи пісень, як то раніше бувало, а відразу ж облягається спати на барилах з-під пива, заславши їх кожухом. У Маяків півсела родичів, мало не щонеділі їх куди-небудь запрошують, але разом вони ніколи не ходять, тільки поодинці, хто раніше, хто пізніше; замолоду якось не помічали, що Надія на цілу голову вища за Дмитра, може, тому, що він, як Земледухи, носив голову високо й гордо, тепер же та голова буцім спить у нього на пазусі, і він соромиться поруч з Маячихою свого зросту, до того ж останнім часом Маячиха усе незграбніше закидає вбік праву ногу, мовби накульгує.

— А-а, добридень, Надіє Сергіївно! Спасибі.

Дмитрові змалку кажу «ти», а ось їй не можу звикнути, може, тому, що колись вона вчилася в Кам'янець-Подільському педагогічному інституті й навіть учителювала на Камчатці, де служив Дмитро

після закінчення офіцерського училища в Києві за перших повоєнних років.

— Сам копаєш?

— Нє, у парі з богом, тільки він у шапці-невидимці... А що це у вас за народні гуляння?

— Таж підстригли один одного!.. А ти що, Мар'яне, знову у відпустці?

Деякий час тому подумки дорікав я матері за те, що вони мого діла не розуміють. І дарма. Для всього Івангорода, а Надія Сергіївна — це майже пів-Івангорода, загадка: що ж це воно за робота така у бабиного Доньчиного Мар'яна, коли він раз у раз приїздить у відпустку й сидить під яблунею по два-три місяці?.. За що йому тільки те «жалування» платять?.. І, видко, немале, за копійки хату не поставиш!.. І тут нема чому ані дивуватись, ані ображатись: той, хто, на думку Івангорода, живе на саму лише зарплату, мусить постійно, день у день, як тракторист чи їздовий-фуражир, ходити на роботу; якщо ж він сиднем сидить удома, виходить, дармоїд або фальшивомонетник. На жаль, термін «творчий хліб» (доречніше було б казати — «творчі сухарі»!) мало зрозумілий не тільки для моїх земляків, а й для деяких наших ідеологічних опікунів, і, якщо ти на п'ятому десятку робиш непростий вибір між журналістикою й літературою, бо ще Олександр Фадєєв зауважував Данилові Граніну, що література — дама-однолюбка, адюльтеру не визнає, вони це називають... ранньою професіоналізацією...

— Так, Надіє Сергіївно, знову довелось відпроситись...

Вона погнала буру корову з двома жовтенькими телятами понад канавою, а я сказав напарникові: «Ну, боже, помагай!»

— А-а, Самсон Турецький! — почулося раптом з вулиці. — А чо це ти од вуйка в землю ховаєшся?

Посеред вулиці, на тій самій місцині, либонь, ще не охололій після Маячихи, стояв вуйко Самсон Турецький — високий, гандрабатий, незграбний, у ялових чоботиськах, котрі Іван Бунін, якби писав про мого рідного дядька в «Антонівських яблуках», неодмінно назвав би несходимими, суконному чорному галіфе, підперезаному перекрученим паском (у нас в університеті був професор, у якого також частогусто перекручувався пасок або хлястик, і за цією прикметою ми знали напевно, коли можна складати іспит чи залік з гарантованою трійкою, вищої оцінки професор ніколи нікому не ставив, казав: «Бог знає на п'ятірку, я на четвірку, а ти, звичайно, на трійку, чи не так?»), і з незастебнутою ширінькою, у жовтій майці, з-під якої кучерявилося цупке сиве волосся, а між волоссям багровів рубець наскрізної рани, солом'яному широкополому капелюсі і з цигаркою в роті, з нею він, здається, й спить, мов дитя з соскою.

Щоразу, коли суворі й принципові критики дозволять собі помітити нову мою книжку, вписують моє прізвище в щільну обойму, з якої чимало «неокласиків» давно повипадало непомітно хіба що для них, критиків, вони, загалом позитивно відгукуючись про мову, безапеляційно звинувачують мене у впертому зловживанні гуцульським діалектом, геть не властивим говірці подоляків — моїх героїв. Спочатку, натурально, я набирав на вуса: «Хо, академіки-мовознавці знайшлися! Гадають, що тільки їм і дано знати регіональні діалекти України. Ну, я теж не з лопуцька!..» Мав усі підстави думати про себе саме так, бо той самий найвірніший друг, котрий вивів мене у своєму першому сатиричному романі, другий свій роман (я розхвалив його ще до виходу з друку не тільки усно, а й письмово в літературній газеті!) подарував мені з автографом: «Генералові од мови — єфрейтор від літератури!» Генерал від мови — так само поважно й переконливо, як за старих часів генерал від інфантерії, себто піхоти. І я пишався цим генеральським чином не менше, ніж графським титулом, тим паче що сатирики, як це всім відомо, задарма компліментами не розкидаються.

Потім, трохи охолонувши, заходився й сам докопуватися: справді, звідки в мене, подоляка, гуцульський діалект?.. Від того, що унадився на прикарпатські курорти?.. Але ж там зовсім інший мовний лад, мені годі опанувати його навіть тоді, коли прагну наслідувати говірку справдешнього гуцула!.. Розгадка настала геть несподівано. Якось узяв до рук томик Івана Франка, він розгорнувся на сторінці зі словничком діалектизмів, я зацікавився, й мене замалим правець не вхопив: сам Іван Франко пояснював ті слова, що їх в нашому Івангороді розуміє кожен школяр, уперше взявши до рук книжку великого Каменяра, адже він увібрав їх у свою свідомість одночасно з такими словами, як «мама», «тато», «хліб»... Виходить?.. Авжеж, саме так і виходить, що в нашому Івангороді чимало вихідців з Гуцулії: одні прийшли сюди за часів Хмельниччини, інші пізніше, їх завезли сюди польські пани, котрі по Хмельниччині знову повернулись на Подолію; цілком можливо також, що заходили до нас і опришківські ватаги, трусили панські душі разом з Кармелюком; а те, що за часів першої світової війни гуцули — вояки австро-угорські цісарсько-королівської армії — потрапляли до росіян у полон і назавжди залишались на Поділлі, не викликає жодних заперечень; саме вони, сини карпатських верховин, занесли в наш Івангород і гуцульські слова, і гуцульські пісні, і гуцульські прізвища, і я, чуючи все це з уст матері та односельців, переносив у свої книжки. Ось і «вуйко» — гуцульське слово. Але якщо там, у Гуцулії, вуйком називають будь-якого дядька, то в нашому Івангороді лише того, хто доводиться тобі рідним по батьковій чи материній лінії.

Материного брата годилося б мені називати вуйком або ж дядьком Іваном, в очі саме так його й називаю, а от позаочі для мене, як і для всього Івангорода, він Самсон Турецький. Сам же й винуватий. Нема для дядька Івана ані імен, ані прізвищ, геть-чисто всі для нього, навіть рідні сини — Самсони Турецькі, виняток робить хіба що для Валового, але тільки тоді, коли тверезий, а тверезим буває, як і сам товариш Валовий, лише зінкола. Але дивна річ: ні до кого це химерне прозвисько так і не приліпилось, на нього ніхто не реагує, зате воно, мовби бумеранг, повернулось до свого винахідника, приліпилось на віки вічисті, і варто кому-небудь назвати дядька Івана Самсоном Турецьким, як дядько Іван, витріщаючи побілілі від шаленства очі й клацаючи вставною щелепою, відразу лізе в бійку, нехтуючи навіть чисельною перевагою кривдників.

— О-о! Здоровенькі були, вуйку Іване!.. Ось беріть лопату й ховаємось разом, є де...

— Але ж я сам себе й закопаю,— клацнув дядько вставною щелепою. — Я, бачиш, трохи теє... бамбурільйо... А чого це ти, Самсоне Турецький, не підстрижешся? Трясеш патлами, як і мій піп Олекса. Ось поглянь-но, як акуратно твій вуйко Іван підстригся! — Він здійняв бриля й любовно погладив себе по тім'ю, де після Маякової машинки лишилося тільки те, що дало прозвисько всій нації, й чимало українців, позбавлених почуття гумору, соромляться його, як і деяких сторінок нашої історії. — Бачиш, як мене цей Самсон Турецький обмакогонив? А я його таким же робом! Кажу йому: нам з тобою тільки баранів стригти!

— Нівроку! Ви мені Тараса Бульбу нагадуєте.

— Ну-у?!. А я, аби-сь ти знав, і є справдешній Тарас Бульба! — Дядько видобув з рота рожевий протез, оглушливо зареготав, либонь, йому самому сподобалась моя метафора, йому навіть сльози навернулись на очі від розчулення. Підступив ближче, спинився під горіхом, сполоснув протез у бочці з дощівкою, знову увіпхнув до рота, клацнув, пильно видивився на мене. — О-о, о-о, а в тебе, Самсоне Турецький, уже й вуха посіріли!

— Кепська прикмета?

— Еге ж, Самсоне Турецький, дуже паршива! Хутко дуба вріжеш!

Хату збираєшся ставити? А на дідька вона тобі, коли вже й вуха посіріли?.. Ти подивись на свого вуйка: вуха, як стоп-сигнали, горять!.. А ти капіталець маєш, що стройку затіяв?

— А от зберемо з цього горіха урожай, повеземо в Грузію, там, кажуть, за горіхи дають шалені гроші, і натовчемо калитку.

— То в тебе, виходить, як у того латиша?.. Ну, то хіба ж ти не Самсон Турецький?.. Ладно, це твоє діло. Тільки ти на мою поміч не рощитуй. І хотів би-м до помочі стати, але не можу — рани, фронтові рани! — тицьнув себе пальцем у груди. — Якийсь вузлик у цьому місці, де кулі німецькі навиліт пройшли, весь час зав'язується, його виріжуть, а він знову зав'язується, той гаплик. І ноги, й руки відбирає. Віриш, навіть відра води не годен принести! — поскаржився раптом плаксивим голосом. — Може, путьовочку мені на курорт дістанеш? Матір свою возив, а чо дядька рідного не повезеш?

— А ваші хіба що?

— Мої такі спритні, як ведмідь до горобців. — Мовби розлютившись сам на себе за хвилинну плаксивість, він раптом загорлав: — То повезеш чи ні?

— Як хату збудую...

— Е-е, безнадійна справа!.. Ну, гаразд, стройся, коли нема куди грошей подіти. Але на вуйка Івана не рощитуй. Я можу тільки морально тебе підтримати, не більше.

— Спасибі й на тому.

Не прощаючись, він пішов.

До матері прийшла сусідка баба Настя Нончиха, вони загомоніли про своє, а я знову подався на будівельний майданчик.

Через деякий час від дядькового саду почулось:

Як піду я до корчомки,
Йди, мила, зі мною.
Як сяду я кінець столу,
То ти сядь коло мене.

Не доспівавши, вуйко Іван загукав, мов ображене дитя:

— Ма-мо, Самсонихо моя Турецька!.. Де ти там, бодай би я додому не доліз?! Десь я, мамо, зуби запурав, поможи шукати!

— От шкода, що не голову! — обізвалася «мама».

І наразі я геть-чисто все збагнув. Наче осяяння на мене зійшло, і я зрозумів, чому образився на мене Друг Мій Аркадій, чому мені самому раптом перестали подобатись перші мої книжки, написані на місцевому, івангородському матеріалі. Ті книжки також передавали з рук у руки, як і газету з оповіданням «Закон Ома», а дехто, кому дарував їх з автографом, до прикладу, вуйко Іван Данилович, упізнавши себе, носив по всьому Івангороді, вихвалявся, що от і його «вставлено» в цю книжку, нехай і під вигаданим прізвищем, але зі мною віталися, як і до цього, ніхто не погрожував завдати мене за грати. У тих книжках, описуючи людські характери та взаємини, заплутані в житті, мов той клубок, що ним побавився кіт, я спрощував їх на папері, в кращому разі, ошляхетнював, зображував такими, якими хотілось їх бачити не тільки мені, авторові, а й редакторам і критикам, що сиділи в мені під час писання, аби вони «відбивали час», а читачі у всьому «брали з них приклад». У тих книжках мені доводилось більше фантазувати, ніж, глибоко осягнувши й осмисливши реальне життя, характери і взаємини моїх односельців, описувати все так, як воно є насправді, нічого не спрощуючи й не прикрашаючи, з правдою не заграючи. І ось в оповіданні «Закон Ома» я спробував описати шмат івангородського життя, характери й людські взаємини саме такими, якими вони є насправді, й на мене відразу ж смертельно образився мій шкільний учитель, котрий застерігав мене ще з дитинства не говорити красиво, котрий, можливо, більше за всіх зробив для того, аби врешті-решт

і в нашому знакомитому Івангороді народився свій літописець у личині Мар'яна Теклюка.

Ну, добре, збагнути збагнув, та як мені тепер бути? Як мені писати цю ліричну повість «Хата з рушниками»?.. Поки що це не повість, а лише підготовчі нотатки, і я можу особливо не обмежувати себе, а писати так, як воно мені на душу лягає, як Іванна каже — взахлин, щиро й одверто, ніхто бо поки що не накладає табу на деякі сторінки івангородської історії...

ЛИСТ ДРУГИЙ

ВІД МАР'ЯНА

Тільки закоханий може називатись людиною.
Олександр Блок

Г-гах!.. Ге-гех!..

Високо — вище старої хати, вище яблуні й горіха, вище запізнілих журавлиних ключів, що летіли з-за Коникової гори, уже зазеленілої кінським щавлем,— заносив я тяжкий залізний молот з привареною залізною ручкою, на кінці якої навіщось було нарізано різьбу (молот не мій — у Маяка позичив), і щосили гатив по вапняково-черепашникових бриляках; на всі боки — об коліна, живіт, за пазуху, в очі й чуприну — пирскала з-під молота біла крупа, піт заливав очі, юшив за комір, натікав навіть у черевики, а оті вапняково-черепашникові бриляки мовби хто закляв — не хотіли колотися так, як мені того хотілося, відкришувалися тільки скраю. Витираючи рукавом сорочки липкого лоба, усе чекав: ось тихо зашелепають обачливо-легкі кроки, і знайомий голос осудливо-повчально скаже: «Хто ж так, Мар'я, лупає?.. Тільки дрібничиш... Ось дай-но покажу, як треба...» Виявляється, можна затужити й по цьому...

Ще там, у Трускавці, незадовго до нашого від'їзду почалося запалення лівого ока, на яке вони ще трохи бачать, а вдома дійшло до такого, що окуліст сказав: «Треба лягати...» Сьогодні вранці навідував. Вийшли до мене в куценькому лікарняному халатику (такого напинали на крижі, як на короварні робили), у запраній до тороків хустинці. Мені спрудило дихання: господи, чи встигнуть мати пожити у новій хаті бодай рік-другий?.. А ти ще й бурчав, навіть покрикував за те лише, що вибачливо-боязко підступали до тебе, довго мовчали, зачаровано стежили, як виклацуєш на машинці, а тоді відволікали яким-небудь житейським запитанням... Я видобув з портфеля дві хустини: «Ось, мамо, замість цієї, лікарняної... Хотів ще халат купити — не було»... Мати, як завжди, заремствували: «Ну, нащо?.. Не треба... От, гроші тільки дурно розтринькуєш...» А тим часом так усі й засвітились ізсередини, приголубили розчуленим поглядом, оглянулись, чи бачать люди, якого мають сина. Потім заклопотано поспитали: «Уже таке, що й кукурудзку можна садити, коли думаєш?» — «А я вже». — «Та не може бути!» — «Еге ж, учора». — «І як же ти садив?» — «А так, як ви навчили». — «Сам? Коли ж ти устиг?» — «А приїхав од вас і... Добрі люди пособили — баба Нончиха, Маячиха, дядина Галька». — «Не напартачили?» — «Старалися... Не переживайте, мамо». — «Еге, не переживай... Лучче впадь і вбийся!.. Ще хотіла щось запитати... От, тут думаєш, тут і забуваєш... Дивися там, не дуже надривайся коло тої хати, побережи здоровля»...

Повернувшись од матері, подався на будівельний майданчик і накинувся на роботу, як на ворога, що зазіхає на моє життя, на мрію найзаповітнішу. Добутував фундамент, розчинив глини, піску й цементу — заходився заливати. Відра обривали руки, а я казав собі: терпи, звикнеш... цього ніхто за тебе не зробить... швидше заллєш фундамент, швидше мурувати почнуть... треба ж устигнути... треба — кров з носа! — до осені встигнути... інакше не варто було й затіва-

ти... господи, мати вже — як мушечка... хоч би рік-другий пожили в новій хаті по-людськи... без матері нащо мені ця хата?.. Треба встигнути, щоб восени вже й перейти...

Вичерпав з корита розчин, узяв до рук молота. І з кожним ударом залізного молота бухкала в голову та сама думка, що квапила мене з відрами розчину: треба встигнути... до осені конче треба встигнути...

Напевно, у кожній роботі так: на власному горбі, на власних жилах, що, здається, от-от порвуться, відчуваєш, яка вона важка, виснажливо-одноманітна, вимагає лише одного — мозолів, терпіння, часу, але разом з тим і добре знаєш, що, опріч тебе, роботи цієї ніхто не зробить, і робиш ти не на когось, а тільки сам на себе та ще на матір, і від того, як і коли ти цю роботу зробиш, залежать значні, коли не вирішальні переміни у вашому житті, отже, треба зробити цю роботу добре і вчасно,— напевно, у кожній такій роботі раптом усвідомиш, що робиш ти цю роботу не просто механічно, автоматично, як робот, а з великою насолодою, у тобі все трепетно радіє, і не ти втягнувся в цю роботу, а вона сама тебе втягнула, допомогла тобі здолати власні лінощі, страх перед своєю великістю, внутрішній спротив перед своєю нібито виснажливою одноманітністю, і ти вражено помічаєш, як на очах тане купа незробленого, а натомість виростає гора зробленого, і якщо ти навіть дуже стомився, стомився так, що тебе аж хилитає, і двічі випадає з рук молот, і сам ти падав, немовби навіть знебуваючись, зате ж розум твій прояснюється до такої безхмарної прозорості, що й ти осягаєш нарешті власним досвідом осягнуту задовго до тебе вже багатьма поколіннями істину: тільки робота — не суєта сует, тільки робота!.. осягаєш та усвідомлюєш так глибоко й переконано, аж тобі запрагнеться закарбувати цю істину на золотих скрижалях Книги буття як заповіт для поколінь прийдешніх.

Сів на камені, закурив і подумав, що добре було б, якби місяць зійшов раніше, бо так розпалився в роботі, що для мене весняного дня вже замало, і раптом з вулиці покликали: «Мар'яне!» Оглянувся — під горіхом стояла Маячиха. «Тут тобі якийсь пакет. Ходила на пошту по пенсію, то передали. У нас же геть-чисто все не так, як у людей, навіть листоноші нема. Написав би ти про це безладдя. Кажи: еге, якби ж то ця писанина помагала!.. Звідки це тобі пишуть?.. Чи не рукопис нової книжки вернули?.. Видко, щось неправильно написав. То пиши правильно». — «Будемо старатись, Надіє Сергіївно»... Я взяв пакет і впізнав твій почерк.

Люба Іванно! Либонь, таки й справді існує дуалізм у макросвіті. Яко субстанція цього макросвіту (ого, які пішли терміни в інтимному листі!) я роздвоївся ще того дня, коли, залагодивши в місті деякі справи, приїхав сюди. Одна моя половина (або — за твоєю теорією — частка-хвиля, а може, усміхнена пика чи потилиця, котра камінь за пазухою тримає,— яка пречудова метафора!) була вже тут, у рідному Івангороді, також, до речі, розполовиненому Курячою Лабою; друга ж моя половина, хильнувши натщесерце триста грамів «Нафтусі», співала й співала в славетному «трускавецькому хорі під липами» («Я під липами жду, жду тебе в трускавецькому хорі» — отак перефразували хористи один рядок з пречудової пісні про білу хату в саду) і в щільній масі найуважніших і найзацікавленіших на світі слухачів шукає й знаходить жіночу голівку з короткою зачіскою «під хлопчика» (ти чомусь називала її опудалом, страшенно ніяковіла, соромилась, усе бідкалась, проклинала той день, коли «чортик» спокусив тебе поїхати до «Чарівниці» — кому ж не хочеться бути на курорті красивою? — а перукарка, безтурботно базікаючи з розкішною подругою, прогавила — й хімічна завивка линяла під пальцями жмутами, ти впала в розпач, сказала крізь безпорадні сльози: «Підстрижіть хоч під хлопчика», а перукарка заспокоїла: «Не зуби — виросте!»; мене ж оця зачіска «під хлопчика» зводила з розуму; коли потепліло й жінки радо скинули хутряні шапки, ти була найчарівнішою поміж ними,

завжди хотілося мені підхопити тебе на руки й нести крізь — дозволю собі такий вираз — багатоликі погляди); шукає й знаходить рідне обличчя, на якому світиться добра, чиста й ніжна душа; потім, уже після всіх процедур, мандрує з тобою до озера чи лісництва, потім...

Тепер ти дякуєш, мила Іванно, за все, що було «до» і «потім», а ось у своєму щоденнику весь час питаєш, прагнеш збагнути, чому, нежданно-негадано зустрівшись по стількох роках, не раз псували одне одному настрій, мало не стали зовсім чужими. Гадаєш, я знаю чому?..

От і вчора, коли ми садили кукурудзу, а це трохи легше, ніж лупати каміння, і жінки переповідали сільські билиці та небилиці, і я заохочував їх до цього своїми запитаннями, звідкілясь, ніби вітром карпатським навіяний, уривався в цю мирну розмову наш бурхливий діалог з того вечора, коли ви зібралися на контрольну перевірку до ресторану «Старий дуб»; проганяв його геть, прагнув зосередити всю увагу на тому, про що гомонять жіночки, та це мені не щастило, він гучав і далі, тільки поступово мовби відходив од нас, переставав нам належати, чувся уже ніби збоку, і вели цей діалог зовсім не ми, себто цілком реальні Іванна Земледух та Мар'ян Теклюк, а якісь абстрактні В о н а і В і н. Коли ми упорались на городі з кукурудзою, я сів до столу й спробував занотувати цей діалог. Спочатку це мені подобалось, навіть здалося, що докопуюсь до істини, подумав, що так і п'єсу можна, либонь, написати, а поставив останню крапку — і, не перечитуючи, вкинув у грубку. Того всього, що викликало в твоїй душі таку бурю, не пощастило, на жаль, відтворити в усіх деталях, а саме в деталях, кажуть англійці, й ховається диявол. І справа тут не тільки в тому, що я обрав не кращу форму викладу. Мабуть, я свідомо занотував лише ту частину діалогу, яка запам'яталася найбільше, і зробив це, аби виправдатися перед власним сумлінням. Доводиться пекти раків, але ж це факт: якщо навіть пишеш сам про себе, однаково завжди щось підмальовуєш, перебільшуєш, а щось і замовчуєш.

Сьогодні ж, ідучи від автобуса додому, я звернув увагу на рекламу біля сільського клубу, там було написано: «Настав час кохати». Всю дорогу я думав про матір, про те, що чинить з нами старість і яку велику мужність треба мати, аби й на схилі років жити достойно, і раптом — «Настав час кохати»!..

В одному з романів я вже питав і себе, й читачів: а чи знає хто напевно, коли саме він настає, час кохати?.. Навряд чи зможу сказати щось врозумливе й зараз, у листі до тебе.

Ми самотні в цьому світі й не можемо самі не тому, що довкола нас порожнеча, ні, ми живемо серед людей, та нема з нами любові, котра додає нам снаги усе витерпіти й здолати. Не тільки замолоду, коли світ такий непевний, а ще більше загадковий, мало або й зовсім не відповідає тій ідеальній моделі, яку вибудували в нашій уяві вихователі, за всіх часів, надто ж на порозі старості ми прагнемо любові; можливо, не завжди усвідомлюємо, чого саме прагнемо, часто-густо нам самим невтямки, чого світом нудимо, що за тоскно-тривожні передчуття нас пригнічують, і перетліваємо серцем, і поступово зачахаємо, як будяки край дороги; коли ж усвідомимо, збагнемо, що передовсім жадаємо любові, линемо їй назустріч, та вона чомусь не являється, омріяна взаємна любов, і тоді, надбавши у собі стільки ніжності, що стачило б, здається, усіх лиходіїв зробити добрішими, вижебруємо її у долі, як окраєць хліба у глитая. Але буває й так, що саме лише бажання кохати й коханим-коханою бути сприймаємо за справдешню любов, зазнаємо, звісно, жорстокого краху, і коли вона все ж являється, справдешня взаємна любов, ми, розчаровані багатьма попередніми невдачами, не відразу її розпізнаємо, думаємо: ще одна витівка долі!.. Тут, либонь, потрібен досвід, хоча надмірний досвід у такій делікатній справі — завжди річ підозрілива... Зрештою, це та сфера внутрішнього нашого життя, яка не підлягає холодному аналізові розуму, тут владарює тільки серце, якщо воно, звичайно, живе...

Цікавий твій опис того ранку. Мабуть, саме так усе воно й відбулося, заперечувати не стану. Але уточню: стресова ситуація — то було сказано задля красного слівця, то ще діяла... кримська інерція... Подією особисто для мене став інший ранок, то вже минуло кілька днів.

Такі ранки бувають, напевно, тільки напровесні, коли сонце мовби прокидається у сніговому лігвиську й, ошалівши з радощів, калабурци котиться згори в кожне вікно, поки не зупинять його чиїсь зачаровані очі.

Чоловіча половина нашого столу, наче виголоднівши за минулу ніч, прийшла до їдальні «дружно й організовано», жіноча — запізнювалась. Посідали, ошелешено перезирнулись: що за диво дивне з нашими офіціантками учинилось? Усі враз поставали яскраво зеленоокими, мовби поналіплювали на очі молоді вербові листочки; а личка наївно зарожевілися, наче малинові пагони, коли в них заграють соки; і молодиці пахнуть медовим цвітом; і їхні постави набули нетерплячого вичікування, навіть войовничості амазонської, і ходять вони поміж столами розкуто, грацiйно, визивно й спокусливо, як богині кохання, й приголомшують нас, чоловіків, нерозгаданою вічною таїною...

— Вес-на-а! — багатозначно сказав Іван Іванович, зітхнув і запитав мене: — А де ж це ваша дама серця?

— Сам образ — у моєму серці, коли ж прийде оригінал, заспіваємо: «Де гуляла, гуляла аж до рання? З ким гуляла, гуляла цілу ніч?»

— А хіба ви...

— Ні, Іване Івановичу, я просто... Пам'ятаєте, Горький казав, що спілкування з жінкою навіть найрозумнішого чоловіка робить ще розумнішим... Отож я просто набираюсь розуму...

— Заливай! — засміявся Рудий Велетень. — Та ваш брат спочатку закрутить роман на курорті, а потім опише в книжці!

— А самі багато книжок на курортну тему прочитали?

— Дещо таки читав. Скажімо, «Героя нашого часу» Лермонтова, «Даму з собачкою» Чехова, «Чарівну гору» Томаса Манна, «За рікою, в затінку дерев» Хемінгуея... о! Ще Мопассана — «На водах»... Ну, ще кілька фільмів бачив... У нас, видко, ця тема неходова. Мовляв, у нас, на курортах, трудящі тільки культурно відпочивають, лікуються, і ніяких тобі шурів-мурів. А тут... надолужують утрачені можливості... Я от не письменник, а теж заразився. — Рудий Велетень подав мені через стіл аркуш паперу. — Курортний романс. Написав учора під настрій. Кинь оком професіонала.

Читаю: «З неба — сніги, а з долини — тумани, та бухкає в голову кров, і всі тут закручують експресо-романи, з нудьги забавляються в чисту любов»... Раптом — як удар струму.

Підвів голову, бачу — ти увіходиш до їдальні!

Синя, в білий горошок блуза, білий, з тонкої вовни джемпер, голуба спідничка, вузька в стегнах, а нижче розширена дзвоном, тендітні чорні чобітки на високих закаблуках з надмодними ремінцями та клярмами, трохи недбала зачіска «під хлопчика», вся усміхнена, задивлена у світ і в себе, а ще до чогось і прислухаєшся, бо нахиляєш голову на праве плече, вся осяйна, вся в сліпучих переблисках сонячних, а карі твої очі... зеленіють ще буйніше, ніж в інших жінок, а личко рожевіє ще наївніше, а постава ще вичікувальніша, а хода ще розкутіша, ще грацiйніша. Побачивши тебе й зустрівши твій погляд, я почув, як... ні, не якийсь там — вигаданий безіменним поетом — внутрішній голос, не серце навіть, а все єство відразу сказало, ні, мовило, ніжно й солодко: «Іванна!»

І я повернувся... в Крим...

...Мені показали тебе, здається, на третій день мого приїзду. Ми стояли на балконі, курили, вели суто чоловічі балачки, співали й дивилися в море. Звідтіль сунула хмара драконівських форм і кольорів. З одного боку від хмари одірвався чималий шмат, став роздиматися,

видовжуватися донизу. Одночасно такий же рукав рішуче висунувся з моря назустріч небесному, й от вони поручкались. То було цікаве видовище: хмара-дракон висмоктувала море! Через деякий час од подуву вітру «пожежна кишка» вигнулася павутинкою, тоді розірвалася й осіла в морі, поряд з білою «Кометою», що прудко летіла з боку Севастополя до Євпаторії...

«Онде вона! — сказав Жора, киваючи донизу. — Ота сама Іва, котра відрубала мені ще першого вечора: «Може, Георге, я й ходила б з тобою, може, спробувала б навіть і курортний роман закрутити, якби ти підріс хоч на три сантиметри!» Бачиш, яка?» — «Нівроку!.. Але чому... Іва?.. Вона, бува, не з дитячої казки про Кривеньку Качечку?» — «Я вже давно позабував усі казки». — «А голос у неї не плаксивий?» — «Нормальний. Тільки очі ненормальні, ну, ніколи не усміхаються». — «Якщо вже порівнювати її з деревом, то вона радше всього схожа на... грушу з бабиного саду». — «Зафіксовано — вона вже «стріляє» за тобою! Бачиш, прогулюється поміж трояндами й раз у раз поглипує в наш бік?» — «Нехай трохи «постріляє», нікуди вона не втече!» — «Між іншим, вона землячка наша». — «Тим гірше для неї. Я волію мати справу тільки з земляками-чоловіками».

Кажучи так, стежив тим часом за тобою, і приємно було думати, що ти вже сама «стріляєш» за мною. Та майже цілий тиждень було... не до тебе.

Уже по тому, як наша компанія поволі убувала, одного надвечір'я брів я берегом, понад смугою прибою, шукав діда Хитрика. Раптом хтось поцілив у мене камінчиком. Я зупинився й подивився в той бік, звідкіля він прилетів. Ви сиділи в затінку рятувальної станції. Жора з Тетяною, твоєю подругою, грали в «півня», вельми популярну картярську гру, завезену сюди з Бершаді, сама ж ти визбирувала в піску камінці. Ми зустрілися поглядами, і я сказав собі: «Пора!»

Поспитавши дозволу, сів поруч.

«Кидання камінців, безперечно, корисний вид спорту. Але чарівним жінкам ні до чого. Стверджую це авторитетно яко спортивний діяч у недалекому минулому. Пропоную гру, котра тренує інтелект». — «Це ж яку?» — «Відгадувати: хто є хто. Як правило, гру починають з відгадування імені. І коли б я не знав, як вас величають, то сказав би, що ви — Тамара!» — «Усі чорняві або Тамари, або Ніни, або Ганни,— так, по-вашому?» — «...або Галі... По батькові ж вам пасувало б — Григорівна. Є певна закономірність у сполученні імен та по батькові. У жінок: якщо Галина — то Василівна, якщо Валентина — то Петрівна, якщо Людмила — Миколаївна...» — «Не досліджувала, як там у жінок, а ось у чоловіків: якщо Мар'ян — то Кіндратович!» — «Одиннуль на вашу користь. Усе ж спробую відгадати вашу професію. З вигляду жінка ви ділова, маєте пряме відношення до виробництва, керуєте, скажімо, цехом, де штампують чоловічі краватки, або навіть і...» — «Ні, земляче, я працюю перекладачкою в ЦКБІТі». — «Перекладаєте папери з однієї шафи до іншої?.. Не раз приходив у той ваш ЦКБІТ брати інтерв'ю про останні досягнення інформаційної техніки, але вас чогось не помічав». — «Ви не помічали мене й до ЦКБІТу». — «Дивно, як мені не повилазило?»

Ти засміялась і сказала: «За освітою я педагог, викладала фізику й французьку, такі, здавалося б, непоєднувані предмети... А взагалі мені казали, що була б на своєму місці, якби вивчилася на юриста». — «Той, хто це казав, був Пілатом. Не уявляю вас ані суддею, ані прокурором, генеральним — і поготів». — «Але ж є ще й адвокати». — «Найбільшу в житті дурницю ви вчинили тоді, як пішли зі школи. Не сперечайтесь!» — «Нема найменшої охоти... Ви літаком?.. Як вони тепер літають?» — «Ваше запитання випадає з порядку денного». — «Ви появились тут уранці, буцім з неба впали. От і подумала: яким же це рейсом?» — «Аерофлот» ошукує ще безпардонніше, ніж залізничне відомство. Наш рейс затримали на цілих дванадцять годин». —

«Ніколи вночі не літала. Мабуть, цікаво?» — «О-о, Сент-Екзюпері, «Нічний політ»!.. Спочатку ми летіли просто на місяць. Тоді він лишився збоку. Далі летіли понад хмарами. Позаду жевріла багряна смуга, хмари скидалися на недбало виоране поле на схилі пагорба, притрушеного снігом. Поміж хмарами блимали далекі вогники, як жіночі очі з-під паранджі. Міста, над якими пролітали, нагадували рибин, викладених з різнокольорової смальти, кораблі на рейді — головешки». — «Наших тут багато. Чи не тому ви так конспіруєтесь? От і нині десь пропадали цілий день».

Я закурив і сказав дуже серйозно: «У Євпаторії відкопали Керкінітіду». — «Це оту біляву?» — «Виходить, ви там ще не були? Це античне місто». — «Досить з мене і Бахчисарая!» — «Так прикро вразила ханська столиця?» — «З нами їздив Георгій, він усе не переставав дивуватись: невже вони були карликами, оті грізні кримські володарі?» — «А вас, мабуть, приголомшив гарем? Пам'ятаю, коли ми до нього підходили, я поглянув угору; в синьому небі, поміж верхівками кипарисів, пурхали чорні ластівки. Подумалось: як же вони почували себе, дівчата-бранки, коли єдина вісточка з батьківщини — це ластівка в небі, недосяжно високому й водночас пригнічуваному, як і довколишні скелі?.. Ви згодні, що в отих скелях є щось фатальне? Дивом дивуєшся, як цей кочовий народ, що знав безмірні степові простори, сам себе загнав у камінний мішок?.. Та, можливо, після походів, бойовиськ саме отака місцина й схиляє до думання про високе, до справ гаремних, себто вічних, вам не здається?» — «Ет, облиште! На саму вже згадку про Бахчисарай з його задухою, млосним запахом південних прянощів та смородом напечених убиралень мені хочеться добряче помитися... Ходімо купатись!»

Я навіть не поворухнувся. «Уявіть собі: цього сезону я ще не їздив на екскурсію до колишньої ханської столиці!» — «Ходімо, ходімо!» — «Ваш тон нагадує мені один сюжет з євангелія, ви читали євангеліє від Марка або ж Луки?.. Корисно послухати. Коли цар Ірод почув про Ісуса, він сказав: це Іоанн Хреститель воскрес із мертвих і творить чудеса! Бо цей Ірод запроторив Іоанна до в'язниці за Іродіаду, жону Філіппа, брата свого. Іоанн казав йому: не зазіхай на жону брата свого, а Ірод оженився на ній. Іродіада, злостячись на Іоанна, хотіла вбити його, та не могла. Бо Ірод боявся Іоанна, знав, що він муж праведний, святий, беріг його й слухав. Настав зручний день, коли Ірод з нагоди своїх іменин улаштував бучний бенкет для панства галілейського. Донька Іродіади увійшла, танцювала й догодила Іродові й гостям. Цар сказав їй: проси у мене чого хочеш, навіть до половини царства мого, і дам тобі, клянусь! Та побігла до матері, спитала: що просити? Іродіада сказала: голову Іоанна Хрестителя! Цар засмутився, але ж він поклявся й не хотів одмовити. Послав зброєносця...» — «Ви хочете сказати...» — «Я хочу запитати: чи не здається вам, що від отих біблейських часів жінки мало змінилися у своїх забаганках?.. Невже ви думаєте, що, влучивши в мене камінчиком, здобули наді мною необмежену владу?» — «Боронь боже!» — «І правильно!.. Іноді влада навіть чарівної жінки буває такою ж прикрою, як і оті бахчисарайські скелі. Та головне, що я неухильно дотримуюсь порад лікаря: не перегріватись і не переохолоджуватись! А ви скупайтесь...»

Ти пішла в море, а я ліг на пісок горілиць і зажмурився.

Десь за чверть години відчув твою присутність, звівся на лікоть і, коли розтанув морок, сонячно-червоний, розсміявся.

«Чого ви? — розгубилась ти. — Чого смієтесь?» — «Від повноти щастя». — «Вода така тепла». — «Суттєва інформація, дякую. Та мене інтригує фраза, кинута на початку нашого діалогу. Знаєте, я страх як люблю діалоги, мрію написати роман-діалог».

Ти лягла на рушник, сказала, пересипаючи в долонях пісок: «Ви, мабуть, підозрюєте, що я, чого доброго, випитую у Георгія, хто ви й звідкіля? Але в цьому нема потреби. Знаю вас, як облупленого!» —

«І де ж ви мене... облупили?» — «У першій школі. Ви сиділи тоді в учительській, а я саме з уроку повернулась. Нас там багато було, молоденьких учительок, і всі ми закохалися у вас по самі вуха з першого ж погляду... тільки не задавайтесь!.. На мене ж уваги не звертали, подивились тільки раз, як увійшла... Все до Сонечки залицялись. О, то показна жінка!.. Як ви з нею?.. Думаю — душа в душу... Школи ще не покинула?» — «То, кажете, вода тепла?» — «Тоді ви написали чудову статтю...» — «Ви йдете... сьогодні на танці?» — «Сьогодні танців нема. Лекція: «Що треба знати про секс?» Для жінок окремо, для чоловіків окремо». — «Може, позичите мені свою сукню?.. Забув, мене запрошено на проводи!» — «Ви дуже легко з людьми сходитесь». — «Професія зобов'язує. Маєте рацію: землячків тут справді забагато. І все — знайомі. У тієї брав інтерв'ю, про того писав нариса». — «То ж я бачу: у вас щовечора як не стрітини, то проводи. Але співаєте ви гарно»...

Наступного вечора ми проводжали твого родича діда Хитрика. Уже після того, як кожен з нас проголосив за нього тост, я, сидячи край вікна, побачив, як ти вийшла з корпусу й подалася до причалу. Хвилин за десять я вже підходив до тебе. Спираючись руками на поруччя, ти дивилася в море. Зачула мої кроки, обернулась і зміряла з голови до п'ят.

«Провели мого родича?» — «Правду кажучи, я вже стомився. На щастя, це останні проводи. Уже завтра з усього нашого земляцтва тут залишимось тільки ми з вами». — «Це як сказати... Чого ви на мене так дивитесь, буцім уперше бачите?» — «А для чого ж тоді існують такі гарні жінки? — Я взяв тебе за руку й подивився просто у вічі. — Ви, безперечно, знаєте, що найпоказніша жінка на цьому курорті. Як і я знаю те, що найпоказніший мужчина». — «Чи не занадто ви самовпевнені?» — «В міру. Я, щоб ви знали, ніколи не перебираю міри. А взагалі без цього жити не просто. Було б дуже смішно, принаймні протиприродно, коли б ми з вами не усвідомлювали, не помічали, себто не знали того, що ми — не просто собі Іванна та Мар'ян, і не користали з цього». — «Не зовсім вас розумію». — «Не вдавайте з себе дурнішу, ніж ви є насправді». — «Це теж професійне — по слово до кишені не лізти?» — «Натуральне. Користати — означає в цій конкретній ситуації лише одне: бути з тим чи тією, хто тобі до вподоби. Не уявляю собі, щоб ви обрали когось іншого, не мене, так само, як і я,— когось іншу, не вас. Це був би нонсенс. Показна жінка завжди чи принаймні в більшості випадків прагне показного чоловіка й навпаки. І обоє вдаються до найвипробуванішої зброї, аби досягти мети. Оце, як на мене, й означає — користати з божого дару». — «Коли це божий дар, а не вихована в процесі самовдосконалення чеснóта, то чи варто гоноритися?» — «Хіба ж я гонорюся? Тримаюсь чи прагну триматись так, як мені зручно. Зручно — не в розумінні вигідно, бо, коли ми кажемо — зручний костюм, це аж ніяк не означає — вигідний... Повернемось, одначе, як древні казали, до наших баранів. Пам'ятаєте, у Чехова: «Казали, що на набережній з'явилася дама з собачкою», так, здається?.. От і серед нашого земляцтва пішов розголос: «А хто бачив Іву?» Думаю собі: що за Іва?.. Якщо псевдо, то що за манірність? Тільки дурепи вигадують собі сиропно-манірні прозвиська на зразок Журавлинки. Мабуть, думаю собі далі, уявляє себе неабиякою цяцею. І от мені вас показали. Ідете собі поміж трояндами, сонце на вас падає, наскрізь просвічує вашу ситцеву суконку... Хочете комплімент? Будь ласка: ви така засмагла чи від природи така смаглява, що навіть крізь ваш синій вельветовий костюм світиться густа засмага, чоловіки тягнуться до неї пальцями, та бояться обпектися. А що вже там казати про ситцеву суконку, білу, в синій горошок!» — «Запам'ятали... І треба ж!» — «Всю одразу, до найменших прикмет, і — назавжди!» — «Ой, не заливайте, заради бога!»

Я закурив, а ти рушила тим часом уздовж причалу. Я подивився тобі вслід, тоді наздогнав і зупинив.

«Подібні словечка оскверняють ваші уста. Щойно зайвий раз переконався в тому, що мав казати. Мав же я казати от що. У вас граційна хода. Граційна й незалежна, трохи навіть виклична. Ніби самі собою збоку милуєтесь: ах, яка я струнка, яка тендітна, яка... породиста!.. Вас шокує це слово? Дарма. Не скажеш, що у вас багато вроди: правильні, м'які риси обличчя, каштанові очі, чорна коса, висока шия, спадисті плечі, тонкий стан, стрункі ноженята,— усе це так, впадає в око, та передовсім особисто мене хвилює порода, котра відчувається геть в усьому. І якби ви були кіноактрисою, а я кінорежисером, то запросив би вас на роль Клеопатри». — «Ви з усіма такий... цинічно одвертий?» — «Чому — цинічно? Просто одвертий. І, гадаю, конкретний. Ну, що з того, коли мужчина освідчується жінці: ви мені подобаєтесь?! Я завжди конкретно кажу, що саме подобається. Як Флобер. То хіба казати те, що думаєш,— цинізм? Як на мене, цинізм — це тоді, коли забиваєш дамі баки компліментами, про себе ж думаєш: чи не пора вже до ліжка?.. Поки що я так не думаю, бо певен...» — «Я зараз піду геть!» — «Будь ласка! Хто вас тримає за полу? Я піду на танці сам і запрошу вашу подругу. Вона вже закохана в мене по самі вуха. Іде назустріч щоразу в новій сукні чи блузі, щоразу по-новому, ще вигадливіше причесана,— робить вигляд, буцім і геть їй байдуже, а сама аж міниться з лиця, а ноги так і заточуються, от-от упаде. Закохану жінку не побачить хіба що сліпий. То чого ж ви не йдете?.. Ідіть же!»

Занудьгувавши, ти одвернулась і задивилась у море. Далеко попереду Євпаторія, чиї портові споруди завжди нагадували мені степові елеватори, засвічувала мерехтливі вогні.

«Не йду, бо ще не зробила того, заради чого прийшла, ви перешкодили. Це одне. А друге: поки що терпляче списую все це на занадто бучні проводи діда Хитрика» — «Добре, списуйте, тільки слухайте далі, бо я ще не все сказав... Наступного ранку по тому, як мені вас показали, почув: «Іванно Гервасіївно, зачекайте!» Ви оглянулись і зупинились. Он що, подумав я, вона — Іванна, тут же ім'я обкарнали, от і вийшла така собі... офранцужена Іва Монтана». — «Бачите, як просто й легко розгадуються таємниці. Але послухайте й мене. Ви добре граєте! Не тільки зараз. Усе життя. Самі собою стаєте лише тоді, як лицедійство стомить вас. Та це буває дуже рідко, бо, крім усього іншого, природа наділила вас... волячим здоров'ям». — «Маєте рацію. Учора на огляді лікар сказав: чудове здорове серце, тиск — як у космонавта!.. Що ж тут дивного, Іванно? Якщо, за Шекспіром, життя — це театр, то, виходить, усі ми лицедії. А раз лицедій, мусиш грати, інакше закидають тухлими яйцями. Чи гнилими помідорами». — «Актор ви талановитий. Вам щастить упевнено триматися на тій хисткій грані, на якій інші лицедії безбожно фальшивлять, провінційно перегравють». — «У мене ж столична школа!.. А вам не здається, Іванно, що ми повертаємось до того, з чого цю розмову почав я? Товкти ж воду в ступі — вже нецікаво. Комплімент з жіночих уст, навіть завуальований,— це спроба здобути обраного мужчину. Таку спробу ви вже зробили й досить успішно». — «Ви про що?» — «Хіба ж то я кидав у вас камінчиком?» — «З вами не занудьгуєш... Що ж, грішна, кидала... А потім усю ніч не спала, все думала: ну, чого ж він сміявся?.. А й справді, чого ви тоді сміялись?»

Я пригорнув тебе за плечі й сказав: «Давай на «ти», гаразд?.. Не сміявся, а засміявся... То було народження Афродіти... Афродіта чи хто там народилася з морської піни? Ну, хтось з давньогрецьких богинь-красунь... Лежу собі край прибою, зажмуривши очі, дивлюсь в небо, дрімаю, тоді відчуваю твою присутність, підхоплююсь — наді мною ти!.. Ноги вище колін ще у спіненій воді, наді мною лише твій стан, твоє обличчя, і вся ти іскришся крапельками води, тепло сяєш

засмагою, цвітеш усміхом, як сонях пелюстками, і я сам собі не повірив, і — засміявся». — «Ти сміявся, мов дитя». — «Отакою тебе й запам'ятаю. Назавжди».

Ти вивільнилася з моїх обіймів, одійшла набік, знову задивилась у море. «Забудеш. Скінчиться відпустка і...» — «Я знайду тебе в тому центральному конструкторському бюро інформаційної техніки!» — «Навряд. Коли ти повернешся до нашого міста, я вже буду далеко-далеко». — «Незабаром... Ет, не загадуймо наперед. Чуєш: уже ВІА заграв? Ходімо на танці». — «Ні, Мар'яне Кіндратовичу, на танці з тобою не піду». — «Мені треба підрости на три сантиметри?» — «Їх у тебе над міру». — «Чесно кажучи, такого ляпаса мені ще не давали». — «Кожен з нас будує свої взаємини з людьми за своїм розумінням, за своїм інтелектом. Я завжди залишаю за мужчиною право шукати свою «солодку жінку», притчу про яку ти вчора так дотепно оповідав, самому будувати свої взаємини з нею. Наскільки це йому щастить, стільки ж він і одержує. Як на мене, це правильно й логічно. Як хто діє, як хто себе поводить, таким він буває. Це вже філософія. Про це можна говорити дуже багато. Але чи є потреба?» — «Який же я ідіот». — «Не посипай голову попелом — у тебе попереду ще два тижні. Мене ж завтра вже тут не буде. Оце вийшла попрощатися з морем. На жаль, не можу запросити тебе на проводи. Не тому що мене можуть не так зрозуміти. Тут причина глибша. Мало яку жінку влаштовує роль «запасного варіанта». Либонь, цього тобі ще ніхто не казав. То скажу за всіх, щоб ти знав надалі, бо, судячи з усього, не скоро вийдеш на... акторську пенсію... А ще тобі не завадили б... окуляри...»

Хвиля била в берег з інтервалами дихання стомленої людини, яка заснула глибоким сном. Дзумкотіли комарі, хмарами налітаючи з недалекого озера, звідкіля беруть для санаторіїв ропу. Стомившись воювати з комарами рушником, я вийшов на балкон. Над морем висів місяць, жовтий, наче доспілий гарбуз на маминому городі. Коли його затуляли хмари, в небі й на землі ставало тривожно. Навпроти ще світилося вікно, й чутно було тиху пісню: «Скажи, чому не цвіте первомай? Скажи, чому не сказав ти «прощай»? Ми розійшлись, стали зовсім чужі, без тебе жить стало важко мені»... З-поміж кількох жіночих голосів я впізнавав лише один — здавалося, він дорікав мені, мовби саме я завинив у тому, що не цвіте первомай...

Поставивши трикрапку в цьому «кримському сюжеті», що мав стати р о м а н о м, я вийшов надвір перекурити. Переступив поріг — у вічі сліпучим спалахом зблиснули одночасно вода в кориті для курей, порожні слоїки на тинові-порубі, затильне вікно у Маяків. Обійшов будівельний майданчик, мовби перевіряючи у потаємній надії, чи не виросли тут стіни за той час, поки писав, тоді сів на купу налупаного за день каміння й закурив. Високо в небі загуркотів літак. Задерши голову, довго слухав, як той гуркіт обвалюється за крайнебо, звідки зійде завтра сонце. І раптом уявилося мені: ми летимо з тобою в тому лайнері, дивимось донизу, спостерігаємо, як з-за моря сходить сонце, бачимо знайомий берег, пустельний, як за мертвого сезону, і там очманіло метається маленький чоловічок, біжить, по коліна загрузаючи у піску, за літаковою тінню, лементує: «Візьміть мене з собою!» Ти уважно подивилась на мене, спитала: «Упізнаєш цього небораку?» — «Я тепер ношу окуляри. Це ж той самий лицедій, що вихвалявся столичною школою!» — «Візьмемо?» — «Ні, нема місця... Нехай там і лишається»...

Твій лист, люба Іванно, посилив стан летючості, котрий опанував мною т о г о ранку, і що мені робити, аби він не покинув мене за цих, зовсім інших реальних обставин, здатних скласти справжню ціну всьому тому, як і чим живемо?..

ЛИСТ ТРЕТІЙ

ВІД ІВАННИ

...життя — це утрачувана і втрачена можливість...
Андрій Платонов

...Я страшенно боялася, що всує втрачу тебе, ні, точніше, не тебе, а той стан розвеснілої душі, котрий був у мені (ти називаєш його станом летючості), і цієї наступної порожнечі я боялась понад усе й тому, мабуть, це природно, бо поділитися з кимось таємницею своєю я не могла, це м о є, зі мною й залишиться, принаймні так мені зараз уявляється, й залишилось одне — я знову звернулась до паперу й дуже смішно почала, власне, хотіла все згадати й зафіксувати, аби в дні, коли буде порожньо, сумно, тоскно, перегорнути аркушики пам'яті, й вони, я вважала, зігріють, якось повернуть цей стан, що його ніяк неможливо назвати, ну, нема такого слова, нема... Ой, у Р. Бредбері є оповідання — «Вино з кульбабок», він прагне пояснити одне зовсім непояснене почуття, ну, та бог з ним, з цим «Вином з кульбабок», зовсім інше зараз у мені.

Отже, я прагнула, залишившись сама, все згадати, але це виявилось вельми і вельми непростою справою, бо неймовірно важко бути жорстоко одвертою з папером, однаково десь лукавиш, я це відчувала, а потім невідкладні справи закручували, і я, звертаючись до тебе, описувала все, що відбувається зі мною зараз, де я, що я, все це метушливе життя відтоді, як почала працювати. Одне слово, ти вже все знаєш, ось тільки для себе я постановила піти на поштамт не раніше, як мине місяць, подумавши так: якщо буде, то буде, а не буде, то вже ніколи не буде! І раптом телефонний дзвінок зорієнтував мене на термін раніший, і от сьогодні вранці я на поштамті. Патку мій! Чекала невеличкої записки, їй же богу, а тут!.. І ти знаєш, при моєму характері, що миттєво вибухає емоціями, мені вистачило сил доїхати до школи, замкнутися в своєму кабінеті і, ніби чотки, перебирати оці три конверти, потім узяти чистий аркуш паперу й ось описувати все те, що я зараз роблю: ось я розклала їх, який перший, другий, третій, і... гм... пам'ятаєш, як Андрій Болконський загадав: коли Наташа на балу підійде першою до нього, то... і т. і.?.. От і я подумала: відгадаю чи ні черговість конвертів?.. Розкладала за скороченням зворотної адреси... і ось я згадала, навіть не знаю, от не можу сказати, але ось дивлюсь і думаю... гм... відгадаю чи ні, га?.. Ну, беру ножиці, розрізаю!.. В-і-д-г-а-д-а-л-а!.. Я геній! Авжеж. Смерть од надміру скромності — рідкісне явище.

Все. Утікаю в листи, ні, до тебе, ні, в той стан....

...Сиджу, як у тумані, все кудись відходить, тане в серпанкові, і я підіймаюсь над землею і лечу тихо-тихо, ні, не лечу, а кружляю поза хмарами...

Поволі заспокоююсь, от уже я зосереджена, стримана, можу відповідати на цей твій лист, такий великий, що ледь умістився в трьох конвертах; так, а може, перешлю тобі оцих дві сторіночки своїх каракуль, швидше всього так і вчиню, бо я ніколи не перечитую того, що пишу, якщо перечитаю, то порву, а ти, певно, ждеш відповіді, а в мене кепсько пише ручка, тому й думки спотикаються, зараз перепробую, їх на столі у мене багато, добре, га?

Ручка перша... О, згадала кінофільм, який бачила в Трускавці,— «Кохання і голуби», там був фрагмент: на сільських вечорницях були танці, і хтось оголошував: «Фігура перша!» (кадриль, якісь усе назви називали — заклична, прощальна)... Ти відчуваєш, я щось таке несусвітнє лепечу замість того, щоб розкинути руки, обійняти тебе і видихнути:

— Ну, здоров був, Мар'яне! Здрастуй, любий!

...А от ще одна ручка; перегорнула аркушик і злякалася його незайманої чистоти... А школа ожила, завирувала — якраз перерва...

Ти пам'ятаєш: сльотавий такий вечір, радше осінній, аніж весняний, уже один з останніх?.. Ми йшли, піднімаючись угору, до «Молдови», і ти говорив про те, що природне, те, що я й сама відчувала, а саме, що в роботі пізнається й розкривається людина (це не твої слова, це вже в моїй інтерпретації, ти говорив простіше й одночасно красивіше), ну, одне слово, саме тоді, слухаючи тебе, я, уже не вагаючись, вибір для себе зробила — повернутися в школу. Авжеж, у школі я стомлюватимусь, вимотуватимусь уся до спустошення і все ж отримуватиму задоволення, а людина, мабуть, коли-небудь підходить до такої межі, коли хочеться віддавати все те, що в тобі припасено і розумом, і серцем, тільки після цього вона зможе поважати себе. Ось і я підійшла. Так і напрошується кредо Сухомлинського — «Серце віддаю дітям»... Не усміхайся, любий, усе це дуже серйозно. Але я і в ніжності, ласці підійшла до цієї межі. Усе, що мною надбано й не розтринькано, раптом шалено попросилося назовні, не стримати, ні... Саме цим я пояснюю те, що я, котра все життя виховувала й стримувала себе суворим наказом: «Не смій!», раптом змела всі канони й зовсім цього не завстидалась, мені було хороше від того, що зі мною діється, солодко-хороше! І якби мені сказали: хочеш, аби знову повторилось, я відповім, ледь нахиливши голову, усміхаючись мрійливо: «Так!.. Так!..»

Перечитую твого листа. Дійшла до місця, де описуєш о т о й ранок. Захмурилась. Також ізгадала. По-своєму. І так захотілося тихо-тихо, близько-близько пригорнутися й помовчати.

Просиш: пиши мені про все, розповідай про свої шкільні справи... Що ж, про справи розказуватиму, а ось про в с е — тут складніше. Правило це м о є — зі мною й залишиться — поширюється й на тебе. От бачиш, яка я зараз надсерйозно відчужена й дико бридка у своїх правилах, але, ти знаєш, саме так я постановила: що відчую, те й писатиму, і раптом народилося оце уривчасте читання й писання, майже як розмова.

А ти, напевно, чекав узахлин, тепер я фіксую це слово, помічене тобою, я ніколи не знала, що вживаю його так часто... Так ось, десь на якійсь сторінці твого листа утворився у мені цілий... коридор почуттів, і мені захотілося голосно рвонутися, закричати, пригорнутися й щось випалити... Але чому я раптом зараз така ось холодно з а в у ч і в с ь к а?.. Може, тому, що, коли я перечитую твого листа, до мене весь час увіходять, увіходять... Отже, я завуч школи № 3; у мене така анкета, що ухопились і майже примусили; одне слово, коли я постановила — не без твого впливу — повернутись до школи, мені було байдуже — ким, а призначили завучем. І на сьогодні не шкодую за попередньою роботою. Хоча поїхала зніматися з партобліку — і серце тьохнуло, коли з колегами зустрілась; усе-таки немало літ віддано тому ЦКБІТові.

А ти знаєш, мій хороший, удень і не буде ліричних листів, удень це тільки під час відпустки можна віддаватися ліриці.

Але ж... але ж... Це вже наступного ранку пишу... Наче наркоманка, їй-богу. Ходжу по школі, а день жахливо кручений — насуваються свята, в школі вельми поважні гості й т. і., й т. і., а в мене одна лише думка — забігти до кабінету й перечитати бодай один-два абзаци... гм, авжеж, як допінг, уявляєш?.. От забігла між лінійками й ухопила... вербовий листочок... мене вабить, вабить щохвилини до мого потайника у нижній правій шухляді стола... Потайник душі, потайник стола — не працюю; ні, так більше тривати не може, нав'язлива думка: ще, ще, ще прочитати!.. Ні, треба взяти себе в руки, зосередитись, поринути в справи, закрутитись. Отак і зроблю, тільки... ще абзац-другий прочитаю, а тоді вже складатиму аналіз контрольних робіт...

Ідучи з роботи додому, перегорнула — за звичкою — аркушик настільного календаря й подумала: «Ось іще один день я прожила «без тебе»... Пишу це слово в лапках, бо все ще вчуся жити без тебе.

Розумію: мені треба перестати розмовляти з тобою (маю на увазі письмово) хоч на роботі, але це понад мої сили. Стає набагато легше, коли «порозмовляю» з тобою, списавши своїми карлючками сторіночку-другу... А що ж діяти, мій хороший? Погамувати, закопати, запнути свою душу чорним запиналом, наче вікно?.. Але ж коли ти кохаєш... тут сам сатана повинен підписати амністію...

Здається, ще трохи, ще ледь-ледь, і я зможу отямитись, звладати з собою. Та варто хоч на хвилю вибитися з усталеного ритму, не знайти собі справи, яка б поглинала весь мій так званий вільний час, усі мої душевні сили, варто опинитися віч-на-віч з тим, що нагадує минуле, піддатися споминам, що літають у повітрі, як пилок з одквітлих троянд,— і все летить шкереберть.

Якби ж то я жила тільки в трьох часових вимірах — ранок, день, вечір, можна було б, гадаю, ще терпіти. Та найбільше так званого вільного часу припадає саме на четвертий вимір — ніч... Навіщо мені ці ночі?.. Щоб гостріше відчувати біль?..

Знаєш, я, здається, знайшла моральне виправдання тому, що роблю саме в оцю хвилину; мої рядки, мої листи в далекий і такий близький Івангород на Курячій Лабі,— це свого роду реванш за онімілі без тебе дні й вечори...

Був ти насправді чи вигаданий мною?

Я знала (повторюся): школа вичавлює, викручує, вимотує до знемоги. Я свідомо йшла в школу, аби від неробства не брати дурного в голову, а тепер з сумом усвідомлюю, що ледь-ледь знаходжу крихти часу, аби обміркувати професійно те, над чим варто й треба думати на роботі, а щоб зібратися з натхненням і написати преніжного тобі листа,— про це не може бути й мови.

Була в однієї вчительки на роботі, тьху, на уроці — бач, як замоталась!.. Вона сказала: «А тепер, діти, послухаємо тишу»...

А зараз 18.15. Школа вимерла. Тиша... Мені б також послухати цю тишу весняну, еге ж, як рибі на нерест, поспішати треба до сімейних уз.

Ой! Жах! Мені на-ки-ну-ли, точніше, мене, наче вовка, обставили червоними прапорцями! Колишній завуч, старенька вчителька, до виходу на пенсію за станом здоров'я викладала дуже дивний предмет, я навіть і гадки не мала про його існування в школі (відірвалась од життя) — «Етика й психологія сімейного життя». І ось після мого «полум'яного» виступу на педраді в личині завуча директор шанобливо-прохально зобов'язав мене викладати цей дуже дивний предмет у дев'ятих класах. Жахіття! Відверто кажучи, не знаю, за що боротися — за сімейні узи чи проти сімейних уз.

Ой, я зрозуміла, чому саме мені директор накинув оцей дуже дивний предмет, все-все, геть-чисто все мені ясно! Від цього предмета, природно, весь педагогічний забіганий, розшарпаний люд обома руками й ногами одхвицувався, а я повернулася з прикарпатської весни у роздумах-муках: що це таке — почуття єднання двох?.. І всі мої нерозв'язані проблеми так розпалили мене, що я, природно, «випромінювала» і в ефір (ні, в и п р о м і н ю в а л а треба писати без лапок, авжеж, я справді була налаштована на психологічну хвилю про взаємини людей: що се за магія така, чому одну людину всупереч елементарній логіці вабить до другої й т. д., й т. д.), і ось мій шановний директор уловив хвилі моїх бентежних думок, тепер маєш — усі думки пропали, а лишилося цілком реальне: до кінця навчального року вдовбувати в юні голови етику й психологію (страхіття!) сімейних відносин! Одне слово, ти винуватий, що у мене такі складні проблеми, авжеж. Не було б цієї другої несподіваної зустрічі, і я, крижана, нічого б не випромінювала, і дідька лисого він би мені що нав'язав, їй-богу, спокійно викладала б собі фізику чи французьку мову.

Досить, одначе, ремствувати, от що придумаю сьогодні вночі, те й запишу в конспект і надішлю далекому-близькому адресатові.

А ось тобі й к о н с п е к т.

Отже, давно колись, не за нашої пам'яті, жили на світі предивні істоти — андрогіни. Усе найкраще, що є в мужчинах і жінках, поєднувалося в них: були вони дужі й грацiйні, мужні й ніжні, рішучі й терплячі, розумні й добрі. Андрогіни були такі досконалі, що олімпійські боги затремтіли зі страху: адже якщо люди кращі за богів, то коли-небудь міг настати кінець владі безсмертних. І тоді Зевес, котрий — за Котляревським — ковтав сивуху та оселедцем заїдав, звелів розрубати андрогінів на дві половини — чоловічу й жіночу та й позакидати подалі одну від одної. Відтоді й бродять світами чоловіки й жінки, шукають свою половину й, коли знаходять її, знову стають сильними й досконалими... А може, ліпше не знаходити?..

Четверта ранку, не спиться, ціле життя «сова» боролась у мені з «жайворонком», досі бореться. Зрозуміла, поповтузившись, що не засну, намацала на полиці якусь книжку й подалася на кухню читати. Виявилось — Д. Гранін, том четвертий, «Це дивне життя...» Читаю на сторінці 64-й: «Карл Ліндеман казав, що любить три категорії істот: турунів, жінок і ящірок. Ловлячи ящірок, він цілував їх у голову й відпускав. «Либонь, майже те саме він чинив і з жінками»,— зауважує Любищев...» А я слідом за Любищевим подумала: а може, це взагалі закладено в самій природі вашій, чоловічій?.. І згадалося. З просторої сонячної галяви В о н и увійшли в затінок вузенької стежини (внизу, біля колиби), але сонце пробивалося крізь глицю, і рухи Й о г о були ніжно-вимогливі і владно-запитальні... «Не треба... такий палкий!» (тоді ще плутались «ти» і «ви»). «Як же з такою жінкою та не бути палким?..»

... і в і д п у с к а в ї х...

О, а я стала великим фахівцем з теорії кохання! Теоретик! Уже книжок з двадцять зібрала з проблеми під кодовою назвою «Андрогіни». Я навіть жартома заявила в учительській:

— Міняю вивіску «Завуч» на «Теоретик з інтимних питань»!

Тим часом життя вимагає від мене зовсім іншого. Життя — це дев'ятикласники. Сьогодні проводила анкету — анонімно, таємницю відповідей гарантувала, але тобі можна, ти такий далекий, наче міраж, я іноді пишу й думаю — в нікуди пишу, авжеж. Отже, останнім запитанням було: «Чи готові ви до сімейного життя? Яких знань вам бракує?..» Ну, щось у цьому плані. І ти знаєш, що відповів 9-Б (там тридцять дівчат і п'ять хлопців... гм, дівчата з перснями та сережками, які мені й не снилися!)?.. Мо-лод-ці!.. Сімдесят п'ять процентів відповіло: «Безумовно, готові. Коли чогось і бракує, то це знань з техніки сексу...»

Ось так, любий друже: у вчительки й учениць-акселераток ті самі проблеми...

Лабораторна робота в 7-А класі з фізики.

«А старшокласники часом не пишуть тобі любовних писульок?»

Гм... Сиджу за столом учительським... Було! Було! Було!

Останнього разу... останнього разу... ой, як же давно це було!.. Так несподівано, зненацька, я навіть розгубилась, мов дівчисько, бо освідчення було усне, о!.. Це замолоду все було, я сама закохувалась, іноді цілі уроки таємно присвячувала й вела для одного якого-небудь учня... А зараз, що ж...

Важкий чорнозем часу ліг на серце,
Аж йому сяє вічності зоря.
Прощай, палючий липень!
Здрастуй, серпень!
Кради мене на радісні моря,
Нехай загляну з трепетної хвилі
На край землі, далеко, аж туди,
В кохані очі, що такі безсилі,
Коли кричать далекі поїзди...[1]

Думала й наказувала собі: не писати! Стільки роботи, а ось тягнеться рука, й думки не відступають, навіть під час лабораторних... Ось воно як... А посеред ночі туга змією заповзе до серця, і думається, і пам'ятається, і сниться... Отже, п'ять років тому ти мені казав: якби, мовляв, була я кіноактрисою, а ти кінорежисером, то запросив би мене на роль Клеопатри,— мерсі!.. Одначе Клеопатра правила занадто високу ціну за своє кохання — вранці безжальна сокира відтинала щасливому обранцеві голову. А я навпаки: ладна сама схилити голову на плаху за твоє кохання!

Підійшов учень:

— Іванно Гервасіївно, як підписати зошит?

Гм-м... Семикласник!.. Я йому кажу спокійно:

— На добру й страшенно вічну пам'ять Іванні Гервасіївні!

Він спочатку не зрозумів, а потім як розсміється!.. Обоє розсміялись... От і кінець лабораторної роботи...

А зараз я вдома — вихідний. Спробую намалювати себе: у велетенській (і де я тільки її знайшла?) фланелевій сорочці, на голові чалма з рушника (жах як пасує замість мого обскубаного пір'ячка!), природно, вся розпашіла після ванни, напівлежу під пледом, на колінах таця, на ній і пишу, попереду телевізор дратує й відволікає надміру яскравими барвами, та вимикати не хочу, не хочу бути сама в хаті, а зараз я сама, авжеж, тому й списані тобою аркушики зі мною на таці, на дивані, на підлозі. Завтра о восьмій ранку знову підуть зі мною до школи, зникнуть у потайнику, а поки що їм воля... Хоч скільки читаю й перечитую, усе розмовляю з тобою, а от зосередитись і написати тобі ніжного-преніжного листа чомусь не виходить. Пам'ятаєш, у Симонова: «Зустрітися — оце здорово! А листів він не любив»?..

Іноді, так усі кажуть, можу говорити, та й сама я це відчуваю, що під час розмови запалююсь, надихаюсь й інших заражую своєю енергією й вірою в те, що кажу; так я працювала й працюю з колегами й дітьми, а ось писати — ні-і-і, пишу тільки тоді, коли клубок у горлянці й задихаєшся, ось тоді й вистраждане пишеться, потаємне, так я писала вряди-годи листи з Кампучії, а тут, читаючи й перечитуючи твої рядки, наговорюся з тобою досхочу. От учора вийшла з партзборів, обличчя палає, аж пашить, од власного виступу і всього, що було, поверталася додому і по дорозі наговорювала тобі листа, висловила все, і вже нема потреби писати; ох, ну, недосконалі ми, ні, до божевільно образливого недосконалі, якісь морзе, теле, радіо... а от щоб долетіло до суголосної душі мислене слово, миттєве освідчення — нема ще таких засобів зв'язку, нема!.. От у ворожінні, коли викликають дух і хочуть з ним поговорити,— там, кажуть, щось ніби є... ох, треба кінчати цей сон рябої кобили!..

Одне слово, вихідний почався, як звичайно для сучасної фемінізованої жінки. Після обіду вирішила поїхати в Пироговку (до чоловіка), почала одягатися, дивлюсь у вікно — похмуро, вітряно, не придумаю, що на голову багатостраждальну зодягти (чи надіти, га?.. ціле життя плутаю), чогось усе дратує; прибігає Світлана Петрівна. «Ой,— каже,— я сплела чорний берет, приміряй!» Я... зодягла — наділа?.. будемо казати — в з у л а, глипнула в дзеркало, вона каже: «Ой, як тобі пасує!» — чисто так по-жіночому, і мені сподобалось... Чорний колір... Першого дня я прийшла до цієї п р е с т и ж н о ї школи в чорній, дуже чорній сукні та білому жакеті; директор школи (помітила його погляд) подивився так, що я відразу постановила: знахабнію, але вільний день серед тижня неодмінно попрошу у нього, не відмовить. Але не просила ще, не знахабніла, либонь, треба ще раз чорну-пречорну сукню... зодягти-надіти?.. н а п н у т и!..

Я вийшла з під'їзду в коричневому плащі, зате в чорному береті, ось так, і рушила у весняну хмурість. Кажу собі: треба заглянути до «Кооператора», там усілякі ковбаси — дорогі, та що вдієш?.. хліб з тміном, шинка; еге ж, у тому продмазі, що поруч з Будинком орган-

ної музики. Підходжу, а ноги... несуть мене через трамвайну колію, до поштамту... схаменися, кажу, божевільна!.. думаєш, щодня буде до запитання?.. І пригадала, як прийшла сюди вперше... Ой, серце тьохкає, коли подаєш паспорт, знаєш, дуже складні, суперечливі почуття: і сорому, й ніяковості, і трепетного чекання, й радощів, що спруджують дихання... вилетіла кулею, зупинила таксі... не на вулиці ж, у багатолюдді, читати...

Іду й думаю: господи, яке це щастя, що ми зараз не в одному місті, не на одній вулиці, не під одним дахом, і ти мене споглядав тільки на курортах... буцімто курортах!.. Якщо ти навіть грінівську «Ту, котра біжить по хвилях» не сприймаєш, бо вважаєш, що жінка взагалі не повинна бігати — ані тікати, ані наздоганяти, це завжди викликає щось більше за просте співчуття, жінка, ти кажеш, повинна виступати, аби їй оглядались услід і зітхали: «О! О-о! О-о-о!» — то мене, котра вічно кудись біжить, мов підпалена, та не по хвилях, а по грішній землі, одіпхнув би зовсім; я завжди біжу, завжди кваплюся (колинебудь розкажу, звідкіля це в мене); уже тут, у цій школі, сказали: «І як це Іванні Гервасіївні щастить одночасно одними сходами спускатися, іншими підійматися?» — потім склали епіграму: «Як завучу на місці не сидиться, то спокій школі тільки сниться!..» А якось забігла до універмагу, бачу — капелюшки: чорні, велюрові, широкополі, наче з минулого сторіччя! подумала: «Ой, дай-но приміряю!» Жінки мене обступили, і зі всіх боків: «Вам так пасує! Беріть і не думайте!..» А я раптом уявила: ось біжу з двома торбами на автобус, трамвай, тролейбус, капелюшок сповз аж на потилицю чи тримається на якомусь одному вусі, шарф розмотався, підмітає кінцями вулицю, усміхнулась — і відклала той капелюшок з XIX століття на віки вічисті.

Ну, купила все, що треба, в тому «Кооператорі», біжу до трамвайної зупинки, а назустріч Довбеус! Подивився на мене, як на ворога номер один, одвернувся. Сіла в трамвай і весь час думала про вчорашні партзбори, відновлювала в пам'яті свою полум'яно-обурливу промову. Еге ж, підвелася вчора й кажу: третю школу називають у місті престижною, кожен начальничок прагне увіпхнути своє чадо тільки в цю школу, звідки йому одна дорога — до медичного інституту, і вимагає звільнити оце саме чадо від вивчення рідної мови; самі щирі хохли, вони соромляться своєї мови, як рідних матерів-селянок, котрі привозять їм у кошиках гуску чи качку, і ми їм потураємо, оцим начальничкам, навіть з репертуару шкільного хору повикидали українські народні пісні, боїмось, що нам «пришиють» націоналізм, а тим часом сприяємо тому, що наші діти виховуються не так у дусі інтернаціоналізму, як космополітизму та бездуховності!.. Дбаємо лише про високі бали, одне слово, показуху!.. Але такої задрипаної, зачуханої, обшарпаної школи я в житті своєму не бачила!.. Я незіпсована жінка, та в мене, коли переступаю поріг цієї престижної школи, виникає бажання нашкрябати на стінах щось із того, що шкрябають у громадських убиральнях!.. Нічого благоговійного не виникає в душі, плюнути хочеться, всюди багнюка!.. І я не розумію, як особисто ви, товаришу Довбеус, могли довести престижну школу до такого стану? Не чекали перебудови? Ну, й таке інше... Одне слово, розпалилася, розходилася, усе в мені кипіло; інструктор РК був присутній, мало в долоні не заплескав, новий директор теж задоволений, адже він моїми устами розніс цю престижну школу в пух і прах... А Довбеус хоч і вигнався вище двох метрів, а голова дрібна, як цибулинка, й руки дитячі, а очі жовті й липкі, зустрінешся з ними поглядом — і хочеться відразу стати під душ... Не знаю, як завтра піду до школи, чи помічатиме цей Довбеус мене, а я його.

Слухай, а ти ж бо відвик ходити на службу, гм-м. Я розумію, твоя пристрасть більша й глибша, виснажливіша, спустошливіша, і час хапає за горло жорстокіше, аніж нас, так званих службовців; мені, з одного боку, нуднувато щодня бігти на службу, а з другого — не

можу уявити себе, своє життя без того, що Екзюпері назвав найбільшою розкішшю на землі.

Перечитала, всупереч своїм правилам, останню сторінку. Гм-м, незіпсована жінка... Ото ляпнула!.. Треба ж отак... А Трускавець?.. Знав би цей Довбеус... А може, навпаки, він мене святою зробив?..

Сьогодні вранці за сніданком: доросла золотокоса донька, дорослий чорночубий син і я — утрьох.

— Мамо, ти за цілий ранок не промовила й слова!

— ?!.

Як? Зовсім цього не помічаю, мені здається — весь час розмовляю! Виходить, подумки весь час розмовляю з тобою?.. Справді, хоч би де я була — вдома чи на роботі, якась думка весь час у мені присутня, важко навіть визначити, що це. Ось вам і квантово-хвильовий дуалізм, шановний Мар'яне Кіндратовичу!

День минає, а я ніяк не позбудусь депресивного стану — бачила сон, гм... Звідкіля і як увіходять у нас забобони? Страх лихих передчуттів сидить у нас... А сон і справді неприємний. Вузька-вузька, мов ущелина, кімната, і я в кутку, вся стиснута, скута, і ти (я вперше побачила тебе, але невиразно) стелиш постіль, а вона така неохайна, зжужмана вся... і сон обірвався... Нічого не сталось? Ти, бува, не захворів?.. Не зникай з мого життя...

А знаєш, тобі все ж таки легше: ти можеш вистраждати — і віддати в творчості геть-чисто все паперові, і в душі нічого вже не залишиться, і настане, мабуть, розрада, умиротворення, так буває, га?.. А от я себе оцими жалюгідними суплікaми тільки розпалюю, та й ти, либонь... ну, не смієшся, гадаю, ні, таки не сприймаєш серйозно...

Думаю про тебе й твою матір, згадуються вірші:

Вітчизну мало матір'ю назвати,
Усе в потоці вічності спливе,
Та, попри всі оркестри і плакати,
Як пожива твоя старенька мати,
Так і Вітчизна загалом живе...[2]

Як мені її жаль!.. Бережи свою матір, Мар'яне. Хоч як тобі важко тепер з нею, старенькою, немічною, майже сліпою, найстрашніше настане тоді, коли усвідомиш, що неньки вже нема, що ніхто й ніколи вже не скаже тобі: «Синку»,— що в інших будуть матері, а в тебе вже ніколи її не буде. Ось тоді й відчуєш, як це болить. Спочатку важко навіть буде повірити, що її вже нема, тобі все здаватиметься, що мати в лікарні, незабаром повернеться додому. Почнеш аналізувати свої вчинки, що завдавали матері болю, згадуватимеш усе до подробиць... Ось цей біль по найріднішій у житті людині, повір мені, не вщухне ніколи...

Благаю бога, аби лише з вами нічого не трапилось. Дай тобі боже збудувати для матері цей Дім з рушниками!.. І я на крилах прилечу, коли тільки покличеш...

Дуже хочеться знати, як посувається твоє будівництво. Коли ведеш нотатки, про які казав, то, будь ласка, надсилай.

[2] Вірші Михайла Каменюка

ХАТА З РУШНИКАМИ

Етюди до ліричної повісті
(Продовження)

А літо, як на те, видалось гаряче, посушливе.
Іван Бунін, «Село»

5. Нульовий цикл

— А-а, г-гади солоні, трясця вашій матері! Тільки рип, а ви вже й під порогом!

Це вже прокинулись мати, вийшли зі старої хатини надвір і ось у такий традиційний спосіб вітають з добрим ранком котів — їх не тільки підкидають, вони самі збігаються зі всього кутка до нашого родового маєтку, їх зовсім не страхає грізний голос старої володарки, либонь, своїм котячим нюхом відчувають невідповідну цьому голосові душу, а може бути, навіть і називають стару пані поміж собою котячою сестрою милосердя.

— За-ра-зи! Нема, аби, як ото людські коти, піти собі десь у городи чи в поле та й спіймати мишу чи горобця з грядок наполохати або навіть і гаву, щоб кукурудзу не випорпувала, тільки в жменю все зиркаєте! От вийшла вчора за городи, аж туди, за молоденькі горіхи, бачу: чийсь котик бігає собі, спритненько так цибає понад горохом, щось там ловить, а ви, Самсони Турецькі, тільки те й знаєте, що спати, як Галька Вінегретна! Ото ще безголовля — куций вік! Не коти — воли справдешні. Упадь та вбийся з такою худобою!

Я все ще лежу в літнівці. Декілька років тому завалився земляний льох, викопаний Іваном Великим ще тоді, як і хата воздвигалась. Лагодити вже не було що, і я постановив змурувати на цьому ж місці кам'яний погріб. Мати подали геніальну ідею: «А добре було б, сину, та й літню кухоньку над погрібцем ізлагодити!» — «Що ж, буде й літня кухня!» Та грізна інспекція не дозволила встановити газову плиту з балоном над ямою. Тоді я перебив споруду сосновими одфугованими дошками, обсмалив паяльною лампою, полакував, за перетинкою змайстрував лежак, приніс оберемок сіна, зверху кинув матрац, простирадло, подушку і влаштував собі літню нічліжку. Трохи згодом ще одна геніальна ідея припливла вже до моєї голови — я злагодив стола під друкарську машинку, книжкові полиці, ослони і в дощову та холодну погоду тут собі працюю, іноді навіть гостей приймаю, особливо поважних та бажаних змушую залишити на дверях з підковою свій автограф. Якось восени заїжджі одесити — жінка й чоловік — купляли у матері картоплю, найдебелішу й найсолодшу в нашому Івангороді; жінка увійшла слідом за матір'ю до мого першого архітектурного витвору, оглянула його зі знанням справи й спитала: «Це ваша дача?» Відтоді мати й кажуть: «Твоя дача!» А ось Дмитро Маяк, котрий допомагав мені спинати шиферний односхилий дах, бо якраз насувалася злива з боку Вікон, охрестив цю споруду ще поважніше: «Садиба-музей нашого письменника Мар'яна Теклюка!» Я ж називаю трохи скромніше — літнівець, хоч, кажуть, найвірніший граф Духов-Баранов отак само називав свій триповерховий палац у Вікнах, тепер там тубсанаторій. Гаразд, поки що я не став мумією єгипетською, ночувати й працювати в цій ажурній споруді можна, з-за перетинки не завжди й тягне підземельним духом, тут навіть затишніше, ніж у старій хатині, є електрика, радіо.

І ось я лежу на торішньому сіні, котре не втратило свого аромату, дивлюсь на мініатюрний, схожий на кишеньковий ліхтарик, радіоприймач над вікном, він знову замовк після того, як товариш Валовий відчитав по місцевому радіомовленню щоденний ранковий «отченаш», і тільки час од часу полускує, наче цвіркунець у запічку, слухаю односторонню балачку матері з котами й усміхаюсь про себе.

Коли приїхали з райлікарні, мати сіли під яблунею, оглянулись довкола, скрушно зітхнули: «Ще гірше не бачу, як бачила. Називається — вилікували! Наш дохтор Чупринка лікує лучче». — «Але ж око вже не сльозиться» — «Ото тільки й усього, що краплями усілякими, навіть такими, як шмарок, заливали... О-о, а де ж це наш Сіренький Михайлик?» — «А дідько його зна. Десь вештається». — «От бачиш: відлучилась на врем'я — і ти відразу ж котика відпас!» — «Чорт з ним. Не буде з ким лаятись». — «Еге, чорт з ним! Шкода, жива бо душа. Ти бачив: коли Володєїв Олежко приніс рака, то наш Сіренький Михайлик наїжився до нього, як справдешній тигрик!.. Не буде з ким лаятись... Та хіба я з ними лаюся?.. Просто не даю попуску...» До вечора кіт знайшовся, і мати зустріли його повернення радісним докором: «Ми-хай-ле! Де це ти, блудний сину, вештався? Бач, світишся, мов той шкелет!.. Ну, йди, Самсоне Турецький, баба Донька нагодує!»

Тим часом мати уже й курей повипускали з курника, і я чую таку саму політбесіду, як і з котами:

— А-а, пас-ку-ди їдні! Так і дивитесь у жменю, так і дивитесь! А вчора тільки двоє яєчок! Одинадцятеро вас і пара яєчок — упадь і вбийся з такими курми!.. Це не кури, а ціла тобі безпризерна труба!.. Я для чого вас тримаю — щоб ви пошту розносили чи яйця несли?.. Онде хату будемо ставити, то що людям подавати до сніданку?..

Ось так цілісінький день, з ранку до вечора, грізно, голосно, на весь куток (зрештою, в нашому Івангороді інакше й не говорять навіть у хаті при столі, і це зайве свідчення того, що корінні подоляки не так асимілювали у своєму середовищі гордих синів Карпат, як самі потрапили під їхній вплив, адже там, у Карпатах, не розмовляють, а гукають одне одному з гори на гору). Але мати слушно кажуть: це не лайка, в грізному голосі нема лихих ноток, це звичайна балачка з домашньою худібкою. З кимось-бо треба матері душу відвести, коли син, обдарований найбільшою з людських чеснот — талантом слухати, здебільшого відмовчується, дотла набалакавшись у нічній своїй писанині. Відмовчувались, кажуть, і тато, і старший брат, хоча тато й не писали, тільки співали, а старший брат ще до школи ходив, коли почалась війна, то чи варто дивуватися, що старенька мати навчилася по-своєму відводити душу в балачках з худібкою?

Добре, коли мати вдома! Спокійно так на душі, не треба думати, чим годувати худібку й себе, думаєш тільки про те, про що й варто думати молодому господареві,— про хату з рушниками.

Учора, зачувши страхітливий звук мотоцикла, про який у нас кажуть: «Гвалт, німці наступають!» — я визирнув на вулицю. Звук як виник, так і пропав. Мотоцикл стояв посеред вулиці, наче велетенська черепаха, навпроти обійстя баби Нончихи; Іван же Великий, схожий у величезному жовтому шоломі й брезентовій шахтарській робі на прибульця з космосу, длубався нігтями-викрутками в акумуляторі й чортихався в закон Ома.

«День добрий, Іване Ниловичу! Карбюратор? Допомогти?» — «А-а, це ти, китайський розкольнику? Ну, здоров був, як не брешеш. А ти щось тямиш у техніці?» — «Ну, мені з вами, ясне діло, нема чого й рівнятися, я тільки в районній редакції водив мотоцикла. Та мені здається, іскра пропала». — «Тринди-ринди, іскра! Але все може бути. На всяк випадок перевіримо. Ти бачиш, таки й справді іскра!.. Дещо кумекаєш, молодець!» — «Той, що за возом бігає?»

Іван Великий випростався, і ми пильно поглянули один одному у вічі». «Ображаєтесь, Іване Ниловичу?» Він промовчав, заходився застібувати шолом. «Даремно. Згадайте, як воно було». — «Та хіба я щось кажу? То твоя особиста справа — що і як писати, над тобою є «першодрукар», пропустили — виходить, усе правильно. Давай ближче до діла. Нема часу — Валовий дав команду зрізати тополі коло свинарника». — «Може, разом з Дмитром вимуруєте мені хату? Завтра

думаю приступати до нульового циклу». — «Ходімо подивимось, прикинемо, що й до чого».

Ми прийшли на будівельний майданчик.

«Овва, акуратно тут у тебе! Фундамент сам бутував і заливав? Нівроку. Цегла з Тернівки? Добра цегла. Під розшивку хочеш? Ні, не маю практики. У нас, бачиш сам, з блоків лабудять. Простіше: трах-бах — і готово! А ти з цегли та ще й під розшивку! Перша така хата в нашому Івангороді. Це діло тонке-е!» — «Саме так будують у Вікнах, Тернівці, мені сподобалось: і штукатурити знадвору не треба, й красиво». — «Що правда, то правда. Але мені ще не доводилось. Цоколь можу вигнати. Це для мене раз плюнути. Маякові казав? А Валовий нас відпустить? Ну, раз відпустить — завтра чекай. І от що: це не корито, ночви дитячі, більше треба, таке, щоб наколотив каламару — і на цілий день. У Солоного попроси. Якщо дасть. Це такий трикумвіратор, що може й не дати. Та й піску кіт наплакав, попроси Валового, щоб підкинули кілька самоскидів. Ну, добре, домовились!»

Несказанно зрадівши, я побіг до колгоспу.

Валовий стояв під «тріумфальною аркою», себто монументальними триповерховими ворітьми, звареними ще за Солоного з двотаврових балок, залізничних рейок, тракторних коліс, шестерень, ребристих прутів і грубелезної (під час війни з неї, напевно, клепали танки) бляхи — її грушоподібні шматки мали утворювати колосся якоїсь багатирської пшениці на стеблах-прутах, і, енергійно розмахуючи ковінькою, розсилав своїх сподвижників, яких Дмитро Маяк називає великими охотниками, а його старший брат — трикумвіраторами, на «вирішальні ділянки виробництва», вони стояли коло комори під калаталом і, видко з усього, не вельми квапилися розходитись.

«Добридень, товариші!» — сказав я й, закмітувавши, як скинувся Валовий, зрозумів, що для нього моє вітання могло бути занадто вже прозорим натяком.

«Здоров-здоров,— відказав Валовий, метушливо питаючи поглядом, чи знаю щось про ту його придибенцію. — Що новенького написав?» — «А ти давнє прочитав?» — «О-о, я всі твої книжки читаю!» — «Не бреши. Оцю «тріумфальну арку» я розписую в пух і прах уже в третьому романі, а ти все не здогадаєшся викорчувати». — «А нащо? То така брама — вічна! Я ще дам команду шлагбон пришпандьорити!» — «Замість бригадного підряду?» — «У мене таке правило: не будь солодким, бо з'їдять, не будь гірким, бо виплюнуть, будь, як закон тобі диктує, а закон — це шлагбон!.. О, ти чув новину?» — «Що тут почуєш, коли щоразу, вимкнувши всесоюзну програму останніх вістей, ти проводиш по місцевому радіомовленню виховну роботу, роздаєш команди, кому що робити, і потім забуваєш увімкнути радіотрансляційну мережу?.. Вузлика зав'язуй, або що... Які ж новини?» — «Теща моя дуба врізала!» — «Он чого ти такий веселий та життєрадісний!» — «Ну, ти й даєш, як «Вокруг смеха»!.. Ні, моя теща — хороша людина, царство їй небесне!» — «Кажуть, вона єдина уміла тебе в руках тримати». — «Що правда, то не гріх, рукатенька була... ханжа!.. Одначе, друзяко, ти по слово до кишені не лізеш!» — «А ти ніби запобігаєш переді мною, чого б то?» — «Тобі здається, ні перед ким ще не запобігав, навіть перед твоїм рідним дядьком товаришем Хлудовим!» — «Вози й мені курей, сметану й мед, і я дозволю тобі не запобігати й переді мною... Або хоч розв'яжи мої будівельні проблеми». — «В якому розрізі?.. Але ходімо до мого кабінету — раптом згори подзвонять».

У кабінеті я сказав, чого прибіг, і Валовий, як завжди під хвилю напруження думання, почухав за вухом, спростовуючи примовку про тих бюрократів, котрі навіть за вухом не почухаються, щоб учинити комусь ласку. «Треба — то треба. Дам Солоному команду, щоб відпустив Івана Великого й Дмитра Маяка. І в розрізі піску... а що, досі не завезли? Та я ж давав Солоному команду засипати тебе піском!..

Бачиш, які ці ваші Івани?.. Ну, я йому підкручу гайку!.. Дам команду, щоб негайно завезли... А от з коритами, як мені відомо, дебела заковика. Доведеться збивати. Напиши заяву, а я накладу резолюцію. Ось папір, ручка».

Я погриз кінчик ручки й написав:

«Голові Івангородського колгоспу «Нове життя»
тов. Валовому І. Р.
колгоспної пенсіонерки-забудовниці Теклюк Є. Д.

Заява

Прошу за готівку збити з колгоспного матеріалу корито для приготування будівельного розчину розміром 1,5×2 м.

Підпис — Є. Теклюк».

Валовий розмашисто написав навскоси:

«Тов. Солоний! Срочно збыты! 13.4.86 г. Вал. И. Р.»

Повернувши мені цей документ, він сказав: «Заходь коли що». — «То сподіваюсь на пісок?» — «Ти за кого мене маєш? Ніяких заковик!.. Я засиплю тебе піском!.. Ну, заходь, не церемонься»...

Зазвичай Солоний любить стовбичити поміж стосами й мовчки тицяти обрубком вказівного пальця, яку саме колоду тралювати до пилорами. В цьому, за моїми багаторічними спостереженнями, й полягає його керівництво будівельною бригадою. Під кузнею напоготові стоїть персональний виїзд — однокінна бричка, яку у нас називають бідою. Цю біду часто можна бачити серед білого дня коло того двору, звідки вчора звечора густо пахло підгорілими дріжджами й цукром. Якщо біда стоїть годину, другу, третю, так і знай: завтра сюди привезуть з пилорами цілу гору відходів, що згодилися б і на паркан для кладовища. Своєрідний товарообмін. А буває, каже Дмитро Маяк, що Солоний розраховується за гостювання дошками й навіть готовими столярними виробами — варцабами, дверима, вікнами, столами, ослонами. Нехай хоч скільки завозить до колгоспу з Прибалтики соснових стовбурів, а пилорама працює цілодобово, дошки буцім прірва поглинає. Ніякого обліку, ніякого контролю. Солоного бояться всі трикумвіратори на чолі з Валовим. За сім років головування Валовий «з'їв» двох головних бухгалтерів, трьох секретарів партійної організації, голову сільської Ради, економіста, без ліку керівників середньої ланки, а Солоного не втне. Буває, перед звітно-виборними зборами скинуть Солоного з бригадирства, а він тільки покивує відкушеним пилорамою пальцем: «Нічого, шмаркачі! Будете ще мене перепрошувати. Всі ви у мене в кулаці, голубчики!..» Відпочине місяць-другий — і перепрошують. Солоний занадто багато знає!

Тепер же, коли я прибіг на бригадний двір, він проводив чи то збори, чи то наряд. Будівельники, переважно пенсіонери й середнього віку чоловіки, яких повиганяли з інших робіт за пияцтво й лінощі, сиділи на чорних мармурових плитах, недбало розкиданих по всьому дворищу, сам же Солоний стояв за бідою, мов за трибуною, й щось казав про перебудову, прискорення й людський фактор, з якими в бригаді заковика.

Закривши збори, Солоний рушив на свій командний пункт. «Іване Івановичу!» Хоч би хто до нього звертався, відразу повертається спиною, шия наливається кров'ю, а вуха біліють, і в усій постаті стільки зневаги, презирства, що у слабкодухих одбирає навіть мову. «Ну? Чого тобі?»

Іван Великий увімкнув «Дружбу» й заходився пиляти високу тополю під свинарником-«гайкою».

Я обійшов Солоного й подав йому заяву: «Прошу»... Він знову повернувся до мене спиною й закричав у бік цвинтаря: «Усім щось треба! А де я людей наберу? Сьогодні п'ятеро не вийшло на роботу — перепилися звечора, а ці кеші на свинарнику, дав команду латати дах, на свиней капає!» — «Свині не винні. Моїй матері теж на голову капає. Ще відтоді, як не дали соломи». — «То напиши про мене в «Перець» —

заробиш на бляху!.. Тут ніколи вгору глянути!» — «Перестаньте кричати й погляньте — сьогодні буде хороша погода». — «Не будь такий тяжко вумний!.. Що ти хотів?» — «Корито». — «Корито!.. А де я матріялу наберу! У Валового онде теща сконала, нема з чого домовину зліпити, а ти зі своїм коритом!» — «Позичте у тих, де вчора обідали». — «А ти мені наливав?.. То нічого тут диверсії розводити!.. Думаєш, як у тебе дядько велике цабе, то... Де той твій папір? — Тепер уже сам видер заяву з рук, гукнув Дмитрові Маякові: — Гей, ти, кешо, ану йди сюди!»

Дмитро Маяк на півдорозі спинився, подивився в бік свинарника, почухав потилицю. «Чуєш, Солоний, треба підігнати трактора й напнути линву. От гримнеться тополя на «гайку» — піде робота покрівельників собаці під хвіст!» — «А навіщо,— звернувся я до Дмитра,— їх узагалі спилюють, тополі, кому вони заважали?» — «Нікому, крім Хазяїна. Ходив тут вчора, ворона наслідила з тополі йому на капелюх, він і розходився: розвели тут!.. А наш Валовий: дам команду зрізати, завтра самі пні лишаться!.. От і...» — «Розпатякався! — обірвав його Солоний. — Не твоє діло!.. Твоє діло — он корито йому зліпи!..» І рушив до бідарки, люто буркаючи собі під ніс: «Вештаються тут усілякий і та́кий!.. Пи-са-ки!.. Мають у городі казенні квартири, то ще в селі дачі кортить!.. Була б моя влада...»

Я домовився з Маяком, що він же його й привезе будбригадівськими шкапинами, корито, якщо встигне до вечора збити. Увечері він сказав, що встигнути встиг, та не було вже чим привезти, привезе вранці. Потім доточив: «А ти знаєш, у корінь мать, так воно й вийшло, як Солоного я попереджував: тополя впала на «гайку»! Півтори сотні шиферу накрилось!.. От керують наші великі охотники, га?.. А ще розпатякують: перебудова, перебудова!..»

Отже, сьогодні починаємо з нульового циклу.

— Мар'я! — чую голос матері. — Вставай, синку. Пий свою кофу. Ти чуєш, Мар'я?

— Чую, чую!

«Чуєш чи не чуєш, чарівна Марічко, я до твого серця кладку прокладу!..» Коли, буває, мало не задихнешся од надміру почувань, то натискуй на рятівні клапани душі: один з них — пісня, другий — вірші. Вірші можуть бути й такі:

Може, справді вона незаконна,
Ця пекуча, палюча, іконна,
Ця болюча, вразлива, спокутна,
Несучасна, але й не майбутня,
З «до запитання» зрідка листами,
З винуватими рідно устами,
Утішаюча довго й невтішно,
Поспішаюча вижити грішно,
Як черешня, що квітнула всує.
«Не вкради!» — її совість тортує,
«Ти чужа! — різоне її тиша. —
Його жде і дорожча й миліша...»
Може, й справді живе вона темно,
Обіймаючи гірко, таємно,
Виглядаючи вічно й недремно,
Може, й справді усе це даремно?..[3]

— Доброго ранку, мамо! — виходжу з літнівця.

Мати стоять на причілку хати. В одній з ранніх повістей я написав, здається, так: «Хата тримається мамою, а мама — хатою». І це не метафора. Вони — мов дві сестриці-ровесниці, хоча хата на тридцять п'ять років молодша від матері. Обидві чепурненькі, просвітлені тією останньою красою, котра і в старості розквітає й нагадує прощальне яре сяяння надвечірнього сонечка понад житами. Чого-чого, а неохайності мати не терплять органічно. Нечупарство, розтелепаність викл

[3] Вірші Михайла Каменюка

кають у матері не так огиду, як жах. У жодній міській квартирі не бачив я такої затишної охайності, як у материній селянській хатині. І якби в цій хатині так загрозливо не провисла стеля (щоразу, ночуючи під грубкою на розкладайці, дивлюсь у тривозі на сволоки й думаю: прокинемось уранці живі чи нас одкопуватимуть з-під руїн?), навряд чи заходжувався б коло нової. Стіл, скриня, ліжко, лава, стільчики, двоє кріселок,— оце і всі меблі, що випадково потрапили сюди з чужого житла або ж нашвидкуруч стругані-ліплені за могорич Дмитром Маяком ще за тих часів, коли в цій хатині був я нечастий гість; тіснява — двом уже ніде й розминутися, без електрики — напівморок, та все на своєму доцільному місці, ніде ні порошинки, ні смітинки, хоча мати й не увихаються по хаті цілими днями з віником і ганчіркою, просто суворо й неухильно пильнують, аби нічого не зрушити, не пересунути, не перекласти, не насмітити, не кинути жужмом, галабурдом, де попа́дя, поводяться в хаті статечно, зграбно, акуратно, шанобливо до всього, що й створює ілюзію затишного гніздечка, не завдаючи йому ні болю, ні шкоди, немовби все, що тут є,— живі душі-обереги. Цю ж рису прищепили мати й мені, прищеплювали ще змаленства, вперто, постійно, іноді з допомогою першого-ліпшого виховного інструменту, що потрапляв під руку, і я вдячний матері за це, але саме в цьому першопричина багатолітньої війни з Софією, бо в мені прокидається агресор, коли бачу на своєму столі, поміж рукописами й потрібними для роботи книжками, звaленими за моєї нехай і нетривалої відсутності в одну купу, помаду, пудру, гребінці, персні, гаманці й дещо таке з жіночого туалету, про існування чого чоловікові знати й необов'язково. На свою ганьбу в цій затяжній війні за непорушність хоч яких-небудь подружніх звичок я зазнаю жорстокої поразки, в кращому разі здобуваю піррову перемогу, і поступово також стаю... анархістом.

От і зараз поспіхом умиваюсь, так само поспіхом голюся, залишаючи вуса, як свого часу Фіделеві соратники залишали бороди до остаточної перемоги кубинської революції, одночасно присьорбую «кофу», і мати осудливо покивують:

— Та хто ж так п'є кофу? Таж украй хліба, та намасти маслом з медом, а то голу п'єш, тільки сонні кишки полощеш!

Я мовчу, удаю, що можу й лезом порізатись, якщо стану відповідати, що воно й справді «голу кофу» ніхто не п'є, хіба що з похмілля, і мати звертаються до курей:

— От шельми! Всі чорнобривці повитоптували! Нащо ж ви, трясця вашій матері, чорнобривці повитоптували?

Кури й самі не знають навіщо, це видко з того, як усією громадою дурнувато витріщаються на матір, і мати, пужнувши їх віником, усідаються під яблунею навпроти мене, зітхають:

— Щось не дуже кваплятьcя твої мулярі.

— А куди їм квапитись? Рано ще.

— А як не прийдуть?

— Та ніби твердо домовились.

— Хіба ж так домовляються — посеред вулиці?

— А яка різниця?

— О-о, велика!.. Треба було піти додому, вклонитися низенько.

— Він хоч і Іван Великий, але не піп.

— Оце ти наче в око вліпив! Йому таки й справді да-ле-ко до батюшки! Він же з хрестів на цвинтарі зриває рушники! Упадь та вбийся з таким анцихристом!

— Як це — з хрестів рушники зриває?

— Ну, тепер не знаю, не буду казати, а раніше, як на телятнику сторожував... він там навіть, бачили телятниці, онде й Настя Нончиха не дасть збрехати, самогон з меляси гнав!.. Авжеж, у тому казані, де пійло капарили... раніше, кажу, зривав... От ідуть люди на трійцю до цвинтаря й обвивають хрести новими рушниками, а він чеше на сторо-

жування через цвинтар і на ходу з хрестів рушники зриває! Сам якось нахвалявся: «А я зірву з десяток рушників — ось тобі й нові онучі!..» Коли на трійцю люди пов'яжуть на хрести нові рушники, то на цвинтарі так весело, буцім білі лебеді злетілися, а він, бач, на онучі!.. Справдешній тобі майстер на всі руки!.. І дарма ти годив його.

— Чого ж дарма?

— Бо це аж дві душі з одного обійстя і харчувати, й могоричити доведеться — і його, і цю Федорку. Вона ж бо взяла собі за моду приходити на обід та вечерю туди, де він робить. Аби, мовляв, зайву чарку не випив. Де ж пак, зекономиш, коли цю «зайву чарку» мусиш підносити їй, Федорці! А далі й пішло: він — дві, вона — три, він — чотири, вона — п'ять! Коли ж доходить до рощоту, то вона гроші з рук видирає. Не треба було тобі годити цього Івана Великого, лучче вже Гонихватів.

— Гонихвати деруть безбожно; спробував був з ними домовитись, вони мені й кажуть: давай, дядьку, півтора червінця за кубометр кладки!.. крім того, піднощики твої, по двоє лобурів на муляра, твої харчі, м'ясо неодмінно, тричі на день, увечері обов'язково могорич, і не який-небудь, а такий, щоб навіть носом верталося назад!..

— Боже праведний, до решти совість зацурали!.. В трубу вилетиш з цими Гонихватами!.. Ну, а цей Іван Великий з Дмитром Маяком, гадаєш, менше заграють?

— Ці кажуть: ми беремо згідно з існуючими розцінками — по червінцю за кубометр кладки.

— А скільки вип'ють та зжеруть — ти прикидав?.. Ой, сину, не треба було...

— Пізно вже, мамо, відбій трубити.

— Ну, то інші тобі затрублять. Ти ще, сину, не знаєш, що це таке — ставити хату в нашому Івангороді.

— Уже трохи уявляю. Та я, мамо, більше покладаюсь сам на себе, на оці свої руки.

— А ти зможеш? Це ж тобі не погріб, а ха-та!

— Очам страшно, а руки все зроблять.

— Ну, дай боже тобі здоровля, сину!.. А піску вчора так і не дочекались... І корита Маяк не привозить... О-хо-хо, видко, не маєш ти, сину, талану...

— Та я, мамо, такий щасливий, аж мені співати хочеться: «Тут всьо мойо, і я повсюду дома!..» Ну, я піду, либонь, каламар...

— Та ж корита нема!

— Поки привезуть велике, у малому заколочу...

— Хоч поснідай, який наїдок з тої кофи?.. О, таке, як підвода тарабанить, їде хтось, може...

— Маяк корито везе!.. От бачите, мамо, а ви — талану не маєш!.. Е-е, ні. Солоний своєю бідою...

— Певно, до когось на похмілля... Ото ще Ванько, візьми власть, бо голота пику наб'є!.. Оце ж про таких і кажуть: навіть за холодну воду не береться. Він і вдома подає команди: Меланка дрова рубає, а він стоїть на ганку, як Самсон Турецький, і вказує пальцем, яке поліно рубати. Упадь і вбийся з таким хазяїном!..

Я взяв відра, лопату, сапу й подався на будівельний майданчик. Видобув блокнота, ще раз уважно перечитав рецепт, аби нічого не переплутати, хоча напам'ять знав, розтелешився до пояса й заходився готувати розчин, його у нас чомусь каламаром називають. Сонце, ще не вмите й не причесане, спотикалося поміж замашними верхівками ясенів понад канавою, та спека вже відчувалась ревна. Буде, либонь, дощ. Нехай би й пішов, он і кукурудза досі у землі сидить, навіть незручно перед матір'ю, буцім і не садив зовсім. І трава росте тупо, не вскубеш і курям зеленини. І сади зацвітають незграйно, вибірково, подивишся на село — таке, ніби хмарки білі, низько понад землею летючи, за гілля позачіплювались та й позалишали душі, а самі далі

полинули. Треба запам'ятати цей день, коли приступили до нульового циклу,— року 1986-го, місяця квітня, дня...

— Таки каламариш?

— Ну, щоб потім часу на це не гаяти.

— А ти хоч знаєш, яку пайку чого брати?.. Дивись добре, сину, не обмилися, щоб крепкий був каламар, бо не витримає цоколь — і хата розвалиться... Давай-но допоможу, гуртом, кажуть, і тата добре бити... Бачиш: ні худу, ні духу!.. І «німці не наступають», і корита Маяк не привозить, і піску... Не тре...

— От ви, мамо, сказали: Ванько, візьми власть, бо голота пику наб'є!.. А чому їх так прозивають, Солоних?

— А це, бачиш, його тато, такий собі Ванько, та й був старшиною волосним. Ну, а старшини, сама ще добре пам'ятаю, такі бляхи з двоголовими орлами на підгарлі носили на цепку. Цей же Ванько Солоний завжди нахвалявся, тицяючи пальцем у бляху: «Ось моя власть! Нє смєть мені навіть цвіркать!» От одного разу парубки вчинили бійку під церквою, якраз навпроти обійстя Солоних, чубилися за якусь там їхню дівку, а дівок у Солоних було як маку, одну з них, найменшу, Гальку Вінегретну, засватав під колективізацію наш Іван. А старшина побачив з хліва й кинувся їх розбороняти. А бляха в хаті, під іконами, на кілочку. Старшиниха біжить слідом і репетує: «Ванько, візьми власть, бо голота пику наб'є!..» Відтоді й ... О-о, Маячиха жене худобу пасти, не сама, з онуками!

— День добрий! Боже помагай!

— Дай боже здоровля! Спасибі, Надько. Ото добре, як густа рука!

— Еге, маю аж двох підпасків!

— Треба казати: якби до густої руки та не чортова з'їжа!.. А дід ваш де?.. Вчора Мар'ян згодив його...

— Лю-донь-ки, знайшли кого годити! Він вам намурує — буде на що подивитися! От якби не це бидло — будь воно прокляте! — та не кольки,— вела Маячиха,— то сама б вимурувала вам таку хату, як дзвін!

— Авжеж, Надіє Сергіївно, я знаю... Піч і грубку вимуруєте.

— А ти й печі хочеш?

— Та він же, Надько, заради печі й хату цю затіває! Каже: хоч погрієтесь, мамо!.. Та й сам уже не молоденький, не за горами й старість, а в нього ж і громатизм, і камінь нирок, і виразка шлунка, а може, ще й буркульоз, бо хививкає, як і твої телята, то, каже, вилізу на піч — і всі болячки як рукою!..

— Правильно, бабо, каже. Піч — мати рідна. Ото дурно їх тепер тільки викидають — усе місця мало, а піч первісні ще люди придумали, як у печерах жили, хіба вони дурні були?.. О-о, онде й наш пастух собачий шкандибає...

Супроводжуваний двома песиками, підійшов Дмитро Маяк, під пахвою кропив'яний міх, у правій руці вельми зручний у будівельній справі інструмент, яким можна тесати, забивати й висмикувати цвяхи. Галасливо привітавшись, він по-парубоцьки сперся на тин-порубу, той одразу жалісливо затріщав і похилився безнадійно. Дмитро Маяк смачно затягнувся цигаркою, прискалив ліве око.

— Усе забуваю, в корінь мать, спитати. Бачив ненароком, як ти віз двері, вікна, варцаби. Звідки, з райпромкомбінату?

— Ні, з Тернівки.

— Багацько здерли? Тепер же всюди обдирають нашого брата, як липку. От я виписав у колгоспі два куби сосни на дошки, то Валовий заграв аж три зелененьких! Куди, в корінь мать, розженешся?.. А цемент діставав через ЦРУ, стоп, щось не те я мелю!.. Хотів сказати — через БРУ, будівельно-ремонтне управління, то злупили сто ще й двадцять рублів за тонну!.. Якби хоч у мішках, а то ж насипом. Привіз під ворота, а воно таке, як на дощ нависає. Ну, думаю, накрився мій

цемент, а вкупі з ним і мої грошики!.. Такі, брате, ціни тепер на будматеріали. Можна будуватись?

— А ти що надумав ще будувати?

— Таж наші Івани, в корінь мать, усенький вік будуються. І опше, я хочу знати, чого це воно так: от хіба хто в городі купляє лопати, сапи, вила, коси? Ну, хіба хто має дачу. А в селі кожному треба, а вони взяли та й підвищили ціни на цей мужицький крам. Одне слово, луплять з нашого брата шкуру, аж гай гуде!.. А що, Іван Великий ще не приходив?

— Сам бачиш. Та й ти, видко з усього, зібрався не до нас.

— Угадав. Сам пан Солоний під ворота підкотив: «Гайда, кешо, на роботу!» — «Та я повинен іти до Теклюка». — «А мені його дача до ...» Отак і каже цей артист погорілого театру.

— О-о, Солоний скаже! — відгукнулись мати. — Пам'ятаєш, тої осені, як мене до кісток пробрало на буряках, і підкинувся буркульоз кісток, і я довго лежала в больниці, ось права рука неправильно зрослася в гіпсі — ні зачесатися, ні ложку до писка донести, і я на костурах пришкандибала додому, а дощі як найнялися, і стріха протекла, і стеля впала, а Мар'ян тільки на службу в тій редакції став, і ще ніхто не знає, хоч він уже тоді щось там пописував, і я заплакала, зібралась та й подибала до Солоного, а цей слизькорукий пишається за столом, як цар Панько на троні, і такий у нього галстух — на всі груди, як манишка, і блискучий, як у попа ризи, а я йому кланяюсь у пояс: «Іване Івановичу, розгрішіть виписати соломи, я от зовсім окалічіла, бураки копаючи колгоспні, у больниці лежала, а тут дощі занадились, і стріха протікає, мов решето, і стеля в хаті впала». А Солоний, червоніший за бурака, пахкає в очі димом: «А нащо тобі вже та хата, як ти окалічіла? Забирайся до сина чи в притулок інвалідський!..» Облили мене сльози, лізу додому й світа білого не бачу. Люди питають, а я кажу... Авжеж, ти ж бо перший, Митричку, й передибав мене на вигоні, питаєш: «Чого на весь куток голосиш, як за покійником?..» А я заголосила ще дужче, а ти й кажеш: «Ну, перестань. Переживемо й Солоного, дам я тобі соломи; перекрив хлівець шифером, солома лишилась, думав — корові на підстілку буде, та коли таке діло, що в нього совість солом'яна, то куди, в корінь мать, розженешся?..» І спасибі тобі, Митричку, сам же ту солому на крижах і переніс від себе до мене, й стріху перешив... А тепер, бачиш, слизькосовісний цей каже...

— Еге ж, так і каже: «А мені його дача до с... Гайда збирайся без балачок — у колгоспі аж дві аварії, Валовий дав команду ліквідувати ударними темпами, поки писаки не пронюхали!..»

— Про одну вчора казав, а друга?

— Таж савуна накрилася!

— О-о, хіба в нашому Івангороді є сауна? А я все думаю: де порохи будівельні змити?

— Біда, секретна,— тільки для великих охотників. Валовий дав команду злагодити її поза кузнею, аби менше Іванам очі муляла. Тільки-но ми після роботи з бригадного двору, а великі охотники у савуну!.. Так і цього разу. Привіз Валовий самого Хазяїна, добряче попарились — поїхали до Вовкового лісу, вони ж тепер, як вийшли сухий закон і перебудова, по кабінетах і в Чортовому яру вже не п'ють, ховаються по лісових куренях, думають — ніхто їх не бачить, а люди все бачать і все знають, де вони тільки повернуться; еге ж, поїхали, кажу, до Вовкового лісу, а рубильник забули вимкнути, у котлі кипіло, кипіло, а тоді як рвоне! Савуну й кузню вдрузки, а пилораму так побило, що й десять Іванів Великих не полагодить!.. Ось так, брате, командують нами великі охотники: сьогодні савуну, а завтра весь Івангород висадять у повітря! Куди, в корінь мать, розженешся? Та що вибачай, сусіде, і рада душа в рай, та гріхи не пускають, не свої - чужі. На Івана Великого теж не дуже складайся. Але стоп! Таке, буці

«німці наступають», еге ж, так і є. І не сам — батька везе. Слава богу, знаєш, я вже й переживав за тебе, ще й крепко, брате, переживав.

Череватим, ніби з переламаним хребтом мотоциклом, на якому іржа давно вже з'їла всю фарбу, Іван Великий хвацько підкотив до будівельного майданчика, пригальмував поруч з Дмитром.

Дід Нива мовчки, суворо, навіть невблаганно подивився на молодшого сина, на мене, на матір, мовби склав кожному з нас безжальний вирок, пожував синіми губами й незграбно завовтузився, пробуючи вилущитися з колиски. Дмитро кинувся був на поміч, але старий сердито відіпхнув його руки, вибрався сам; постояв, тяжко, обома руками спираючись на грабовий саморобний ціпок з алюмінієвим наконечником, уважно й довго, ніби аж забуваючись, оглядав будівельний майданчик, знову зашамкав беззубим запалим ротом, буцім порадився сам з собою, переважисто нахилився й видобув кельму, блискучу, з червоним дерев'яним руків'ям, обмотаним синьою ізоляційною стрічкою, після цього повільно, заледве пересуваючи ноги, рушив до хвіртки. Відчинив її ковінькою, зупинився під грушею, обличчя його, пооране закам'яніло-обвислими зморшками, осяяла усмішка, досі не розгадана мною.

— Бачиш: не мої лаби — слонячі. Не лаби — котурни. Гірше — ступи справдешні. Ще гірше — каліки. Ні, ще гірше — кайдани кайданецькі! Та й те сказати: де, по яких тільки світах носили мене ці лаби, тікали, доганяли, а привезли до Івангорода. Я їм кажу: нащо ви, лаби-ступи-котурни-кайдани, привезли мене в цей Івангород? А вони відказують: по-ми-ра-ти!.. Е-е, ні, кажу, брешете, ми ще покозакуємо!.. І як же це воно так виходить, розкольнику китайський, що ти будуватись надумав, а дід Нива ні слухом, ні духом?.. Онде він,— холодно-відчужено кивнув у бік Івана Великого,— здогадався в собачий голос провідати батька-неньку та й бовкнув наздогад буряків, щоб дали капусти: учора, мовляв, пообіцяв Теклюкам цоколь змурувати, а тут Солоний на ліквідацію аварії жене! А я й питаю: яким же це Теклюкам? Чи не бабі Доньці? А він і каже: еге ж, Мар'ян бабин Доньчин хату нову надумав ставити на старість. І я кажу, ні, не йому, тобі, розкольнику китайський, кажу: добре ж ти діло намислив! Я завжди казав і кажу: хочеш лучче знати життя й людей, берися хату ставити. А для тебе, що навчаєш, як правильно, по книжці жити, це тим паче корисно, я так думаю, а ти що скажеш?

Дід Нива повільно ступав посипаною піском стежиною, намацував її ковінькою з алюмінієвим наконечником, як міношукачем; сини його, старший і молодший, мовчки посувались зобабіч, кожен батьків рух пильнуючи, ладні будь-якої миті попід руки підхопити, він же, виголошуючи свій монолог, сердито, роздратовано, гнівно, нетерпляче від них одмахувався то правим, то лівим ліктем і дивився тільки на мене, пильно, незмигно, буцім прикидав, чого ж я вартий.

— Уже штири місяці,— чуєш, розкольнику китайський? — штири вже місяці дід Нива нікуди не ходить, навіть до лавки по цигарки, а я ж бо курю не таке чортзна-що — птьху й розітри! — як ви, а тільки «Шахтарські», це справдешній тютюн, добре продирає, але вони не завжди бувають, ти не можеш там через газету накрутити кому треба хвоста, щоб не було перебоїв хоч з куривом, це ж не ковбаса?! Раніше, кажу, нікому цієї справи не доручав, сам себе куривом забезпечував, тепер от довелося Вусату Делікатесу зробити своїм інтендантом, вона ж тричі на тиждень їздить до повітового й навіть губернського міста, а коли й до Адесу, не може, бачиш, витримати, щоб не полизати міські вітрини. Це я років двадцять тому та й поїхав був до губернського міста, сів собі в трамвайчик, їду, дивлюсь: найбільший гастроном, отой, що навпроти готелю «Савой», звідтіля ми вісімнадцятого року Директорію на чолі з Петлюрою викурювали; еге ж, закурили, їдемо далі, а навкруги усе воєнщина, знаєш, на тому березі уже американи, пливемо одні одним назустріч, Ельба під нами. Бачив кіно «Зістріч на

Ельбі»?.. То оце ж і про діда Ниву... вода біжуча... пливемо... а я сидю собі на палубі, папіроскою попахкую, а круг мене усілякі дамочки увиваються, підмальовані, пудровані, ну, справдешні тобі делікатеси!.. Тут тобі і той басейн, де ці делікатеси купаються, мов русалки, тут тобі й м'ячиком перекидаються через невід, а навкруг, куди не подивишся,— усе море та море, еге ж, Чорнеє море моє.

Поки він без увагу все це казав, його сини, так само повільно, як і дід Нива, ступаючи зобабіч, перезирнулися поміж собою, підморгували, кивали мені й матері, мовляв, що ти з нього візьмеш?.. Забалакуватися почав старий, меле казна-що, а я трепетно вслухався в плутаний монолог його, і переді мною виникали дуже виразні видива-епізоди його життя, такого довгого й складного, що не дивина й заблудитися в спогадах про нього, либонь, він і сам себе питає не раз: падку мій, та чи зі мною все це було?.. В якому віці?.. В яких краях?..

— Сюди, Ниво Дем'яновичу,— пішли мати йому назустріч,— сюдиво, осьдечки-го під яблунею сідайте, зараз будемо снідати.

Він сердито матір одіпхнув, спинився перед літньою кухнею, ронделиком зачерпнув з відра води, надпив ковток-другий, упівоберта грізно подивився на синів:

— Що ви мене каравулите, як попи архірея?.. Дід ще сам здужає... Може, занюшкали що? А не буде, навіть і не облизуйтесь — не заробили. Марш латати аварії! Упораємось і без вас — і за столом, і на будмайданчику. А в обід приїдеш по мене, тільки не в самий обід, пообідаєш удома з Федоркою, а після обіду; повну зміну я, либонь, не вистою, покажу, що і як, подивлюсь, чи піде в нього діло без вас, майстрів на всі руки,— і додому, вигрівати на призьбі лаби-ступикотурни... Пойняв, розкольнику китайський? Ну, кругом, кроком руш з двору, ать-два!..

Коли вони поїхали, роздосадувані тим, що нічого не перепало, дід Нива так само сердито зупинив ковінькою й матір:

— Ні-ні, Данилівно, не метушись, не треба ніякої яєчні, я поснідав удома, моя Вусата Делікатеса подала вівсяну кашу, таке вже добро — і жвакати не треба, й іржати хочеться!

— А чарчину?

— Ні, боронь боже! Вугли треба зав'язувати на тверезу голову, інакше хата буде схожа на жабу, як онде у мого Маяка. Ну, ходімо, розкольнику китайський, будемо починати з божою поміччю. Чи не знайдеться в тебе, Данилівно, старенької куртки? Скину цей мундир. Син подарував. Полковник! Зовсім нове — муха не сиділа!

На будмайданчику я спитав:

— Може, Ниле Дем'яновичу, переміряємо шнуром фундамент по діагоналі? Бачив, так роблять перед тим, як вугли зав'язують.

— Еге ж, так завсігди роблять. Це називається скрижувати. А хто розплановував?

— О-о! — сказали мати, вирісши з-за плечей. — Сам районний архірей... ну, цей, котрий і малює, і планує... архірейктор, о! Ви хіба не чули? Та про це генеральське планування весь Івангород аж гуде!

— Мені, Данилівно, давно вже в голові гуде. Ну, раз, кажеш, сам районний будівельний архірей планував, то що ж тут і крижувати? Дарма тільки час ізгаємо. Ну, як то кажуть, господи благослови! Неси каламар!

Налупаний бутовий камінь я загодя поскладав штабелем уздовж фундаменту — нахились, бери й клади в мур. Лишалося тільки підносити розчин. Я приніс двоє відер, узяв свою кельму, перший будівельний інструмент, куплений задля такої оказії, й став поруч з дідом Нивою.

Дід статечно зачерпнув кельмою, раз, удруге й утретє, прицілився й посадовив перший наріжний камінь у жовто-сіру масу розчину, пристукнув руків'ям.

— Теперки зв'яжемо,— сказав подобрілим голосом і взяв зі шта-

беля другий камінь. — Це робиться так. Дивись, розкольнику, й переймай. Наука нехитра, аби охота.

Наука й справді нехитра, я опанував її ще п'ять років тому, коли мурував погрібець. Власне, опановував поступово, з кожним новим рядом виходило в мене краще, та досконаліше я так і не досяг, іноді мені хочеться розвалити цей погріб і вимурувати новий. Що ж, недарма бо кажуть: вік живи — вік учися. І я уважно придивлявся, як мурує дід Нива.

— А цей камінець не замалий, га, Ниво Дем'яновичу? — поспитали мати, повторюючи головою, плечима, руками й губами чи не кожен рух старого майстра. — Може, більшенький подати? Мар'я, подай-но дідикові отой камінь.

Дід Нива випростався над муром, грізно метнув з помутнілих од старості очей цілий пучок блискавиць на материну голову:

— Ти, делікатеса! Ти що лагодиш майстрам на обід? Часом чи не борщ — писок зморщ? То гайда до своїх горшків! Нічого стромляти носа в чоловіче діло! Пойняла?.. Бач, інженерша знайшлася!

Мати спритненько подріботіли геть і вже десь аж коло кардегарні загриміли на котів, даючи волю почуттям:

— Со-ба-ки! Так і плутаєтесь під ногами! Нема на вас Гальки Вінегретної, та враз би вам лаби поперебивала!

Незабаром од кухні дуже смачно запахло.

Дід Нива зав'язав один ріг, другий, стомлено всівся на штабель блоків, видобув з кишені портсигар з геть зачовганою монограмою, напакований «Шахтарськими», засилив цигарку ще й у кістяний мундштук і закурив.

— Муруй далі, розкольнику, сам, а я подивлюсь. Візьми мою келвму, вона поxіпніша за твою.

Я не бачив істотної різниці поміж нашими кельмами, та взяв, однак, дідову. Тугіше напнув шнур і заходився мурувати.

Знаю з власного досвіду, що спільна робота найкраще єднає, зближує, навітьріднить людей; у спільній роботі люди одвертіші одне з одним, легше, ніж звичайно, пускають одне одного в душу. А мені давно вже страшенно хотілося, аби дід Нива довірився, відкинув незрозумілі підозри, оповів щиро й докладно, з усіма подробицями про пережите, передумане, виболене. Відчуваючи, що життя його не описати і в десятьох романах, не раз прагнув викликати діда Ниву на одвертість, та він одразу ж насторожено й підозріливо прискалював око й погрожував мені пальцем: «Но-но, знаємо вас, розкольників китайських!..» І я гадаю, сушу голову, напружую уяву, сяк і так підкопуюсь під таємницю: що ж саме його так налякало, що змусило замкнути своє минуле на сім замків та ще й поставити на сторожі недремну за будь-яких ситуацій пам'ять? Він ще й зараз не кидає чарку назад себе, а тільки в себе, і так накидається, буває, що розм'якне враз, подобріє, з очей ринуть сльози у три стежки, от-от, здається, упаде на руки головою й розридається, стане виливати душу — тільки слухай, та варто мені, до прикладу, попросити: «Ниле Дем'яновичу, розкажіть, будь ласка, як воювали, як у полон до німців потрапили,як тікали»,— і він одразу скинеться сторожко, вмент прочумається, сині п'яні очі знову стануть крижано-білими й тверезими, як леза бритви, і дід Нива люто погрожує мені пальцем: «Но-но, знаємо вас, розкольників китайських!..» Одне слово, особисто для мене дід Нива, себто Нил Дем'янович Земледух,— найзагадковіший у нашому Івангороді чоловік, і так не хочеться мені, щоб цю свою таємницю він забрав туди, звідки уже не озвешся, коли навіть і захочеш...

— Ниле Дем'яновичу, я маю «Сальве». З Одеси привіз. Там вони, кажуть, славились ще до революції.

— Бека бекова оце саме твоє «Сальве»! Для діда Ниви нема луччих цигарок понад «Шахтарські»!

— У Штерівці, напевно, ще звикли?.. Ваш Іван оповідав мені, як

навідувався туди до вас, як возили його в шахту, лаву показували, справдешнє, каже, пекло, а потім подарували йому шахтарську амуніцію.

— Нічого я йому не дарував, сучому синові, це казенне майно, ми за нього розписувались!.. Або свиснув десь, або виміняв у полонених німців на шнапс, там і німці з нами робили, на тому Дом-басі, еге ж... А ще чим хвалився?

— Та ні, він не хвалився, просто розказував.

— Просто він ніколи не розказує, хоч на півкопійки, а таки збреше, це ж хвалько понад хвальками... Та що з нього візьмеш, коли й сам такий був. Поки не порозумнішав.

— Цікаво ж, коли люди розумнішають?

— А тобі як сказати — по-вченому, як книжка пише?.. Оце потрапила мені якось на очі одна книжка, ще старорежимська, називається «Історична хрестоматія». Я коли був молодий, то не дуже в них і розбирався, правду кажучи, й не до них було. А як на пенцію вийшов — укинувся у велику грамоту, але читаю вже не підряд, а ті лише, де про історію, тяжко хочу знати, що діялось, коли діялось, де діялось і чому. І от потрапила мені на очі оця сама «Історична хрестоматія». Там один неук, король італійський Пипин, син Карла Великого, балакає з учителем своїм, як от би й ти зі мною: «Що таке буква? — Сторож історії. — Що таке слово? — Зрадник душі. — Що таке язик? — Нагай повітря. — Що таке повітря? — Хранитель життя. — Що таке життя? — Для щасливих радість, для безталанних горе, чекання смерті. — Що таке смерть? — Неминуча обставина, невідома дорога, плач для тих, хто лишився жити, здійснення заповітів, розбійник для людини. — Що таке людина? — Раб старості, випадковий подорожній, гість у своєму домі. — На що схожа людина? — На кулю. — Як розміщено людину? — Як лампаду на вітрі. — Що оточує людину? — Шість стін. — Які саме? — Зверху, знизу, попереду, позаду, по праву руч, по ліву руч. — Скільки з людиною відбувається перемін? — Голод і насичення, відпочинок і праця, недремність і сон. — Що таке сон? — Образ смерті. — Що становить свободу людини? — Цнота. — Що таке голова? — Вершина тіла. — Що таке тіло? — Житло душі. — Що таке волосся? — Одежа голови. — Що таке борода? — Відміна статей і пошана зрілого віку...» Ти все пойняв, розкольнику китайський? Тлумача не треба?

— Ні, талмудиста не треба, Ниле Дем'яновичу.

— Ну, то скажи мені, коли люди розумнішають?

— Либонь, тоді, коли перестають набридати безконечними та безглуздими запитаннями.

— А вуса нащо відпускаєш?

— Вуса не борода.

— А я, бачиш, і вуса голю. Тільки ось під нюхалом не годен вишкребти, щоразу латка лишається, глипну в дзеркало — таке, буцім сидить муха під носом... А блоків нащо припер, коли є цегла?

— Бачив якось: Гонихвати зав'язують вугли з блоків. Подумав: а раптом і мені знадобляться?

— Ну, з блоків і дурень вугли зав'яже. А ці самі Гонихвати такі ж майстри на всі руки, як і мій Іван Великий. Торік, восени, вертаюся з лавки — по цигарки ходив, спинився перед новою конторою, дивлюся, як Гонихвати мурують, а вони саме перестінки з блоків женуть, догнали під стелю, тут потрібен дрібніший камінь, їм же ліньки блоки рубати, вискочив один на вулицю, назбирав бураків, якраз шоферня порозгублювала, затикають тими бураками щілини, заляпують каламаром. Кричу їм: «Сучі сини, що ви робите?» А вони мені: «Пішов ти, цапе смердючий!..» Тим-то вони й зав'язують вугли з блоків, оці самі Гонихвати, що замороки менше, поклав блок на блок — і, як вони кажуть, гуляй, Вася!.. А я завжди зав'язую вугли тільки з міцного каменю, найкраще — дикуна. Мороки більше, зате — надійніше.

Звідкілясь узявся вуйко Іван, постояв мовчки коло діжки з водою, поспостерігав, тоді загорлав на діда Ниву, погрозливо клацаючи вставною щелепою:

— Ти чого це, Самсоне Турецький, розсівся? Ноги болять стояти?

— У кого які ноги,— спокійно відказав дід Нива. — Ось ти, до прикладу, можеш і цілий день простояти, дивитись, як інші роблять, і все посвистувати, а не поскаржишся, що, мовляв, ноги болять... У тебе вони не звідти ростуть...

Вуйко Іван не образився, реготнув і, рушаючи далі, похвалився:

— Я зараз дам декому деяку команду й прийду на поміч.

І прийшов... якраз на обід.

— Ану, приймаче, посунься! — штовхнув діда Ниву.

— Який я тобі приймак? Я емігрант. Емігрував з Вікон до вашого Івангорода, тут поставив хату, то емігрант я, а не приймак, пойняв? Е-е, де там! У тебе ж не голова, а жовтий дім!

— Брешеш, білоемігрант!.. О, о, ти чим рибу береш, ти, тяжко розумний?.. Рибу, птицю й молодицю беруть руками!

— Рибу й птицю я беру виделкою, а молодицю — пінцетом!

— І мою Гальку пінцетом береш?

— Авжеж, Самсоне Турецький, і твою Гальку беру пінцетом!

— Ось я тобі зараз покажу Самсона Турецького!

Вуйко Іван поліз було у бійку, та в цей час од воріт погукав Дмитро Маяк:

— Агов, Мар'яне, ти вдома, Кіндратовичу?

— Ні, Дмитре Ниловичу, мене вдома нема, але заходь сміливо.

— Та я... цей... я часом у тебе не забув свою кельму?

— Еге ж, випадково забув, осьде вона, в чарці! Іди до нас під яблуню!

— Та нема й коли, треба... цей, ну, аварії латати... Ну, хіба що «Регіни», бо так сонце смажить...

— Заходь, Митричку, заходь! — визирнули мати з кардегарні й підморгнули мені, мовляв, сам бачиш, яка виходить комедія на мотузочку: стань, подивись — нема кому що казати. — Наварила борщу, як на добре весілля, буцім знала... От лише хліб глевкий, хоч коники ліпи. Бо вони там, гади, дріжджі покрадуть, на тісті місять, от він і кислий, як цап, а глевкий, мов гайка. То вже будеш, Митричку, вибачати, як онде й тато твої вибачають...

Маяк, певна річ, хитру цю політику збагнув одразу, але навіть погляду не одвів, навпаки — по-снайперському прицілився до пляшки з-під «Наполеона», поспішливо скинув плямистого капелюха й пожбурив як непотріб на дрова.

— А я думав, Мар'яне, ти мені скажеш, Кіндратовичу, як той... Це один великий охотник прогулюється понад берегом, а під вербою дядько з вудками куняє. От цей і питає того: «То що воно ловиться — коропчики чи карасики?» — «Греби!» — «О, ти диви! А які гриби — сироїжки чи маслята?» — «Сказано: греби далі!..» То я собі думав, що й ти, Мар'яне, отак само скажеш, Кіндратовичу...

А з вулиці долинув звук мотоцикла, котрий і досі кидає декого з наших івангородців у паніку: «Гвалт, німці наступають!..»

6. День Перемоги

Зранку ми колотили з матір'ю розчин у прохолодному затінку горіха, що вже випускав китички.

— Який нині, мамо, день?

— Або що? Вербниця. Кажуть: вербниця — біда вернеться.

— Знаєте, мамо, я оце собі прикидаю: коли отак у нас піде діло, то до Дня Перемоги повинні б упоратись.

— Ніколи, сину, наперед не загадуй!

— А я, мамо, не забобонний.

— Не кажи так. Завжди кажи «гоп», як перескочиш.

— От ви бідкались, що великого корита не привозять, а ми, бачите, й малим, слава богу, обходимось.

— Ну, корито — це таке... А піску може й не стачити. І не возять!.. Як так можна?..

— Будемо заощаджувати цей, що привезли торік, восени.

— Еге ж, якби торік не купила, як шоферня розвозила кому за могорич, а кому за гроші, то намурував би тепер!

— Привезуть, нехай-но меморіал закінчать.

— Ще торік треба було закінчити, як по інших селах... Але ж цей наш Івангород — як чужа якась держава.

Отже, коли дід Нива, зав'язавши вугли, знову вигрівав удома на призьбі свій ревматизм, а його сини — Іван Великий та Дмитро Маяк — ударними темпами ліквідовували аварії, я не залишився на будівельному майданчику сам, ні, поруч зі мною постійно чи майже постійно були мати. Виконували вони одночасно три ролі: невідмовного й невтомного підсобного робітника у майстра-муляра, досвідченого виконроба й такого самого невтомного ідейного натхненника, себто замполіта.

Я напинав шнур, починав новий ряд, і мати авторитетно казали:

— От не так ти муруєш. Ну, хто ж так мурує?

— Виходить, ще не навчився.

— Перше казали: як нема за що вхопити, то не навчишся й попити... Затули ондечки ту гавру — світиться наскрізь!

— Та гавра жужелицею засиплеться.

— Еге, поки вона там засиплеться!.. Та й хто засипле?.. Де ти жужелиці тої дістанеш?.. у Показового?.. А хто накидає?.. А хто привезе?.. О-хо-хо!.. Поки ти цю гавру, кажу, засиплеш жужелицею, він може й завалитися, оцей твій цоколь!

— Чого ж це тільки мій? Хата наша, спільна.

— Еге, буду я цю хату бачити, як свої вуха... От і знову поперек на кольки бере, так бере, що ночі не перебуду, ти спиш собі на своїй дачі й нічого не чуєш, а я в хаті у заводь заводю. Знову ці нирки. Називається — їздила на курорт! Вилікувалась! Тільки гроші твої проїздила. І перед очима темні вири. Ось дивлюсь на тебе, думаєш — я тебе бачу? Ні, бачу щось таке, на купу схоже. Хутко й геть споночію, як той Платоша Нонча. Прийшов, каже, нонча з поля, так їсти хочу, аж припічка хапаюся, повечеряю, думаю, нонча мамлигою з молоком, коли ж глип — а молоко аж під порогом! Помацав, а то не миска, а друшляк!.. Ось так і я отемнію, як цей Нонча... Учора, знаєш, насипаю борщу, то мало в хлібницю не насипала замість миски!.. Ти переверни оцей камінь на другий бік, він, бачиш, у тебе кривописький, як Вінегретна Галька.

— Затинькується.

— Еге, коли то ще буде?

Іноді мені хотілося, наслідуючи діда Ниву, перед матір'ю випростатись і сказати: «Мамо, ви що там варите на обід майстрові? Борщ, либонь? То йдіть собі пантруйте горшків! А я вже сам якось припантрую за всіма цими гаврами та кривописькими камінцями!..»

Матері без п'яти вісімдесят. Не знаю, чи всі матері у цьому віці стають такими буркітливими. А може, матері жах як нетерпеливиться побачити бодай стіни нової хати, от і гуркають, щоб не зурочити доброго діла усілякими підхвалюваннями та загадами, як то воно славно має бути? А можливо, я все ще для матері хлоп'як-неук, тому й постійно навчають мене, як на світі жити?.. І замість того, щоб люто блимнути очима, заскреготіти зубами й нагримати на матір, я щоразу вдаюся до випробуваного засобу вибавити матір з їхньої триєдиної ролі.

— От ви, мамцю, усе Вінегретна Галька та Вінегретна Галька! Чого це її так прозивають кумедно, нашу дядину?

— О-о, а ти хіба не знаєш?

— Та щось таке чував, але ж коли то було!

— Ну, то слухай... Він замолоду нівроку парубок був, наш вуйко Самсон Турецький, з якого боку не підійди, парубок на всі сто: кучерявий, як баран, буцматий — подивишся ззаду, в потилицю, і замість вух бачиш буракові щоки; на гармошці усе вигравав, заграє, бувало, чути під Чорною Брамою, Чортовим яром і на Сухій долині!.. І ніколи з тою гармошкою не розлучався, по ярмарках з нею пропадав, він же кіньми гендлював, ще гірше за цигана-конокрада, але коней не крав — там перекупить, а там перепродасть, і свіжа копійка, а вночі клав ту гармошку під голову замість подушки. Дівки, наші й чужі, до сліду його припадали, а він і забавлявся з ними. А що випити був мастак, то майже щовечора сватався відразу до трьох. І якось усе це з рук йому сходило. Але от на стрітення, коли всі блудні сини вертаються додому, наш Іванина посватався до Насті Нончихи, на сім років старшої за нього, Теклі Смішної та Гальки Солоної, Старшинихи, як на них казали, дівок того, що «Ванько, візьми власть, бо голота пику наб'є», уже на сім років молодшої за нього. Уранці три підводи сватів здибалися під нашими ворітьми. Побачили свати нашого батька — якраз до худоби вийшли, паші вкинути, гній вичистити, гукають: «Даниле, а де твій чортів жених?..» А жених лежить собі на печі з гармошкою під головою, погладжує себе по череву, перетравлює та відригує спожите й випите на вчорашньому сватанні в трьох хатах. Тут і влітають татко до хати з віжками в руці: «Злазь, блудний сину, з печі! Там свати приїхали на трьох підводах — Нончі, Смішні й Солоні!» — «Татку, дайте мені оці віжки, я лучче повішуся на них, ніж стану жити з Нончихою або Смішною!» — «А з Галькою Старшинихою?» — «А з Галькою можна спробувати. Коли її старий був за Миколки старшиною, то їв у повітового судді Глухенького вінегрет, а вдома навчив своїх дівок готувати, і найсмачніший вінегрет виходить у Гальки. Я їй кажу: я хоч і рябий, та в смужечки, а ти, Галько, упереміш, як твій вінегрет, давай поженимось — і підуть у нас смугасто-вінегретні діти!..» От обвінчали їх у церкві, сіли вдома до столу, і молодий відразу накинувся на вінегрет, буцім його допіру з тюрми випустили. А тому вінегретові передали квасолі, і тут на очах у всього весілля стало нашого Іванину роздимати, як того бика, що попасеться на росяному конюшинищі, а далі й трясти. Тут Вусата Делікатеса й каже: «Це в нього, видко, спадкове, бо й вас, Даниле Федоровичу, кажуть, трясло на весіллі!.. От що, Галько, вчини: залий у писок своєму Ванькові кварту олії з касторкою, сама лягай коло нього та й молодим своїм тілом зігрівай свого милого, воно й попустить! Повинно попустити...» Ну, одвели їх на другу половину хати лікуватися, не встигли й по чарці випити, аж Галька влітає: «Де ця вусата знахарка? А-а, ви ще тут?.. Добре ж ви мені, Фросько, нараяли: йому попустило, а я з голови до п'ят вінегретна!..»

— Ото, певно, реготу було?

— Аж лягали! Мало пупи не порозв'язувались!.. О-о, а це ти не замало кладеш каламару?

— Якраз норма. Стільки ж, як і дід Нива...

— А тобі не здається, що цей твій ряд має живота?

— Я оце згадав землетрус, не пам'ятаєте часом...

— Чого ж це не пам'ятаю?.. Навіть дуже добре пам'ятаю. І всі землетруси, і всі сонячні затемнення. А ти про який землетрус питаєш? Може, про цей, що прийшов з Карпат?.. То це було тоді, як Іван Великий вішався на горісі; це він, бачиш, уже другого разу спалив Солоного дотла за те, що збив з пуття його Марію, а першого разу, як знайшов у Маріїних панчохах любовні цидулки від Солоного, то з горя зачепився за горіх. Ну, я того не бачила, як він чіплявся. Мене тоді саме Галька Вінегретна покликала, бо до них з Адесу Олекса приїхав, він тоді ще попом не був, а механіком на пароплаві плавав, кудись далеко, за чужі моря, привозив додому то свинок морських, то черепах, то папугайчиків, а цього разу живу мавпу! Ця мавпа не давала Гальці варени-

ки ліпити, то вона мене покликала. Галька з мавпочкою на голові тісто качає, а я вареники ліплю, у вікно й не дивлюся, що там на обійсті в Івана Великого робиться, звички такої не маю, та й ніколи було дивитись за тими варениками. Аж тут влітає до хати вуйко Іван, горлає: «Уже Самсон Турецький за горіх зачепився!..» Вилетіли за ним слідом, відчепили Івана Великого з горіха, відлили, відтрусили, відчутили... А вуйко й розказує, як це було. Подався він, вибачай на слові, до відходного місця, іде собі повз горіх, а за плечі його хап!.. Відскочив, оглянувся — ноги з горіха звисають!.. Ті ноги, розказував потім, з півроку хапали його за плечі...

Ось так у нас і виходило: мати оповідали яку-небудь івангородську історію, а я тим часом гнав новий ряд і не тільки поновлював ту історію в пам'яті, а немовби слово по слову вмуровував у цоколь; що нова історія, то й новий ряд, як нова сторінка не баченої досі Кам'яної книги життя.

Є в цій книзі й ліричні сторінки-монологи, я писав їх тоді, як мати ішли варити борщ.

Кажеш, люба Іванно, у середу ставити свічку, за твою душу молитись?.. Я молюсь і чую твій голос: «Мені важко тому, що фізику в дев'ятих класах я не викладаю, у мене сьомі класи, і не знаючи психологічно дев'яті класи, мушу розводитись про оцю саму «етику» — бр-р-р, як бридко на душі!.. Я в них — наче гастролерка, на тиждень година, чого тут можна навчити?.. А загалом шпарю без підготовки, без будь-якого конспекту. На першому уроці були охи та ахи, а спочатку сторожко тихо. Ой, я навіть риму «винайшла»: чоловік — куций вік!.. Ось тобі й ідейно-політичне, моральне виховання... А було це так. Хотіла провести думку: як, мовляв, можна навчати того, де сама природа повинна спрацювати?.. Виявляється, треба навчати!.. Чого саме навчати?.. От художників, скажімо, навчають композиції, колориту, пропорції, поетів також навчають, як вірші писати,— ямб, хорей, рима, наприклад: чоловік — куций вік... Клас так і вибухнув реготом... Ну, а далі про те, що і в сімейних стосунках є свої закономірності, типові, незалежно від... і коли не застрахувати себе, щоб принаймні з типових образливих дрібниць не робити трагедії, як, наприклад... і тут гидоту зачитала, одна француженка, ні, англійка, в книженції «Любов і шлюб» пише: «На різдво одна молода жінка постановила запекти індика, молодому чоловікові не посмакувало — і зчинився дріб'язковий скандал...» Дивлюсь на своїх дев'ятикласників, а в їхніх очах порожнеча, їм цього не треба, це зовсім не те, що їм треба; я таки викрутилась, і здорово, я відклала книжку й кажу: «Ні, у вас такого не буде!» Вони запитально-мовчазливо на мене витріщаються, а я далі кажу: «Індика просто ніде не дістанете!» І всі засміялися, і між нами виникло довір'я. Збагнула, зрозуміла одне: на цьому уроці або говори чесно, щиро, одверто, кажи всю правду, або мовчи, тільки не лукав... Прочитала у тебе одне місце, і щось у мені переінакшується. Я відчуваю, як займаються мої очі, навіть хода міняється, щось у душі таємниче й палюче... От і все, що мала сказати тобі сьогодні. Черкнути кілька тобі рядків стало потребою душі...»

Щось, люба Іванно, переінакшується і в мені.

«Ти ж бо повинен вірити! Як же тоді жити, коли навіть ти не віриш?..» Слідом за цим голосом, що долинає звідтіля, з тієї чорної п'ятниці, бачу твої очі, бачу, як у цих рідних очах метнувся жах... І немовби струснуло мене всього, і я заглянув сам собі в душу й нічого там не побачив, крім чорної порожнечі...

Увіходимо всі ми в життя з вірою. І доволі обманутися тільки раз, як од цієї віри лишається... нічого не лишається...

Пора кохати настала для мене у вісімнадцять років. Спочатку це було непевне й тоскне, тривожне й тужливе чекання якоїсь радісно приголомшливої події, трепетного прилучення до приховуваної поки що від мене таємниці, спізнавши й осягнувши яку, мав я заново наро-

дитись, уже іншим, кращим, мало не досконалим. Чомусь мені здавалося, що нема в цьому незбагненному й відчуженому світі, куди я так поривався, тієї, котра мене покохає, адже мені, затурканому сільському парубійкові, що приїхав з нікому не відомого Івангорода здобувати столицю у подарованих вуйком Іваном сандаліях з устілками солом'яними, у материній випраній куфайчині і з тримісячним запасом сухарів у залатаному мішку, бракує саме тих чеснот, за які й варто дівчині полюбити хлопця. Міські дівчата мене й вабили, страшенно вабили, у них, здавалося, навіть більше тієї таємниці, котра хвилювала, позбавляла сну, котру так хотілося осягнути, та, либонь, саме це водночас і відлякувало, змушувало триматися від «городських баришень» подалі. Коли ж траплялося (навіть сам не знав, як воно виходило так) іти поруч з дівчиною вулицею чи сидіти в парку на лаві, я стискувався увесь, мені здавалося, що ця дівчина з тих, котрих називають зіпсованими, бо яка з ч е с н и х накине оком на такого бамбулу?.. Чекав од цієї зіпсованої «городської баришні» лихого підступу й тому тримав язик за зубами, німував, наче риба. Зате я вже вибалакувався до знемоги у віршах та щоденниках. Авжеж, перший свій щоденник з гучним епіграфом із лермонтовського «Героя нашого часу», такого суголосного тодішньому станові, я писав ночами у потаємній надії на те, що та, котру я покохаю, «випадково» прочитавши його, неодмінно покохає й мене, бо тільки душа камінна залишиться байдужісінькою до його автора з такою лірико-філософською натурою... Мине ще вісімнадцять років, і в першому своєму романі я жорстоко та безпощадно висмію оце честолюбне заняття — писання юнацьких щоденників, досі печу раків, коли потраплять на очі грубі загальні зошити з цупкими палітурками, в яких навіть автопортрети малював, певна річ, у задумливій, майже демонічній позі; часом здається мені, що, написавши першу фразу в першому щодинннику, я запродав чортові душу, а він навчав мене мистецтва подобатись жінкам, до якого я підходив інстинктивно, і не кидаю ці зошити в грубку тому лише, що розумію: це документи моєї душі на певному, цілком можливо, найпрекраснішому етапі життя, і якщо я цього документа не розумію, глумлюся з нього, навіть хочу знищити, то чи не соромлюся власної молодості, чи не зрікаюсь її?.. І чи так життя своє прожив, що перестав розуміти сам себе?..

Коли на дніпровських схилах журливо й нечутно для інших співала осінь, я втікав сюди з нудних, не зрозумілих мені лекцій, усамітнювався на якійсь лаві під каштаном і довго вдивлявся в задніпровські далі, мовби виглядав звідтіля ту, котра мене покохає.

Саме звідтіля вона й прийшла на поклик моєї розшарпаної в чеканні любові душі. Прийшла, щоб за два роки... відійти.

Вона була звичайною сільською дівчиною, а стала для мене тим, що зробило моє життя незвичайним, куди глибшим і прекраснішим за вичитане в книжках чи побачене в театрі, туди ми з нею ходили мало не щовечора. Тепер я не виную її за те, що вона від мене пішла. Тепер я добре розумію: то не вона пішла від мене, то пішла від мене любов. Останнього осіннього вечора на тих же дніпровських схилах, де такої ж осінньої пори народилася наша любов,— вечора, що був спочатку нестерпно жовтий, а потім став нестерпно чорний, вона сказала, колупаючи суху землю тонким каблучком: «Я не винна, що так сталося. Винен час, винна розлука...» Саме розлуку я тепер і виную. Не селянську недосвідченість та наївність, не спокуси великого міста, тільки час і розлуку. Коли двоє молодих сердець покохають одне одного й постановлять долі свої поєднати, треба чинити це негайно. Не треба піддавати кохання випробуванню розлукою, якої легко можна уникнути. Не кожне кохання витримує це випробування, тим паче коли ще й обставини життєві складаються не на користь закоханих. Та все це я зрозумів тільки тепер, на порозі старості. Тоді ж не розумів. Та й що мені було до того, що перша любов у багатьох кінчається отак сумно?

Краху зазнав я. Мені здавалось, що саме я той перший, з ким це сталося. І все це страшенно заплутало моє життя. Коли вона мені написала, що жорстоко помилилася в тому, хто допоміг їй вступити до університету, що все ще кохає мене і тільки мене, ладна вийти за мене заміж будь-якої миті й покликала до Києва, я поквапився одружитись з іншою, мовби в такий спосіб помстився за зраду, мовби вона мала відчути оцю мою «страшну помсту» того дня, коли я женився... Згодом, коли розлючений товариш Хлудов, рідний мій дядько, Губернатор, наказав Татові, щоб я протягом двадцяти чотирьох годин зник з «Нових горизонтів» і взагалі в Житників, і мені не залишалось нічого, як їхати здобувати вищу освіту, ми зустрілися в університеті, вона приймала у мене екзамен з німецької мови, єдиного предмета, якого найдужче боявся. Ми страшенно зраділи одне одному, Вона поставила мені «добре» (цього було достатньо, щоб я пройшов за конкурсом), і після іспиту ми побігли на схили Дніпра, мовби сподівалися застати під каштанами нашу юність.

Вона сиділа поруч, тримала на своїх колінах мою руку, пестила пальці, та вже та рука була як позичена, пальці не тремтіли, не пашіли, нікуди не поривалися й не просилися. Вона гірко нарікала на поламане своє життя, потім упала мені на груди, сповила шию гарячими руками, від самого дотику яких не так давно я просто шаленів, і заридала. А я сидів так само випростано, незрушно, не втішав, не розраджував, навпаки — сміявся в душі. Вона плакала, питала, що ж тепер їй робити, а я мовчки відповідав: «Отак тобі й треба! Пам'ятаєш, того останнього вечора ми сиділи на оцій же лаві? Мало не навколішки благав я тебе не покидати мене, я казав, що без тебе життя мені не буде. Ти не дослухала, підвелася й пішла геть. Я заплакав, не соромлячись того, що довкола ходили люди. Ти зупинилась, презирливо кинула через плече: «Ото ще баба!..» Тепер мене питаєш, що тобі робити... Поплач трохи, як тоді я плакав...»

Коли ж я зрозумів, що й моє особисте життя складається, мов у тій приказці: «Живе собі — ні втік, ні піймав»,— щоразу, навідуючись до Києва, шукав її, але не знаходив. А якби навіть і знайшов, хіба щось перемінилося б?..

Не раз виникало у мене бажання написати про це повість чи навіть роман. Та чомусь рука не зводиться. І навряд чи коли вже напишу... Хоч воно й не забувається...

Авжеж, мила Іванно, доволі обманутися тільки раз, але замолоду, як усе наступне життя зійде з колії й полетить під укіс, наче підірваний ешелон. Перший обман, перша зрада — на все життя, час не здатен загоїти цю рану... І далебі, страшно стає, коли задумаєшся: а й справді, як жити далі, коли, вигадуючи від ностальгії к р а с и в у любов, закликаєш на папері до віри в порядність людських взаємин, а в реальному житті оцю саму віру в кращому випадку береш під сумнів?.. І яке це життя треба прожити, щоб підходити до фіналу з порожньою душею?..

Спитаєш: ти кажеш, буцім і в тобі щось переінакшується, а що ж саме переінакшується, Мар'яне?

Знаєш, Іванно, мені здається іноді, що я заходився не тільки хату з рушниками будувати — я сам себе перебудовую. Можливо, запізно я взявся за цю справу і поки що підмурівок закладаю камінь по каменю, та вже те добре, що взявся.

Двічі приїздив до мене дід Хитрик, навідував діда Ниву, старшого свого брата, й на зворотному шляху до мене заїхав.

Ще взимку, коли я спитав, чи випише мені цегли, він сказав: «А нащо тобі цей гамбарас? Онде в нас на вулиці Молодіжній одразу дванадцять котеджів росте, надамо тобі один з них як нашому почесному колгоспникові, першому лауреатові нашої колгоспної літературної премії, перевозь маму й пиши собі та рибку в Бугові лови!» — «Спаси-

бі, Митрофане Дем'яновичу. Ваша Тернівка — це було б здорово, якби я народився не в Івангороді...»

Як завжди в розмові з дідом Хитриком, відчув потребу в одвертості й, наче батькові рідному, розказав, що мені болить.

Кілька років тому я наполіг, аби мати переїхали до мене, якраз нову квартиру отримав, трикімнатну, місця, мовляв, стачить для всіх, і на душі спокійніше буде, перестану думати, чи здужаєте бодай води собі принести. А мати й кажуть: «Страшно мені, сину». — «Чого ж вам страшно?» — «А от подивлюся з вашого п'ятого поверху донизу — й коліна делькотять. Здається, не земля піді мною, а прірва. Зовсім інше в селі, вдома: відчинила двері — та й пішла собі по землі, ніякого страху!..»

Мати — селянка, ну, а я інтелігент у першому коліні, от навіть у письменники вибився. Мені здавалося: у своїх повістях і романах на міські мотиви я досліджую характер цього самого інтелігента в першому коліні, що самостверджується за умов сучасного великого міста. Насправді ж, сам того не усвідомлюючи, описував я душевну тугу селянського сина, з-під чиїх ніг утекла земля, і він повис між небом і землею, у просторі безповітряному... І я зрозумів, що одірвався від живильного природного середовища. Тепер я вважаю: письменник, якщо він селянський син, повинен не тільки писати про те середовище, з якого вийшов, а й жити в ньому, не пориваючи постійного зв'язку з людьми, землею. Інакше все, що він писатиме про цих людей і про цю землю, буде від лукавого. І я постановив повернутись до села. Саме в Івангород. Авжеж, Івангород, на жаль, не Тернівка. Боляче, гірко, образливо бачити, як старіє, вироджується, занепадає твоє село, те село, куди ти хочеш повернутись, аби тут і сконати, лягти в ту землю, де лежать твої пращури. Нехай село твоє нічим і не вславилось, не увійшло в світову історію, не дало світові великих подвижників духу, воно однаково твоє, рідне. Настане, неминуче настане такий час, коли ти особливо гірко пошкодуєш, що найкращі свої роки змарнував на суєту суєт поза його долею, особливо гостро усвідомиш, яке ж воно тобі дороге. Адже саме тут прилучався ти до історії, слухаючи материні оповіді про вікнянського більшовика Родіона Дем'яновича Земледуха, що усе читав івангородським біднякам, учорашнім наймитам і строковим вікнянського ясного пана, а тоді створив волосний ревком, і ревкомівці наділяли по десятині яснопанського грунту на кожну душу; про німців та австріяків, котрі прийшли напровесні і вкупі з гетьманцями відбирали землю назад, про петлюрівців, білополяків, червоних козаків, котовців, будьоннівців; про вікнянську комуну й перших івангородських комсомольців, про розкуркулення й колективізацію, коли стали першими на селі трактористами і в них навіть стріляли, про нечуваний голод, коли вимерло півсела, а найбільше дітей, про моторошні ночі, коли забирали активістів, оголосивши їх ворогами народу, і про те, як по-людському нарешті стали жити перед війною, з'явилось навіть радіо, і в тому радіо щодня співали: «Із-за гір та з-за високих сизокрил орел летить, не зламати крил широких, того лету не спинить. На вершини всі ми линем, сонце променем в очах, летом сталінським орлиним вождь показує нам шлях...» Адже саме тут освоював ти географію, відкриваючи, ніби Колумб, нові материки на чужій вулиці або за вигоном... Адже саме тут убирав у себе народні звичаї, навчався народної філософії та моралі, ставав людиною, громадянином, сам того ще не усвідомлюючи, бо маленьке твоє серце, твою душу дитячу зачіпали й тривожили долі людей, серед яких зростав, і твій допитливий розум прагнув зрозуміти, поєднати, узгодити й осягнути непоєднуване й неузгоджуване: як це так — у школі навчають, що Сталін — це Ленін сьогодні, Йосиф Віссаріонович — наймудріший, найсправедливіший, найдобріший, Йосиф Віссаріонович — батько всіх народів, ясніший від сонця, а вдома і мало не в кожній хаті батька Сталіна проклинають останніми словами, особливо тоді, коли фінагенти опишуть усе

майно, бо нічим податку чи облігацію сплатити, коли судять чиюсь матір, що вкинула за пазуху кілька кукурудзяних качанів дітям на мамалигу, коли Солоний, голова колгоспу, скалічить конем чиюсь дитину за пару колосків, чи забирають чийого-небудь тата за те лише, що назвав Солоного та його потакачів троцькістами, або за те, що був у німецькому полоні й не сконав там, а втік, воював далі, але не признавався, «гад», що «здавався німцям»; і дорослішаючи, і зазнаючи неймовірних душевних струсів, коли сліпа віра й сліпа любов до вусатого чоловіка, котрий уже поміняв «сіру солдатську шинелю» часів громадянської війни на єдиний у Червоній Армії мундир з погонами Генералісимуса, та сама віра й та сама любов, що не тільки переповнювали душу щастям і захватом, коли ти співав чужих пісень про вчителя і друга всіх дітей на світі, а й надихали на власні вірші про батька Сталіна, не хотіли поступатися зневірі й нелюбові, криком кричали, слізьми умивалися: «Це неправда! В і н цього не знав! Якби В і н тільки знав, то...», але ж — під тиском неспростовних фактів — поступалися, і ти немовби очищався аж до першовитоків й осягав таки ту єдину правду, що не шкільні підручники, не плакати, наліплені навіть на церкві, а ті люди, серед яких живеш, думаєш і страждаєш,— найвищі судді, і тільки їм дано розібратися, хто за тяжких і критичних часів думав про долю й майбутнє Вітчизни, а хто лише про власне безсмертя, бо ці люди н а р о д, а народ — це і є сама п р а в д а!..

Жити в Тернівці — о, це було б чудово! Не вагався б ані хвилі, якби не було на світі Івангорода, де моє коріння.

«Так, я розумію,— сказав дід Хитрик. — Я от, уважай, життя прожив у Тернівці, а мене все-таки тягне до рідних моїх Вікон. І що ти собі думаєш: от спишуть на пенсію, і переїду у Вікна. Там і сконаю. Знаєш, якось певніше почуваєшся, коли знаєш, що лежатимеш поміж своїми. От і Нива мені каже: відкину ратиці — поховай у Вікнах, коло батька-матері, коло братів... Ну, що ж, будуйся — допоможемо».

За моїми кресленнями виготовили у Тернівці вікна, двері, а недавно от і цегли виписали, деревини. І дід Хитрик, заклопотаний своїми проблемами, знаходить час приїхати до мене, подивитись, як росте будова.

«Овва, то, виходить, ти сам же й будуєш?!. Ну, це ти дарма жили рвеш. У вашому Івангороді нема путніх майстрів, самі лише Гонихвати, не вміє людей зацікавити, точніше, не хоче, бо це ж треба думати, а нащо думати, коли можна одним днем жити?.. Еге ж, временщики вони, от хто боїться перебудови, як чорт ладану!.. Ну, одне слово, треба було сказати мені, прислав би ланку майстрів, за тиждень вигнали б тобі стіни, а за другий і дах би звели». — «Та якось... теє... незручно мені щоразу вас турбувати, Митрофане Дем'яновичу». — «Чого це незручно? Хіба тобі не однаково, кому платити? От і заплатиш до нашої колгоспної каси. За державними розцінками, а не шабашників Гонихватів. Ну, добре, домуровуй цоколь, якщо сам узявся, бо майстри, навіть наші, тернівські,— люди гонористі, не люблять за когось доробляти, тоді дасиш знати — і я пришлю ланку». — «Спасибі, Митрофане Дем'яновичу!» — «Нема за що».

Ти казала, Іванно, кампучійці мають приповідку: поки руки працюють, нехай голова відпочиває... Я підписав своїй голові заяву на довготривалу відпустку, а вона каже: тобі, чоловіче, без мене буде непереливки!.. І ти менше балакай, а діло роби! Ну, ти мене тільки не підганяй. Це таке відповідальне діло, коли не годиться рукам забігати попереду голови, як і голові поперед рук. Лучче мені скажи, де ти раніше була, така розумна? Стільки книжок понапридумувала, що й сама вже з ліку збилася, а де гонорари? Скажеш: пропив? Якби я стільки пропив, то, певно, ти ще й досі не прочумалася б, гула б, наче вулик. Авжеж, вкупі з іншою, такою ж головою на барахло розфітькали, на ганчір'я, від якого шафи тріщать. Тепер слухай від тої голови нову пісню: «Чи не пора купити машину — «Волгу» або, в крайньому

разі, «Ладу»? Скільки ти там отримаєш за цей роман? Стачить на машину?» — «Та навіщо вона мені? Для престижу, чи що?.. «Он письменник Теклюк підвіз свою Сонечку до школи!» — ти цього хочеш?» — «А чому б і ні? Машини для того й випускають, щоб ними їздити!» — «Коли ми складемо таку купу грошей, що стачить на машину, то будемо їздити на таксі. А в селі я куплю велосипед — зручний і корисний для здоров'я вид транспорту». — «Що ти все носишся з отим своїм селом? Остогидло слухати! Тільки й сидиш там коло своєї ненаглядної матусеньки!» — «Загітуй переїхати до міста — будемо сидіти разом». — «Еге, тоді я й свою перевезу!» — «Хто ж боронить? Але у твоєї матері, крім тебе, є ще син, керівний товариш з персональним особняком. А я — один у матері, кому ж сидіти, як не мені?.. Усі ми стаємо старими, нікому не потрібними»...

Що ж діяти, бідна моя голівонько, коли найзапеклішими ворогами села здебільшого стають ті, хто з нього вийшов й устиг спізнати принад міського модусу вівенді?.. Еге ж, нівроку сидиться мені в селі. Третій тиждень з підмурівком пораюсь. Доробився до того, що геть занехаяв нотатки до майбутньої ліричної повісті «Хата з рушниками». Дерев'яніє, відмовляє права рука. Здається іноді — складено її з потовчених кісток. З незвички чи знову солі?.. Місяць тому був у Трускавці, лікував нирки, а восени, мабуть, доведеться їхати до Хмільника — розганяти солі родоном... От життя настало — суцільні курорти!.. Чи не тому відчуваю спокусу написати «Курортний роман»?

Ряд у ряд, ряд у ряд — і дедалі уважистішим стає в руці камінь, іноді здається — не втримати, вирветься й потовче ноги. Зате... Еге ж, не так і давно чекав щовечірнього побачення з чистим аркушем паперу, наче свята. Тепер нема сили на писання. Лежу в літнівці, довго не можу заснути, думаю: швидше б ранок!.. Так хочеться взяти до рук кельму й знову мурувати ряд у ряд, ряд у ряд!.. Ну, звичайно, писання книжок — приємне заняття, празник душі, солодка мука. Але ж тут не відразу бачиш наслідки своєї праці, усе пишеш, пишеш, писанині не видко кінця-краю, ти лише уявляєш свою книжку, таж її можуть не надрукувати! У будівельній справі інакше, відразу матеріально, зримо. Зачерпнув кельмою з відра каламару-розчину, ляпнув, нагорнув на спідній ряд муру, припасував камінь, пристукнув зверху руків'ям, знову зачерпнув, знову припасував камінь — і в тебе на очах виростає стіна, набуває вигляду, так би мовити, довершеного витвору мистецтва. Мені раптом здалося, що й мати стали дивитись на мене іншими очима, так, помічаю, дивляться зазвичай жінки на господаря двору, котрий пахне вітром не менш густо, ніж господиня димом. Можливо, я, здатний досі хіба що на те, щоб клацати цілу ніч на машинці, а вранці пити «голу кофу», почав у материних очах перетворюватися на такого собі Мар'яна Великого, майстра на всі руки. А чом би й ні? Ось і ти, Іванно, називаєш мене людиною незвичайною. Здавалося б, дрібниця, а приємно!.. А раз так, повинна ж ця сама незвичайність знаходити свій вияв і в тому, що людина зараз так натхненно й самовіддано робить.

Раптом понад головою обвально розкололося небо. Від страху навіть долоні поросли мохом. Дзенькнула об підмурівок кельма, загуркотів під ноги камінь.

Це що таке?

З боку Житників прудко й грізно насувалася хмара градових барв — од інеєво-попелястих на окрайцях до дігтярно-чорних посередині, або по-науковому — в епіцентрі. Не встиг я зміркувати, якого лиха сподіватись, як спалахом потужної електричної дуги блискавиця розпанахала хмару на зазубні, мов гігантські бомбові осколки, шматки, висвітлила простір по той бік грози, знову канонадно бабахнув грім, пригинисто подув шквальний вітер — і заревла буря.

Здалось — наша садиба враз перетворилася на велетенську аеротрубу, з якої ошаліло виривалися розлючені вихори. Знуртувалось

і полетіло каміння, розсипались, наче копички з доміно, штабелі цегли та блоків, цегла покотилася калабурци слідом за камінням, а пісок швигало на вулицю, мов трачиння з-під циркулярки, з підмурівка зірвало толь, і косинці його лопотіли, кружляли понад будівельним майданчиком чорними зміями. Низько, мало не до самої землі пригинало верхівки могутніх ясенів понад канавою, мовби причісувало важезним гребінцем, розхилитувало на всі боки, ясени тріщали, конари падали на канаву, як відрубані руки. Ще один натиск — і змете стару хатину вкупі з погребом, кардегарнею і курником.

Прибігли перелякані мати, заметушились, залементували, хапались то за те, то за те, мало не падали кряжем на підмурівок, затуляючи його від стихії; удвох ми знову й знову прагнули накрити толем цоколь, хоча б те, що вимуруване за сьогодні, і мати безпорадно заточувались, наче курка, якій вітер заламує хвоста, і я злякався, що їх зараз підхопить і понесе понад ясенами вкупі з чорними зміями, нагримав, щоб тікали до хати.

Коли я ледве схистився накрити толем вимуруване за нинішній день, ринула пересичена мороком і градом злива — заклекотіло, загуло, затарабанило по дахах.

Стояв у літнівці край вікна, спостерігав, як буря нещадно калічить дерева, замулює город, затоплює будівельний майданчик, розмиває підмурівок, і відчував не знану досі тугу.

За півгодини стихія вгамувалась, я подався на будівельний майданчик, постояв посеред калюж та намулу, уважно оглянув усі чотири стіни підмурівка — слава богу, зітхнув полегшено, вистояв мій підмурівок!.. От лише верхній ряд трохи розмило, ну, та це нічого... Нагнувся по кельму і... З подвір'я за мною стежили мати, і я вдав, що все гаразд, сів на мокру стіну, закурив і стривожено наслухав, що зі мною діється...

Перші напади я відчув два роки тому. Коли попустило такою мірою, що перестав качатися підлогою й дертися на стіни, пішов до відомчої лікарні. Там порадили пити трави.

І от знову напади того самого болю. Звідки це? І що це? Йде каміння з піском? Далебі, не там воно повинно йти... Що ж робити? Мати дивляться, наче щось уже запідозрили.

— Може, занедужав, сину?

— Та ні, мамо... Тільки чогось... трохи досадно...

— Бо ти тяжко багато думаєш... Полежав би-сь...

Цілий вечір і цілу ніч, цілий наступний ранок і цілий день і ще один вечір я то лежав, то виходив надвір, никав довкола замуленого будівельного майданчика чи йшов у садок, аж до джерела, пив то кисляк, то олію, то шипшиновий узвар, то но-шпу,— усе, що тільки радили й давали мати, заплакані, розхвильовані до того, що все їм з рук випорскувало, але сподіваного полегшення не наставало.

Коли сідало сонце і я лежав у літнівці, тулив електрогрілку до живота, знадвору почулися голоси, з-поміж них вирізнився материн плаксивий:

— Кожненької штахетинки бідний тримався... що вже йому не даю — не попускає, а ще гірше, бачу, стає... хоч він і знаку не подає, терпить, думаю — чого чекати?.. знову ніч упаде, що до чого — куди кидатися?.. побігла до сусідів, прошу: «Надько, звихнися по дохтора Чупринку, якщо він не поможе, то вже ніхто не поможе!.. Спасибі ж вам, Іване Полікарповичу, що послухали й прийшли... Тутечки він лежить, над погребом... оце такі наші палати...

Відчинилися двері — увійшов сільський фельдшер.

За чверть години подивився на мене дуже серйозно й сказав:

— Я нічим уже не допоможу. Треба негайно до райлікарні!

Білий «рафик» з червоними поздовжніми смугами й хрестом летів звечорілими полями так прудко, що я не встиг викурити й сигарети, і знову піді мною твердий тапчан, уже лікарняний, і вони, ще молоді

хлопці у перкалевих шапках і халатах з вензелями над кишеньками, один по одному підходять до мене, мовчки обмацують і так само мовчки виходять, оглядаючись у дверях. Там, за тонкою переділкою, зібрався, либонь, консиліум. Гомонять тихо, чи, може, їм здається, що гомонять стиха, чи навіть не підозрюють, що маю на диво гострий слух, чую кожне їхнє слово. Один каже — оперувати безнадійно, серце не витримає, без операції проживе ще півтора року, це він гарантує, а на щасливий наслідок операції шансів було мало; інший доводить, що серце здорове, витримає, треба оперувати, й то негайно, він гарантує успіх і ще півтора десятка років життя; третій каже, що й справді оперувати треба негайно, і він також гарантує успіх, але, на його думку, вони помиляються в діагнозі, тобто довіряються тому діагнозові, що його запитали телефоном у відомчій лікарні, а тут треба ставити свій діагноз, симптоми показують...

Та я вже не слухаю, що саме показують симптоми, я думаю: господи, яка ж це брехня, коли деякі критики звинувачують мене в тому, що я не знаю життя, бо, ставлячи своїх героїв у ситуації екстремальні, не описую звичайного страху смерті!.. От і сам я опинився в екстремальній ситуації, а цього самого страху не відчуваю, я відчуваю лише страх болю, отой самий страх, коли здається, що не витримаю болю, увесь перетворюся в крик і перестану бути самим собою, тварюкою стану, на мене гидко буде й глянути. Про все інше я думаю спокійно, аж надто спокійно.

Отже, мене ставлять перед вибором: за першого випадку гарантують півтора року життя, за другого — вдесятеро більше. За першого випадку я нічим не ризикую, мене трохи пошпигують, погодують усілякими пігулками й випишуть додому, я вернуся до Івангорода, до матері, чи поїду до міста, до так званої родини, засяду за друкарську машинку, писатиму оповідання, повісті й романи, маленькі, звичайно, от Олесь Гончар мріє написати роман на сто сторінок, отакий і я писатиму і, перегортаючи аркушики настільного календаря, відзначатиму: лишається мені ще рік, три місяці і десять днів... лишається рівно рік... лишається півроку... лишається місяць і п'ять днів... За другого випадку життям важу: ляжу на операційний стіл — і можу не встати; хоча «мотор» ніколи не підводив, навпаки — виручав, зараз може й підвести. Цілих п'ятнадцять років — о-о, коли б ще стільки прожити! Устиг би ще немало зробити, всі борги сплатити і, може, навіть спізнати радісно-тихе щастя з Іванною, бо коли життя дарує нам пізню або й останню любов, то чи не це найзначущіше й найсерйозніше?.. І ми крізь призму цієї любові, яку вже не відкласти на потім, дивимось на все, що нас оточує, в тому числі й на хату з рушниками... Дещо можна встигнути й за півтора, принаймні хоч завершити почате. А з другого боку, як розміркувати,— що це за життя, коли наперед знаєш свій реченець?.. Тим життя і цікаве, що нічого наперед не знаєш, а можеш тільки мріяти, думати, загадувати, планувати. Саме оце незнання того, що з тобою буде завтра, за рік, за півтора року, за п'ятнадцять літ,— своєрідний моральний стимул, що додає нам і духу, й охоти жити далі, все далі й далі... Що ж це за життя, коли наперед знаєш, що тебе не сьогодні-завтра «покличуть»?.. Завжди, навіть за найчорнішої скрути, вірив, що, зрештою, все перемелеться — мука буде... От і зараз...

Увіходить ще один, середнього зросту, смаглявий, дуже серйозний, хоч і молодий, певний себе.

— То що будемо робити?

З голосу той, що казав: ви помиляєтесь у діагнозі, треба ставити свій діагноз.

— А ви що пропонуєте?

— Операцію. І то — негайну!

— Це так серйозно?

— Навіть дуже. Година на роздум: якщо згодитесь на операцію — за два тижні підете додому...

— Я будую для матері хату.

— Про хату доведеться забути. Принаймні на два-три роки.

— А коли відмовлюсь?

— Вріжете дуба! Ви чоловік серйозний, і мені перед вами лукавити нічого. Отже, думайте.

— Що ж тут думати? Ріжте!

— Ми не ріжемо, ми оперуємо...

Мовби повертався з далечезної далечини, мовби виринав з підводних глибин, води скувало кригою, інстинктивно, як риба, підринув під продухвину-ополонку та й захряс у ній, лежачи навзнак, голова й ноги нижче поперека, щось мене знову тягне донизу, на дно, борсаюсь руками й ногами, крига піді мною кришиться, вода заливає рот, хочеться кричати з жаху... ага, виходить, таки є страх смерті!.. Та нема сили навіть губами ворухнути... очей розплющити, не повіки — плити могильні... Але відчуваю: хтось коло мене сидить.

— Це ви, мамо?

— А-а, Самсоне Турецький, очапався?

— Це ву... чо ви тут?

— А де ж мені бути?.. Я тобі хто — рідний дядько чи, може, Самсон Турецький?.. Ну, як ти, сину?

Пронизлива порожнеча у кожній клітині, у кожній кісточці, і ніякого болю, ніякого страху перед ним... Маленький-маленький, лежу на печі, ще в тій хаті, дідовій, де ми жили через сіни з дядьковою Івановою родиною, дивлюсь у затильне віконце, сніги блищать на півнеба, а стріха плаче, і мати усміхаються: «От недурно й кажуть про цей лютий: вночі тріщить, а вдень хлющить!» — і видко мені схил Коникової гори, і тим схилом біжить маленький хлопчик з рудим песиком, і той хлопчик не хтось, а я!.. Устати б і побігти за тим хлопчиком, але тільки й здужаю, що голосом... воно й голосом уже не виходить, а коли й виходить, то це щось таке, як ото піп, рясу підібгавши, через канаву цибає.

— Опера... бу...

— Еге, кендюшок, отой, де жовч, тобі викинули, а в ньому камінчик, такий, як писанка!.. Бачиш, а ти, Самсоне Турецький, нирки лікував!.. Ну, такі всі вони тяжко вчені, ці твої дохторі. Звідси туди — телень, так і так, мовляв, до нас такий і такий попав, з чим там у вас лежав? А ті Самсони Турецькі й кажуть: з нирками! І вже хотіли тобі розтинати нирки. І що ти собі думаєш? Поки бабралися б у твоїх нирках, камінь шукаючи, оця писанка, що в кендюшку, тебе й задушила б, геть не писнув би-сь!.. І хто ж тебе врятував? А скажи спасибі синкові дядьковому Івановому, Васькові скажи спасибі, о! Я йому прямо сказав: ти, Самсоне Турецький, дасиш зарізати на своїх очах брата свого у других, то й не признавайся, що ти мій син! Оце ж Васько мій тебе і врятував. Він мені казав, що ти його не впізнав. А я йому кажу: якби тебе так боліло, то, либонь, і тата рідного не впізнав би-сь... А тепер, синок, як? Болить?..

— Ні, дя... не бо...

— Бреши!.. З тебе стільки крові вицідилося, як з барана... Ти чого це на дядька не дивишся?

Не дивлюсь хіба? Ще раз пробую розплющити очі, але на це знову бракує сили, повіки не розжмурюються, навіть не відчуваю їх над очима, уже не могильні плити, здається — їх просто нема, лежу з розплющеними очима, дивлюсь на дядька Івана, на те місце, де він сидить, а дядька не бачу — осліп.

Чую, як дядько Іван виходить. За стінами палати гомонить місто, хтось човгає коридором. Хтось увіходить, порається поруч, бере мою руку, втикає у вену голку — щось у мене вливають. Кров? Глюкозу?

Що зі мною? Чого мене так трясе, аж зубами виклацую?.. Не раз

замерзав, але так зимно ще ніколи не було. Треба сказати: мені холодно. Е-е, нехай... мені байдуже, холодно чи тепло... Дядьків дух... Ага, дядько здогадався, що мені холодно, нагнувся, обкутує ковдрою.

— Зараз ти зігрієшся й заснеш... Тобі треба заснути...

Зусиллям волі гамую дрібне тремтіння у всьому тілі й не можу погамувати, геть став безпорадний, як немовля... Хрипкий голос з репродуктора: «Додатковий автобус на Івангород запізнюється з технічних причин невідомо на скільки!..» Отже, день, а котра ж година?.. Морока вам зі мною, вуйку Іване... Ніколи не думав... Пробачте... Спасибі ж вам... Звідки ж ця байдужість? Усе ж позаду, я живу!..

Живу, життя... Теплі вітри понад холодними снігами, як вісники надії, й тумани понад Курячою Лабою, як глибоке дихання воскреслої землі; зацвітають сади, спочатку на узгірках, потім і долиною,— старе й мале чманіє від медових пахощів, добріє, приязнішає; масно зеленіє ярина, і край Чортового яру казяться зайці; настовбурчують вуса наливні ячмені, й на мочариську, розкинувши крила, курличуть, танцюють над гніздами журавки; влягається курява на шляху і, скроплена дощем, спруджує дихання повнотою чуттів; і дві на тому місці, де щойно зайшло сонце, червоні тонкі смужки раз так по очах ударять, що серце у невимовній тузі рвонеться кудись аж за обрій, до тієї, котру кохаєш чи колись кохав і не забув; мати стоять на причілку старої хатини й гукають: «Мар'я, іди пити свою кофу!»; Іванна вбігає до себе й поквапливо пише на аркушику: «Ой, слухай! Була оце на першому уроці — література, восьмий клас. Учителька, молоде дівча, розхвилювалась, а радше не підготувалась до уроку, дуже серйозно сказала: «Розгорніть тексти й виписуйте головні думки з абзаців!..» Я пирскнула й вилетіла з класу, а в себе в кабінеті розреготалась, потім... люто заплакала. Господи, та це ж готовий заголовок для сатиричної комедії про е л і т а р н у школу за умов нової реформи — «Головні думки з чужих абзаців»!.. Хіба ні?».. — усе це життя, і як же, виявляється, мало нам треба, щоб сказати: я живу!.. «Признаюсь: я жив!» — отак назвав свою книжку мемуарів Пабло Неруда... Можливо, десь уже я писав, чиїмись устами висловлював, а тепер привласнюю цю думку собі: життя — це щоденне диво; що більше живеш, то більше й дивуєшся, авжеж, авжеж, бо відкриваєш щось нове у природі, в людях, навіть у давно вже в і д к р и т и х рідних дядьках, у самому собі, щось таке, про що й не здогадувався; життя — це щоденна перемога не лише обставин, а й самого себе, щоденне прозріння й щоденне осягнення найвищих істин...

— Ви тут, дядьку Іване?

— Тут, а де ж мені бути?.. Виспався?

— А довго я спав?

— Нівроку! Три норми виконав.

— А ви ж спали?

— Аякже. Принесли мені ще одне ліжко, то я коло тебе... Ти вже мене бачиш?.. Переказували з Івангорода: всі родичі наші до тебе нагрянуть, так що...

— Не треба, щоб вони їхали... Нікого ж не побачу... І не хочу, щоб мене такого бачили... Мені встидно перед вами, дядьку...

— Ну, ти не... той... зараз, казав Васько, тобі зроблять пряме переливання крові — і попустить...

Хтось увійшов, хтось щось мовив, розмова з дядьком стомила, запекла рана — певно, виходить наркоз... Хтось ліг поруч; чиїсь теплі маленькі руки взяли правицю, загорнули рукав сорочки, перев'язали в лікті джгутом, тоді зробили заштрик. Ага, мені вливатимуть кров, чию?.. Лежав на операційному столі й думав: треба запам'ятати, як діє наркоз, що відчуваю, коли він увіходить у мене, чи паморочиться голова,— потім десь опишу... А що відчуваєш, як у твої жили тече чужа кров?.. Той, хто оце дає мені кров, відтепер уже стане кревним родичем...

Нараз праве око напрочуд легко розжмурилося — побачив поруч міцну жилаву руку, потім — змарніле дядькове Іванове обличчя, а над собою геть молоде личко медсестри, змовницьки їй підморгую, і сестричка зраділо мені усміхається, тоді підморгую дядькові, і він кричить на всю палату:

— Ти мені, Самсоне Турецький, зараз не моргай, я тобі не медсестра! Будеш мені моргати за столом, до чарки вуйка запрошуючи. Ти коли мені могорич поставиш? На День Перемоги щоб поставив, чув? Ти бачив десь такого Самсона Турецького, щоб задурно кров свою віддавав?..

Мене ще похилитує, спираюся на ковіньку обома руками, але я вже стою, і стою посеред будівельного майданчика, котрий увижався мені не одну ніч. Від старої хатини, як і два тижні тому, стежать за мною мати, але підійти не зважуються. «Знаєте, мамо, я оце собі прикидаю: коли отак діло піде, то до Дня Перемоги повинен упоратись». — «Ніколи, сину, наперед не загадуй!..» Підійдуть, зупиняться поруч — про що говорити?.. «Я будую для матері хату». — «Про хату доведеться забути. Принаймні на два-три роки...» Як же забути?..

— День добрий, Мар'яне Кіндратовичу!

— А-а, піп Аввакум! Дай боже здоров'я!

— Як спалось удома? Що снилося?

— А ти ніби хвалився, що легкий на перехід... Снилось, що прийшла нечиста сила й душить мене.

— Про Чорнобиль чули?.. Оце вам і нечиста сила. Моліться!

— Ні, то діяння великих охотників. Їх треба хрестити буком.

З-за горіха вийшла незнайома молода жінка. Вона відразу ж нагадала мені Солоху з гоголівської «Ночі перед різдвом». Подивлялась на мене з якимсь вищим інтересом, ніж дивляться на письменника, якому вилучили жовчний кендюшок, не вельми істотний орган у житті зрілого мужчини, і я подумав: либонь, ця нова попадя, вже третя, також сховає в одному мішку і пастиря божого, і нечисту силу, і місцеву трикумвіраторську владу, й місцевого літописця!

Уникаючи її поглядів, я сказав:

— Хоча ти, Олексо, і піп з незакінченою вищою духовною освітою,— чи ти вже закінчив Заорську духовну академію?.. — вітаю!.. тим паче, попові з вищою освітою на роду написано бути коли не інтелігентом, то принаймні здогадливим. Може, познайомиш зі своєю попадею?

С о л о х а спалахнула, видко, не чекала од мене такої відвертості, але подала руку, відставила набік волохату ногу, зробила реверанс:

— Єва Гнатівна.

— Дуже приємно. Ви часом не з Райгорода?

— О-о, а як ви вгадали?

— Дедуктивний метод... Ідете освячувати меморіал загиблим воїнам-землякам?

— А сьогодні відкриття не буде — забули привезти Вічний вогонь... О-о, вітаю вас з Днем Перемоги!

— Падку мій! Батюшка Олексій! Христос воскрес!

— Воістину воскрес, бабко Донько!

Мати підійшли до Олекси й поцілували його в руку.

— Мамо, не цілуйте його, він же не справжній піп!

— Побійся бога, Мар'яне, як ти можеш таке казати?.. Ой, тут і матушка! Христос воскрес, матушко!

Єва Гнатівна, видко, ще не звикла до своєї нової іпостасі, зніяковіла й, збиваючи матір з релігійної теми, спитала світським тоном, киваючи на недомурований цоколь:

— Це буде ваша нова хата? А на скільки кімнат? Ага, на чотири! Цікаво, а де що буде?

— Отут, матушко, буде кухня, а тут, де найбільше сонця,— моя кімнатина, оце комірчина, а то його кабінет. — Мати враз умовкли,

схлипнули, і сльози покотились їм з очей. — Це так мало бути. Так він собі планував, поки... Ой, матушко, він же кожної штахетини, бідний, тримався...

— Мамо, у нас гості, а сьогодні свято. Пом'янемо батька і Степана. І всіх полеглих воїнів. Ходімо під яблуню.

Я злизував з дерев'яної розмальованої ложки манну кашу, глузуючи в душі сам з себе: «Дожили-сьте, дядьку?» — а гості, нехтуючи яєчнею і навіть тушкованим кролем, навперейми виловлювали з миски м'ясисті помідорові скибки. Панотець розчулено обіймав матір за вутлі плечі.

— А давайте, бабко Донько, за-спі-ває-мо!

— Та якої ж, батюшко! Я вже церковні пісні й позабувала.

— Нащо нам церковна! Козацької заспіваймо!

Нахильці випив з миски помідорову юшку, облизав масні губи й заспівав густим баритоном:

Їхав, їхав козак містом,
Під копитом камінь тріснув, да ра-а-а-з!

Попадя лагодилась підхопити, але од воріт погукали:

— Бабо Донько, тут вам лист!

Мати подріботіли на ту новину, і незабаром звідтіль розітнулось на цілий куток:

— Ой лю-донь-ки! Мій Кіндрат листа мені з війни написав!

Піп з попадею кинулись до матері, тільки я не міг звестися з лави, шукав ковіньку, й не знаходив.

— Що ви таке говорите, бабко Донько?! Господь з вами! Та ж дядька Кіндрата вбито!

— А він так і пише, що вбито і де вбито. І сама я загибла вдова!.. Ой людоньки!.. Через сорок і два роки мій Кіндрат листа мені з війни написав!

Панотець одібрав листівку з материних рук.

— Бабко Донько, заспокойтесь. Це від правління колгоспу, ось підпис Валового. З Днем Перемоги вітає вас, як удову загиблого фронтовика. Зрозуміли?

— Е-е, не кажіть, батюшко! Це лист од мого Кіндрата!

Спираючись на ковіньку, я підвівся з-за столу, рушив було до них.

А мати, відсторонюючи Олексу і Єву, перебираючи руками за тин-порубу, потім за стіни старої хатини, мов сліпі, поволі-поволі подибали на причілок, упали навколішки, повернулись обличчям до заходу, в той бік, звідкіля накотилась і куди відкотилась разом з нашим батьком війна, заходилися бити поклони, а тоді, заломивши руки, заголосили:

— Получила ось, Кіндрате, твого листа. Пишеш, що поліг геройською смертю під Яссами. А я, бачиш, сорок і два роки не знала, де ти поліг, тільки здогадувалась, бо під Яссами отими вимолотили чи не все чоловіцтво івангородське, а тепер уже знаю, і тепер я загибла вдова, і вчора мене викликав до контори сам Валовий і розгрішив машину дров, спасибі тому Валовому, може, взимку буде вже тепло, бо хата хоч і старенька, без тебе ставлена, а хіба годна сама баба добру хату поставити?.. Ні, не годна... бо хата, кажу, хоч і маленька, але вже й старенька, потріскалася, руку можна всунути, снігом задуває, і тепло видуває, нема ніякого в хаті нагріву, як дров нема, а тепер, може, буде, раз Валовий розгрішив цілу машину, але то ще треба привезти, бо тільки на словах розгрішив, а це таке... і тобі спасибі, Кіндрате, що ти мені ці дрова завоював.

7. Дебелі заковики з дрібним піском

— ...жуємо випуск останніх вістей. На Чорнобильській атомній станції тривають роботи по ліквідації... фр-р-р... тр-р-р... здєсь всьо мойо, і я повсюду дома... американський імперіалізм... х-ху, х-ху... єслі

б я служіл в цветочном магазінє... раз, раз, раз... на Близькому Сході... раз, два, три... здається, можна починати... х-ху, х-ху...

Безбожно скаламутивши весь ефір перемиканням різних радіопрограм і прохукавши мікрофон, він починає:

— Увага! Говорить Івангород! Увага! Говорить місцеве радіомовлення! Перед мікрофоном Валовий Іван Романович. Послухайте доповнення до вчорашнього наряду на сьогоднішній день у розрізі збиральної кампанії. Значить, так, х-ху, х-ху, х-ху... У зв'язку з тим, що, як передає гідрометеослужба, передбачаються затяжні дощі, а в нас дебела заковика з горохом, можна навіть сказати, що з цим горохом ми так запарились, що далі нікуди, х-ху, х-ху... дано згори команду посилити темпи в розрізі всього комплексу сеге робіт. У той час, як по всій країні йде велика розмова в розрізі перебудови, прискорення, гласності й людського фактора, в нашому Івангороді є такий сорт людей, які ще тільки розкачуються, ждуть з моря погоди. От я щоранку звертаюсь по радіо з патріотичним закликом, уже, чуєте, ху-ху, х-ху, навіть голос надірвав, жінка вдома каже, Ніна Олександрівна, що я вже не говорю по-людськи, а гавкаю, а путтям — як з попа молока, тобто, я хотів сказати — цапа. Так, треба визнати самокритично, як диктує нам перебудова, що в розрізі молодіжі у нас дебела заковика, а от у розрізі пенсіонерів ніяких заковик нема, тут навіть наоборот — багато хто міг би ще успішно трудитися на благо Батьківщини, тим паче, що, як усі ви читали в газетах, чули по радіо й дивились по телевізору, в Чорнобилі зірвався один з чотирьох атомних блоків і такого наробив лиха, що цілі села довелось евакуювати, а ми ж тут на місці лишилися, у своїх хатах, і треба останнім куском хліба поділитися з тими, хто постраждав у зоні радіації, але цей сорт людей, я маю на увазі багатьох наших пенсіонерів, знають дорогу до колгоспу тільки тоді, коли їм припече у розрізі виорати город чи дров привезти. Це просто безсовісні люди, не луччі від того злодюги, інакше й не назвеш цього типа, що свиснув, ну, м'яко кажучи, вкрав з нової контори три батареї парового опалення, районні сантехніки три місяці монтували ці батареї, на осінь ми вже мали перейти до нової контори, а він, гад, за одну ніч розгвинтив і, м'яко кажу, вкрав! Це, повторюю, безсовісні люди, для них перебудова, прискорення, гласність, людський фактор і Чорнобиль — пусті балачки, вони знають одну політику — моя хата скраю. То нехай же зарубають собі на носі ці вороги перебудови, що правління колгоспу також створить їм відповідну заковику у розрізі виорати город чи там дров привезти! А тепер послухайте, х-ху, х-ху, доповнення до вчорашнього наряду на сьогоднішній день. Всім керівникам дано команду негайно виставити всіх людей на горох! Бригадиру тракторної бригади Джаламазі Петру Юхимовичу — кров з носа! — виставити на горох усіх механізаторів, котрі буцімто стоять на ремонті, а насправді вештаються, мов телята babyприв'язні, на тракторному стані, учорашнього дня шукають, ви там підкрутіть їм дисципліну!.. Х-ху, х-ху... а тих механізаторів, що сидять на важких тракторах, негайно виставити на оранку в розрізі підготовки грунту для післяжнивних посівів кукурудзи на зелений корм! Бригадирові будівельної бригади Солоному Івану Івановичу негайно виставити всіх будівельників на силосну яму і негайно кінчати з тою ямою в розрізі підготовки її до силосування, котре також не за горами! Моєму заступникові Дубині Степану Захаровичу негайно виставити на горох усі наявні в колгоспі вила, а на тік — лопати, це для тих, хто, може, згадає про загублену совість, відгукнеться на мій патріотичний заклик і вийде, а вдома може й не мати вил та лопати, то щоб не було ніяких непередбачених заковик! Завгаражем Смішному Василю Назаровичу негайно виставити на тік машини, на яких кузови ще тримаються купи, бо дано вже згори команду негайно приступити до виконання першої заповіді перед державою, тобто здавати хліб Батьківщині у розрізі гороху! А тепер, х-ху, х-ху, послухайте оголошення.

У зв'язку з аварією на Чорнобильській атомній станції й вітрами з того боку дано згори команду негайно позапечатувати целофаном усі криниці, щоб туди не нападало з повітря радіації! А в зв'язку з тим, що вчора покроплено з літака отрутохімікатами деякі медоносні культури, котрі саме цвітуть, але в них завелися сеге шкідники, дано команду негайно зачинити бджоли, щоб потім не було з медом ніяких там заковик!.. Послухайте ще раз, х-ху, х-ху...

Та я вже не слухав, встаю з ліжка, заспаний, властиво, невиспаний, виходжу з літнівця надвір й інстинктивно дивлюсь на небо, чи не падає звідти радіація. А де ж це мати?.. А-а, сьогодні ж привозять до лавки хліб з районної пекарні, побігли зайняти чергу, бо всім не завжди й стачає; про мене байдуже, навіть рекомендують споживати черствий, ще маю, на щастя, зуби, а от мати черствого уже не втнуть, через день бігають по свіжий.

Тепер мені квапитись нікуди, хоч і до дір умивайся, це навіть і корисно, чищу зуби, так само ретельно голюся, дивлюсь у люстерко й помічаю, що в обличчі та в очах жовтизни стало менше, ніж торік було, еге ж, учора Маячиха казала, що я навіть помолодів, виходить, нема лиха без добра...

З навстіж одчиненого вікна літцівня, від Маяків (у них радіо над верандою), з репродукторів перед конторою колгоспу, клубом, сільською Радою, школою, селекційно-дослідною станцією — надривно-командний голос Валового: дано команду... виставити... в розрізі перебудови... чорнобильська аварія. Навіть не знаю, що страшніше в цьому ефірі,— радіація чи цей голос?.. Як же просто утопити велику ідею у демагогії!.. Варто лише пристосуватися до умов...

Сухо ляскає хвірточка — приходять мати.

— Сьогодні вже по двадцять,— кажуть, виймаючи з торби хліб. Позавчора привозили такий самий, той був по шістнадцять, а цей уже по двадцять!.. Як хочуть, так і крутять... Будеш їсти свою кашу?

Уже не питають, чи питиму «кофу» — цього збадьорливого напою остерігаюсь, випив якось у Києві, то мало дуба не врізав, замість «кофи» уживаю настої трав, що їх принесла баба Нончиха.

Сидять навпроти, спостерігають, як наминаю кашу, демонструючи вовчий їстівець; до будівельного майданчика спиною повернувся, та мати знають: хоч і не дивлюсь у той бік, мої думки там, і притамовано зітхають. Тоді питають:

— Чув цей отченаш?.. Уже від нього в одному місці кисло... А може, піти мені на горох?.. Колись же я і скиртувала, навіть старшим скиртоправом була, тим, хто на скирті стояв, підсипали в обід добавки... А тепер уже... якби хоч рука згиналася... але рука — це таке, якби хоч бачити... А не підеш — хто ж виоре город і дров привезе?.. Бач, тоді, на День Перемоги, буцімто розгрішив машину дров, а тепер лякає: хто не вийде — заковику вставлять!.. Треба йти, бо куди, мовляв той Маяк, розженешся?.. То, може, я на тік піду?..

Щось там підгорну, підмету, га, сину?

— На тік?.. То чого ж, підіть трохи межи люди...

— Авжеж, гріх у таку пору сиднем сидіти... О-о, бач, забула похвалитись, тут думаєш, а тут і забуваєш, про що думаєш,— Валового оце ж передибала!.. Звідкись їде, весь чогось у болоті, питає: «Що там ваш дачник робить?» — «Приїдьте — самі побачите».— «Нема коли — все в роботі, як в окропі!.. Ну, він же мене й зганьбив на всю республіку!.. Правда, того його виступу по радіо я не чув, мені Солоний казав і ще дехто... То це він мені за все добре отак віддячив?.. Довіку йому цього не забуду!» — «А що ж ви йому такого доброго зробили?.. Навіть піску не привезли». «Та я ж давав команду, а чого не привезли, того я вже не знаю. Ну, ще привезуть, дам команду... Ми його засиплемо тим піском!» — «Совість ви свою засипали!..» Плюнула та й пішла собі далі. А потім і подумала: може, не треба було тобі критикувати його на всю республіку?.. Тепер він справді довіку не забуде... Це

такий, що тільки волю йому дай!.. Ну, то я піду на тік, аби не випікав потім очей, коли дійде... Боже-боже, скільки таких, котрі давно вже заробили, щоб їм город виорати й дров привезти, а він, бач, каже — безсовісні!.. Та тебе ще і в проекті не було, коли ми колгосп цей засновували!.. Та якби ти прийшов та сказав по-людському: бабо Донько, ми запарились, пособіть, що у вашій силі, то чи я не пішла б?.. Та я рачки полізла б!.. Але ж вони цього не навчені. Он Горбачов усім приклад показує, по всіх усюдах їздить, до людей горнеться, питає, як далі хазяйнувати, а валові та хлудови цураються людей, тікають од них якнайдалі, по радіву командують, люди — в поле, до роботи, а вони — у Чортів яр, п'ють та приказують: «За перебудову!..» Упадь і вбийся з такими головами!.. То я піду, сину...

Я провів маму до хвіртки, довго дивився услід, мене поривало догнати, узяти попід руку, щоб не спотикалися, стежку намацуючи усією напруженою перед напівтемрявою постаттю.

І сидіти тоскно, досадно, і робити не можна. Кури й думай, доповнюй чужі афоризми. Найстрашніша кара для людини все-таки, Федоре Михайловичу,— вимушене неробство.

Ах, так, це в мене відпочинок. Якась навчена економіки голова встановила для нашого брата норму: по сторінці в день! Виходить, можу посвистувати собі аж до кінця року, бо тиждень тому навіть перевиконав свою річну норму.

Виходив з літнівця, сновидою ходив довкола будівельного майданчика, сидів під яблунею, наслухав ніч, ішов у город, аж до джерела, пив з нього воду, умивався, дивився на крайнебові вогні й думав: незабаром настане найкоротша ніч року, якою ж вона була сорок п'ять років тому?.. Чи спалося тоді татові й старшому брату, який десятирічку якраз у сусідніх Вікнах закінчив, чи вони щось уже передчували?.. І як на них о т е впало, на них і весь народ?.. І як вони зустріли те горе всенародне?.. Про це написано вже чимало, але то не про батька, не про старшого брата... Може, настає пора написати про все це мені?.. Дещо і сам пам'ятаю...

І якоїсь ночі я сів за друкарську машинку. Вранці мати, як завжди, кликали снідати, щось мені казали, я снідав, щось казав і їм, але мене тут не було, був я там, у тому літі, з ними... Тиждень тому я написав роман про перший місяць війни у нашому краї, рукопис лежить на полиці, а я ще й досі звідтіля не повернувся... Ще важко збагнути, усвідомити, який тут зв'язок, чому саме я написав цей роман, а не інший, адже мені є про що писати, усе ж інтуїтивно відчуваю, що зв'язок існує, і я повинен був написати саме цей роман...

Народження книжки таке ж, як, певно, і народження дитини... Породілля, кажуть, одвертається від немовляти, любов до нього озивається потім, а спочатку не хоче навіть бачити... От і мені дивитись не хочеться на свій новий роман, відчуваю страшенну відразу до будь-якого папірця. Минеться воно, звичайно, оце тотальне спустошення душі, інакше бути не може. За таких випадків треба накидатись на фізичну роботу, грубу, зриму. Тоді все урівноважується, співвідноситься поступово, безболісно й непомітно, і вже спокійно можеш гортати сторінки, самокритично оцінювати написане... Не накинешся... «Побережи себе, пошануйся, коли жити хочеш; хіба світ клином зійшовся на цій хаті?..» Це мати, родичі, сусіди, лікарі... Звичайно, хочу, та вже не уявляю, як це можна без неї... Схибнувся, або що?..

Попід городи хурчать мотоцикли. Великі охотники. На горох чи від гороху?..

Понад обніжком достигають порічки, а ягоди на черехах додзьобують шпаки й горобці. Ще торік обносив їх зеленухами, кидав до писка немитими, а нині мати компоту навіть не варять. Мабуть, тому я знову почав безбожно курити. Після операції покинув, навіть на письменницькому з'їзді тримався, думав — назавжди. А сів за машинку...

От і кінець городу, на межі молоді горіхи; у ліву руку — Чортів

яр, прямо — горохове поле, тут ще ніякого руху, у праву руку — цвинтар, то куди?.. Де що зацураєш і де що знайдеш?..

Крізь поламану, на одному лише завісі браму я увійшов у цвинтарну тишу. Під обгурканою, без дверей (всередині, на запаскудженій підлозі, стояли сірі мари) сторожкою, висохла, темна, мовби з вишневого дерева вирізьблена, сиділа, підперши голову рукою, баба Нончиха, в пелені кілька пучків лікарських трав. А над бабою сумно чорніла всохла вишня, мені здалося, що то генеалогічне бабине дерево.

— Доброго ранку, бабко Насте!

— А, це ти, сину... Дай боже здоровля... Може, по трави?.. А ти бодай знаєш, які від чого помічні?.. Ось назбирала, то дам...

— Я вже давно помітив, бабко Насте, що ви єдина на селі жінка, котра знається на травах, і збираєте ви їх од ранньої весни до пізньої осені...

— Це в мене від баби, ще баба — царство їм небесне! — навчили... А мені навчити нікого... Та й не треба мені цих трав, не для себе збираю — для людей... До мене так ніхто не ходить, крім твоєї мами,— кому старе, паршиве потрібне?.. А по трави приходять, як уже спасу ніякого нема, а порошки й пігулки не помагають, гроші тицяють — не беру, для мене вже те відрадно, що людський дух у хаті почую... Не одне каже, ну, як не каже, то думає собі: доки ти, баберо, світом капаритимеш?.. А мені й самій надокучило капарити, бо й мене уже ніч за очі ловить, але як подумаю: мати божа, а на кого ж хату покину?..

Двоє незнайомих — чоловік і жінка, уже доволі підстаркуваті, ходили неподалік, розгортали кропиву, раз у раз спинялися, вдивлялися під ноги.

— Це чи не це? — розгублено казала жінка, наслинюючи пожалені руки.— Не знаю... Десь отут мали бути, десь отут, а де саме... якби ж показав хто...

Чоловік мовчки, спрагло курив, тупо дивився в землю.

— А що вони шукають?

— Батька-матері могили.

— Ви знаєте цих людей?

— Нащо мені їх знати, як вони не знають, де тата з мамою поховано!.. То хіба люди? Блудні діти!.. Я всіх тут знаю, хто де спочиває, людям показала б, як не показати?..

Отаке-то воно, життя. Поки живеш, думаєш про якийсь там мерзенний пісок, будуєш хату, звичайно ж, не тільки для матері, а й для дітей, онуків та правнуків, бо переконаний: нащадки твої повинні мати родове гніздо, а сконаєш, спочинеш у цій землі, й цілком можливо, ці самі нащадки навіть могили твоєї не знайдуть поміж кропивою... А втім, видко, й у блудних дітей іноді прокидається совість, настає каяття, і це як друге народження людини...

По той бік кладовища колгоспний сад. Ще ми садили, школярі, перетворюючи в життя найпопулярніші за нашого дитинства гасла: «Ми не можемо ждати милостей від природи, взяти їх у неї — наше завдання!» Мічуріна і другий — Сталіна: «І засуху переможемо!» Поступово сад занедбали, бур'яни зіп'ялися вище яблунь, осот засмічував ближчі посіви, і Валовий «дав команду» викорчувати сад упень; на цій місцині виступили масно-іржаві води, утворилось мочарисько, і от на його березі Гонихвати закладають перший в історії івангородського колгоспу дім для молодих спеціалістів, він започаткує вулицю Новоселів. Торік, восени, Валовий якось привіз мене сюди й похвалився: «Отут буде новий Івангород!» — «А кращого місця вибрати не міг?.. Мені, наприклад, не дуже весело було б щодня бачити з вікон повалений тин, а за ним хрести».— «А ми цвинтар ліквідуємо. Парк зробимо!» — «Показовий?.. Ну-ну... А мочарисько?» — «Осушимо в розрізі меліорації!» — «І цей твій план схвалили?» — «Звичайно. Сам товариш Хлудов дав «добро»! Гарне, каже, місце, над шляхом, яка делегація їде, бачить: росте нове село!» — «А що кажуть маси?» — «Маси —

це вода, куди направиш, туди й потече!» — «А я чув, що тиха вода греблю рве».

У мені розвинувся мало не професійний інтерес до будь-якої будови, оглянути її нехай і на початковій стадії — уже чогось навчитись, саме отак, гадаю, й набувається досвід. Це однаково, що гарну книжку прочитати. Гонихватів на будові ще не було, у селі вони нарозхват, зранку шабашать у дядьків: тому погріб мурують, тому літню кухню, тому веранду,— такі майстри на всі руки, і я подався «читати їхню книжку».

Та тільки-но опинився на будівельному майданчику, як і вони нагодились, дебелі, буцматі молодці з лінькувато-розвалькуватою ходою, безсоромно-нахабним поглядом і міцними щелепами, котрі весь час рухаються, перетираючи жувальну гумку, подивишся — таке, буцім ремигають. Отаман шабашників, чиїм іменем охрестили всю бригаду, почухавшись, спитав:

— А що, дядьку, прийшов годити на шабашку?

Уперше їх побачивши на будівництві контори, я спитав Валового: «Гуцули?» — «Ні, наші, хохли».— «А гуцули, по-твоєму, хто?» — «Ясно хто — мадяри!.. А ці наші, з Тульчинського району».

— Напевно, хлопці, обійдуся без вас.

— Е-е ні, брешеш, дядьку! Без нас тобі не обійтися, ще в пояс поклонишся, як усі кланяються!

— Ну, це ми ще подивимось.

— А тут, дядьку, й дивитись нічого. Кажуть, ти якийсь там буцімто писака, може, й сам пописуєш про цю саму перебудову й прискорення, пиши на здоров'я, заробляй онукам на молоко, але знай: час поки що працює на нас, Гонихватів!

— Оце-то правда — п о к и щ о!

Отаман одвернувся й знову почухався (здалося, він робить це, демонструючи повну зневагу до «якогось там писаки»).

Самоскид привіз піску, вивалив перед траншеєю, незнайомий водій зацікавлено подивився з кабіни на мене, щось мене підштовхнуло: підійди до цього хлопця, побалакай, може... та я пересилив сам себе, і самоскид покотив до кар'єру. Гонихвати роздягнулися тим часом до плавок, завилискували біцепсами та густою засмагою, один з них одімкнув ящик з лопатами-брачками, отаман підійшов до бочки, відкрутив вентиль і припав ротом до гофрованого шланга, прикрученого іржавим дротом.

— Що, Калениковичу, пече? — спитав той, що одімкнув ящик.— А радіації не боїшся?

— Гонихвати — дужа нація, їм до с... радіація!.. Ну, брати-розбійники, до роботи!

«Брати-розбійники» розібрали лопати й люто, наче кати на жертву, накинулись на роботу, вергали пісок з купи в траншею, а отаман чекав зі шлангом у руках.

— Поступися, дядьку! — сказав він, коли «брати-розбійники» закидали траншею вщерть.— А то ще оббризкаю твої джинси, а молодці подумають — обцюнявся!

Він пустив воду й заходився пружним струменем трамбувати пісок — над траншеєю закипіла жовтава піна.

— А що, Онихвате Калениковичу, тепер ставлять хати на фундаменті з піску?

— А нам нема коли чекати, поки Валовий здогадається підкинути каменю. Ми приїхали в цей ваш задрипаний Івангород гроші заробляти, а не байдики бити... Буде стояти й на піску, куди воно дінеться?

— Одверта ж у вас філософія!

— А кого нам боятися? Це ви тут усі перелякані... От що, дядьку, таких агітаторів, як ти, ми вже бачили, давай чеши звідся, поки не дав під зад лопатою!

На схилі нового меморіалу, досі так і не відкритого, паслися чиїсь

кози, а потім я поминув і «тріумфальну арку». Перед конторою стояли тарадайка Валового, забейкана по вікна, й кілька мотоциклів.

Справді, Валовий сидів у кабінеті, але, крім найближчих трикумвіраторів, тут був і Показовий; усі про щось жваво розмовляли, власне, кричали один на одного і не відразу вмовкли, коли я увійшов; перед Валовим стояв мікрофон і лежало кілька списаних аркушиків, певно, тези ранкового виступу по місцевому радіомовленню; а замовкнувши, розгубились, ніхто не відповів на моє вітання, тільки Показовий спокійно підвівся назустріч, подав руку, озолотивши усмішкою й звільнив для мене крісло, а сам сів у куток, де стояла фанерноскляна піраміда, в якій давно вже не було перехідного Червоного прапора за високі показники, тільки павуки снували, як верхолази.

Всі безбожно курили, і, сівши навпроти Валового, я закурив і собі. Вони дивились на мене, чекали, що я скажу, а я дивився на мікрофон і чекав, що скажуть вони. Валовий таки не витримав:

— Мікрофона... цей... мікрофона не бачив, чи що?

— Уявляю сцену з вистави «В розрізі перебудови»: командири виробництва сидять перед головою, а він роздає їм наряд по мікрофону!

— Послухай ти, шмакачу! — закричав Солоний.— Як ти нам осточортів з цією самою своєю перебудовою! По радіо на всю республіку вчив нас уму-розуму і тут починаєш!

— Ну-ну, Іване Івановичу, заспокойся,— сказав Валовий.— Хто на що вчився... І повна гласність!.. Він нас критикує в розрізі недоліків, а ми будемо приймати міри.— Відсунув мікрофон набік, витер над бровою болото, подивився на палець.— Уранці влетів у калабатину під свинарником, вибуксувати вибуксував, зате весь у болоті, а помитись нема коли,— ніби виправдався переді мною й спитав: — Ти до мене?.. Давно не заходив, я вже думав — тебе нема... Кажуть, тобі апендицит вирізали, це правда?.. Ну, з цим можна до ста жити... То в якій ти справі?..

— Ти так проникливо на мене дивишся, товаришу Валовий, аж мені незручно говорити, себто повторюватися.

— Якщо ти,— він почухав себе за вухом, подивився на палець і всміхнувся: — ...і тут болото!.. от уліз!.. якщо ти в розрізі...

— Саме так, у розрізі...

— Сьогодні, на жаль, кіна не буде. Всіх і вся виставлено на горох... Та й кар'єр замулило, й екскаватор досі не полагодили, може, завтра Іван Маяк справиться... Обіцяв... Навідайся завтра...

— Цікаво, від квітня навіть і не крапнуло, дощові хмари розганяли, а ти кажеш — замулило кар'єр!.. А Гонихватам звідки возять?

— Ну, не знаю... Ніколи мені піском займатися... Тут жнива... За горох б'ють у хвіст і гриву... І взагалі... Така служба — не знаєш, за що хапатися...

— У кар'єрі,— озвався з кутка Показовий,— сьогодні працює два екскаватори — мій і твій, Іван Маяк полагодив ще вчора... А пісок возить Гонихватам Іван Завірюха.

Сказавши це, Показовий подивився іронічно на Валового, тоді на мене, мовби запитав: чи не показово, що цей Валовий навіть не знає, що в нього під самим носом робиться?.. Як тільки такі невігласи на світі живуть?.. От якби я був головою, швиденько навів би показовий порядок!..

— Ну, раз возять,— подивився на мене Валовий,— іди до цього самого Завірюхи й скажи, що я дав команду...

— Ти краще записку черкни для авторитету,— порадив Показовий.

— О, це ідея!

Валовий вирвав з настільного календарика аркушик за вчорашній день, черкнув кілька слів і подав мені. Я прочитав: «Тов. Іван! Завези 1 (одну) ходку піску тов. Мар. К. Теклюку. 1[illegible] 7.86. Вал...» — подякував і вийшов з кабінету. Уже в коридорі [illegible]ув, як Солоний сказав

Валовому: «На твоєму місці, Іване Романовичу, я показав би йому дулю з маком! Корчить з себе!.. Я його книжок тих задрипаних не читав, але й так знаю: нічого путнього воно не напише, тільки всіх нас паплюжить!..»

Через колгоспний двір я подався в бік кар'єру. Назустріч котив той самий самоскид, з кузова торочився пісок. Я проголосував і спитав молодого вусатого водія:

— Возите пісок разом з Іваном?

— Ні, замість Івана. Завірюха лишився вдома. А ти що хотів?

Він годився мені в сини, та я лише мовчки подав йому записку.

— Треба подумати... Записка запискою, а тут подумати треба...

— І довго ж треба думати?

— Ну, це таке діло... Ти під вечір будеш дома?

— А точніше?

— Ну, десь так, коли кажуть: «Мийте руки та сідайте до столу...» Сам повинен знати...

— А зараз куди везете — Гонихватам?

— Ну, це моє діло... Я сьогодні ще й не снідав...

— Добре, чекатиму під вечір...

Валовий уже стояв на ганку контори і, вимахуючи палицею в різних напрямках, роздавав бригадирам якісь керівні вказівки, і ті сідлали мотоцикли, роз'їжджались хто куди. Помітивши мене, гукнув:

— Ну, як? Підкине Завірюха?

— Це не знайомий мені хлопець. Вусатий.

— А-а, це, либонь, Базилюк. Теж свій хлопець. Депутат сільради і в народному контролі. Написав би про нього в розрізі наших передовиків виробництва. Ти куди зараз? Якщо додому, то можу підкинути, я в тому напрямку, хочу подивитись, що там на горосі робиться.

Перед ворітьми я сказав:

— Ходімо, зіллю на руки, хоч промиєш очі від болота.

— Ну, така вже служба: як не в поросі, то в болоті.— Але з машини вийшов, оглянув на будівельному майданчику цоколь, штабелі цегли.— Славненька буде хата!

— От і напишеш у звіті: всім колгоспом допомогли побудувати хату ветерану праці першій трактористці Івангорода Євдокії Данилівні Теклюк!

— Твоя мати була першою трактористкою?

— А ти й не знав?

— Мені б отаку цеглу!

— До війни Івангород мав свою цегельню, навіть черепицю випалювали.

— По скільки платив за тисячу?

— Знаєш, Іване, за цю, не збудовану ще хату мені доводиться платити не тільки грішми. Гроші можна заробити, а другу ціну нічим не компенсуєш... По вісімдесят карбованців... Щоправда, дід Хитрик...

— Виходить, по вісім копійок за штуку...

— ...мені дід Хитрик виписав по сім копійок, як почесному колгоспникові...

— Добре бути почесним колгоспником!

— Куди краще бути двічі почесним! Але ж ти не здогадався вшанувати мене цим званням, хоч про рідний Івангород я написав більше, ніж про Тернівку.

— Молодець, я читав!

— Не ти перший, Іване, думаєш: у своїй вітчизні пророка нема!.. Ну, будеш змивати болото поза вухами?

— Десь на полі вже скупаюсь, у ставку.

— Твоє діло — сміши людей далі... Ходімо під яблуню.

— О, може, маєш «мамину вишню»?

— Ні, вже не маю. Можу почастувати настоєм цілющих трав баби Нончихи, добре помага від апендициту...

— У мене з апендицитом повний порядок... То чого сідати до столу, як нема чим прополоскати горло в розрізі радіації?

— Побалакаємо... про цю саму радіацію...

— Та в мене з часом дебела заковика...

— Зате у мене ніяких заковик — позичу... Сідай-сідай, гостем будь дорогим... Кури... Бачу по тобі, розмова у нас буде нелегка, а може, зовсім не вийде ніякої розмови, це вже від тебе залежить... Отже, ти не чув, про що саме говорив я по республіканському радіо, тобі лише солоні переказали, і ти погрожуєш матері: «Довіку цього не забуду!» Так?

— Ти всадив мені ножа в спину. Друзі так не роблять. Спочатку я так був скипів, що хотів зібрати всі ті книжки, які ти мені подарував, привезти й кинути межи твої очі... Але потім випив чарку і трохи заспокоївся... Якби ж я не старався, нічого не робив у розрізі цієї перебудови... ну, і так далі, тоді, будь ласка, критикуй мене скільки хоч, і я буду приймати міри!.. Але ж я стараюся, із шкури пнуся, недосипаю, недоїдаю, кручуся, як та білка в колесі, нема коли й газету почитати чи радіо послухати, не знаєш навіть, на якому ти світі живеш, але ж хіба з нашими І в а н а м и витягнеш воза з болота?.. Ти йому про перебудову, а воно тобі: «Не командуй! Самі газети читаємо і телевізор дивимось!..» Характер, бач, показує один з другим!..

— А ти хотів, щоб не показували? І щоб усі характери були, так би мовити, валового виробництва?.. «Не командуй!» — вони кажуть правильно, їм уже набридло, і якщо вони кажуть так, то вже почали перебудовувати самі себе, а ти цього й не помічаєш, виходить, одриваєшся від життя... Сім років тому привезли тебе, Іване Романовичу, з Тернівки й засватали головою. І в а н и полегшено зітхнули: може, з Валовим заживемо по-людському? Молодий, з вищою освітою, був у діда Хитрика заступником, повинен був пройти добру школу, якщо не ледащо... Спочатку ти виправдовував надії, енергійно брався до діла, не слухав, що солоні нашіптують, трикумвіраторами не обзаводився, радився з людьми. А потім почав командувати...

— Балакаєш так, буцім з неба впав. А мною хіба не командували? Твій же рідний дядько...

— Дідом Хитриком теж командували. І Родіоном Корнійовичем Замледухом з Вікон...

— Ну, в цих авторитет! Могли огризатись...

— А тобі хто заважав його здобувати? Авторитет — це міра совісті. І на діда Хитрика, і на вікнянського Земледуха гримали: «Роби, як сказано!» — а вони робили по совісті; їм записували догани: дід Хитрик «заробив» сорок доган, Родіон — двадцять п'ять, їх доводили до інфарктів, але вони не похитнулись, вони знали: їхня совість — це совість усього колективу, а колектив для них — це люди, для тебе ж — в о д а, яку треба кудись там спрямовувати... Ти злякався першого ж окрику: «Не смій! Роби, як сказано!» — поступився совістю — і в о д а розмила твій авторитет, як пісок... Ні, Іване Романовичу, не впав я з неба, не сьогоднішній я, розумію тебе, але це не виправдання — мною також командували. Так, тобою командували, тобі вказували, коли орати і як орати, тебе «молотили» за низькі темпи оранки, зобов'язували посилити, і ти д а в а в к о м а н д у переорювати необмолочені валки пшениці, незібрану кукурудзу, невикопану картоплю, люди тобі казали: «Іване Романовичу, що ви робите? Це ж такі втрати!» — а ти відповідав: «Ну, ми свої втрати потім підщитаємо в розрізі валу!» Тобі навіть у голові не вкладалося, що ти вдаєшся до прямого злочину, переорюєш людську совість, і ніхто вже не підрахує втрати моральні... Тебе питали: «Чому впало молоко?» — ти казав: «Завтра підвищимо!» — і приписував це молоко!.. Але ніхто тебе не питав, чому нема в селі лазні, чому протікає хата у передової телятниці баби Нончихи, і про це ти не думав. Думав лише про одне: як викрутитися від чергового виклику «на килим», як замилити хлудовим очі,

догодити, пристосуватись, щоб утриматися ще рік-другий, пожити, а там нехай хоч і потоп, ти вже не уявляв свого життя без щоденної пиятики «на природі», себто в Чортовому яру, без пригод, які ти виправдовував падінням у... силосну яму...

— Ну, це ти вже загинаєш!..

— Нічого я не загинаю й не перегинаю. Кажу про те, що і як було...

Коли він поїхав, я ще довго сидів під яблунею; тоді подався на будівельний майданчик, обійшов підмурівок, обмацав чи не кожен камінь верхнього ряду, покладеного якогось дня Іваном Великим та Дмитром Маяком, мовби з душі виймав ті камінці й заново припасовував у стіну. Потім сів на штабель цегли, дивився перед собою, хотів побачити, як з підмурівка виростає хата, а бачив, як вивершується купа піску... Валовщина... Коли вона народилась?.. А ти з нею боровся раніше?.. Валовий перетворив колгосп на власну вотчину, але особисто тебе ніби не обкрадав: обманював приписками державу, але особисто тобі очей мовби не замилював; одне слово, все те, що він чинив, особисто тобі шкоди мовби не завдавало; ну, ясна річ, ти обурювався, коли тобі про все те розказували, але... тільки на словах, а люди ж розказували тобі не просто так, вони бачили в тобі коли не совісного, то грамотного чоловіка, котрий знає, як і куди про все це написати, щоб хоч яка-небудь комісія приїхала та розібралась... А ти що?.. Коли ще молодший був, у газеті працював, заступався за людей словом, не боявся нажити собі ворогів у личині всіляких солоних і хлудових. Потім перейшов на «творчий хліб», і вже тобі бракувало часу на те, щоб виступити в газеті, вважав, що й без тебе розберуться, твоє діло — робити велику літературу, а всілякі нетипові явища самі по собі вищезнуть... Тобі казали: пиятика — нетипово, приписки — нетипово, бюрократизм — нетипово, хабарництво — нетипово, нехлюйство — нетипово, і ти згоджувався: еге ж, таки й справді нетипово!.. висмоктував «конфлікти» з пальця і писав... нетипові для методу соціалістичного реалізму повісті й романи, що їх типові твої земляки не хотіли й читати... Коли ж прокидалася твоя совість і ти вибухав, то знову ж таки... тільки на словах, усі твої сутички з Валовим, навіть найгостріші, найпринциповіші, закінчувались... примиренням у Чортовому яру... У тому нарисі, який тепер соромно й згадувати, писав і про передову телятницю бабу Нончиху, ти вже тоді знав, що бабина хата протікає, чому ж не добився, щоб ту хату перекрили?.. Руки не дійшли?.. Часу бракувало?.. А може, совісті?.. І ось валовщина вдарила по тобі самому, по найзаповітнішій твоїй мрії, зачепила за живе особисто тебе, і ти вже не тільки обурюєшся, ти ладен боротися до кінця усіма доступними тобі методами... Виходить, валовщину треба було спочатку відчути на власній шкурі, щоб задавнений біль баби Нончихи став твоїм болем, щоб державні інтереси узгодилися, злилися з твоїми власними, і ти став непримиренним ворогом валовщини, абстрактно вона, бачиш, не сприймається... От саме в цьому розрізі ти шкурник...

Зрештою, якби ми всі були такі свідомі й совісні завжди, ніколи, ні перед чим не поступалися власними принципами, не байдужіли, не ставали циніками, пристосуванцями, перестрахувальниками, то чи потрібна була б сьогодні перебудова?.. У всьому, либонь, ми дійшли тієї межі, за якою велика правда стає великою брехнею, а людина — носієм цієї брехні. І як же вчасно усіх нас безпощадно струсонули, змусили заглянути не тільки у завтрашній день, а й у самих себе, вжахнутися власній порожнечі і самих себе запитати: а може, ще не пізно?..

Ні, другої операції серце вже не витримало б... А може, це від спеки?.. Ще не було такого спекотного літа...

Я пішов на пошту.

«...Тиша. Кухня. Аркушики листа, якого почала писати вже давненько, зараз у школі, в потайничку, а ось потреба спілкування, прагнення щось тобі сказати, розібратися в чомусь, навіть прост

виплакатися сухими слізьми зі мною, от і... Учора, в суботу, приїздив мій брат Артем; поїхала його зустрічати і дорогою... От відчувала, знала: не буде на головпоштамті нічого, а ноги несли, душа пленталась... Вийшла з поштамту... господи, як добре, що я страшенно запізнювалась, бо довелось бігти по-справжньому, і вітер, штовханина висушували сльози, що самі наверталися на очі... навіть зараз пишу, а перед очима туман, туман, туман... Ну, що ж календарний обман, ну, що ж, обман... Ні, не вірю, не було обману, був просто туман, туман...

У вас, літераторів, це простіше, й швидше розвіюється туман, а в нас, представників точних наук, усе перетворюється в опади... Що ж стало причиною твого мовчання? Нічого з тобою не трапилось, га?.. Ти знаєш, я за здравіє поставлю свічку, за спокій душі, за радість буття, за все, що було і чого вже ніколи не буде... От і все. Зовсім розкисла, що це зі мною?

Одне слово, оцього листа відішлю й не писатиму більше. Ні, я не зможу не писати, я писатиму, на таку вже хвилю потрапила, тільки відсилати не буду, бо не знаю, чи потрібно це тобі.

Ти правильно постановив, так, либонь, і треба, літа вже не молодії... Останні рядки треба писати на крейдяному папері, і щоб неодмінно пахло фіалками, та я навмисне стисла себе оцим обірваним аркушиком, я взагалі звикла... відкрита людям, усе життя йшла назустріч людям, усміхалась їм щиро, а в сфері деяких почуттів була стиснута, сама себе стискувала, замикала, зашнуровувала навхрест, наглухо, не навмисно, ні, так вийшло, і раптом я ледь-ледь відкрилась, і не всім, а віч-на-віч...

Був у мені згусток енергії, життєствердження, над суєтою суєт було мене піднято, і тиха, тепла й світла радість струмувала у мене і з мене, а ось тепер відчуваю, як тихо-тихо опускаюсь на грішну землю, й хода стає уповільненою, важкою.

О котрій же годині, на якому тричі проклятому місці і що саме з тобою трапилось?.. Наді мною висить страшне, голомозе слово «ніколи», і я чую твоє мовчання, тому замовкаю й сама. Назавжди, назавжди. Нехай же тобі таланить. У всьому...»

Листів не було і не могло бути.

Я повертався з пошти й думав про Іванну. Але чомусь відчужено, як і всі ці дні, тижні й місяці, мовби вона залишилась у якомусь іншому житті і попереду нас уже ніщо не чекає. Не писав їй про те, що зі мною сталося, просто рука не зводилась, коли ж відкрилася вся правда про чорнобильську трагедію, перестала писати й вона... Ми начебто завстидалися того, чим жили до «чорнобильської ери», й поховали свої почуття до саркофага, нагорнувши на нього цілу піраміду співучого піску... Мені хочеться отримати від неї бодай кілька рядків, самому ж не хочеться писати ані рядка, а ще ж три місяці тому це було потребою душі. Наше листування було немовби продовження розмови двох рідних душ, початої далеко-далеко від щоденних клопотів і незлагод в особистому житті, тієї розмови, в якій принаймні для мене розкривалася її добра, вразлива, ніким і нічим не захищена душа, висвічувались щораз нові грані її складного характеру, нові деталі не менш складного особистого життя. Читаючи й перечитуючи її листи і той щоденник, я не тільки пригадував усе те, що в нас було, а й усього себе нарихтовував на великі переміни в особистому житті, пов'язані з Іванною і новою хатою, і все обірвалось в одну мить. І ось я повертаюсь додому з пошти упорожні, відчужено думаю про Іванну, але цілком реально відчуваю, як довкола мене ширяє незриме лихо.

Позаду посигналили.

Вусатий молодий водій — Базилюк, чи як його там,— висунувся з кабіни, у кузові жовтів пісок. Я спитав мовчки: мені?

— Тут таке діло,— сказав водій, блудячи поглядом.— Можна було б і зараз вам завезти цей пісок... Але екскаваторник... ну, самі знаєте... ще не снідав...

— Хто ж йому заважає поснідати?

— Ну, радіація оця сама... горло дере... Ну, він каже, щоб ви пляшечку передали...

— А де ж я візьму?.. А потім... ви ж на роботі!..

— Ну, це таке діло... Люди ж десь беруть...

— А я не маю де взяти... Я почекаю до вечора...

— Ну, це твоє діло... але до вечора екскаватор може й поламатись... чи кар'єр завалиться. Думай, поки не пізно...

— Цікаво, а скільки вам років?

— Пішов ти!..

І я... пішов... Чомусь вулицею йти було соромно, і я подався через двір дослідно-селекційної станції. Зривався вітер, хмарилось, навіть уже дощик побризкував... Хоч би злива ринула, може, дихалося б вільніше...

— Нехлюї!.. Ледарі!.. Ось хліб пропадає під дощем, і ніяке не здогадається поправити брезент! Ну-у й працівники! Ось я за вас візьмуся! Я вас ураз перебудую!

Перед купою гороху, накритого вже брезентом, стояв пікап, і Показовий, виставивши з кабіни ліву ногу й жовтого капелюха, показував на задертий вітром край і кликав когось, щоб той брезент розправив. Я вийшов з-за дубів, Показовий побачив мене, виважився з «пиріжковоза», спритно нагнувся й розправив сам. Тоді, витираючи долоні, зраділо пішов мені назустріч.

— О-о, Мар'ян Кіндратович! Вітаю вас!

Вранці ми вже ручкались, та хіба ж відмовиш найпалкішому своєму прихильникові у високій честі енергійно струснути твою правицю ще раз? Вона ж бо від цього не всохне!

— Чи не показово, Мар'яне Кіндратовичу, що живемо в одному селі, а бачимось вряди-годи?

— Дуже показово. Уявіть собі: частіше бачу вас уві сні, ніж наяву. Так само, як і Валового.

— Ну, цей діяч узагалі... мало коли й удома ночує, особливо після того, як поховав тещу... Завезли вам піску? Ні?.. От свині!.. Ну, ми це враз... Ніяких проблем! Сідайте в машину! Сідайте, сідайте.

Виїхали з мурованої брами, Показовий помітив у своєму відкритому всім вітрам дворі жінку, свиснув їй, потім гукнув:

— Чуєш? Мене тут нема! Я поїхав з Мар'яном Кіндратовичем!

Рушили далі, він увімкнув «двірники», простежив, як вони розмурзують по вітровому склу курячий дощ, і озолотив мене усмішкою від вуха до вуха:

— То кажете — дебелі заковики з дрібним піском?

— Не я, Валовий каже.

— А добре ви його пропісочили!

— Що з того?

Я хотів сказати, що в нашому Івангороді, либонь, своєрідний клімат, і варто з'явитись тут новому керівникові, як у нього відразу ж починається амнезія. Але подумав: коли перед тобою, наївним забудовником, виникають непередбачені, дебелі, майже нерозв'язні заковики з дрібним піском, таким ненадійним у примовках, але до зарізу потрібним у будівництві, і раптом знаходиться чоловік з псевдонімом Показовий, котрий каже, що для нього не існує ніяких заковик, усе він розв'язує в один окомиг, мовби за помахом чарівної палички, то чи інтелігентно натякати, що й він страждає на випадання пам'яті?.. Краще без зайвих розпитувань і натяків сідай з ним до машини і їдь хоч до чорта в зуби, аби тільки цей проклятий пісок перестав тобі снитись і діло зрушило з мертвої точки. Однак я відчував дискомфорт, не знав, про що з ним говорити, мені здавалось, що сама лише моя присутність у цьому «пиріжковозі» нагадує Показовому про далекий весняний день, коли ми займалися веселим генеральним плануванням хати з рушниками. Звичайно, я розумію: у Показового своїх заковик

по зав'язку, що йому до мене, ні моя мати, ні я не маємо до його дослідно-селекційної станції найменшого відношення, але ж ніхто й за язик Показового не смикав, коли він слідом за Валовим обіцяв засипати мене місцевим будівельним матеріалом, а саме будівництво оголосити показово-ударним... І раптом тема для розмови знайшлася.

— Усе забуваю запитати, як звати вашу дружину.

— Га?.. Так-так, добряче пропісочили!.. А дрібний пісок — це вже для штукатурки?.. Ніяких проблем! Це для мене раз плюнути! Прийдете до мене о третій, ні, о четвертій годині, і ми цю проблему розв'яжемо одним махом, я прижену під ваші ворота цілу колону КамАЗів з піском!

— От спасибі вам! А зараз ми куди? Я думав — у кар'єр...

— Підскочимо в Житники. Ви письменник, треба ж вам на людей подивитись і себе показати... Мені треба залагодити в райцентрі деякі справи...

— Отже, я при вас, треба розуміти, Санчо Панса?

— Ні, вам відводиться роль діда Хитрика. Коли я їду пробивати великі діла до Москви чи до Києва, щоразу беру з собою діда Хитрика, він чіпляє Золоту Зірку — і всі двері перед нами навстіж! Останнього разу ми вибили через генеральний штаб кілька військових машин, вони вважаються у них списаними, а насправді нові-новісінькі!.. Ясно, щось перепадає й дідові.

— Сподіваюсь, щось перепаде й мені?

— Про що мова? Ми ж ділові люди!

Сам того не підозрюючи, Показовий відповів на болісне для мене запитання, чому ж я все-таки поїхав з цим чоловіком, якого не вельми поважаю. Либонь, опріч забудовницького інтересу, я маю й чисто професійний, себто мені хочеться розкусити нарешті, що ж це за феномен такий — ділова людина Показовий?

На околиці Житників він спинився перед якоюсь поважною конторою, вийшов з машини сам, запобігливо відчинив дверцята з мого боку, підхопив мене попід руку, тоді обійняв за плечі, щось говорив, і я не встиг прочитати вивіску, але здогадався, що це будівельна контора.

У просторому кабінеті двоє начальників уважно вивчали якийсь папір. Подивились, хто увійшов, не відповіли на привітання, вивчали й коментували той папір далі.

— Прошу знайомитись, товариші,— сказав Показовий,— це Теклюк! — і виштовхнув мене наперед.— Так-так, сам Теклюк!

Будівельні начальники підвели голови, й один з них мовив:

— А-а, то це ви Теклюк?

Усе правильно: треба ж колись і письменникові на людей подивитись і себе показати!.. А вони, видко, про мене чували, може, навіть і останній роман читали... Здавалося б, дрібниця, а приємно... Що не кажи, а наш брат честолюбний...

— Еге ж, Теклюк — це я.

— Що ж ви, Теклюк,— сказав начальник, нахиляючи лоба, наче збирався мене буцнути.— Що ж ви, Теклюк, ховаєтесь од жінки, од дітей?.. Не встигли стати до нас на роботу, а слідом і виконавчий лист на аліменти!.. Негарно, Теклюк, негарно!.. О-о, ще й усміхаєтесь!.. Ви перед ким стоїте?..

— Володимире Павловичу! — закричав Показовий.— Ви сплутали! Це не ваш Теклюк, це наш, івангородський, ну, письменник Мар'ян Теклюк!

— А-а! — одночасно сказали й підвелися з-за столу обидва начальники.— Дуже приємно! Читали, аякже! Здається, в наших «Нових горизонтах» щось було... таке... повість чи роман...

— «Хата з рушниками», повість,— підказав я.— Весною друкувалась...

— Так-так, весною!.. Читали, читали!.. Здорово ви там... Ну, приємно познайомитись, дуже приємно!.. Вже пробачте, що так...

Я великодушно пробачив, і Показовий узяв ініціативу в свої руки, обнявши обох начальників за плечі, мало не стукаючи їх лобами, трохи зіпрілими:

— Я відносно бетономішалки. Будую для Мар'яна Кіндратовича хату. Так-так, усією громадою будуємо для нашого письменника цегляний дім. У нього ж ювілей восени, хоче в новій хаті зустріти. Треба прискорити темпи будівництва, а для цього потрібна бетономішалка. Ми запримітили одну безприв'язну бетономішалку на задвірках районного Будинку культури. Я домовився, щоб забрати. Той чмур мені каже: якщо знайдеш таких, що вивезуть, то забирай, а я потім скажу, коли спохопляться: а-а, віддав дослідно-селекційній станції, та, бач, забув! Підганяй кран і забирай! Коли що до чого, скажеш: мені дозволили, я нічого не знаю!.. Так от, ми буцімто до вас по цей самий дозвіл, а ви буцімто й не знаєте, де ця ваша бетономішалка, я попереджую вас про всяк випадок, адже ми ділові люди: я — тобі, ти — мені!.. То по руках?

В іншій конторі Показовий, навчений досвідом, перемінив церемонію знайомства. Виштовхав мене наперед і сказав:

— Прошу любити й поважати: мій друг, наш знаменитий письменник-земляк Мар'ян Кіндратович!

Цей начальник, видко, був великим книголюбом, одразу вибіг з-за просторого лакованого стола, довго тряс мою руку, віддано дивився в очі.

— Який сюрприз, який сюрприз: сам Мар'ян Земляк! Дуже радий познайомитися, ду-же!.. Читав, читав вашу «Таємницю «Вервольфу», во-о книжка! І кіно бачив, здається, на одеській кіностудії поставили... То це таки правда, що Гітлер був під Вінницею? А то одні кажуть: був, а другі — не був...

З цим начальником Показовий завів мову про цеглу.

— Я тобі — вагон брикету, ти мені — цегли. Я будую для нашого письменника дім, потрібна добра цегла, Мар'ян Кіндратович хоче, бачиш, під розшивку, отож, друже, бери вугілля й давай цеглу. Ми ж ділові люди: я — тобі, ти — мені! Чи не так?

У машині Показовий після цього сказав:

— Для мене головне — усіх цих чмурів на гачок спіймати, потім вони у мене в решеті танцюватимуть! Я вас, голубчики, навчу свободу любити!

Роль гоголівського героя мене розвеселила, я засміявся:

— У наступній конторі скажете: прошу знайомитись — до вас прибув ревізор з київського КРУ!.. Мені вже кортить побачити німу сцену.

— Е-е, ні, Мар'яне Кіндратовичу, там, куди ми підемо, вас добре знають!.. Повинні знати!

— Ви мене інтригуєте! Куди ж ми підемо?

— Поки що це секрет.

У центрі міста він припаркував свого «пиріжковоза» навпроти книгарні, сказав мені зачекати, зник за дверима й незабаром вийшов з двома книжками.

— Це ваш новий роман, упізнаєте? Уже розкупили, але у мене всюди свої люди. Ось вам золоте перо, пишіть автограф.

— Кому і що писати?

— Михайлові Даниловичу, рідному своєму дядькові!

— Не маю великої охоти з ним зустрічатись.

— Тре-ба!.. Ви патріот свого Івангорода чи ні?

— Та що ж я йому напишу?

— Ну, я, наприклад, написав би приблизно так: дорогому такому-то, глибокому знавцеві й цінителеві літератури...

Цей адміністративний дім невідомого стилю збудували ще в тридцяті роки, широко використавши каміння, цеглу, черепицю й деревину з погромлених панських маєтків. Він має чотири поверхи, найвищий

з них другий, найнижчий — четвертий, а перший і третій — проміжні, з них або злітають, або падають. Свого часу я починав свою кар'єру з четвертого, у добровільному спортивному товаристві «Колос», потім злетів до першого — в редакцію «Нових горизонтів», потім узагалі вилетів за двері, оглянувся на майдані, й мені здалося, що у вікні другого поверху стоїть рідний дядько й махає услід кулаком: «Я тобі покажу гумореску!»

А було це так. Тато доручив мені підготувати статтю товариша Хлудова про перспективи розвитку щойно укрупненого району. Я написав і полетів на другий поверх узгоджувати свої думки з дядьковими, це називається — завізувати статтю. Робочий день тільки-но розпочався, і разом зі мною до кабінету увійшла секретарка. «Ну, що в нас тут чувати?» — запитав Хазяїн. «О-о, а ви хіба, Михайле Даниловичу, нічого ще не чули? — пожвавилась секретарка.— Наш Петро Петрович помер!» — «Та що ви кажете?.. Ай-яй-яй!.. От життя: тут був, тут нема!.. Викличте до мене апарат!..» За кілька хвилин апарат зійшовся, повсідалися хто де, розгорнули записники, готові нотувати й негайно виконувати. Хазяїн оглянув присутніх, докірливо-журливо зітхнув: «Виходить, ніхто ще нічого не знає, раз не доповідаєте?.. Нівроку працюєте!.. Тоді я вам скажу: наш Петро Петрович помер!..» Апарат провинно опустив голови, шпарко нотував, особливо не вникаючи в сказане Хазяїном. А той уже давав керівні вказівки: «Пиши, Мовчан: виплатити Петру Петровичу повну зарплату за цей місяць! Це перше. Друге: виплатити Петру Петровичу відпускні за цей рік! Третє: преміювати Петра Петровича!.. В робочому порядку вирішіть, за що саме. Ти все зрозумів, Мовчан?» — «Так точно, Михайле Даниловичу! Буде негайно виконано!» — «Ну, дивись мені! Бо ви такі: поки вам не вкажеш — за вухом не почухаєтесь!.. Так, що далі? Ага. Пиши, Чорнобаба: зібрати з апарату... по скільки будемо скидатись?.. Ну, вирішіть це в робочому порядку, підключіть до цього міроприємства усі поверхи... Ну, само собою, вінки, кому це діло доручимо?.. Є така думка — нашим профспілкам!.. Пиши, Дармограй: забезпечити вінки!.. О-о, слухай мене уважно, Дармограй: може, ви зберете засідання й виділите Петру Петровичу матеріальну допомогу?.. Можна це діло облагодити?» — «В принципі можна,— несміливо озвався Дармограй,— але тут є одна заковика: цей Петро Петрович не з нашого поверху!» — «Як то не з нашого?» — «Ну, він з четвертого поверху».— «Як це з четвертого поверху?.. А чого ж ця мені каже: наш Петро Петрович помер!?» — «Так усі казали: наш Петро Петрович, він тут найдавніший...» — «Мало хто що може казати!.. Раз він не з нашого поверху, то чого ви тут мені голову морочите?.. Ідіть займайтеся своїм ділом — на носі посівна кампанія!..» Завізувавши статтю, я спустився на перший поверх, до вечора написав гумореску «Петро Петрович не з нашого поверху», надіслав до «Перця», її надрукували, і Хазяїн сказав Татові: «Щоб завтра цим гумористом тут не смерділо!»

Перед парадними дверима другого поверху сидів за столом літній чоловік, читав газети. Побачивши нас, швидко підхопився, став поперек, невблаганно запитав:

— Ви до кого? В якій справі?

— До самого,— відповів Показовий.— Державне питання!

Далі деренчала циркулярка, клепали молотки. Кілька чоловіків у чорних комбінезонах з жовтими емблемами на рукавах обшальовували стіни мармуровими плитами, замість підлоги стелили паркет.

Виходить, як хто розуміє, так і перебудовується...

За першими дерматиновими дверима Показовий озолотив секретарку усмішкою, кивнув на другі двері:

— Михайло Данилович у себе? Будьте ласкаві доповісти: відомий письменник Мар'ян Кіндратович Теклюк і... ну, мене ви знаєте як облупленого.

Він зустрів нас посеред кабінету, кремезний, як генерал.

— А-а, це ти?!. Відразу й не впізнаєш... Вибився, кажеш, у від
мі?.. Ну, радий за тебе... Твоя нова книжка?.. Спасибі, прочитаю... А я
там поживає Василь Загребельний? Ми з ним у Ялті познайомилис
подарував мені «Підполковника Шиманського», здається, потім і кі
таке поставили... А я, знаєте, зараз читаю в «Роман-газеті» Іва
Стельмаха «Москва-41», от же пише!.. І про Сталіна не бреше, я
деякі...

Я подивився йому в потилицю й подумав: живучий!..

Коли я навчався в Києві, його висунули в область, тоді перекинул в сусідню, ще на вищу посаду, звідтіль уже було рукою подати д столиці, але хтось там почав під нього підкопуватись, і він попросив назад у Житники; якась газета надрукувала його спогади про 18-у ар мію, Малу землю, й він опинився поза критикою, утвердився міцн й надійно, здавалося — навічно.

Він сів за стіл, пригладив долонею фарбованого чуба, глипнув н ціну моєї книжки.

— Ну, а ти скільки відірвав?

— Від жилетки рукави.

— Мар'ян Кіндратович,— озвався Показовий,— будує за гонора нову хату в нашому Івангороді!

— Хату?! Для кого?

— Думав — для матері.

— О, а хіба вона ще жива, Явдоха?.. Ну, то передавай привіт. Будуєш, значить?.. Це добре... З чим заковики?

— З піском.

— Знайшов заковику!.. Та це раз плюнути!.. Дам апаратові ко манду... А куди везти?.. На ту саму вулицю... Ну, там знайдуть... О згадав!.. Валовий оце годину тому скаржився на тебе, каже — палиц йому в колеса... по радіо паскудиш, заважаєш перебудові... Критика — це добре діло, коли вона на користь... Критика повинна бути конструк тивна, а не огульна... Ну, Валового я не захищаю, у кожного з нас є недоробки, але ти міг би спочатку порадитися з нами, як і за що критикувати Валового...

Ось тобі й розгадка... Валовий злякався, що я можу «накапати» Хазяїнові, все ж таки рідний дядько, й постановив мене випередити — «накапав» перший...

Увечері, коли я писав цей «етюд», у двері постукали.

— Це я, Митро Маяк. Вибач мені, Кіндрате, дурневі, Марлянови чу, що я так пізно. Дай-но я тебе, брате, поцілую, поки я веселий, бо завтра можу бути і сумний, то вже не поцілую. Я тебе, Кіндрате, люблю, Марляновичу, а знаєш, за що я тебе люблю? І не тільки люблю, а й поважаю. А знаєш, за що я тебе люблю-поважаю? Ну, це само собою, що ти свій хлопець. Я, знаєш, навіть пишаюся з того, що живу на одній вулиці з письменником, я жавзди і скрізь кажу: от я зи ву... в корінь мать!.. а все, бацис, зуб оцей, куди, в корінь мать, розже нешся?.. То я кажу завжди і всім, що я живу по сусідству з нашим знаменитим письменником Марляном, котрий написав грубезний ро ман, Кіндратовичем, і тепер за той гонолал нову хату ставить, Теклю ком, о!.. А мені ніхто не вірить, усі кажуть: брешеш, Маяковський, ми тебе знаємо!.. А я кажу, Марляне, тобі, Кіндратовичу: от якби ти змаленства їв білий хліб, як граф Толстой, а я — чорний, я тебе, Кін драте, ніколи в жизні не тільки не любив би-м, а навіть у твій бік не подивився б, а ти все це на собі випробував, на своїй шкурі, бо вийшов ти з народу, як і я, і всі ми, Самсони Турецькі... То ти вже вибач, що я так пізно, курити маєш?.. Ну, давай закуримо...

— Сідай, Дмитре Ниловичу, ось на тапчан і кури. Радий, що завітав.

— А я, знаєш, Марляне, іду, Кіндратовичу, дивлюсь — у тебе світло! Думаю собі — а може, йому, чоловічкові тому, зле, може, болить що? Треба навідати. Я такий... чи то в мене характер такий, чи

то я — чорти б мене ухопили! — не всю ще совість пропив... Інший ішов би повз вашу хату і навіть у цей бік не дивився б, а я так не можу. Якось іду з роботи, дивлюсь у двір, іншого разу йду, дивлюсь, а баби не видко. В корінь мать, кажу. Це я сам собі кажу, не стану ж я бігати по всьому Івангородові і всім це кричати... еге ж, Марляне, в корінь мать, кажу, Кіндратовичу, це я сам собі кажу, що ж це таке?.. Чого баби ніде не видко? Нум провідаю! Може, води треба подати чи дров унести? В грубці, може, треба запалити, щось там зварити? Заходжу до вашої халупи, а в тій халупі одне ліжко, а на ліжку твоя мати. Явдонько, кажу, ти чого це лежиш, як сіль? Добрий день чи це вже й вечір?.. Може, тобі жениха привести? Я можу! А вона плаче, мати твоя плаче: Марлян, мовляв, пише, Кіндратович, що занедужав, і я ось не можу, теж заслабла, нічого пошти не бачу. В корінь мать, кажу, це я собі кажу, ну, що ти кому будеш казати?.. Сів я над нею, над бабою, себто над матір'ю твоєю, втішаю, буцім малу дитину. А тоді обоє заплакали. Поплакали, вона й питає: може, Митричку, винця вип'єш? Вип'ю, кажу, Явдонько, я за твоє здоровля й смоли вип'ю!.. На другий день іду я на роботу, дивлюсь — баба дрова несе!.. А що, Явдонько, питаю, попустило тобі? Еге ж, Митричку, попустило трохи, ось як поплакали з тобою на пару, то відразу й попустило... Оце такий я, Марляне, щоб ти знав, Кіндратовичу!

— Добрий ти чоловік, Дмитре Ниловичу. Спасибі тобі.

— Сам знаю, що добрий, тільки життя моє кручене. Знаєш, може, і я в люди б вибився, якби мене хто підтримав був на перших початках. Ну, письменником, як ти оце, може, й не став би, хоч я ще в школі любив історію й географію і тепер у різних там постановах розбираюсь, то моя не розбирається ніц, темна баба, а я розбираюсь і геть-чисто все можу розказати, еге ж... ну, а ці постановки хто пише? Письменники! А де письменники? По великих городах. Ну, скажімо, в якомусь там Дніпропетровську письменників нема, в Харкові теж усілякі Самсони Турецькі, туфту пишуть... То письменником, кажу, може, й не став би, це ж треба виводити тему, образ чи як воно там у вас називається?.. А от великим танцюристом міг би стати, як раз плюнути!.. Гуляв би собі по сцені опери та балету й загрібав гроші лопатою!.. Точно, це вже як пити дати, я ж бо в культосвітньому вчився, правда, випадково туди попав, диплома не маю — пропив, а довідку маю, я навіть завклубом робив, кіно крутив, от було кіно!.. Еге ж, а ти, Марляне, пиши, Кіндратовичу, і не про якогось там фюрера, фюрери давно всім надокучили, а про цих простих людей, у гною, комусь же треба цих людей... якось... підкажи!.. еге ж, у корінь мать, комусь же треба цих людей висвітити, щоб читали наші діти й онуки, знали: от колись було так, а тепер воно отак, а далі побачимо... Народ, Марляне, треба описувати, Кіндратовичу, і нащо тобі кудись далеко їздити, тему шукати, коли ти по ній ходиш?.. Ти наш Івангород опиши, обійди всіх наших ветеранів і життя їхнє опиши, життя матері своєї, правдиво тільки, ми брехні не любимо, наїлися нею по саме ніщо, я навіть у газеті карикатури тільки читаю, туфти нам не треба, а ви, письменники, часто-ґусто ґрундою займаєтесь. Хіба ж не так? Я тобі скажу, як пишуться книжки. Книжки пишуться так... ну, ти не гірш за мене знаєш, як вони пишуться... Я цим ділом крепко інтересуюсь, це моя циркулярка на три розводи нічим не інтересується, їй дай тільки гроші і весь хрін до копійки, а я навіть по телевізору ваш письменницький з'їзд дивився, думав, може, тебе покажуть, не показали, конєшно, хіба всіх покажеш?.. Тепер же вашого брата більше, ніж у нашому Івангороді працездатних... Можу навіть сказати, хто там виступав, не по фамілії, а так... Там один буцматий такий виступав, до чого ж складно балакав!.. То про що це я?.. Ага, книжки як пишуться. Книжки, Марляне, пишуться, Кіндратовичу, так: береш п'ятдесят процентів правди, а п'ятдесят процентів туфти — і на, маєш, книжка готова, гроші на бочку!.. Отак само й кіно робиться. Я знаю, я сам трохи письменником

не став, це коли у воєнному училищі вчився, то пописував віршики і всілякі там дописи, мені навіть оцей самий голо... горо... гонолал висилали, по тридцять, по сорок, навіть по вісімдесять рублів, це ще на старі гроші, але хлопці почали сміятися, я попав під їхню агітацію й перестав. А міг би стати справдешнім письменником. І якби я став справдешнім письменником, я, знаєш, як би писав?

— Як же, Дмитре Ниловичу?

— Ну, не знаю як, але я в цих людей, про яких писав би, всю душу вклав би!

— Ти добре говориш, Дмитре Ниловичу.

— Що думаю, те й кажу. Ти в Ленінграді був? Знаєш, що я там бачив? Я бачив, як жив цей сучий син, ну, цар, одне слово, і ця курва, ну, Катька Друга... Ми, Кіндрате, жити, Марляновичу, так не будемо. Власть! Хто має власть, той усе має!.. А вони ще й пишуть... я хотів сказати — а про них ще й пишуть! Та на дідька мені про них читати? Я хочу про таких, як сам, читати, але таке, щоб аж умився правдою!.. І от, якби я був справдешнім письменником, обійшов би всіх наших ветеранів і кожному з них душу свою вклав би, описуючи їх у книжці. От візьми ти вуйка свого Івана, хто про нього що знає? Для всього Івангорода він Самсон Турецький, більше ніхто. Але ж він кавалер трьох орденів солдатської Слави! От у мене тільки одна Слава, а в нього — цілих три! А ці ж ордени так собі не давали, їх треба було кров'ю заробити... О, а ти, Марляне, хоч знаєш, Кіндратовичу, що я тут пережив, коли ти був у Києві на з'їзді?.. Ганьбу на всю Європу!.. Думаю: надходить мій ювілей, проводи на пенсію, люди зійдуться, частувати чим? До чаю ще не звикли, до цього поступово треба звикати. Треба, думаю, припасти «маминої вишні». Накапало два трилітрових слоїки, я не встиг їх сховати, аж тут Валовий з дільничним Громобоєм, обидва такі буцматі — штани репають! А перед цим я сказав Валовому: «Скільки ти ще будеш командувати?..» Тепер подумав — оце тобі за довгий язик!.. Ну, ведуть мене з оцими самими слоїками, наче злодія, через весь Івангород до клубу на громадський суд. Я йду, несу оці самі слоїки й не знаю, куди очі ховати,— устид такий великий. Привели, посадили на лавку підсудних, а переді мною виставили оці самі слоїки з «маминою вишнею». І от за прокурора сам Валовий. Комедія на мотузочку: стань, подивися — нема кому що казати!.. А я так і кажу, не витримав і кажу: я хоч і невиправний алкоголік... пізно вже виправляти, коли все своє свідоме життя цього вчився... але, кажу, з другого поверху не цибав, а потім виправдовувався, буцімто в силосну яму впав, і ти, артисте погорілого театру, не строй тут комедії на мотузочку!.. Спочатку сам перебудуйся!.. Хотіли пришити мені оскорблєніє лічності, та люди заступились... Еге ж, так чого я до тебе зайшов, Марляне, га, Кіндратовичу?

— Спасибі, що зайшов, Дмитре Ниловичу, гарно побалакали. Але вигляд у тебе якийсь хворобливий. Алергія?

— Оце ти правильно підмітив: чогось мені й справді нездужається, сусіде. Все горить унутрі, там, де язву колись вирізали, особливо після Чорнобиля почав це відчувати. Чи не рак, бува?.. Е-е, однаково, від чого здихати... О, згадав, чого прийшов... Оце ж ти казав, що піску мали привезти. Іду раз, дивлюся — нема, другий раз іду, дивлюся — нема... То прийшов тобі сказати: неправильно, Марляне, ти дієш, Кіндратовичу. Тобто ти дієш правильно, все по закону хочеш, а по закону, сам бачиш, не виходить. Ти тільки подивись, Марляне, скільки, Кіндратовичу, партія та уряд видає постанов про допомогу забудовникам! А на місцях усілякі валові на ці постанови нуль уваги. Вони навіть їх не читають. Сам Валовий каже: хіба всі постанови запам'ятаєш?.. Кажуть, буцімто Валового мають зняти, обласна міліція накрила у Чортовому яру, Валовий драла, та куди від цих хлопців утечеш!. Питають, хто такий, а він каже: головний агроном РАПО, а той капітан: не бреши, я головного агронома РАПО знаю, то непитущий чоло

вік!.. Одне слово, заварилась каша, яку сам товариш Хлудов навряд чи розсьорбає. Буцімто Показового мають сватати, але ж це такий самий артист погорілого театру, як і Валовий, тільки хитріший. Валовому дай «маминої вишні» й свіжу молодицю — і життя — малина! А в цього запити куди ширші! От усі кажуть: Показовий розганяє нехлюїв. Авжеж, він виганяє з дослідної станції наших Самсонів Турецьких, а на їхнє місце своїх ставить. Квартири їм дає. А для чого він усе це робить? А тут і дурневі ясно: оточує себе своїми людьми, наперед затикає їм писки квартирами. Він ще себе покаже, оцей самий Показовий.

8. Хата без рушників

Дід Хитрик співчутливо зітхнув, безпорадно розвів руками:

— Ось така ситуація, Мар'яне Кіндратовичу: всіх моїх будівельників мобілізували під Фастів — ставити хати для евакуйованих з чорнобильської зони. І рад би допомогти тобі, але як?.. Якби ж на тиждень раніше... Хіба що... Залишився мій небіж Артем Гервасійович, його дружина в лікарні, а вдома ж хазяйство; він родом з Вікон, як і я; коли мене посватали сюди головою, Артем, повернувшись додому з війни, прийшов до мене в гості, на вечорницях познайомився з однією вдовичкою, їх було дві сестри, з молодшою одружився Артем, а старшу, Марію, потім забрав до Івангорода Іван Великий; тепер він ланковий, Артем, післязавтра його Оляну вже виписують з лікарні, і він теж поїде під Фастів до своїх хлопців. От його, Артема Гервасійовича, я міг би послати, але тільки на один день.

— Добре, Митрофане Дем'яновичу, нехай хоч покаже, як і що робити, уже якось муруватиму сам, аби тільки не сидіти, бо знидіти можна...

Дід Хитрик повіз мене до Артема, розповів, чого завітали. Артем, вислухавши дуже уважно, здивовано звів брови.

— Кого вчити, вас? Ой не смішіть! Якщо не знайдете трьох мулярів, мені там робити нічого. Хіба що на екскурсію поїду, родичів навідаю.

Я подумав про Гонихватів і сказав:

— Трьох мулярів, мабуть, знайду.

З тим і повернувся з Тернівки додому. І відразу ж подався на поклін до Гонихватів. Отаман, почухавшись вдоволено, виплюнув жувальну гуму.

— От бачиш, дядьку, все-таки прийшов! А нахвалявся — обійдуся! Ні, дядьку, без Гонихватів тобі не обійтись. Значить, так: по два червінці за кубометр кладки...

— Спочатку ви ніби згоджувались за півтора...

— То було спочатку, треба було не чухатись, тепер наші акції підскочили... Значить, так, дядьку: по два червінці за кубометр кладки, по двоє підносщиків на муляра, ну, і, само собою, щоб ситий, п'яний і рило в табаці! Згоден?

— Куди ж, у корінь мать, розженешся? — відповів я приповідкою Дмитра Маяка.— Але я вимагатиму відмінної якості роботи!

— Вимагай, дядьку, вимагай, це твоє законне право.

Потім ми з матір'ю довго радились, прикидали, кого можна запросити на толоку в помагачі; я двічі — за материним наполяганням — ходив до кожного, так би мовити, вшанував, уклонився в пояс і начебто домовився твердо.

Уночі, проте, не мав на очах найменшого жмуру. Лежав у літнівці і все уявляв собі, як завтра під орудою Артема Гервасійовича Гонихвати почнуть мурувати з цегли стіни під розшивку.

Вранці встав раніше від сонця, заколотив двоє корит розчину: складного, на цементі,— для мурування переднього ряду під розшивку й простого — для звичайної кладки. Після цієї «аеробіки», корисної за моїми спостереженнями для післяопераційного рубця, подався до

вуйка Івана, у якого гостював зі своєю попадею піп Олексій, постукав у шибку — вони спали на веранді.

— Гей, прокинься, майбутній патріарх всія Русі! Підкинь мене на своїй білій «Волзі» до Тернівки!

«Майбутній патріарх» вийшов на ганок у смугастих плавках, і я розсміявся:

— А я думав: ти і спиш у рясі! Чи ряса заважає?

Панотець широко й смачно позіхнув, протер безсоромно-сині очі й поспитав:

— А що там за подія?

— О-о, а ти хіба не чув? У діда Хитрика ікона «Пришестя месії» оновилась!

— Та ну? Тоді я матушку...

— Нехай собі спить, спочатку самі подивимось, поки не почалося паломництво зі всієї єпархії. Мені дід Хитрик під великим секретом шепнув. Напинай рясу й поїхали!

Діда Хитрика застали в конторі; ми вийшли надвір, закурили, і за кілька хвилин я помітив Артема Гервасійовича, він непоквапливо, статечно ішов алеєю сільського меморіального парку, в якому кожне дерево посаджене в пам'ять загиблого односельця,— круглоголовий, стрижений під бокс, кирпатий, охайно зодягнутий, з сірим чемоданчиком у руці.

— Артеме Гервасійовичу, ви атеїст чи віруючий?

— Або що? — рівним голосом запитав Земледух.

— Власне, це не має ніякого значення. Так чи так, а православна церква виявляє вам сьогодні неабияку честь. Прошу сідати до цієї розкішної т а ч к и панотця Олексія, мого брата в других!

Назад ми поверталися через Житники, і я купив два ящики мінеральної води «Регіна». Дорогою мене охопила туга, наче в повітрі почались магнітні спалахи. Ось чому я хохмив з самого ранку. Щоразу, коли перед початком якогось нового діла заповзає в душу тривога, я, аби не зурочити цього доброго діла, напинаю на себе, кажучи словами Дмитра Маяка, личину артиста погорілого театру. Сьогодні ж я страшенно переживав лише одне: чи зійдуться на толоку?

Виявилось, що переживав даремно. Серце тьохнуло, коли побачив на будівельному майданчику людей. Прийшли навіть ті, кого я й не просив, серед них Іван Великий і Друг Мій Аркадій.

Востаннє бачив шкільного свого вчителя на подвір'ї райлікарні. Я приїхав на перев'язку і заодно виписати для матері французькі краплі «віта-йодюроль» для очей, мені сказали, що окуліст на обході, і я подався до скверика. На лавочці під липами сидів Іван Назарович Смішний, оповідав якомусь ветеранові, що ось дві його доньки приїхали з немовлятами з в і д т і л я, там обидва його зяті працювали після закінчення Вінницького політехнічного технікуму турбіністами, і тепер от щодня возять малюків сюди, до райлікарні, на медогляд, беруть аналіз крові. І все це оповідав дуже сумно, відсутньо, дивлячись в одну точку, мовби уявляв собі все те, що т а м сталося.

Я підійшов до вчителя, потиснув йому руки.

— Спасибі, Іване Назаровичу... Одверто кажучи, не сподi...

— Дарма,— перебив мене.— Чи варто через дріб'язкові образи порушувати гарну народну традицію — всією громадою збиратися на толоку?.. Незважаючи ні на що, життя рухається вперед, і треба жити по-людському.

Дмитро Маяк намочив у бочці віник, подав панотцеві:

— Нум, батюшко, освятіть підмурівок! Може, в корінь мать напасті відкинуться від Мар'яна Кіндратовича. Гайда-гайда, не церемоньтеся, тут усі свої, пробачимо, коли щось невпопад скажете! Як це там у вас? Освящається обиталиця сія скропленієм води сія, так чи ні?

— От уже й самі освятили,— засміявся панотець.— Ідіть, Дмитре Ниловичу, до мене за дяка.

— Та ми ж з вами, батюшко, усе царство небесне проп'ємо!

Перекуривши та погомонівши з родичами про життя-буття, Артем Гервасійович переодягнувся в чепурненький мулярський комбінезон і разом з Іваном Великим заходився крижувати підмурівок. Спостерігаючи, як вони ходять зі шнуром туди-сюди, я відчув нервове посіпування повік лівого ока.

— Щось не так, Артеме Гервасійовичу?

— Еге ж,— сказав Іван Великий,— з цоколем нафабулили.

— В якому розумінні?

— А ось дивіться самі,— сказав Артем Гервасійович,— на цілих двадцять сантиметрів діагоналі не сходиться! Хто планував?

— Та ціла компанія на чолі з районним архітектором Гермогеном Павловичем Щирицею, до речі, він і досі не склав проект хати, усе обіцяє...

— Ну, а ті, що мурували цоколь, куди дивились?

— Цоколь я сам мурував, потім ось Іван Нилович з Дмитром Ниловичем домуровували, коли я... А вугли дід Нива зав'язував. Я йому сказав: може, скрижимо? А він каже: після районного архітектора та ще й крижувати?.. Ну, я й довірився...

— В такій справі довірятися не можна. Десять, не сім, а десять разів одміряй, а вже тоді берися мурувати. Камінь не віск, не піддається ні туди, ні сюди. Нафабулиш зі стінами, така сама фабула вийде з дахом, не зведеш кінці з кінцями. Головне в будівництві — точність. Тут на «якось воно та буде» покладатися не можна, халтура вийде.

— То що ж робити?

— Думаємо, перебираємо варіанти.

Хай тобі грець!.. Виходить, хату з рушниками спаскудили ще тоді, як планували підмурівок...

Нарешті, випробувавши кілька варіантів, Артем Гервасійович зав'язав вугли. Мати, раді-радесенькі, мовби навіть розквітлі від того, що на обійсті нашому зібралася справжня толока, покликали під яблуню до сніданку. Поратись на кухні матері допомагали Надія Маячиха, баба Нончиха й дядина Галька. Артем Гервасійович умивав над бочкою руки, як прийшли Гонихвати, схожі з вигляду на трьох богатирів: отаман Онихват Каленикович і двоє мулярів — Борис Олександрович і Володимир Оникійович. Я підвів їх до нього.

— Ось Артем Гервасійович Земледух, ланковий колгоспних будівельників з Тернівки, сьогодні він буде і вашим учителем, і вашим виконробом, передасть вам свій досвід, як мурувати з цегли під розшивку, адже ви зазвичай будуєте під «шубу», так?

— Як уміємо, так і піємо.

По сніданку узялися до роботи. Підсобники носили цеглу, розчин; Артем Гервасійович практично показав Гонихватам, як мурувати під розшивку, й отаман кивнув:

— Па-нят-но, дядьку, гайда погнали!

І всі четверо мулярів стали до чотирьох стін.

Я спостерігав роботу Артема Гервасійовича. Власне, це була й не робота в її грубому, прикладному розумінні, а справдешнє мистецтво. Його рухи в чомусь нагадували рухи музиканта — такі ж натхненні, упевнені, точні. Можливо, в газетних своїх нарисах я вдавався до цього образу, доволі трафаретного, за інерцією, то зараз був свідком того, як штампи набувають свого первородного змісту, виблискують усіма, здавалося б, затертими гранями. Щоразу Артем Гервасійович брав кельмою однакову норму розчину, мовби зважував у руці, легко й зграбно скидав на долішній ряд, зверху клав цеглину, не пристукував ані руків'ям кельми, ані долонею, і цеглина лягала точно під шнур; потім таким самим зграбним помахом кельми підбирав розчин, вичавлений вагою цеглини, й по-снайперському лучав у шпарину. Коли ж узяв до рук розшивку і провів уздовж стіни, шви, рівні та чепурні, мовби навіки злютували цеглину з цеглиною, і стіна аж

засміялася, ловила за очі довершеною красою. Усе в мені співало: ніяких грошей не шкода за таку кладку!.. Не хата буде — писаночка!..

Опріч мене, біля Земледуха терлася більшина вільних од роботи підсобників, так само зачаровано спостерігали його натхненні дії.

— Нівроку ж у вас виходить, Артеме Гервасійовичу! — не втримався я від похвали.— У чому тут секрет?

— Та ніякого секрету. Досвід, кмітливість і вправність.

— І давно ж ви муляром?

— Вважай, все свідоме життя.

— Скільки ж вам?

— Я на два роки старший за Дмитра.

— Вам стільки не дасиш. Я думав — ви мій ровесник.

— Весь час на свіжому повітрі. А ровесник я вашому старшому братові Степанові. Разом школу закінчували, разом пішли добровольцями на фронт. Потім я партизанив з батьком і дідом Хитриком, а ваш брат був підпільником. От про кого я весь час думаю. Таких людей тепер уже нема. Чого не напишете про свого брата?

— Уже написав... І про батька, і про Степана... Не знаю, що вийшло... А Іванна — ваша сестра?

— Ви її знаєте?

— Славна жінка...

— Славна, тільки талану не має... Віддалася за Погорілого, і життя її погоріло...

— Це ваша перша й головна спеціальність?

— Я дуже хотів бути шофером, але забракували, знайшли якийсь гандж після фронтового поранення. Тоді подався в мулярі.

— Мені здається, ви природжений художник.

— Ну, таке скажете! Звичайний собі муляр. От у нас є Томенко Сергій Павлович, ото справдешній художник.

— Так чи так, а у вас дуже розвинуте відчуття гармонії.

— Спасибі на доброму слові.

Цікаво, подумав я, а що виходить у Гонихватів?

Те, що виходило у Гонихватів, було таке далеке від щойно побаченого в Артема Гервасійовича, аж мені мову одібрало. Цегла у них чомусь не лягала під шнур, а задиралася догори, хоч вони клепали зверху кирками, або ж западалася донизу, а кілька цеглин дивилися на мене потилицями.

— Стоп, хлопці! Чи не здається вам, Онихвате Калениковичу, що ви кладете цеглу не тим боком?

— А яка різниця?

— Зсередини ніякої, там затинькується, а знадвору — велика, адже ви муруєте під розшивку, й цеглу треба класти лицем.

— Хо-о, а хіба цегла має лице?

— Звичайно! І не одне, а цілих три. Ось одне, ось друге, ось третє. А це затилля.

Самому було незручно від того, що я, такий делекий від будівельної справи, утовкмачую професійним будівельникам прописні істини.

— Ти ба! — сказав отаман.— А я й не знав... Ну, нічого, зараз виправимо, не переживайте, дядьку.

Він узяв цеглину, зачерпнув розчину кельмою, наче лопатою, метнув у стіну, цілячи в шпарину, розчин бризнув на всі боки, мало не заліпив мені очі. Отаман попросив у матері старий мішок, намочив у бочці й заходився мити стіну. Душа боліла дивитись на його роботу — шви у нього виходили хвилями. Я зітхнув, а він навіть знаку не подав, що в нього не клеїться. Задерши догори козирок кепі та безугавно рухаючи щелепами, отаман вимахував кельмою, наче катюга сокирою, й перемовлявся з підпилим за сніданком Дмитром Маяком, той підносив йому цеглу й час од часу перевисав над кладкою, оповідав, як будували хату у нього.

— Прийшли до мене батько і старший брат, от він з нами, бачиш,

такий дуб, як і ти! А я занедужав, заслаб, упав і лежу, як сіль. Куди, в корінь мать, розженешся? Нема кому колотити каламар, нема кому підносити. Мої мулярі мені ультиматум висувають: як не буде підсобників, покинемо робити! А мій артист погорілого театру, він тоді вже парубкувати збирався, до клубу виприндився. От я й кажу йому: «Ванько, іди допомагай мулярам». А він мені: «Чхав я на твою хату! Я в ній жити не буду!» — «Ну, тоді, а корінь мать, перекажи Самсонові Турецькому й дохторові Чупринці — нехай прийдуть». Правда, послухав, переказав. Прийшли вони. Самсон Турецький став до каламару, а дохтор Чупринка увійшов до хати мені укол робити. А я, знаєш, страшно цих уколів боюсь, ще гірше, як Іван Великий мишей. Але він добре робить уколи, дохтор наш Чупринка. Упав на ліжко, накрився кожухом, тут мене кинуло в піт, промокло одіяло, навіть матрас промок, але хутко й попустило, встав я і до вечора ще встиг наробитися... То я своєму артистові погорілого театру цього довіку не забуду... Якось нагадав йому: от бачиш, Ванько, ти думав, що у великому городі жити будеш, у самому Адесі, трохи потулився по врем'янках, вивалював щомісяця по півсотні, тепер от сидиш у батьковій хаті, а що казав?.. Хіба ж не обидно? До сліз обидно. Та хіба ж я цю хату для себе ставив? Ми з бабою і в старій вікували б... Такі тепер діти... Хто ще набідувався змаленства, як от наш Мар'ян, той... А мій артист погорілого театру удома навіть за холодну воду не береться, одне тільки знає — на машині кататись!

— А ти нащо купляв? — озвався Іван Великий.— Одну розбив, а ти бігом другу купляти!

— Думалось, щоб як у людей... Заліз у борги, як свиня в калабатину, а він, бач, і в вус не дме...

Найгірше виходило у Володимира Оникійовича, котрий гнав західну стіну, до неї думаю коли-небудь причепити веранду, тому постановив не розшивати. Він похилитувався над муром, як бур'ян на межі, раз у раз облизував тонкі губи, видко, пекло всередині, часом, здавалося, засинав і, врешті-решт, почав мурувати насухо, без розчину.

Я сказав Земледухові:

— Артеме Гервасійовичу, будьте не тільки учителем, виконробом, будьте диктатором — вимагайте чистої роботи!

— Ні, Мар'яне Кіндратовичу, так діло не піде. Ви хазяїн, от і вимагайте. Я можу вимагати від своїх хлопців, а тут мені навіщо ворогів наживати?

— Нічого, дядьку Артеме,— сказав отаман,— ми не будемо ображатись, ти командуй нами, командуй.

— Що ж тут командувати? Дивіться, як працюю, і самі так працюйте. І шнурка притримуйтеся, шнурка. Чого це він у вас провисає, наче сліпа кишка?

— Видко, лабою зачепив.

— То натягніть. І чого це ви женете під один шнур усі... раз, два, три... аж цілих п'ять рядів?.. Беріть один ряд, напніть шнурок, як тятиву на луці, і муруйте під шнур. Тоді у вас виходитиме рівний ряд.

— Дійдемо до гори — вирівняємо.

— Тоді вже пізно буде. З першого ж ряду треба гнати рівно. По вертикалі — під прямовис, по горизонталі — під шнур. У мулярів це найперший інструмент, що гарантує якість. Цегла стандартна, давайте однакову норму розчину, придержуйтеся прямовиса й шнура — і стіна буде як постріл, а не хвилями.

— Па-нят-но, дядьку Артеме. Значить, так: обідаємо о третій, вечеряємо в десятій, треба підігнати хоча б до вікон.

— До вікон не встигнемо. І поспіх тут не потрібен. Головне — акуратність.

— Та па-нят-но, дядьку Артеме... Слухайте, дядьку Артеме, щось у мене вугол не виходить, внутрішній ряд вищий, ніж зовнішній, сам не дотумкаю, чого воно так виходить.

— Що ж тут тумкати?.. Подивіться самі: знадвору, під розшивкою, у вас п'ять рядів, а ви кладете зараз шостий ряд зсередини, от у вас і не сходяться кінці з кінцями.

— Ти ба! Як же це я проморгав?

Прийшли від кухні мати, постояли, поспостерігали, відкликали мене набік:

— От золотий чоловік оцей самий тернівський Земледух! Любо подивитись, як він працює! А то, синку, халтурники, партачі. Це якісь каліки на руки, а не майстри. Не треба було їх і наймати.

— Тепер і сам бачу, що вони каліки не тільки на руки, а й на голову. Та кого ж наймеш, як перевелись на селі майстри?

Мати підступили до отамана шабашників, і той сказав:

— До зими, бабко, перейдете в нову хату!

— Бог би вашими устами говорив.

І цієї хвилі з вулиці долинуло:

Їхав, їхав козак містом,
Під копитом камінь тріснув, да раз, два...

Згадавши приповідку: «Лучче пізно, ніж ніколи», прийшов на толоку вуйко Іван. Не сам — з піснею. Можна було подумати, що він уже відбув одну толоку, де вмили руки. На будівельному майданчику розлігся веселий регіт, бо вуйко Іван з'явився у домашніх капцях, вовняних бриджах, а поверх картатої «ковбойки» нап'яв жовту майку з олімпійською символікою. Та він зовсім не розгубився, здавалось, узагалі нікого не помічає, крім отамана шабашників. Спинившись перед Онихватом Калениковичем, погрозливо клацнув щелепою-протезом:

— Ти чо, Самсоне Турецький, витріщився, як баран на нові ворота? Ти давай муруй моєму племіннику хату, і добре муруй, не партач! Чо це в тебе стіна невмивана, як і ти?.. А ти хоч знаєш, хто мій племінник? Пись-мен-ник! Один на весь Івангород, о! Він вас, Самсонів Турецьких, так розмалює, що й мати рідна не впізнає! Давай муруй, а не ремигай, мов той бик! Ото ще моду взяли — ремигати!

Мати кинулась до вуйка Івана.

— Брате! Ти чого приперся? Допомагати? То допомагай, а не паскудь майстрів!

— Хіба це майстри? Це Самсони...

Мати, не давши йому доказати, виштовхали вуйка Івана на вулицю й штовхали доти, поки він не впав у канаву. Це було дивовижне видовище, отак мурашка, буває, тягне грудомаху.

— Вибачте йому, люди добрі,— зніяковіло мовили мати, повернувшись на будівельний майданчик.— Він і добрий чоловік, та язик йому ворог, одне слово, терипетія, а не чоловік... Упадь і вбийся з таким чоловіком... Вибачте йому...

— Та ми не ображаємось,— мовив отаман шабашників,— навпаки, цирк подивились!

За годину вуйко Іван знову з'явився на толоці. Розтелешений до пояса, він, уникаючи поглядів, знічено й мовчки став до корита й заходився так ревно колотити каламар, аж йому перехресні рубці від наскрізних ран багровіли на грудях та на спині і навряд чи найпотужніша бетономішалка давала б стільки розчину, як він.

До обіднього столу кухарки подали борщ з молодою квасолею й свининою та гречану кашу. Володимир Оникійович підвівся з-за столу й побрів у садок.

— Ладимире, ти куди? — гукнув отаман.

— Салас п-п-плий-ду...

Але він більше не прийшов. Замість нього прийшов інший чоловік — високий, вищий од самого Івана Великого, мовчкуватий, довгорукий.

— Ми його охрестили — Совісний Іван,— сказав отаман.— Він

попав у нашу банду випадково. Спочатку робив підносщиком, бачите, як руки йому повитягувало?.. Може, не згинаючись, п'яти почухати, тепер майстер, як і всі ми.

Совісний Іван мовчки став до роботи, уважно придивлявся, як мурує Артем Гервасійович, вершив ряд по рядові точно під шнур, і якщо у нього виходило й гірше, ніж у Артема Гервасійовича, то принаймні куди краще, ніж у Гонихватів, і я воскрес духом. Може, справді під орудою Артема Гервасійовича Земледуха наб'ють руку й вимурують хату так, як собі уявляю. До вечора ще так далеко, можна будь-чого навчитись. Аби хотіння.

Я підійшов до Земледуха й сказав:

— Перекуріть, Артеме Гервасійовичу, а мені дозвольте під вашим наглядом покласти ряд і розшити. Коли напартачу, сам же й розберу.

— Добре, давайте!

Я старався щосили, тим паче що на мене подивлялися Гонихвати, та руки слухались кепсько, стали мовби дерев'яні, здавалось — мої рухи ще незграбніші, ніж у Гонихватів, за винятком Совісного Івана. І коли домурував ряд од вугла до вугла й розшив знадвору, то від пережитого хвилювання відчув таку втому, що коліна підгинались. Повільно обернувся до Артема Гервасійовича; той сидів на штабелі цегли, уважно роздивлявся мою роботу.

— Розбирати, Артеме Гервасійовичу?

Покинувши роботу, підійшли Гонихвати, слідом підсобники.

— Ну, дядьку,— сказав отаман,— я думав, ти жартуєш, покажеш ні вам, ні нам, ні добрим людям, а ти всім показав! Чи не так, дядьку Артеме?

Я дивився на Артема Гервасійовича. Він звівся на рівні, мовив, схвально усміхаючись:

— А знаєте, я взяв би вас у свою ланку!

Усе в мені спалахнуло. Страшенно не люблю, коли працюю, а хтось у тебе за плечима стовбичить, спостерігає. І наглядачем не люблю бути, але тепер, коли мене похвалив сам Артем Гервасійович, якого навіть мати називають золотим чоловіком, я міг уже сказати будь-якому з Гонихватів: «Так, як ви робите, не влаштовує мене, робіть так, як я!» Мав на це право не тільки хазяїна, а й майстра.

За вечерею отаман шабашників сказав:

— Да-а, дядьку Артеме, чисто працюєш! Да-ле-ко нам до тебе! Класна твоя робота. Любо з тобою працювати, ми багато чого навчились у тебе.

— Наука нехитра. Постій коло мене чверть години, придивись, що й до чого, й працюй.

— То, може, завтра усією бандою накинемось на ту, фасадну, стіну та й вікна виставимо?

— Завтра мене вже тут не буде.

Мати покликали мене на кухню. Нагортаючи до миски домашньої локшини з курятиною, сказали:

— Це тому тернівському Земледухові. То, сину, дорогий чоловік, йому треба годити, а ці партачі. Ще цей довгорукий нічого, а той Гонихват хоч і бригадир, а партач.

— А я настановлю бригадиром Совісного Івана. Поки вони муруватимуть у нас, бригадиром буде Совісний Іван. Завтра ж і призначу.

— Завтра тобі треба звинутися на базар. М'яса вже нема.

— Добре, звинуся.

Незабаром Гонихвати пішли, почав збиратися в дорогу й Артем Гервасійович — панотець Олексій уже підігнав під ворота свою білу «Волгу». Земледух рушив було з-під яблуні на вулицю і раптом спинився, кивнув у бік погрібця, під яким Гонихвати покидали свій інструмент — кельми, оскарди, навіть не очистивши від розчину.

— Дивіться, Мар'яне Кіндратовичу: оце так вони шанують той інструмент, яким на хліб заробляють! Це, властиво, й не кельми,

а лопати-брачки. Я побачив, як він метає розчин, і відразу зрозумів: ні, це не мулярі! Отакі шабашники й ганьблять, паплюжать нашу професію. Їм би тільки випити, закусити й здерти гроші. Таких і на гарматний постріл не підпустив би до своєї ланки. Ех, Мар'яне Кіндратовичу, якби хоч на тиждень раніше звернулись до нас, ми б вам хату змурували — на весь Івангород!

— Так, Артеме Гервасійовичу, тепер я в це вірю. Та раніше я не міг... Стільки часу згаяв на те, щоб привезти звичайного піску... Скажи кому — не повірить... Що ж тепер діяти?.. Я не можу ждати, коли ви повернетесь. Треба будувати. Я не знаю, що буде зі мною завтра, але треба будувати... Якщо ж відмовлюся від Гонихватів, де я знайду інших мулярів?

— Муруйте самі. У вас куди краще виходить.

— Сам я до білих мух муруватиму...

— Справді, зачароване коло... Співчуваю вам, Мар'яне Кіндратовичу, від щирого серця... Будьте здорові!..

Наступного дня я повернувся з Житників тільки під вечір.

Помітивши мене, отаман шабашників похвалився ще звіддалеки:

— Бачиш, дядьку, ми вже й вікна виставили!

— Бачу... А де... рушники де?

— Які там ще рушники?

— Ну, пілястри...

— Вигадуєш, дядьку! То декоративна робота, а ми не вміємо. Обійдешся без рушників. Тобі в цій хаті жити чи на рушники витріщатись?.. Що з тобою, дядьку?

— Хіба це хата?.. А ви ж казали...

Щось налягло на мене згори, я заточився, ловлячи довкола себе порожнечу, і впав на штабель цегли.

ЛИСТ ОСТАННІЙ

Від Іванни

Задихавшись, вибігаю сходинками на ганок, відчиняю навстіж двері пречудової соснової фактури, паяльною лампою осмалені й полаковані, затримую погляд на вікнах з рушниками й гукаю на всю твою нову хату:

— Ну, здоров був! Здоров був, Мар'яне!.. Горенько ти моє! Радосте ти моя запізніла!.. Людино моя незвичайна!..

До біса плащ, метаю його на оленячі роги, вмуровані в стіну,— хоча й осінь надворі, та хіба ж може бути холодно?.. Ще там, у тій весні, я відзначила дивовижну річ: варто було закмітувати тебе звіддалеки, як мене вкидало у жар нестерпний; воістину впадала в саунівський стан, огорталась повітряно-водяною оболонкою, і як ти міг роздивитись мене крізь такий туман — дивом дивуюсь!..

Ну, ось я розглянулась, торкаюсь рукою середньовічної кладки, теплих дерев'яних панелей — господи, яка краса, який затишок! Живи й усміхайся! І я усміхаюсь, і вицокую каблучками догори, на мансарду (а може, уже ліфт, га, відважний мій будівельнику?). Зупиняюсь навпроти вікна, де твій робочий стіл... Де ще знайдеш такий краєвид?..

Сутінки уже ловлять за очі, заповзають у душу тихим і безнадійним сумом, та ось ген-ген на обрії, десь аж на краю землі, засвічуються у чужих вікнах вогники й гріють душу надією... А потім я умощуюсь у кріселку, охоплюю коліна руками (я люблю отак сидіти), умовкаю й слухаю тебе.

— Як ти живеш, мій добрий фантазере?..

Іллі Чавчавадзе — 150

ВЕЛИКИЙ РЕЧНИК ГРУЗІЇ

Духовне життя грузинського народу другої половини XIX сторіччя не можна уявити без титанічної постаті літературного і громадського діяча Іллі Чавчавадзе. Поява феномена І. Чавчавадзе викликана історичними умовами Грузії. Він не лише свідок і спостерігач, а й активний діяч трьох етапів соціального розвитку Росії другої половини XIX — початку XX сторіччя (революційних ситуацій 1859—1861, 1878—1881 років та революційних боїв початку XX сторіччя). Тобто тих літ, визначальною тенденцією яких була непримиренна загостреність класових суперечностей, а в зв'язку з цим — подальший поступ визвольного руху трудящих. Саме в це річище спрямував свій величезний талант письменник, історик, етнограф, журналіст, видавець, економіст, просвітник і громадський діяч І. Чавчавадзе. Він не тільки сприяв розвиткові багатовікової грузинської літератури, а й розширив обрії її тематики, збагатив її новими художньо-виражальними засобами, урізноманітнив жанрово й стилістично.

І. Чавчавадзе разом з А. Церетелі став основоположником нової грузинської літератури. Всесвітнє визнання принесли йому поезії «Горам Кварелії», «Весна», «Орач», «Матері-грузинці», «Поет», «Елегія» та багато інших, поеми «Видіння», «Кілька сцен, або Випадок з життя розбійника», «Відлюдник», повісті «Нотатки подорожнього», «Оповідь жебрака», «І ця людина?!», «Отарова вдова» та ін., а також численні статті з різноманітних галузей мистецтва.

Велику роль у формуванні світогляду І. Чавчавадзе разом з багатовіковою духовною спадщиною рідного народу відіграли здобутки духовної культури народів світу, особливо російського. Засвоївши і критично осмисливши традиції російських революційних демократів Чернишевського, Добролюбова, Герцена, Бєлінського, він втілював їх у життя в нових історичних умовах рідного краю. Великий поборник визволення праці, інтернаціоналіст за складом свого характеру, І. Чавчавадзе близько до серця брав важке становище народів царської Росії, закликав їх згуртуватися навколо великого російського народу і на чолі з ним виступити проти самодержавства.

Шанобливо ставився І. Чавчавадзе і до українського народу, до його історії, культури. Щира й багаторічна дружба пов'язувала І. Чавчавадзе з колишніми членами Кирило-Мефодіївського товариства М. Гулаком та О. Навроцьким, які жили в Грузії й займалися там великою творчою працею, зокрема вивчаючи та перекладаючи «Витязя в тигровій шкурі» Ш. Руставелі. Велике місце відводив він українській тематиці на сторінках свого журналу, а потім газети «Іверія», друкуючи переклади з української літератури, зокрема «Наймичку» Т. Шевченка, а також статті, присвячені гастролям театральних труп у Грузії на чолі з корифеями українського театру М. Старицьким, М. Кропивницьким та ін. На сторінках цих часописів, особливо коли «Іверія» стала газетою, І. Чавчавадзе публікує багато повідомлень та інформацій про становище селян і робітників України, про їхні героїчні революційні виступи.

Високо оцінено діяльність І. Чавчавадзе і на Україні. Ще в дожовтневі часи творча спадщина його захоплює і приваблює українських діячів літератури палкою громадянською пристрастю, високими ідеалами гуманізму, оптимістичним пафосом боротьби проти самодержавного ладу, поєднанням живих потреб соціального і національного руху з ідейно-політичною концепцією інтернаціоналізму, глибокою переконаністю в неминучості поступального, прогресивного розвою суспільства. Особливістю художніх, публіцистичних і наукових творів І. Чавчавадзе є й те, що майже кожен з них позначений неперевершеною художньою майстерністю та глибоким філософським осмисленням життя.

Саме це і спонукало до перекладу його творів звернутися П. Грабовського, Б. Грінченко, М. Школиченка (М. Кононенка), С. Палія, а велика група українських діячів культури 1898 року, коли відзначався сорокарічний творчий ювілей І. Чавчавадзе, на чолі з М. Коцюбинським звернулася до нього з адресом-привітанням. Знали і високо цінували творчість І. Чавчавадзе Леся Українка, І. Франко, А. Кримський.

Незмірно зріс інтерес української громадськості до творчості І. Чавчавадзе після Жовтня. 1937 року широко відзначалося 100-річчя з дня народження грузинського поета. З'являються нові переклади його творів, зокрема виконані П. Тичиною, статті, присвячені творчості І. Чавчавадзе. На Україні відзначалися також 40-річчя, 50-річчя з дня смерті І. Чавчавадзе (статті І. Данилова, К. Данилко), 120-річчя і 125-річчя з дня його народження (статті М. Бажана, О. Гончара, О. Новицького, А. Каспрука, І. Луценко, О. Синиченка та ін.). 1964 року окремим виданням виходять його «Дві повісті» («І ця людина?!» та «Отарова вдова») у перекладі О. Синиченка.

Широко відзначається на Україні і нині 150-річчя з дня народження І. Чавчавадзе. Цій даті присвячене видання «Вибраних творів» великого грузинського письмен-

ника, куди ввійшли поезії, поеми, проза та статті І. Чавчавадзе у перекладах П. Грабовського, П. Тичини, М. Бажана, О. Гончара, Д. Павличка, І. Драча, О. Синиченка, Л. Горлача, П. Осадчука, Г. Халимоненка, П. Іванова, Ю. Ковалева та автора цих рядків. Статті про його творчість, а також окремі переклади з'явилися в українських часописах та газетах, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР присвячує цій даті наукову конференцію за участю відомих українських і грузинських учених.

З нагоди ювілею великого речника Грузії «Вітчизна» пропонує читачам його оповідання «Ніколоз Госташабашвілі». Українською мовою оповідання друкується вперше.

ОЛЕКСАНДР МУШКУДІАНІ

ІЛЛЯ ЧАВЧАВАДЗЕ

НІКОЛОЗ ГОСТАШАБАШВІЛІ

I

Пам'ятаю, коли ще був малим, я з великим трепетом чекав переддень Нового року. Пам'ятаю той день і ту ніч під Новий рік у нашому маленькому селі, де ми, троє братів і дві сестрички, тулилися, мов пташенята, до тата й мами. Цього дня ми забували і про гру в сніжки, і про санчата, нам не хотілося навіть бігати по засніженому двору. Наші маленькі серця стукотіли нетерпляче, погляд наш був спрямований у завтрашній день. Ми чекали його, пам'ятали й мріяли про нього. Ще б пак, адже ми добре знали, що в хаті повно фруктів і всяких смачних наїдків! Ми нипали по кімнатах. Чого тільки тут не було! Ось готують алвахазі[1], перебирають мигдаль і горіхи для гозінакі[2], а свіжий мед наче припрохує: іди, мовляв, покуштуй мене! Мати тим часом розтоплює мед у каміні, і той мед, здається, нашіптує нам: почекайте до завтра, це ж для вас я сьогодні розтаю!

Ми шастали серед усього цього достатку, витріщаючи очі, і почувалися на сьомому небі, якщо, влучивши слушну мить, встигали тицьнути пальцем у мед. А скільки сміху, скільки реготу було при цьому, як удавано гнівалася мати! Ми знали, що й мати, і батько гніваються не по-справжньому, тому й стромляли пальці скрізь, куди тільки можна було, і смоктали їх на ходу. Старшому з нас тоді було не більше дванадцяти років.

Чимало води спливло відтоді, багато доброго забрала вона в нас і понесла невідь-куди із собою. Ми втратили батька й матір, не стало братів, померла одна сестра. Залишилося нас на світі тільки двоє: я й сестра. Обоє ми вже сиві, але й досі щоразу напередодні Нового року я завжди зі сльозами на очах озираюся в минуле. І бачу себе в рідній оселі, серед любих своїх, ще маленьких, повнощоких братів і сестер. Бачу, як весело дивляться на нас мама й тато, бачу, як ми радіємо всі, чую неосмислене голубине воркування маленької сестрички та ще меншого братика, вслухаюся у лагідну, дружню бесіду тата й матері.

Але все це зараз лише сон. Бо тепер там, у маленькому селі, де стільки пам'ятних хвилин запало в моє серце, від моїх кревних залишилося тільки п'ять могил — з прахом тих, хто своїм відходом звуглив моє серце, за ким воно й досі сумує. Там спочивають мама, тато, два брати, сестра,

[1] Алвахазі — медяне печиво.
[2] Гозінакі — солодощі на меду з горіхами або мигдалем.

а разом з ними моє дитинство чи, може, оте щастя, яке втекло від мене кудись і ніколи вже не вернеться.

Зникла ота щаслива смуга мого життя назавжди, зникла — і нема їй воротя. Вона пішла, кудись поділася, і моє серце щемить, стогне дивним стогоном, наливається дивною печаллю, але такою, яку людина не проміняє на радість. Приємний стогін цього болю, солодкі сльози печалі. Він, стогін, стишує свіжим вітерцем полум'я в моєму обпаленому серці, сльоза омиває його росою, щоб оживити. Хтось сказав: «Насолоджуватися — це відчувати приємний біль». Ось такий біль і в мене.

Особливо мені запам'ятався один із тих передноворічних вечорів. До нас, малюків, ніяк не йшов сон, не знаю чому — чи то від радісного очікування завтрашнього дня, чи, може, тому, що пустощі наші перейшли всякі межі. Мати кілька разів проганяла нас:

— Ідіть уже, діти, спати!

Але ми благально хапалися пальцями за підборіддя[3]:

— Мамочко, люба, нам зовсім не хочеться спати!

Мати поралась над гозінакі й алвахазі серед мисочок, філіжанок, дерев'яних блюдечок із мигдалем, горіхами, медом. Батько з люлькою ходив сюди-туди по кімнаті. Маленька сестричка на бігу ненароком зачепила миску з медом. Миска впала й розбилася. Мед розлився по підлозі. Мати враз спохмурніла і скрушно сказала батькові:

— Хоч би ти допоміг мені! Забери їх в іншу кімнату й розваж там чим-небудь. Може, вони вляжуться і я якось доведу до пуття все.

Батько знав багато казок, і ми завжди радо слухали його. Тому одразу зраділи, почувши мамині слова, обступили батька, вчепилися йому хто за руку, хто за полу ахалухі[4].

— Тату, таточку, розкажи нам казку! — загомоніли ми всі в один голос, напосідаючи на нього зусібіч. — Мама проганяє нас звідси, а нам зовсім не хочеться спати! Тож розкажи нам хоч одну казку!

— Хай буде по-вашому! Ходімо!..

Батько пішов до сусідньої кімнати, ми за ним. Там палахкотів, аж гув камін, навпроти стояла довга широка канапа; батько, підібгавши ноги, сів на неї. Ми збилися довкола нього. Найменша сестричка, спершись на лікті, примостилася поруч з батьком і втупилася в нього чорними, мов ожина, оченятами, наче й справді зібралася слухати казку. Та що там говорити про неї, коли навіть найменший з братів заснув раніше, ніж батько встиг розкрити рота.

А батько почав:

— Я вже не раз говорив вам, що турки та іранці дуже ворогували з нами. Вони не давали нашій вітчизні ні перепочинку, ані часу, щоб перевести дух, наскакували то з одного, то з другого боку. Ми оборонялися, відбивались і захищалися, як могли, скільки було в нас сили та вміння. Кожен, хоч би хто він був, діти, любить свою батьківщину, а коли батьківщина в небезпеці, мало хто відвернеться від неї і не пожертвує за неї життям. А таких, що жертвували собою, було багато... Багато людей уславили своє ім'я самовідданою й відважною боротьбою за вітчизну. Ось про подвиг одного з героїв я й розповім вам, а ви на віки вічні запам'ятайте це.

II

Колись царем Картлі був Георгій XI[5], а на престолі в кизилбашів[6] тоді сидів шах Султан-Гусейн. Шах послав свого воєводу з великим військом підкорити й сплюндрувати Грузію.

---

[3] Характерний жест: двома пальцями береться і відтягується шкіра під підборіддям, при цьому повторюється прохання.

[4] Ахалухі — одяг, який носили під чоху — черкеску.

[5] Георгій XI — в кінці XVII — на поч. XVIII ст. цар Картлі (частина Східної Грузії).

[6] Кизилбаші — в перекладі з перської «червоноголові». Так грузини називали іранських воїнів, які носили червоні головні убори.

Засурмили наші сурми, зібралися грузини дати відсіч ворогові. Зустрілися двоє ворожих військ. Вишикувалися одні проти одних грузини й кизилбаші. Розпочався бій, а як він закінчився — довго розказувати...

Бій був уже в розпалі, коли якийсь кизилбаш, приострожуючи огира, відірвався від своїх і помчав по відкритому полю. Він гарцював так, наче тут був не бій, а гулянка. Розгнівалися молоді грузинські воїни, що кизилбаш так зухвало виграє конем перед ними.

— Гляньте, він же знущається з нас! За людей не вважає, а то б не стовбичив перед нами! — лунали їхні голоси.

Попустивши повід вуздечки свого коня, юнак, ставний воїн-грузин, мов орел, підлетів до кизилбаша. А той в одну мить пробив йому груди списом, влучивши в самісіньке серце. Нещасний юнак, мов підтята травинка, впав на землю.

— Хай моя голова покриється жіночою хусткою, хай отрутою стане для мене материнське молоко, якщо я не помщуся за його кров! — вигукнув його побратим і грізно полетів на кизилбаша.

Кизилбаш переміг і цього юнака. Розпалений здобутими перемогами в двобої, він ще чванькуватіше загарцював на гарячому коні.

Супроти нього вийшов третій грузин, потім четвертий, п'ятий... І всіх одного за одним поклав клятий кизилбаш. Він знищив наших юнаків, кращих за яких не буває навіть у мріях. Зажурилося грузинське військо. «Невже ми переживемо таку ганьбу? Як же ми повернемось додому?» — залунали голоси. Не знали вони, як бути. Розпач і страх охопили все військо. Ніхто вже не наважувався стати на прю з кизилбашем. А той, задоволений, зухвалий, гарцює конем перед ними, наче він не перед численним грузинським військом на ратному полі, а на звичайнісінькому змаганні.

— Ніколоз! Де Ніколоз? — загукали грузини. — Лише він може врятувати нас від ганьби! Бо інакше цей невірний натягне на нас жіночі хустки і так спровадить додому!

— Ніколоз Госташабашвілі! — лунало з усіх усюд.

Госташабашвілі рубався в цей час у самісінькому пеклі січі, але почувши, що його кличуть, вийшов із бою. Коли підбігли наші, щоб розповісти про свою ганьбу, він витирав закривавлену шаблю полою чохи.

Госташабашвілі був відважний, уславлений воїн, але до нього вже підкрадалася старість, права рука почала втрачати колишню силу і спритність.

— Як же мені, старому й немічному, змагатися з парубком-лицарем? — відповів він. — Чи ви не бачите, що той витязь молодший за мене, у розквіті сил... Це ж лев, а не людина!

— Він переміг і загубив п'ятьох наших найхоробріших воїнів! Помстися за їхню кров! Не дай бусурманові глузувати з нас! — благали наші.

Госташабашвілі перехрестився, згадав ім'я господнє, пустив повід і приострожив коня. Кінь спершу став свічкою, а потім рвонувся учвал з місця й за мить домчав вершника до витязя. Кизилбаш зустрів його списом. Госташабашвілі відбив спис, уник удару. Це сталося так швидко, так блискавично, що ніхто не встиг навіть слова сказати. Перш ніж кизилбаш знову замахнувся списом, Госташабашвілі одним стрибком опинився біля нього, схопив ворога руками, підняв і кинув з коня. Кизилбаш так упав на землю, що вже не міг сам підвестися. Госташабашвілі зіскочив з коня, підвів ворога на ноги й сказав:

— Не бійся, не зганьблю я тебе й не відрубаю голови. За твою хоробрість і відвагу дарую тобі життя. Гріх тебе вбивати. Іди з богом!

— Цей дарунок я можу прийняти тільки від такого витязя, як ти! — відповів кизилбаш, чемно вклонився Госташабашвілі, сів на свого коня й залишив поле бою.

1887

З грузинської.
Переклав О. Мушкудіані

ВОЛОДИМИР СЕРГІЙЧУК

ЩИТ ДЛЯ ВІТЧИЗНИ

У Перемогу радянського народу над фашистською Німеччиною вагому частку внесли конструктори оборонної техніки. Один з них — Микола Леонідович Духов, уродженець щедрої полтавської землі, творець важких танків, які відмінно показали себе у боях на фронтах Великої Вітчизняної, наближаючи вікопомний травневий день сорок п'ятого, коли над пошрамованою Європою вляглася мирна тиша...

А щоб ніхто не посмів її порушити, щоб не загриміла гроза третьої світової, багатьох талановитих інженерів Батьківщина покликала створити найгрізнішу сучасну зброю.

Микола Леонідович давно запримітив: кабінети наркомів, військначальників, членів уряду, у яких не раз доводилося йому бувати, схожі один на одного своєю діловою обстановкою, — до них він уже звик. Проте сьогодні, переступивши поріг кабінету Малишева, відчув легке хвилювання: не знав, чим закінчиться його розмова з Вячеславом Олександровичем. Хотів просити, аби відпустив його з посади головного інженера на попереднє місце — головного конструктора.

— Ну й ну, — поповзли вгору брови Малишева, і в очах засвітилася цікавість. — Значить, хочете повернутися до конструкторської роботи?

Малишев при тому лише хитнув головою, і було незрозуміло: погоджувався чи, навпаки, мав іншу думку. Замислився: скільки він знає Духова? Років десь вісім, мабуть? Та перед війною ім'я Духова було відоме лише небагатьом — гримів Котін. А Духов, який скромно виконував поточну роботу на заводі й багато часу віддавав випробуванням дослідних машин на полігоні, тільки іноді зблискував у важких, на перший погляд, безвихідних ситуаціях дивовижно свіжим талантом. Справді, конструктор він природжений...

І раптом його осяяло: «А якщо запропонувати Духова?»

Ця думка підняла його з крісла — він пройшовся кілька разів кабінетом, раз по раз кидаючи на гостя пильний погляд, ніби зважував свої міркування. «А й справді: хто з танкових конструкторів сильніший за Духова?»

Розім'яв у руках цигарку, запалив. Задивився у вікно, за яким був сонячний травневий день.

Посвітлішали довкруги будинки, які ще півгодини тому проглядали крізь завісу дощу своєю непривітливою похмурістю.

Вячеслав Олександрович роздумував над

кандидатурою Духова не як міністр транспортного машинобудування, якому підпорядковувався й Челябінський тракторний завод, а як член науково-технічної ради при Раді Міністрів СРСР по створенню атомної зброї (керував нею Б. Л. Ванников, добре відомий широким колам працівників промисловості як нарком боєприпасів у роки війни). Посада покладала на Малишева обов'язок мобілізувати для потреб очолюваного академіком І. В. Курчатовим «Уранового проекту» заводи, рудники, спеціалістів. І ось тепер, коли постала проблема добору талановитих інженерів для виконання завершальних, але, мабуть, найважчих і унікально складних операцій, він шукав для цього найобдарованіших конструкторів. Його особливо хвилював претендент на посаду заступника наукового керівника колективу, — той працював на останній стадії створення нової зброї. І ось, як то кажуть, про вовка помовка — сам Духов у кабінеті. Що вибір Малишева правильний, підкріплювалося проханням головного інженера з Челябінська дати можливість зайнятися творчою, конструкторською роботою. У Курчатова поле для творчості Духову відкривалося широке...

Малишев упритул підійшов до Духова, ще раз змірявши його поглядом.

— Добре, Миколо Леонідовичу, повернемо вас на місце головного конструктора. Але, можливо, не назовсім...

В ту ж мить поклав руку на плече Духова, який уже підводився:

— Загляньте до мене після обіду. Домовилися?

За кілька годин, коли Микола Леонідович знову зайшов до міністерства, першим із знайомих, кого він побачив у коридорі, був інженер Челябінського тракторного Харитонов. Він і повідомив: щойно Малишев підписав наказ про призначення його головним конструктором заводу.

Почувши таку новину, Микола Леонідович почав танцювати.

Та Малишев, прощаючись із Духовим, сказав:

— Якщо через кілька днів до вас, Миколо Леонідовичу, приїде мій колишній заступник Павло Михайлович Зернов — не дивуйтесь, уважно вислухайте його...

Павла Михайловича Зернова Духов знав добре: у роки війни їм разом доводилось працювати над створенням нових танків. Перший заступник наркома танкової промисловості П. М. Зернов підкреслював свою прихильність до Духова. З сорок третього, коли Зернова призначили заступником голови Держплану СРСР, бачилися вони рідше, а в повоєнний час і зовсім мало. Микола Леонідович навіть не знав, яку ділянку роботи доручили нині Зернову. «Яка ж справа приведе його в Челябінськ?» — роздумував Микола Леонідович, покидаючи міністерство.

Справді, Зернов прилетів до Челябінська уже через кілька днів по тому. Він запропонував Духову і його заступникові Троянову зустрітися за межами заводу. Зупинили вибір на дачі Троянова, розташованій на березі озера.

Розмова точилася спочатку звична: про місце відпочинку, яке вдало вибрав Троянов, про погоду. А потім Зернов, високий, підтягнутий генерал, одразу перейшов до діла: обом челябінцям він запропонував нову роботу в Москві. Який характер роботи, пояснювати не став, тільки натякнув, що пов'язана з обороною.

Троянов відмовився одразу, мотивуючи тим, що його мрія — повернутися до Ленінграда.

— А ви, Миколо Леонідовичу? — запитав Зернов.

Духов ще ступив кілька кроків по піску, вкритому густим шаром глиці, і зупинився. Думав недовго. Глянув не незворушне обличчя Зернова й тихо зронив:

— Я згоден.

— А якщо згодні, — вдоволено сказав генерал, — післязавтра вам зранку треба бути в Москві.

У приймальній секретаря ЦК ВКП(б) Духову не довелося довго чекати. Вже за хвилину його запросили заходити.

Секретар ЦК вийшов з-за столу назустріч головному конструкторові Челябінського тракторного, міцно потис руку й показав широким жестом на стілець за довгим столом. Сам сів навпроти.

Спочатку цікавився реконструкцією заводу, випуском тракторів С-80, відтак підійшов до письмового стола, взяв розкритий американський журнал «Ньюсуїк», передав його Духову.

Одразу впали у вічі підкреслені червоним олівцем рядки. Поруч лежав переклад. Духов почав читати: «Літаки, навантажені атомними бомбами, піднявшись на висоту понад 35 тисяч футів, повинні проникнути в Росію непоміченими. Їхньою ціллю буде Москва, перш за все Москва, а потім інші великі міста європейської Росії — Київ, Ленінград, Харків, Одеса. Для цього потрібно шляхом комбінованих новітніх, морських і сухопутних операцій наблизити військові бази США якнайближче до серця Росії...»

Духов відірвав погляд від журналу, чекаючи, що буде далі.

— Миколо Леонідовичу, — почав по паузі секретар, — як ви самі щойно переконалися, на Заході уроки другої світової війни декому не пішли на користь, не всі зробили належні висновки з них. Дехто хоче залякати нас атомною бомбою і нею диктувати свої умови у світовій політиці. У такій міжнародній обстановці Комуністична партія і Радянський уряд вирішили забезпечити надійну оборону Країни Рад, бо загнуздати агресора можна тільки тоді, коли йому буде протиставлена грізна сила. Ось чому, Миколо Леонідовичу, — секретар ЦК підійшов до Духова, — ми мусимо нині створювати не тільки танки, літаки, гармати, а й працювати над такою зброєю, яка дасть змогу нам урівноважити військовий потенціал з країнами імперіалізму.

На кілька хвилин у кабінеті запала тиша. Відтак він продовжив:

— Доведеться, Миколо Леонідовичу, на деякий час залишити роботу над конструюванням нових тракторів, хоч вони дуже потрібні народному господарству. Ми покладаємо на вас великі надії і сподіваємось, що з честю виконаєте спеціальне завдання уряду...

З кабінету Духов вийшов із здивуванням:

чому він мусить іти у відомство Ванникова, котрий, як відомо, ще з війни очолював наркомат боєприпасів?

У приймальні, куди його послали, був лише один відвідувач — кремезний військовий моряк з погонами капітана першого рангу.

Микола Леонідович, привітавшись, поцікавився, на який час призначено прийом. Дізнавшись, що теж на дванадцяту, відрекомендувався:

— Духов, головний конструктор Челябінського тракторного.

Моряк назвав своє прізвище, відрекомендувавшись конструктором торпед.

Микола Леонідович, здивувавшись, тільки стенув плечима:

— Що спільне звело нас тут?

— Може, те, що обидва конструктори? — висловив припущення той.

— Можливо... — усміхнувся Духов.

І тут їм подали знак заходити до кабінету.

З-за столу підвівся середнього зросту генерал-майор.

— Мова піде про те,— неголосно почав він, гортаючи рукою папери на столі,— щоб переключити вас обох на створення нової зброї. — Пильно подивився на гостей, додав: — Найсучаснішої. Зараз машиною поїдете на аеродром, звідти спеціальним рейсом вилетите на об'єкт. А там про все дізнаєтесь...

Він узяв великий пакет з багатьма сургучевими печатками, розпечатав його, вийнявши звідтіля два аркуші. Дав ознайомитися з ними.

За кілька хвилин конструктори сиділи в автомашині, яка мчала їх московськими вулицями в напрямку Внукова. І вже за годину піднімалися трапом ЛІ-2, який, зробивши коло над аеродромом, взяв курс у невідомому для них напрямку. Крім двох пасажирів — генерал-майора і капітана першого рангу, — в салоні не було більше нікого.

Зустрів їх Павло Михайлович Зернов разом з худорлявим невисоким чоловіком.

— Це ваш науковий керівник,— пояснив Зернов. — Ви обидва будете ходити в його заступниках...

Науковий керівник запросив до свого кабінету. І тут почули: вони залучаються до створення атомної техніки.

Приголомшені таким несподіваним поворотом, вони ледь встигли висловити сумнів у доцільності їхньої участі в цій справі, коли керівник, виразно глянувши на Зернова, пояснив:

— Ми, фізики, без вас, інженерів, обійтися не зможемо.

— Так, — кинув Павло Михайлович, — нам треба визначитися в окремих питаннях, а строки підганяють...

Зернов на деякий час умовк, а затим якось строгіше, намагаючись не дивитися на Духова, проказав:

— Ваш попередник, Миколо Леонідовичу, сильно відстав від графіка. Він, розумієте, не зовсім усвідомив, що означають строки в такій справі... Зараз це головне...

Духову та його напарникові дається лише рік для виконання надзвичайно відповідальних завдань. Над Зерновим цей строк висить уже з лютого сорок шостого. Тоді йому, Ванникову, Завенягіну, Малишеву, Первухіну важче було підступитися до фізики, розібратися в ній, ніж ученим сьогодні знайти шлях інженерного вирішення завдання.

Перед першою зустріччю з Курчатовим Духов вже ознайомився з брошурою двох американських авторів з промовистою назвою «Коли Росія матиме атомну бомбу». Автори пророкували: Радянський Союз протягом ще багатьох років не зуміє організувати виробництво атомних бомб, оскільки радянська наука і техніка нездатні розв'язати складне і важке завдання одержання атомної енергії.

Щоб перемогти атом, заявив Джон Ф. Хогертон, керівник відділу технічної інформації фірми «Келлекс корпорейшн», російська техніка мусить бути на рівні американської. А його колега — колишній консультант з російської економіки військового міністерства США Еллсуорт Реймонд доводив: Радянський Союз відстав у тих галузях промисловості, які в першу чергу слід залучити для виробництва атомної зброї. І відстав од американських відповідно на 22 роки. Скажімо, газодифузійні заводи вимагають величезної силової установки, а її немає, бо навіть Дніпрогес до цього часу повністю не відбудований. Одне слово, радянське промислове будівництво все ще перебуває у стадії кирки й лопати... Найвірогідніше, заявляли автори, Росія зможе виробити достатню кількість плутонію для створення атомної зброї не раніше 1954 року. Отже, коли Росія виготовить свою першу бомбу, Сполучені Штати вже матимуть достатній їх запас, що дорівнюватиме продукції Росії за 18 років...

З прочитаного Духов зробив висновок: темп роботи, до якої він прилучився, буде не менш напружений, ніж тоді, коли він займався танками.

Курчатов зустрів Духова привітно. З пишною чорною бородою, блідим обличчям.

— Чув про вас, Миколо Леонідовичу, — сказав, тиснучи руку гостеві, — ще коли займався бронею в роки війни. А потім мене сюди... — зробив широкий жест, вказавши при цьому гостеві на стілець.

Коли після традиційних розпитів про сім'ю та здоров'я мова перейшла на теперішні атомні проблеми, Духов згадав про брошуру, щойно прочитану ним. Курчатов усміхнувся і розгорнув папку — перебіг очима текст, хоча, мабуть, уже не раз читав його, і зовсім спокійно відповів:

— Автори мають рацію в тому, що вирішення всіх проблем — наукових, інженерних, пов'язаних з використанням атомної енергії, вимагає від учених великої і напруженої роботи. А от щодо наших досягнень, рівня нашої промисловості, то тут вони виявляють свою некомпетентність.

Ігор Васильович знав, що казав: у підготовленій ним передмові до цієї книжки він, зокрема, зазначав: «...Радянські люди неодноразово доводили, що вони вміють долати труднощі. Кращим суддею в таких випадках є саме життя. Хай «пророки» ворожать на кофейній гущі, в якому році Росія матиме атомну бомбу. Поживемо — побачимо!»

Курчатов підвівся, погладив свою пишну

бороду — знак доброго настрою, про що Духову вже встигли повідомити нові колеги, й незвично голосно, аж десь із викликом сказав:

— Товаришу генерал, можу вам доповісти: плутоній, потрібний для виготовлення атомної бомби, ми вже одержуємо з промислових установок. Підкреслюю — у промисловому масштабі, а не в лабораторних умовах. А щодо балачок американців про відсталість радянської науки і промисловості — то звідки їм правду знати?..

Таки так: з моменту виробничого експерименту по ланцюговій реакції до спорудження плутонієвого комбінату в США минуло три з половиною роки, а в нас на рік менше; технологію одержання чистого графіту за океаном відшліфовували два роки, а ми — лише шість місяців, до того ж якість у нас вища. Що ж до потрібної кількості електроенергії, то поки Дніпрогес не працював на повну потужність, у нас закільцювали менші електростанції й одержували потрібну кількість енергії...

Курчатов на кілька секунд замислився:

— Жаль, що нам війна перешкодила, а то ще невідомо, хто перший викликав би ланцюгову реакцію урану...

Потім Ігор Васильович, змовницьки підморгнувши Духову, запитав:

— Врешті-решт, для чого ми вас, інженера-механіка, сюди запросили, знаєте? — І одразу ж сам відповів: — Готувати, як ми зараз кажемо, «виріб». Вам, Миколо Леонідовичу, ми думаємо доручити розробку його серцевини. Роботи буде багато, але з нею слід впоратися у найкоротший строк. А який він, ви знаєте — рік.

Після зустрічі з Курчатовим Духова офіційно повідомили: він призначається заступником наукового керівника й головним конструктором колективу. Першим заступником був Кирило Іванович Щолкін.

Прилетівши з Москви в Челябінськ, щоб залагодити справи з переїздом, Микола Леонідович повідомив дружину:

— Буду переходити на нову роботу.

— У Ленінград, на Кіровський? — зраділа Марія Олександрівна.

— Ні, нова галузь оборонної техніки, — і, помовчавши, додав: — Не знаю, чи впораюсь...

— Авжеж, упораєшся — в цьому я переконана, але якщо дуже важко — відмовся. — Марія Олександрівна, мабуть, відчувши серцем, що нова робота буде не тільки нелегкою, а й небезпечною, благально подивилася на чоловіка.

Микола Леонідович відповів не одразу, — чомусь згадав розмову з Курчатовим і, скинувши з обличчя тінь задуми, ніби аж повеселішав, сказав:

— Взагалі можна було і відмовитися. Та все вже вирішено, я вже працюю там, просто хотів тебе повідомити. Завтра лечу в Москву, а ти збирайся в дорогу...

Довго не міг заснути тої ночі колишній головний конструктор тракторного. Наступного дня мав здавати справи і зараз оцінював зроблене ним на заводі, згадував товаришів, які залишаються тут створювати нові трактори і мотори до них, так потрібні зараз народному господарству. А на нього чекала нова робота, пов'язана із зміцненням обороноздатності Батьківщини.

З чого починати? Але чого починати — продовжувати: Микола Леонідович прийшов-бо не на порожнє місце. Багато зроблено до нього — роботи велися кілька місяців. Тепер вималювалося кілька варіантів конструкції, та згоди ще не дійшли, який вибрати. Він мав сказати своє слово.

Але перш ніж вирішувати, треба було вивчити все, що зробив колектив до нього — за це він узявся з усією серйозністю: читав, розпитував, радився з підлеглими, не боячись показати, що в чомусь мало тямить. З його зауважень люди зрозуміли: перед ними блискучий знавець конструкторської справи, і йшли до нього на пораду в малих і великих справах.

Працювали напружено, як і в роки війни: без вихідних і відпочинку. Повертаючись пізно ввечері з лабораторії чи з місця випробувань, Микола Леонідович, хоч і був перетомлений, ще брався за підручники і на кілька годин заглиблювався в складні розрахунки й формули.

На об'єкт часто приїздив і Курчатов. Він вимагав докладного звіту про виконану роботу. А в таких випадках, коли Духов був відсутній на нараді, яку проводив Курчатов, Ігор Васильович запитував:

— А де Микола Леонідович?

— У цеху, — відповідав науковий керівник, — вирішує питання на місці, з робітниками.

— Без нього починати не будемо. Ніні. Кличте Миколу Леонідовича...

Курчатов міг називати відомих фізиків офіційно, дати окремим навіть прізвисько, з властивим йому гумором пожартувати, але до Духова він звертався тільки на ім'я та по батькові, вкладаючи в ці слова сердечну повагу й задушевність. Всім здавалося: Курчатов і Духов ніколи не змогли б працювати окремо — вдвох вони становили одне ціле, поєднуючи в собі величезну теоретичну силу й практичні найраціональніші інженерні рішення. Сам ніколи не намагався висміяти в комусь гандж чи поспішне рішення — давав зрозуміти помилку тактовно, ненав'язливо. Скажімо, вислухавши нову ідею підлеглого, котрий, звичайно, вважав, що цим одразу ж прискориться розв'язання проблеми, Духов казав:

— Ідея заслуговує на увагу, але треба її викласти письмово...

Коли інженер сідав за стіл, робив розрахунки, сам переконувався: поспішив, не приведе його пропозиція до прискорення роботи.

А Микола Леонідович не забував, через кілька днів цікавився:

— То де ж письмовий документ? Де розрахунки?

Доводилося обіцяти, просити новий строк, а врешті-решт, як правило, нічого не виходило.

— Ось бачите, — казав Духов, — спершу треба було добре подумати, розрахувати все, а вже тоді пропонувати ідею.

За прикладом Миколи Леонідовича Курчатов теж став вимагати від деяких учених пояснення їхніх ідей у письмовій формі.

— Давай письмовий документ!

Усі дивувалися: як Духов міг бачити креслення не тільки на папері? Він завжди передбачав, де буде особливо важко, де питання розв'язуватиметься дуже довго. І щоразу відзначався тим, що блискуче справлявся з поставленими завданнями.

У ці роки, роки напруженої праці і безперервних шукань, пов'язаних із створенням принципово нових виробів, що не мали аналогів у нашій країні, конструкторський талант Миколи Леонідовича виявився на повну силу. Його вміння вносити ясність у найзаплутаніші питання й знаходити прості рішення складних і, здавалося, нерозв'язних завдань багато в чому сприяло виготовленню виробів з високими експлуатаційними характеристиками.

Був такий випадок: фактичне значення одного з параметрів виробу вийшло за розрахований допуск. Ситуація виникла серйозна. Був стривожений і Микола Леонідович. Він довго і прискіпливо вивчав креслення і розрахунки, ходив навколо виробу, щось вимірював, робив якісь підрахунки і несподівано для всіх запропонував на диво простий і дотепний хід.

Ще приклад. Під час створення одного надто «хитромудрого» вузла в конструкторів виникли серйозні утруднення. Хоч і було запропоновано багато цікавих і сміливих варіантів, усі вони безжально відкидалися теоретиками й експериментаторами. І тут Микола Леонідович вийшов переможцем — він придумав винятково просту й надійну конструкцію вузла у вигляді кулі, яка одразу ж була прийнята.

Приголомшений цією оригінальною розробкою, Павло Михайлович Зернов заявив: таке міг придумати тільки Духов.

Вузол був названий його іменем.

Духов мав звичку спостерігати, як заготовка перетворюється в деталь. Завжди запитував робітника:

— Не перегнув я щось часом?

— Ні, що ви, Миколо Леонідовичу, — ніяковів той перед генералом, — усе зроблено правильно.

Для нього це було найвищою оцінкою.

У рідкісні хвилини відпочинку разом з усіма любив гуляти в лісі. Під час прогулянок багато згадував цікавих епізодів зі свого життя. Оповідаючи бувальщини з українським гумором, він одразу оволодівав увагою присутніх. Правда, м'який характер, добропорядність Духова окремі конструктори тлумачили інколи неправильно — вважали, що можна на нього тиснути, і припускалися при цьому безтактності. У таких випадках Микола Леонідович влучав момент і давав «бій», який надовго запам'ятовувався не тільки необережному й недалекоглядному інженерові, а й усьому оточенню.

Храмом атомної науки попервах стали для Миколи Леонідовича не зовсім сучасні приміщення далеких від Москви лабораторій, — вони зовні скидалися на господарські будівлі. Ось тут, у колись глухій, але мальовничій місцевості вони й готувалися до вирішальних випробувань.

Експериментували зі сплавами, які за фізичними властивостями й вагою нагадували плутоній. З них під керівництвом Духова спроектували десятки варіантів майбутньої конструкції. Вкотре звіряючись із кресленнями, Микола Леонідович просив робітника зробити те чи те виправлення.

— Так буде надійніше, — зауважував упевнено, — як у танках.

Він розумів відповідальність своєї роботи. Розумів і значення дрібниць у ній.

Ось чому, коли запропонована конструкція механізму спрацьовувала, він категорично був проти її переробки. Вдосконалювати — так, але не відмовлятися зовсім від неї. А щоб бути впевненим у її придатності — якнайбільше випробувань. І перш ніж вносити зміни, думати.

Дуже багато доводилося у ті часи і думати, і випробовувати.

У книжці американського вченого-атомника Рольфа Леппа «Атоми і люди» з усіма подробицями описуються труднощі створення першої атомної бомби. Немало їх було і в радянських вчених та конструкторів. Щоб досягти наміченого, заміряли й зафіксовували на приладах процеси, які відбувалися всередині майбутньої атомної бомби за десяті частки мікросекунди, пише А. Т. Асташенков у книзі про К. І. Щолкіна «Пламя и взрыв». Треба було буквально зупинити і зазняти мить, причому спостерігати й вивчати належало процеси не прості, а вибухові, небезпечні...

Багато важило, що для виконання цього урядового завдання було зібрано кращі сили робітничого класу країни, тут панувала атмосфера справжнього ентузіазму («Американці за нас не зроблять», — часто підкреслював Курчатов).

Напружено працювали й видатні організатори та командири індустрії — Ванников, Первухін, Малишев, Завенягін, Хруничев, Славський — усі вони допомагали вирішувати питання, які виникали в міру наближення призначеного часу випробувань. Усі поспішали, бо атмосфера в світі аж дихала третьою світовою війною.

Видатний радянський фізик, тричі Герой Соціалістичної Праці академік Юлій Борисович Харитон згадував про цю хвилюючу сторінку вітчизняної історії: «У нас було надзавдання: в найкоротші строки створити зброю, яка могла б захистити нашу Батьківщину! Коли вдалося вирішити цю проблему, ми відчули полегшення, навіть щастя — адже, опанувавши таку зброю, ми позбавляли можливості застосувати її безкарно проти СРСР, а отже, вона служила миру і безпеці. Всі, хто брав участь в «Урановому проекті», усвідомлювали це, а тому й працювали, не рахуючись ні з часом, ні з силами, ні з труднощами...»

Визначення критичної маси залишалося однією з найважливіших проблем, яка однаково хвилювала і теоретиків, і експериментаторів: якою кількістю ядерної речовини слід начинити атомну бомбу, щоб вона могла в потрібний момент вибухнути?

За правильність підрахунків ніхто з фізиків ручитися не міг, оскільки дуже багато залежало від точного числового вираження констант, а їх можна визначити тільки експериментальним шляхом. Значить, потрібно якомога більше дізнатися про поведінку нейтронів,

вважав знаменитий дослідник Енріко Фермі, приручити їх, досягнувши повільної ланцюгової реакції, щоб у визначений час змусити їх враз ударити по атомних цілях.

Як пише американський фізик Ральф Лепп, суть дослідів, якими займався його друг Луї Слотін, полягала в тому, що дослідник встановлював на столі штатив і лічильник нейтронів. У штативі закріплював два шматки плутонію у вигляді півкуль. Обидві вони мали масу, меншу критичної. Поступово зводячи шматки ядерної речовини, дослідник водночас заміряв ступінь розвитку ланцюгової реакції.

Чим більше Слотін зближував півкулі, тим більше нейтронів акумулювалося в них, а відтак інтенсивність ланцюгової реакції зростала. І саме в той момент, коли розігнаний до шаленства потік нейтронів уже готовий був трансформуватися в страшенний вибух, Слотін устигав припинити експеримент, після чого холоднокровно заміряв відстань між шматками плутонію, записував показання лічильника й підраховував величину критичної маси в такому стані.

Дослідник прекрасно розумів: тільки прогавить мить, маса підкритичних шматків плутонію може сягнути за граничний бар'єр, після чого одразу ж відбудеться атомний вибух. Своєю потужністю він, звичайно, буде слабший, ніж у випадку негайного з'єднання в одно ціле надкритичної маси, однак нещастя не обмине його і всіх навколишніх.

Керівник Слотіна Отто Фріш, той самий, який перед війною разом зі своєю тіткою Лізою Мейтнер перший зрозумів й правильно пояснив всю грандіозність відкриття Отто Ганом і Фредеріком Штрассманом поділу урану, під час одного з таких випробувань мало не поплатився за свою недбалість. Проте Слотін, учасник громадянської війни в Іспанії, артилерист-зенітник часів другої світової війни в Європі, знаючи, на якій тоненькій волосині висіло життя Фріша, продовжував «крутити хвіст дракону».

Слотін повторив цей дослід півсотні разів. На застереження товаришів не зважав. Така поведінка дослідника вразила навіть Фермі, котрому довелося стати свідком експериментів Слотіна.

— Якщо ви проводитимете ваші досліди подібним чином — не проживете й року, — попередив він якось ученого.

Та Слотін працював далі за своєю методикою. Робота наближалася до кінця. Йому залишилося повторити востаннє свій експеримент, щоб продемонструвати техніку його здійснення. Коли шестеро співробітників атомної лабораторії в Лос-Аламосі зібралися в залитій сонцем кімнаті, молодий учений заходився робити те, що вже робив не один десяток разів, водночас прислухаючись до звуку лічильника нейтронів і стежачи за лінією самописця. Чи тому, що увага розбігалася в трьох напрямках, чи, може, цього разу підвели нерви, але Слотін прогавив той момент, який до цього йому вдавалося безпомилково відчути, — керування ланцюговою реакцією втрачене. Лічильники аж завили, захлинаючись від надзвичайно сильного потоку нейтронів, перо самописця вмить вилетіло за межі розлінієної паперової стрічки, кімнату залило сліпучо-білим сяйвом. Невблаганно наближалася та коротка мить, коли за перші наслідки страшної дії атомної зброї було б заплачено життям учених, що створювали її.

Про це Слотіну не було часу для роздумів. У нього інтуїтивно спрацював інстинкт: кинувшись уперед з побілілим від жаху обличчям, він голіруч роз'єднав два шматки плутонію, які вже облизувала ланцюгова реакція.

У нього ще вистачило після того, що сталося, мужності, аби жестом подати присутнім знак негайно покинути приміщення, а самому подзвонити в госпіталь і повідомити про трагедію. Уже в коридорі, хоч і була дорога кожна хвилина, він затримався, щоб намалювати план своєї лабораторії, на якому позначив місце кожного, хто перебував у ній в момент нещастя. Там, де стояв сам, поставив хрест і написав час.

Аналіз крові Слотіна показав: він приречений. Кращі лікарі, доставлені в Лос-Аламос, не могли нічим зарадити. Слотін помер на дев'ятий день.

Радянські вчені, які працювали над створенням першої атомної бомби, не відали про трагедію Луї Слотіна. Та незалежно від цього вони відкинули таку методику досліджень. Потрібні експерименти з плутонієм виконувалися на відстані за допомогою автоматики. Навіть на попередній стадії робіт — перетворення шестифтористого газоподібного урану в метал, коли виникло питання, з якою максимально допустимою кількістю цієї речовини можна працювати, Курчатов назвав цифру, в десять разів меншу, ніж дозволяли теоретичні розрахунки. Він думав передусім про людей, котрі трудилися поруч з ним.

Один з учасників першої спроби перетворити шестифтористий уран у метал Василь Семенович Ємельянов писав згодом: коли вони закріпили на вагах балон з газом, кінець шланга опустили в чашу із спеціальним розчином, також поставлену на ваги, і відкрили кран. Тоді йому не давала спокою думка: а що буде в промисловому масштабі? Адже доведеться створювати багато паралельних ліній, використовувати величезну кількість дрібної апаратури. От якби можна було запускати у виробництво одночасно велику кількість газу — потреба в ній різко скоротилася б. Але ж цифра, названа Курчатовим, не дає можливості перевірити щойно народжену ідею. А може, все-таки спробувати?

Після довгих роздумів Ємельянов звернувся до свого напарника по експерименту:

— Миколо Васильовичу, давайте збільшимо кількість удвічі.

Той уважно подивився на балон з газом, фарфорову чашу, лічильник нейтронів і спокійно прийняв цю пропозицію:

— Що ж, давайте.

Коли дослідники, все ж таки хвилюючись, збільшили в два рази подачу шестифтористого урану, лічильник на це не відреагував. Отже, опромінювання не загрожує.

За рекомендацією Курчатова виходило, що кількість речовини, яка міститься в балоні, слід було розділити на чотири частини, бо вона таким чином у чотири рази перевищувала критичну масу. Не зважили на це — і випустили за раз весь газ з балона: лічильники знову мовчали.

Повернувшись до Москви, Ємельянов, хитро примружившись, запитав Курчатова:

— То яка все-таки, Ігоре Васильовичу, критична маса для наших умов?

Курчатов здивовано подивився і повторив названу ним раніше величину.

Ємельянов усміхнувся.

— А може, додати трохи?

На мить Ігор Васильович задумався:

— Ну що ж, можна збільшити вдвічі. Ви що, пробували?

— Пробували,— признався Ємельянов.— Брали в чотири рази більше названої вами кількості.

Курчатов невдоволено похитав головою, а потім полегшено зітхнув, ніби скинув зі своїх широких плечей важкий тягар, і сказав повеселіло:

— Розрахована критична маса в десять разів більша. Це на той випадок, якщо ми десь помилимося або комусь заманеться, як вам, збільшити визначену для експерименту величину.

Того вечора учасники випробувань довго не могли вгомонитися. Вже як зовсім стемніло, Духов, накинувши на плечі шинель, вийшов у степ. За день випогодилося, і небо рясно висіялося яскравими зірками.

Від усвідомлення виконаного обов'язку серце знову — вкотре за сьогоднішній день! — сповнилось радістю. Опустившись на землю, тільки тепер відчув утому, заплющив очі. Адже нічого вже не треба робити, принаймні сьогодні. В пам'яті перебігли окремі картини життя, і знову він побачив веприцьку дорогу, що пішов колись нею до міста в науку. Не знав тоді, якою важкою буде та наука...

Згадав про сім'ю. Вже й не пам'ятав за напруженням останніх днів, коли й бачив дружину, доньку. «Робота не відпускала,— подумав з гірким усміхом,— причина поважна...»

За спиною заскрипів пісок під чиїмись важкими кроками. Духов озирнувся.

— А я думав, що вже всі поснули, тільки я не можу вкластися,— признався Курчатов, присідаючи біля Духова.

— Я теж сподівався, що всі сплять,— відповів Микола Леонідович.

Помовчали, вглядаючись у зоряну ніч.

— Ніяк не засну,— порушив безмовність пізньої пори Ігор Васильович,— бо якось само по собі життя прив'язується до цього дня. І ось пригадалося, що саме сьогодні минає дев'ять років, як я підписав перші начерки розв'язання уранової проблеми. У важкі роки війни, коли земля наша була залита кров'ю, коли не було сім'ї, яка б не зазнала горя, розпочали ми роботу по практичному використанню атомної енергії.

Курчатов говорив трохи глухувато, а не розкотисто, як завжди, у відтінках голосу відбилася міра тих переживань і труднощів, які довелося винести йому за ці роки.

— Наші колишні союзники в боротьбі з фашизмом — англійці й американці, які на той час випередили нас у науково-технічних питаннях розв'язання атомної проблеми, проводили свої роботи в умовах надзвичайної таємності. Вони повірили в монополію своєї бомби, не допускаючи й гадки, що ми також зможемо створити цю грізну зброю. Як вони прорахувалися! Сьогодні ми з вами, Миколо Леонідовичу, переконалися вочевидь у цьому. Цікаво, що скаже завтра-післязавтра американський президент з цього приводу. Не повірить, мабуть. Як ви думаєте? — Курчатов повернувся до Миколи Леонідовича.

— Хотів би я, звичайно, зараз побачити вираз його обличчя,— усміхнувся Духов.

В останній день серпня сорок дев'ятого року американські розвідувальні літаки на великій висоті над районами Тихого океану взяли проби повітря. Попередній його аналіз примусив насторожитися спеціалістів: рівень радіоактивності в ньому був значно вищий від звичайного. Що це? Наслідки вибуху радянської атомної бомби? В радіохімічній лабораторії служби далекого виявлення атомних вибухів, спеціально створеній в США рік тому, проби зараженого повітря уважно вивчили. Сумнівів не залишалося ніяких: у Радянському Союзі випробували атомну бомбу, оскільки знайдено осколки ядер плутонію.

Та вірити цьому в США спочатку не хотіли. Негайно створили спеціальні групи вчених, до яких ввели і «батька» американської атомної бомби Роберта Оппенгеймера. В район Аляски вилетіло два літаки — там у нових пробах повітря знову виявилися продукти поділу ядерної вибухівки. Висновок комісії був категоричний: Радянський Союз випробував атомну бомбу. Американські вчені назвали навіть її потужність — двадцять тисяч тонн тротилу.

Майже місяць у Білому домі панувала атмосфера розгубленості. Генерал Леслі Гровс, той самий, який керував створенням американської атомної бомби, вмовляв президента нізащо не інформувати народ про досягнення Москви, аби не посіяти паніки серед населення. Військові політики США не могли зрозуміти одного: як у Радянському Союзі з'явилися свої блискучі вчені й конструктори, які змогли самостійно розв'язати всі проблеми, пов'язані із створенням атомної бомби. Дивуватися можна було з усього, а найбільше, що виконали вони це надзвичайно складне завдання за короткий строк у важкий післявоєнний період розрухи.

За вклад у створення атомної зброї Указом Президії Верховної Ради СРСР інженера-конструктора Духова було нагороджено другою золотою медаллю «Серп і Молот» і присвоєно звання лауреата Державної премії СРСР першого ступеня. В офіційних документах того часу писалося: «За виконання спеціального завдання уряду».

Додому Микола Леонідович повернувся щасливий. Двері йому відчинила Зоя і одразу повисла на шиї батька. Прийнявши подарунки й, вибачливо усміхнувшись матері, одразу потягла його в свою кімнату.

— У мене не виходить задача з фізики...

Микола Леонідович перезирнувся з дружиною: сьогодні з колегами виконали завдання державної ваги, а тепер доведеться розповідати доньці про центр ваги...

Попросив доньку принести порожні пляшки, склав їх у валізу і став пояснювати закон фізики. Почепив валізу на палицю, один кінець її поклав на плече доньки, другий тримав у руці. Пересуваючи валізу з пляшками по

довжині палиці, розповідав, які сили в даній точці, як зміщується центр ваги.

Марія Олександрівна хвилин десять спостерігала за незвичайним навчанням, а потім сказала:

— Годі вам, бачу, Зоя все зрозуміла. Ходімте вечеряти.

За столом Микола Леонідович розпитував про сімейні новини, жартував, сміявся. І лише тоді, коли донька пішла спати, посерйознішав.

— Микольцю, а як у тебе справи? — обережно запитала Марія Олександрівна.

Микола Леонідович стомлено всміхнувся і мовив тихо, але в його тоні бриніли гордість і радість:

— Ми своє завдання виконали!

— Нарешті ти відпочинеш, а то тільки робота, робота! — зраділа Марія Олександрівна. — Повези до себе на батьківщину — забудь хоча б на місяць формули й креслення. Тобі розрядка потрібна, любий.

Микола Леонідович слухав дружину, не перебиваючи. Вона вперше звернулась до нього з таким проханням. Раніше мовчки зітхала, коли він, приїхавши на день-два додому, знову збирався в дорогу. Скільки пережила вона за цей час, скільки переболіла за нього, передумала! І ось знову незабаром треба йому в дорогу...

І знову вона думатиме: як там? Як працюється головному конструкторові? Навіть про те, що він уже двічі Герой, дізнається від інших, пізніше.

Микола Леонідович слухав дружину, і його гризло сумління: вона гадала, що цим закінчується робота там, де зараз він украй потрібний, як, зрештою, й науковий керівник, як усі інші товариші. Їх чекає ще напруженіша робота. Може, не на рік і не на два. І щоб швидко її завершити, уже завтра треба продовжувати розпочату справу. Так велить священний обов'язок перед Вітчизною.

Звичайно, якби розповісти дружині, що їм, учасникам випробувань, Курчатов поставив нове завдання, — швидше зрозуміла б, та не має права на це.

Микола Леонідович сів поруч з дружиною, взяв її руки в свої і сказав лагідно, але твердо:

— Розумієш, Маріє, виконавши цю роботу, ми вже не можемо зупинитися на досягнутому, повинні просуватися вперед. Цього вимагають закони розвитку науки, тільки в такому напрямку працює людська думка, тим більше творчий пошук. Потім ми візьмемо довготривалу відпустку й об'їдемо всю країну. І неодмінно завітаємо на Полтавщину.

Траплялося, що на кілька днів головний конструктор повертався додому. Тоді обов'язково приносив з собою квитки в театр, щоб сім'я могла подивитися нову виставу.

Марія Олександрівна Духова пригадує: «Здавалося, Микола Леонідович уважно слухає музику й дивиться балет. Але це було лише кілька хвилин. Потім він дивився на сцену, та я відчувала, що в цю мить він зовсім в іншому світі, повністю переключився на розрахунки.

Тоді я обережно торкалася його руки і шепотіла:

— Ходімо додому, любий.

Вдома або ще й у машині він брав ручку і просто на театральних програмках щось похапцем записував. Працював так швидко, наче боявся, що не встигне записати думки. Засиджувався до пізньої ночі.

Коли закінчував, був даже радий. Сміючись, казав мені:

— Так добре, що ми залишили сьогодні театр!

Це повторювалося часто...»

Настав той день, коли колектив, де Микола Леонідович був головним конструктором і заступником наукового керівника, успішно виконав нове завдання уряду: завдяки самовідданій праці вчених, конструкторів, виробничих колективів було нагромаджено такий запас атомної зброї, який був достатнім для захисту Батьківщини від посягань агресорів.

За заслуги в її створенні М. Л. Духов разом з І. В. Курчатовим, Ю. Б. Харитоном, А. А. Бочваром і К. І. Щолкіним був відзначений у грудні 1951 року Державною премією СРСР першого ступеня.

З Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 січня 1954 року: «За виняткові заслуги при виконанні спеціального завдання Уряду нагородити Духова Миколу Леонідовича третьою золотою медаллю «Серп і Молот».

Такої високої честі тоді вперше були удостоєні кілька чоловік, котрі спільно з І. В. Курчатовим зробили видатний внесок у розвиток цієї галузі науки: Борис Львович Ванников, Юлій Борисович Харитон, Кирило Іванович Щолкін.

Тепер уже можна було відпочити, зміцнити підірване напруженою працею протягом багатьох років здоров'я, полишити на якийсь час службові справи. Микола Леонідович з дружиною поїхали на Чорноморське узбережжя Кавказу. Непомітно промайнув час відпустки, і треба було повертатися на роботу. На превеликий подив дружини, Микола Леонідович купив квитки не на московський поїзд, а на пароплав до Одеси.

— Покажу тобі Україну — це мій сюрприз! У Києві побудемо кілька днів, а тоді на Веприк! — радо потирав руки Духов.

До Києва поїзд прибув уранці. Як тільки почало світати, Микола Леонідович вийшов у тамбур і весь час дивився через відчинене вікно на довколишні краєвиди. На полях уже почалися жнива. Згадав, як колись і він косив пшеницю, перевозив снопи з поля, молотив. «Вирвуся у рідне село — обов'язково спробую пожнивувати», — зігрів себе надією.

У столиці України гуляли придніпровськими парками, роздивлялися пам'ятки архітектури, заходили в музеї.

Марія Олександрівна була зачарована баченим, і це втішало Миколу Леонідовича.

— А ось приїдемо в Веприк, побачиш наші біленькі хати, вишневі садочки! — планував він на наступні дні.

Уже коли взяли квитки до Гадяча, вирішили подзвонити додому. Як тільки дали квартирний телефон, почули в трубці схвильований голос дочки:

— Негайно приїздіть, а то на роботі стурбовані вашою відсутністю, й ніхто не знає, де вас розшукувати. І телеграми лежать. З Академії наук, з міністерства, і ще ось одна...

— Ех, шкода, — зітхнув Духов. — Не доведеться побачити моє село... Краще б ми не дзвонили...

За кілька кварталів до свого будинку Микола Леонідович відпустив машину. Захотілося пройтися пішки, поміркувати на самоті. Завернув на малолюдну стежину, що петляла між сніговими наметами віддалік від гомінкого тротуару, й не поспішаючи ступав, вслухаючись, як рипів під ногами в надвечірньому морозі сніг.

Пригадалася недавня розмова з академіком Іваном Івановичем Артоболевським, великим спеціалістом у галузі машинобудування. Неспроста він цікавився тоді питаннями науково-технічного прогресу в сільськогосподарському машинобудуванні: роботу, до якої його залучали в сорок восьмому, виконано. Зроблено навіть більше, адже армія одержала не лише атомну зброю, а й водневу бомбу. Може, тепер йому доведеться повертатися знову до мирної праці, як і в сорок п'ятому?

Та Ігор Васильович ділився з ним своїми планами: він займеться реакторами на повільних нейтронах, щоб поставити на службу людям ланцюгову реакцію урану, яка відкриває перед народним господарством неосяжні перспективи.

Оволодіння силою ядерної енергії — ось мета його життя! В цьому напрямку піде мирна атомна техніка — велетенські океанські пароплави, найпотужніші електростанції, нові прилади для медиків...

Харитон продовжуватиме теоретичні дослідження, Щолкін — роботу по детонаціях газів. А він, конструктор, інженер?

Але й перед машинобудівниками завдань було чимало. Галузь, яка забезпечувала сільське господарство технікою й машинами, неприпустимо відставала. На полях колгоспів і радгоспів ще користувалися застарілою технікою: підприємства, які їх виробляли, досі не перейшли на нові конструкції. Так, на володимирському заводі досі випускають «Універсал» за моделлю тридцятирічної давності. Машина з'їдає дороге пальне — гас, хоч у країні нагромаджено чималий досвід конструювання економічніших двигунів — дизельних. «Універсал» застарів і за іншими технічними показниками: металічні колеса не забезпечують високих швидкостей, на низький коефіцієнт корисної дії машини негативно впливає і тришвидкісна коробка передач, трактор непридатний для багатьох прогресивних способів обробітку бавовникових, картопляних, овочевих і соняшникових плантацій.

Коли Духов спробував у розмові відгукнутися добрим словом про нові гусеничні трактори, Артоболевський заперечив:

— Про що ви говорите: ось випускаємо кілька років ДТ-54 — за його допомогою можна піднімати мілкий зяб; а от глибокий — не тягне дизель. Як бути, коли сучасна агротехніка головним чином рекомендує глибоку оранку? Перші ж серйозні випробування виявили ще й суттєву ваду конструкції: шасі ширше за плуги — трактор працює з перекосом...

«Відстав, відстав я від життя», — з прикрістю подумав Микола Леонідович.

Із розмови з Артоболевським Микола Леонідович зрозумів: багато роботи чекає на тих, хто прийде в сільгоспмашинобудування. Та йому поки що не випадає цим займатися. Знову викликали у Кремль і знову, так як і в сорок восьмому, мова зайшла про складну міжнародну обстановку, про необхідність створювати нову сучасну оборонну техніку. Важливі й відповідальні завдання покладаються на конструкторів: конче потрібно не лише в короткий строк забезпечити Збройні Сили певною кількістю нової зброї, а й мати сучасні засоби доставки її в задану ціль.

Сказано було прямо: ЦК вважає, що він упорається з тими завданнями, які ставилися партією перед спеціально створеним КБ, у якому він науковий керівник і головний конструктор.

Вкотре в своєму житті конструктор Духов вийшов із Спаських воріт Кремля на Красну площу і зупинився біля Мавзолею Володимира Ілліча Леніна. Кілька хвилин постояв схвильований, запитуючи себе, чи готовий виконати нове важливе завдання.

Микола Леонідович підійшов до під'їзду свого будинку і вже простягнув руку, аби відчинити двері, коли завагався. «Зайду, мабуть, у магазин», — вирішив і повернув за ріг будинку.

Коли зупинився біля прилавка, розглядаючи скляні вироби, розмірковував недовго.

— Давайте цілу коробку, — попросив.

Продавець, уже літня жінка, здивовано подивилася на покупця генерала і, перев'язавши коробку шпагатом, передала йому в руки.

На місто опустилися фіолетові сутінки — вони наче просочувались з-поміж важких хмар, розмиваючи чіткі обриси будинків, вулиць, скверів. Лише вуличні ліхтарі відбивалися відчайдушно від темноти, розриваючи її тенета навскісними променями, та все було даремно: надходила ніч.

Боявся, аби не спіткнутися на слизькому хіднику і не впустити дарунок для дружини. «Нарешті», — з полегшенням зітхнув, коли підійшов до дверей своєї квартири.

Марія Олександрівна здивувалася ранній появі чоловіка, тим більше покупці. «Мабуть, три фотоапарати або три приймачі», — подумала, бо Микола Леонідович мав звичку брати завжди по троє речей: одну для себе, другу — для подарунка родичам чи знайомим, а третю — щоб розібрати і роздивитися на механізм.

Микола Леонідович, хитрувато примруживши очі, відірвав нарешті від генеральської шинелі придбану покупку й подав дружині:

— Це спеціально для тебе. Тільки будь обережна, не розбий.

Марія Олександрівна взяла коробку й поцікавилася в чоловіка:

— А що тут?

— Звичайні склянки. Я чув, як ти тиждень тому бідкалася, що вже всі перебилися.

— Ой, Микольцю, який же ти молодець! А я все ніяк не могла вибратися до магазину.

Поки дружина клопоталася на кухні, він зайшов до свого кабінету, відчинив дверці шафи, почав перебирати книжки. Твори Шевченка й Гоголя стоять на видному місці. Взяв «Кобзар», почав поволі гортати. Скільки разів перечитував Шевченкові вірші, поеми: ось де невичерпна скарбниця народної мудрості й пісенності!

Сів за рояль, почав награвати улюблені мелодії, які не забув ще з молодих літ.

Коли дружина покликала вечеряти, озирнувся до неї, хитрувато підморгнувши, заграв «Щедрика», а вже тоді причинив кришку рояля.

І знову, як у 1948 році, довелося братися за нову роботу.

І знову зустрічі з новим колективом, який, до речі, ще не знав, які проблеми розв'язуватиме, що створюватиме.

Один із співробітників пригадує такий випадок: «У 1954 році, через кілька днів після призначення Духова керівником нашої організації, він попросив мене показати конструкторські відділи. Я вважав, що почати слід з основного конструкторського, та він хотів подивитися передусім загальнотехнічний (стандартизація, нормалізація, контроль креслень тощо). Чесно кажучи, всі ми, хоча й розуміли важливість цього відділу, вважали його допоміжним. Тому я й запитав Духова, чому саме з цього відділу він бажає ознайомитися із КБ. Микола Леонідович відповів, що, на його думку, крім конкретних конструкторських розробок, має значення й загальна конструкторська політика й дисципліна».

Якщо в розробці окремих вузлів якийсь, хоч і дуже невеликий досвід був, то створення нових виробів почалося, як кажуть, з нуля. Подібних у нашій країні ще не було. Їх належало створити, і не просто створити, а на високому науково-технічному рівні. Ось тут і виявився повною мірою талант Миколи Леонідовича, його величезний життєвий досвід, інженерна інтуїція, властивість не лише захопити колектив на розв'язання складних завдань, а й змусити повірити в свої сили.

Духов, як завжди, часто відвідував конструкторські і дослідні підрозділи, цехи, особливо складальний. Уважно вислуховував думки не тільки начальників, а й безпосередніх виконавців, вникав в усі подробиці — чи то схемне або конструкторське питання, лабораторне відпрацювання чи виготовлення окремих деталей.

Конструкторське бюро працювало злагоджено й ритмічно. Були створені й передані в серійне виробництво перші в нашій країні вироби для нових складних систем, запускалися вузли й блоки з поліпшеними технічними й експлуатаційними характеристиками, виготовлялися нові, оригінальні прилади.

Створена в КБ науково-технічна рада, яку очолював М. Л. Духов, розглядала питання технічної політики підприємства, поліпшення системи розробки виробів, створення наукового заділу і перспективних планів роботи КБ, вдосконалення його структури, розвиток матеріальної бази й оснащення найновішим обладнанням і приладами.

Конструкторське бюро ставало однією з провідних організацій галузі, здобуваючи високий авторитет у замовника, споріднених підприємств.

У ті роки обсяг роботи зростав надзвичайно бурхливо в усіх напрямках, швидко збільшувалася кількість тем. Колективу КБ, на той час ще відносно нечисельному, але вже з чималим досвідом, доводилося справлятися з великим обсягом завдань.

Багато зусиль докладав Микола Леонідович до координації розробок між КБ і науково-дослідними інститутами галузі, підвищення їх щодо технічного рівня, уніфікації й стандартизації...

Досягнення радянської науки й техніки в ті роки справді вражали. 4 жовтня 1957 року світ був приголомшений: у Радянському Союзі на орбіту навколо Землі виведено штучний супутник. До розчарувань американців з приводу невдалих запусків власних супутників додалося й глибоке потрясіння, викликане створенням у СРСР міжконтинентальних балістичних ракет, які могли менш як за півгодини доставити найгрізнішу боєголовку на відстань понад десять тисяч кілометрів.

Закономірною була гордість Миколи Леонідовича Духова, його колективу за причетність до створення найсучаснішої зброї, якою було покладено край заокеанському бажанню диктувати свою політику.

Були в Духова й розробки мирного характеру. Зокрема, окремі прилади для установки «Огра», на якій радянські фізики вивчають термоядерні процеси. За свідченням експериментаторів, і донині зберігається актуальність «Паміру», виготовленого під керівництвом Миколи Леонідовича для вивчення елементарних частинок — надійно й чітко дає вона цінний науковий матеріал ось уже понад двадцять років.

За видатні досягнення в галузі приладобудування Миколі Леонідовичу Духову в 1960 році було присуджено Ленінську премію.

«Найкращі згадки залишилися в серцях тих, кому пощастило працювати з Духовим.

Душевна простота, висока культура спілкування з людьми здобули Миколі Леонідовичу повагу всього колективу. В ньому поєднувалися талант, працьовитість, ерудиція, організаторські здібності. Властивий йому м'який гумор і широка доброзичливість сприяли створенню творчої атмосфери в колективі. Про таку людину, як Духов, можна розповідати дуже багато. Можна говорити про те, що він був організатором нашого трудового колективу, про його товариськість і нетерпимість до недоробок, вимогливість і батьківську турботу про кожного, сміливість у прийнятті технічних рішень. Але найчудовішою рисою Миколи Леонідовича, яка особливо вирізняла його, було вміння створити навколо себе атмосферу радості праці».

«...Він був нещадний до тих, хто не виконував його доручень, затягував або не доводив роботу до кінця. Тоді міг вичитати винуватцю, інколи досить міцно і виразно, та ніколи його рознос не мав характеру образи, не зачіпав особистості і сприймався як належне. Його тепле, доброзичливе звертання «старина» завжди сприймалося як знак особливої прихильності. У Миколи Леонідовича був гострий розум, він любив гумор, жарти і цінував ці якості в співрозмовника».

«Микола Леонідович за всіх обставин підкреслював, що його спеціальність механік, і справді це було так. Але всі, хто працював з ним, дивувалися його широкому кругозору. Він цікавився і вивчав найновіші досягнення науки в усіх галузях людських знань. У мене, як, мабуть, і в багатьох інших його найближчих помічників, зберігається книжка «Наука і людство», 1962 р., з дарчим підписом: «Від

усієї душі дарую річ недорогу, але вона є моєю слабкістю і тому для мене цінністю». Звичайно, це була не слабкість його, а сила...»

«Щовечора М. Л. Духов обходив конструкторські кімнати. Підійде до кульмана, подивиться, поговорить про зроблене за день і поведе обов'язково розмову на яку-небудь сторонню тему, причому щоразу на новий сюжет. Тепер я розумію його: він хотів, щоб ми не замикалися на одній техніці, а розширювали культурний і загальний діапазон своїх знань. Треба віддати належне Миколі Леонідовичу, що робилося це тонко, ненав'язливо... Рідкісною рисою Миколи Леонідовича було вміння знайти час для спілкування із співробітниками в позаробочій обстановці. Він запросто у рідкі вихідні дні зайде на квартиру, вип'є склянку чаю, задушевно побесідує».

«Духов мав дивовижну властивість — у будь-якому питанні, в будь-якому технічному завданні вирізняти головне, основний напрямок вирішення. У той же час він приділяв якомога більшу увагу «дрібницям», оскільки вважав, що найкраще рішення може бути зіпсоване недоречними помилками й описками. Надійність і якість, високі експлуатаційні характеристики — ось основні вимоги, які він висував при розробці виробів. Працювати під його керівництвом було легко, хоча й він часом міг досить міцно вичитати. Та він вичитував завжди за діло, а тому ніхто не ображався. Та й сам він швидко відходив, ставав знову таким же рівним і спокійним».

«Це була людина справи. Його слова, сказані де б це не було, ніколи не розходилися з ділом. У будь-яких питаннях він залишався точним і акуратним сам і добивався цих якостей й від підлеглих... Микола Леонідович не терпів найменшої неточності й брехні».

«Як керівник великого колективу наукових працівників і конструкторів, Микола Леонідович відзначався великими організаторськими здібностями, інтуїцією, справедливістю, вмінням знаходити спільну мову з людьми різних рангів, почуттям гумору. Перераховані якості допомагали йому добре розбиратися в людях. Характерним для Миколи Леонідовича як керівника великого масштабу є поєднання довір'я до підлеглих спеціалістів з прагненням переконуватися на власні очі в одержанні результатів у принципово важливих питаннях».

«Його особливість — ухвалювати тільки всебічно і глибоко проаналізовані рішення, йому були чужі вольові розпорядження. Він виявляв велику повагу до людей, їхніх думок, навіть якщо вони і не збігалися з його власними».

«Життя Миколи Леонідовича — приклад бурхливої діяльності, напруженої до межі людських можливостей, коли творче горіння вступає в суперечність з можливостями людського організму. Микола Леонідович пішов від нас у період свого творчого розквіту».

«М. Л. Духов належить до числа видатних людей науки і техніки, чия діяльність увінчала перемогами радянську науку і вславила нашу Батьківщину. Своєю безмежною відданістю, винятковою працездатністю, партійною принциповістю, скромністю й чуйним ставленням до людей Микола Леонідович здобув собі заслужену любов і повагу всіх, з ким працював. Він виховав великий творчий колектив учених, інженерів, конструкторів, робітників... Микола Леонідович мав дивовижний талант запалити, надихнути людей на розв'язання надзвичайно складних завдань, викликати довір'я, створити творчу обстановку, мав глибоку віру в колектив, вірив у можливість спільними зусиллями подолати найважчі перешкоди. Він володів рідкісним мистецтвом створювати конструкції, що характеризувалися гармонією, красою, досконалістю».

Це лише невелика частка вдячних слів і чуттів його побратимів по праці, мріях і злетах. Аби надати можливість усім висловитися, потрібні були б томи і томи...

С. Одайник. На Карадазі

ПУСТІТЬ АНТЕЯ У КОЛГОСП

ФРОНТ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОГРАМИ

П'ять років тому сидів я у кооперативній київській квартирі на п'ятому поверсі й химерив переїздом до села. Перший проект був пов'язаний — і не лише на папері — з Осівцем, моєю батьківщиною. Другий — уже й ділянку облюбовано — із Соболівкою. Третій — з Погребами. Були й інші варіанти. Тоді здавалося, що довкола по селах усі кози в золоті, лиш приїжджай, ставай пасти, працюй, доглядай — і золотого руна стачить для всіх. Та несподівані проблеми й ускладнення з'явилися уже з перших практичних кроків при переїзді з міста в село. Про деякі з них я розповів у статті «Чи легко стати Антеєм» («Вітчизна», 1985, № 7).

Минуло ще два роки. Я зміг уже підвести очі від будівництва власної хати і трохи роззирнутися довкола. Зблизька кози виявилися трохи іншої масті. І продукувати «золоте руно», тобто всю сільськогосподарську продукцію, нині мені здається справою уже непростою. Проблеми, формалістичні ускладнення, дефіцити чатують на селянина на кожному кроці, заважають нормально жити і працювати. Про деякі проблеми, які я побачив, мені й хотілося сказати. Не знаю, чи можна із сказаного в статті робити широкі узагальнення, бо ж говорю я тут переважно про те, що спостерігав зблизька, і спостерігав не вибірково, не дошукуючись типового чи суттєвого, а брав, так би мовити, те, що лежало під руками.

Село, як і суспільство в цілому, нині стало на шлях перебудови. Будувати — річ непроста. Перебудовувати — набагато складніше. І щоб майбутня споруда була міцна й затишна, треба, крім усього, уважно й без упереджень обдивитися підвалини й стіни, що підлягають перебудові та реставрації, тобто оглянути те, що було і є нині. З такою думкою я й починав свою роботу.

Покоління, якому нині за сорок, добре пам'ятає, якою ціною діставались колись довідки, які давали можливість чкурнути подалі від села і колгоспу. Сьогодні є немало таких господарств, знайомство з якими починається з оголошення: «Правління колгоспу заяв про прийом на роботу не розглядає». Для переконливості такі таблички іноді відливаються з металу або викарбовуються на камені і закріплюються при в'їзді в село.

Там, де я нині живу, не колгосп, а радгосп, при вході в його контору поки що немає відлитої в бронзі перестороги. Але йдеться до того. В кожному разі, влаштуватися на роботу зовсім не просто. Господарство міцне, впевнено тримається у верхніх рядках усіх районних і обласних зведень. Заробітки високі, надійні, житлово-побутові умови такі, про які робітникам столичних підприємств хіба що насниться.

Кожен, хто влаштовується на роботу в радгосп, має співбесіду з його директором. Розмова зводиться приблизно до того: «Не кваптеся. Ви нас не знаєте, ми вас не знаємо — тож нічого вам і не обіцяємо. Знайомтеся з виробництвом, починайте працювати. Поживемо, приглянемось одне до одного, а вже потім будемо говорити далі. Ось так...» Говорить Олександр Михайлович Чижик повагом, кожне слово виважує, а потім, щоб комусь не здумалось щось там переставити чи змінити, ще й робить притиск подовженням складу слів, як у старогрецькій: «Ви на-ас не зна-аєте, ми ва-с не зна-аємо...»

За цими словами, які нібито мало до чого зобов'язують, насправді стоїть багатолітній досвід одного з найшановніших керманичів сільського господарства. У цих словах і певна невизначеність, необов'язковість, неконкретність. А мені хотілося б, щоб договір був чіткіший, матеріалізованіший. Адже мої особисті інтереси: платня, забезпечення через соціальні фонди після переходу на госпрозрахунок, залежатимуть від загальних справ у радгоспі, а тому й хочеться знати, якою мірою тверді й надійні його основи. Радгосп має 3,5 мільйона прибутків. Звідки беруться вони? Це не просто цікавість, а природний інтерес, спроба від самого початку визначити, як же робітникові так повестися, щоб прибутків було більше.

Перехід на госпрозрахунок потребує від кожного учасника виробничого процесу доброго знання основ господарювання. Ще мудрий Сковорода вчив: «Наденьте очки, да расход против приходу скиньте на счеты». Про основні складові «приходу и расходу» мені й хотілося знати від самого початку, і тому я спитав директора:

— Звідки в радгоспі прибутки і чому вважаються прибутками? — Запитання прозвучало незвично, а з огляду на субординацію, може, й недоречно чи простакувато. На тому розмова й закінчилася.

Але запитання: «Звідки в радгоспі прибутки і чому вважаються прибутками?» — в своїй суті не таке вже й наївно-дилетантське. І я вирішив не відступатись, а таки дошнипитися, як воно й до чого в радгоспному житті-бутті. Тим паче що й мене особисто це непокоїть віддавна. І ось у якому розумінні. У розмірковуваннях про те, чому в нас не вистачає багатьох потрібних продуктів, у наріканні на їхню якість часто-густо в пресі подибується таке ось пояснення: мовляв, продуктів малувато через те, що їх виробництво збиткове з огляду на низькі закупівельні ціни, тримається на дотаціях. Тобто за кожну випиту мною склянку молока, за кожен бутерброд, навіть за кожен запалений сірник за мене хтось доплачує! Я, звичайний собі чоловік, спроможний подбати про себе і свою сім'ю сам, а просити мені просто неприємно. Врешті, не лише я вживаю хліб і молоко, а відтак кожен їсть ніби незароблене, в усякому разі не сповна оплачене. А хто ж тоді доплачує за всіх і кому? Держава... А держава ж, відомо,— це ми, трудящі. Тобто ми доплачуємо нам за нас. Виходить щось неясне, розпливчасте, плутане.

Перебудова, перехід на госпрозрахунок, безперечно, покладе край усьому приблизному, неясному в системі господарювання. Зараз тільки на дотації для закупівлі м'яса держава витрачає 56,8 мільярда карбованців щороку. На ці гроші поки що можуть існувати колгоспи й радгоспи, не надто утруднюючи себе скиданням «расходу против приходу». Але довго так тривати не може. Тож мені, йдучи на роботу в радгосп, хочеться бути певним, що його прибутки не з щедрих дотацій.

Колись був споживачем, і доплачували за мене. Тепер я вироблятиму м'ясо і молоко, і доплачуватимуть уже мені. Чи багато? Тож цікаво, як я почуватимусь, коли існуватиму ніби в двох іпостасях: в робочий час продукуватиму м'ясо і молоко, а потім для себе купуватиму те саме м'ясо і молоко. І чи не можна б так повести бухгалтерію, щоб ото без викрутасів, щоб самому собі за себе ж таки не доплачувати.

Головна контора радгоспу імені Кірова міститься в Броварах. Найвіддаленіша ферма господарства — за 22 кілометри в селі Троєщина, тобто в тому самому селі, на околиці якого притулився сучасний столичний житловий масив, що запозичив від села не лише трохи території, а й назву. Від шістнадцятиповерхових житлових будинків до троєщинської ферми кілька разів києм кинути. Отже, господарство не просто приміське: житлові та промислові масиви двох міст — Києва і Броварів — відривають від радгоспних угідь шматок за шматком. Чи надто це дошкуляє радгоспу? Може, й ні. Наприклад, ТЕЦ-6 замість старих, зруйнованих ферм, територію яких вони забирають під свої виробничі площі, збудувала для радгоспу щонайсучасніший молочнотоварний комплекс, на який ви обов'язково звернете увагу, коли їхатимете з Троєщини на Пухівку чи Літки. Самотужки на такий комплекс радгосп навряд чи спромігся б.

Близькість до міста створює свою специфіку, вигоди й незручності, і категорично твердити, чи виграє сільськогосподарський комплекс від сусідства з мегаполісом, чи програє, не можна.

Успіх справи, певна річ, залежить не тільки від умов, а й від уміння працювати. В радгоспі імені Кірова працювати і використовувати з вигодою для себе близькість до міста, здається, вміють.

Приміська зона має велику притягальну силу. Прописатися тут, купити хату чи «вибити» ділянку під забудову пов'язано з великими труднощами, адміністративними обмеженнями: бажаючих оселитися ніби пересівають через густе сито. Проблема обезлюднення сіл, яка так дошкуляє в інших місцях, тут не загрожує. Ясна річ, люди пориваються сюди не з ентузіазму, не з пориву підставити плече там, де важко, а з того простого міркування, що під боком у столиці жити куди затишніше, аніж на всіх вітрах Середнього Уралу чи причорноморських степів. Якщо керуючий главком з Тюмені щасливий з того, що пройшов «за конкурсом» на рядового радгоспного електрика, то навряд чи хтось повірить, що він залишив свій главк тільки тому, що тут без нього не впоралися б із заміною лампочок та запобіжників.

ДЕ ЖИТИ СЕЛЯНИНОВІ?

Проблемою з проблем для кожної людини скрізь і завжди є проблема житла. Гріх було б нарікати, що ця проблема в Погребах чи загалом у радгоспі імені Кірова дошкуляє більше, аніж у Києві чи в іншому якомусь місті. Житловий фонд села становить 29678 квадратних метрів, тобто в середньому на жителя припадає близько 15 метрів, що вже здається цілком достатнім. Отже, житлову проблему можна вважати вирішеною? Аж ніяк. Зростають діти, створюються нові сім'ї, прибувають молоді й не зовсім молоді спеціалісти, яким треба житло, і то негайно. Питання вирішується кількома способами: через індивідуальне будівництво, надання комунальної квартири чи окремого будиночка на пільгових умовах, кооперативне будівництво, напівкооперативне будівництво... можна б згадати ще з десяток тонів і півтонів. Одне слово, тут відкрите широке поле для діяльності і... самодіяльності. І кому самотужки будувати хату, а кому вона ніби з неба впаде, не вгадати.

Житло можна розглядати як найдорожчий і найважливіший продукт споживання. Тут доречним було б згадати про основний принцип соціалізму — кожному по праці, відповідно до її кількості та якості. Видається логічним розглядати надання житла як одну із форм оплати за працю, а з огляду на винятково великі розміри цього виду оплати, його просто треба чітко і ясно відображати у відомостях по оплаті, а відтак і урівноважувати іншими формами винагороди за працю. Громадський житловий фонд створюється за рахунок спільної колективної праці, а розподіляється поки що далеко не порівну, і цей розподіл навіть

теоретично мало залежить від трудового внеску квартиронаймача. В житті, і, звичайно, не тільки в радгоспі імені Кірова, ця залежність заледве простежується.

22 грудня минулого року Центральне телебачення передало репортаж з котеджу, одержаного від радгоспу подружжям: чоловік — автокранівник, дружина — вихователька дитсадка. Радгосп у Краснодарському краї, але не в цьому річ: так нині робиться повсюдно. Вартість цього особняка, як сказали по телебаченню, 50 тисяч карбованців. Довільність і умовність таких обчислень загальновідома. Але приймемо це за даність. Сказано також, що автокранівник оплачує лише сім відсотків вартості того подарованого йому будинку. Я не сумніваюся в жодному кадрі, в жодному слові того репортажу — там усе абсолютно правдиво. Але в мене виникли сумніви, з якими я хотів би поділитися з читачем. По-перше, хто ж оплачує решту — 93 відсотки? Радгосп? Звідки ж радгосп бере тих 93 відсотки? Не з директорської ж ставки. Отже, ті відсотки оплачуються за рахунок усіх інших працівників радгоспу, та з отих мільярдних дотацій. По-друге, принцип справедливості вимагає, щоб такі ж будинки на таких же умовах були надані й іншим працівникам радгоспу. По-третє, як же радгосп зможе доплатити за всіх 93 проценти від вартості будинків? Для такої акції йому довелося б витрати всі без винятку прибутки на сто років наперед. З економічного погляду це повна нісенітниця, абсурд. Лишається припустити тільки те, що є насправді: такі презенти робляться не всім, а вибраним. Такі «подарунки» уже від задуму приховують у собі обман. Хіба ж можна визнати справедливим, що один робітник до зарплати одержує несподіваний «доварок», який дорівнює найбільшій Нобелівській чи десяти Державним преміям, а той, хто працює поруч, за таку ж роботу одержує лише зарплату. А щоб якось стягнутись на власну хату, після роботи і в свята віддається «нетрудовим доходам»: щось вирощує для ринку чи шукає шабашку та, похнюпивши голову, вислуховує мораль від вихователька дитсадка про те, як треба жити на чесну зарплату і не бруднити пальчики біля бур'яну, поросят та «нетрудових» базарних карбованців.

Приріст реальних прибутків на душу населення в наступні п'ятнадцять років намічено довести до п'яти відсотків щороку. Це немала цифра. Ці проценти створюються напруженою працею всього суспільства, тож кожній окремій сім'ї, кожній окремій людині цікаво знати, в чому саме ці проценти конкретизуються саме для неї. Якщо винагороду в оті п'ятдесят тисяч карбованців розкинути на п'ятнадцять років, то вийде, що автокранівник з вихователькою одержуватимуть додаткової оплати по три тисячі на рік, і в них вийде не п'ять відсотків приросту реальних прибутків, а десь 155. Але не поспішаймо з переможними рапортами про надцятикратне перевиконання програми, згадаймо про інших тридцять сімей, на яких в середньому припаде умовних п'ять процентів, але черга яких на реальні проценти знову відсунеться принаймні на 15 років. Я вважаю таку статистику просто несправедливою. Може, хтось гадає, що ця диспропорція в розподілі соціальних фондів урівноважиться іншими формами винагород за працю? Так думати принаймні наївно. Ласі шматочки від громадського пирога мають малодосліджену, але навдивовижу послідовну властивість падати до одних і тих же рук...

Репортери можуть приїхати і в наш радгосп і зняти не менш цікаві кадри. Тут рядовий робітник, скажімо, доярка чи нарколог, також може одержати на звичних пільгових умовах впорядкований двір з усіма надвірними будовами. І дуже швидко, через рік після переїзду з віддаленої області. Це за тієї цікавої обставини, що місцеві дівчата й молодиці, парубки й чоловіки довго ждуть нагоди, щоб влаштуватися операторами машинного доїння. Чому ж це місцевих не беруть на роботу за звичайну платню, а приїжджого в розрахунку на його майбутні трудові звершення відразу преміюють будинком вартістю в кілька найвищих державних премій! Я вірю, що все це робиться з щонайщиріших намірів, з правдивого вболівання про людей і виробництво. Сподіваюся, що слідом за мною повірить і читач. Не вірять чомусь тільки місцеві жителі і посилаються на інші мотиви.

Із тисячі чоловік трудового населення села Погреби на роботі в селі зайнято 430 чоловік, а на виїзді працюють 570. В сусідньому селі Зазим'я картина подібна, лише те село на чверть більше. Демографічна ситуація здається цілком нормальною, близькою до оптимальної. Радгосп давно не потребує нових робочих рук, окрім заміщення природного відходу на пенсію. У зв'язку зі скороченням сільськогосподарських угідь (місто наступає) планується й скорочення робочих місць. Тим паче деякі обставини викликають подив. У радгоспі умови роботи й рівень оплати нині такі принадні, що на кожне місце є кілька охочих, які хоч сьогодні залишать Київ і перейдуть на ферму чи на поле, в контору чи школу. Для чого ж радгоспові витрачатись на широкомасштабне житлове будівництво, коли й так відчувається надмір робочих рук? Може, радгоспний житловий фонд працює як додаткова економічна підойма, наприклад, сприяє закріпленню дефіцитних спеціалістів чи робітників тих ділянок, куди поки що йдуть неохоче, тобто працює як компенсація за інші невигоди? Ні, такого зв'язку не простежується. Мені хотілося хоч у загальних рисах уявити, яку ж віддачу господарству дають витрачені на житлове будівництво кошти, як вони впливають на економіку радгоспу — адже при переході на госпрозрахунок обчислювати доведеться все, тобто всі господарські, кадрові й соціально-побутові рішення прицвяховувати до свого місця цифрами, за допомогою уже не молотка чи кулака, а комп'ютера. Дані про індивідуальний житловий фонд села я одержав на перше прохання: в сільраді абсолютно точно знають, скільки в індивідуальному житловому фонді дворів, скільки в тих дворах корів, поросят і курей, скільки і яких квартир, квадратних метрів, а також хто де працює і т. п. А от взнати щось про житловий фонд радгоспу, про принципи його розподілу й користування виявилося спра-

вою забарною. Скільки з тих, хто живе в радгоспних будинках, працює в радгоспі, а скільки вже розірвали з ним трудові відносини, з'ясувати так і не вдалося. Ніхто нічого не знає і не вважає за потрібне знати. Відомо лише, що плата за будиночки не покриває поточних витрат навіть на їх утримання (доплачує, певна річ, радгосп). Але адміністрацію мало турбує, хто там живе. «Яка різниця, де працюють, адже на наших радянських підприємствах працюють». Зворушливо, чи не так?

Цікавлюсь правовим статусом тих, хто проживає в індивідуальних будиночках, збудованих за радгоспний кошт, зокрема чи мають вони право викупити ті будиночки й перейти таким чином з бідних квартиронаймачів у поважних домовласників? Виявляється, мають, але робити цього не збираються. Навіщо? Поки будиночок належить радгоспові, то радгосп і оплачує витрати на його утримання, опалення, освітлення й ремонт. Та хто ж це з доброго дива викладе з власної кишені десятки тисяч карбованців за те, щоб позбавити себе тих пільг? Може, і з київських квартиронаймачів хтось захоче оплатити вартість квартири? Таких немає. То як же зрозуміти, чому одна частина населення користується задарма тими благами, для здобуття яких інша частина повинна платити й переплачувати? Адже ні щодо кваліфікації, ні щодо оплати між цими категоріями жодної відміни немає. Чому ж тоді одним — «на», а другим — «нема»? Я зовсім не збираюся породити сумнів, буцімто помітив якісь зловживання з боку конкретних осіб. Я просто хочу на конкретних прикладах посіяти сумнів щодо загальних принципів формування житлового фонду на селі та вказати на відсутність чітких, обгрунтованих економічно й соціально принципів його розподілу.

Поки питання з працевлаштуванням на селі для мене особисто не вирішене, мій «жигуль» на останніх подихах розгойдується від Погребів через Зазим'я на Київ і назад. Дорогою підвожу вчительку, що їде також на роботу в Київ, хоч мешкає у власній хаті в Зазим'ї. Раніше працювала в зазимській школі, нині — так сталося — за власним бажанням їздить у Київ. Назад підвожу вже іншу вчительку, хоч тієї ж спеціальності. Ця вже їде з Києва на Зазим'я. Питаю, що змушує її долати такі відстані, може, ностальгія за сільською ідилією? Ні, все значно прозаїчніше. У неї саме тут види одержати міську квартиру серед сільської ідилії. Я вже не питав, чи, одержавши квартиру, вона залишиться в сільській школі, чи повернеться в київську. Випадок зовсім не типовий, але він наводить на роздуми про ось таку, вже цілком типову ситуацію: з Погребів і Зазим'я їздять на роботу в Київ і Бровари близько півтори тисячі чоловік. Багато хто з них розраховує одержати міську квартиру, стоять на черзі, набирають очки і врешті доможуться свого. В той же час радгосп розширює свій житловий фонд, який заселяється переважно приїжджими.

ПОЧІМ НИНІ ХАТКИ ПІД КИЄВОМ

І купівля, і спорудження будинку — акція дуже складна й заплутана. На вартість садиби впливає безліч різних чинників. Головне тут, хоч як дивно, не добротність будинку, а його розташування на місцевості та близькість до великого міста чи дороги до нього. І хочемо ми того чи ні, продається передусім місце, ділянка, а хата вже йде як доповнення, а не навпаки. Закон про заборону торгувати земельними ділянками в житті не спрацьовує практично ніколи. Хата не дублянка, її на собі не понесеш, і вона має ціну тільки там, де споруджена. Це особливо наглядно спостерігалось у Троєщині, коли зносили частину села. Хата ціною 30 тисяч карбованців на знесення продавалася за одну тисячу, а ті, що не годяться й на дрова, але стоять на вигідному місці, продаються по 15—20 тисяч карбованців. Оці 15—20 тисяч карбованців і можна розглядати як чисту ціну за присадибну ділянку.

Нарікати на те, що життя не скорилося цьому закону, можна скільки завгодно, але в реальності це мало що змінить. Земля має велику реальну і цілком конкретну мінову і споживчу вартість, а тому, незважаючи на всі заборони, вона була і зараз є предметом торгу, тільки той торг прибрав потворних форм, а купони на цьому торзі зрізають ті, хто не сіяв і не будував.

Рядовий селянин готової хатки, як правило, не купує, і не тільки тому, що ціни йому не по кишені, а з тієї ж таки причини, що при купівлі хати доводиться платити й за ділянку, а ділянку під забудову він одержує безкоштовно.

За існуючим положенням дозвіл на забудову видається не раніше ніж через три роки після виділення ділянки для городу. Обмеження існує для того, щоб спритні ділки не почали штампувати хати партіями, як кришки для консервування, і тут же продавати та натоптувати лантухи нетрудовими грошима. Я постановив собі перевірити, як у житті діє це обмеження, і таки знайшов у сусідній Пухівці одну сім'ю з п'ятьма дітьми, які приїхали туди з Сумщини через Приморський край і три роки терпляче ждали ласкавого дозволу напинати над собою дах власним горбом. Інші якось не помітили цієї грізної заборони.

Оскільки небезпека перетворити будівництво хат у прибутковий гендель таки існує, а положення про три роки практично не діє, залишилось подивитись, скільки проноз вже скористалося з цього джерела наживи, тобто легенько збудували хати й тут же з великою нетрудовою вигодою продали їх. Про це я спитав у голів сільрад навколишніх сіл. Жодного випадку продажу новозбудованої хати ніхто не пригадав! В житті виходить так, що коли вже чоловік збудував хату, то не відразу біжить з нею на базар, а спочатку присідає трохи перепочити та поміркувати, з чого б то його вточити та підлатати дірки в сімейному бюджеті. Забудовник міцно, хоча б на глибину фундаменту, закріплюється на землі, заводить підсобне господарство, обробляє присадибну ділянку, тобто всіма помислами і способом життя він «вростає» в село.

Про те, як і з чого будується хата, я писав попереднього разу. Залишилась поза увагою лише та сторона питання, яка для всіх важлива й цікава, але про яку ми через незрозумілу сором'язливість чи через сно-

бізм воліємо не говорити вголос. Маю на увазі питання: скільки ж коштує будівництво хати? Це питання непокоїть кожного, хто тільки-но починає думати про дім.

В процесі спорудження свого будинку я вів більш-менш систематичний обрахунок поточних витрат і, природно, цікавився, у що обходиться це іншим. Цікавився, звичайно, не з марної допитливості — прагнув запозичити передусім такі інженерно-конструктивні рішення, які дали б відчутну економію коштів... Але шкода зусиль...

Здешевлення будівництва забудовники шукають — і цілком успішно — на зовсім інших напрямках...

При райфінвідділі є інвентарбюро, в обов'язки якого входить оцінювати вартість будівлі при оформленні актів купівлі-продажу чи спадщини. Справа це доволі делікатна, а то й скандальна, бо безпосередньо зачіпає інтерес гаманця.

Оцінюється щонайрозкішніший будинок, як кажуть, поліпшеного планування, виконання й оздоблення. Дорогі стінові матеріали, кольорова імпортна плитка, мозаїчний паркет — і все це не в розмірах міської квартири, а котеджу. Агент при оцінці користується таблицями й інструкціями, де враховується передусім розмір будівлі, і оцінює будинок в двадцять тисяч карбованців. Господиня вдається в істерику: та це ж здирство, її хата не може стільки коштувати, де б вона взяла такі гроші на будівництво? Та ж вона витратила щонайбільше сім тисяч карбованців! Повіримо господині того дому, вона була цілком щира. Працює вона скромним майстром ремонтно-будівельного управління. До речі, зауважу, що ринкова ціна будинку принаймні вчетверо вища від встановленої агентом... Господиня про те, можливо, й не знає...

«Мені панелі навіть пляшки горілки не обійшлись. Знайомий виконроб перекинув 40 штук, ще й спасибі сказав, бо вони там тільки захаращували територію». Зауважимо, що ціна однієї панелі — 70—80 карбованців. «Цемент мені обійшовся на все будівництво 3 карбованці, правда, в натурі. За трилітрову банку самогону привезли цілий самоскид. Ще й сусідам вистачило того цементу».

«Мені цегли навозили, я й не дивився коли, тільки передавав випить та закусить, коли заїжджали...»

«Та ти скажи, що тобі треба, приготуй могорича, і воно ніби саме в дворі ляже».

Це із щирих оповідей забудовників.

А ось це із реплік їхніх сусідів:

— А де ж йому знати, скільки коштує будівництво? Там він сам цвяха не забив, кілка не затесав. Чи платив він за машини, чи за робочу силу? Матеріали — з радгоспу, машини — з радгоспу, будівельники — з радгоспу. З радгоспу возили й з радгоспу їм платили. У радгоспі добре жить...

Що добре, то добре. Та чи ж усім?

І я думав, чи вдасться інженерам та архітекторам створити проекти, які зацікавлять прийомами економії забудовників більше, аніж оці, згадані. Тепер бачу, що, напевне, ні. І чи можна сформувати такі міліцейсько-контролерські дружини, що змогли б устерегти громадське добро від розтягання? Напевне, що ні. Доцільніше просто скасувати всі форми позаторгового, безготівкового розподілу всіх матеріальних цінностей і послуг. Слід усі оті «виписав», «дістав» раз і назавжди перекреслити червоним олівцем, прирівняти до «вкрав» і поставити на їхньому місці ясне, зрозуміле і контрольоване «купив».

За кошторисом сучасний сільський будинок з надвірними будовами оцінюється в середньому у тридцять тисяч карбованців. Це цифра, так би мовити, офіційна і, здається, близька до реальної.

Чи під силу такі витрати рядовому радгоспникові? Для порівняння я взяв не середню заробітну плату по радгоспу, а рядову сім'ю, де чоловік — тракторист, а дружина — доярка, і обоє сумлінно працюють. З радгоспної каси разом із преміями і надбавками вони одержали за минулий рік 7,5 тисячі карбованців. Крім того, підсобне господарство (два бички на відгодівлі, корова, телиця, пара свиней, валовий збір з городу — не проданий, а залишений для власних потреб) додало ще 3,5 тисячі карбованців. Без сумніву, бюджет в 11 тисяч карбованців щорічно, сказали б, витримує витрати на будівництво, і ця сім'я скоро перейде у власний новий будинок.

Погреби — зона традиційного приміського городництва. Вибір культур для присадибної ділянки тут зумовлюється передусім ринком. Идеться не про якісь там «лишки», а про звичайне товарне виробництво. Що сіяти на городі: картоплю, цибулю, суниці, гвоздики чи хризантеми — господар вирішує тільки відповідно до кон'юнктури ринку, а також власного вміння й можливостей. При дбайливому господарюванні присадибна ділянка дає добрий прибуток, що дає змогу придбати і будинок, і нову модель автомобіля. На жаль, ця сторона господарської діяльності ще мало вивчена, хоч і заслуговує на окрему розмову.

Сумарний заробіток звичайної сім'ї разом із прибутком від присадибної ділянки нині цілком забезпечує повну оплату вартості добротного власного будинку чи кооперативного будівництва. Тож намагання одержати безплатне житло виглядає не інакше, як хитра спроба на громадських колесах в'їхати в індивідуальний рай.

ДЕЩО ПРО СОЦІАЛЬНІ ФОНДИ

У колективному договорі записано цілу копу зобов'язань адміністрації щодо надання різних видів пільг і допомоги своїм робітникам. Серед інших є зобов'язання ділити й дефіцитні будівельні матеріали, допомагати транспортом, забезпечувати житлом, паливом, продуктами харчування, різними товарами, дбати про медичне і культурне обслуговування, про розвиток фізичної культури, допомагати в утриманні підсобного господарства, забезпечувати путівками в санаторії, на курорти, в турпоїздки і т. д.

І все це адміністрація добровільно бере на себе? Вибачайте, то скільки це додаткових штатних одиниць треба тримати для цього в радгоспі? Навіщо обтяжувати партійних працівників, спеціалістів, профспілку не

властивими і не природними для них обов'язками, перетворювати їх на «коробейників»? Врешті, торгувати — то справа відповідних організацій. Кому й коли сяйнула ідея «ділити» дефіцит на підприємствах — невідомо. Але це зовсім не сприяло справедливішому розподілу суспільного продукту, не зробило «дефіцит» доступнішим для рядового покупця, а навпаки, створило ту ненормальну ситуацію, коли дуже суттєва частина товарів не продається й купується, а «ділиться».

Питаю голову сільської Ради, за якими принципами розподіляється, наприклад, цегла?

— Зрозуміло за якими, за нашими, радянськими, як і скрізь.

— А конкретніше, кому ж у першу чергу відпускається цегла?

— Звичайно, інвалідам і учасникам Великої Вітчизняної війни.

— Скільки ж серед забудовників учасників Великої Вітчизняної війни?

— Жодного. Вони вже давно побудувались.

— ???

При радгоспі є кілька ларків, у яких робітникам продають м'ясо, молоко. Але це зовсім не означає, що перший-ліпший робітник зможе купити там продукти, коли хоче. Спочатку він повинен написати заяву, вказати причини і пояснити, для чого йому те м'ясо треба, тоді зібрати потрібні підписи і аж після того вже платити гроші. Оскільки я в радгоспі ще не числюсь, то й користуюся ларком у інший спосіб: дзвоню Петру Івановичу, кажу, що мені треба три чи п'ять кролів. Петро Іванович дзвонить Насті Мефодіївні, вона ще комусь, потім дзвоник іде в зворотний бік, і в обумовлену годину я їду по кролі. Здається, ту дорогу знаю не лише я. Там завжди рояться машини й шофери різних відомств.

Це тільки окремі звичайні приклади реалізації дефіциту. Про шляхи промтоварного дефіциту можна розповісти багато ще цікавішого. Але зараз, здається, час уже думати не про те, поміж ким ділиться той дефіцит — тут уже нічого ні бог, ні чорт не доберe, а про те, щоб цьому рішуче покласти край.

Я спробував уявити себе на місці директора, що бере на свою голову таку халепу, як справедливо поділити всі оті принадні дефіцитні блага, і взявся за голову. Тут час кричати «пробі!» й тікати, щоб уникнути долі Вовка, що ділив поле між Баранами, на що його призвів лукавий Лис Микита.

Думаю, тут доречно пригадати слова з доповіді М. С. Горбачова на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС: «Кожен повинен займатися своїм ділом, сумлінно виконувати свої прямі обов'язки. Не можна досягти суттєвих результатів в жодній сфері діяльності доти, доки партійний працівник буде підмінювати господарника, інженер — кур'єра, вчений — працювати на овочевій базі, ткаля — на фермі».

І потім, як матеріально забезпечити зобов'язання, про які йшлося? Таж доведеться створювати нові потужності зовсім іншого профілю. Але всі ці побоювання легко розвіює досвідчений профспілковий працівник, вказавши на малопомітну умову, що стосується практично до кожного пункту договору. Всі ті зобов'язання виконуються «по можливості», тобто всі оті численні пільги й допомоги, що охоплюють широкий асортимент найпотрібніших товарів і послуг, одержують не всі і не завжди. Кому конкретно, чого і скільки «капне», вирішить та сила, що працює за верстатами з хитрою іноземною назвою «бюро». І вже якось само собою виходить так, що з цього «по можливості» саме їм і тим, хто з ними, потрапляє вже цілком «за потребою». Але ж ідеться не про розподіл якихось добровільних пожертвувань, хоч і там потрібна ясність, йдеться про соціальні фонди, через які трудівник одержує кожен третій карбованець. Але ж у житті виходить так, що із того третього одному припадає 1/33, а іншому — 33/1. Окрім цього третього карбованця, тут розподіляється за цінами, значно меншими від роздрібних, а то й зовсім безплатно, велика кількість товарів і послуг. І тут уже важить не те, хто як працює і скільки заробляє, а хто як зуміє підступити до цього коша. Створилась украй дивна ситуація, коли за сто карбованців зарплати можна жити розкішніше, ніж за триста-чотириста. Ось приклад деяких реальних і конкретних «доварків» до зарплати: безплатне житло з безплатними комунальними послугами, продукти харчування за пільговими (читай символічними) цінами, безплатні путівки в санаторій, навчання дітей за рахунок радгоспу у будь-якому вузі (стипендія до ста карбованців), безплатний фураж. Бюрократ, якого звичайно уявляють консервативним і неповоротким, насправді ж надзвичайно винахідливий і вертлявий там, де йдеться про його особисту вигоду, і знаходить ще безліч способів урвати для себе від громадського книша.

Розпоряджання соціальними фондами, різними неторговими способами передачі продукції в приватні руки передбачають, що біля цієї справи мають стояти чесні, принципові, непідкупні люди, які розпоряджатимуться цими величезними коштами, керуючись тільки справедливими і добрими мотивами, і при тому будуть такі мудрі й тверді, що не дадуть водити себе за носа різним пройдисвітам, горланям, рвачам, а то й просто ледачим мастакам пускати сльозу.

Але живі люди завжди перебувають в складних, надто заплутаних взаємозв'язках, тож покладатися на чесність і порядність бюрократів тільки з ввічливості принаймні наївно. Діяльність бюрократа повинна контролюватись не за рівнем його сумління, бо на це немає поки що держстандарту, а за чіткими пунктами ясної і зрозумілої кожному інструкції. Але поки такої інструкції немає, а бюрократи не протестують проти накидання на них обов'язків щодо розподілу дефіциту, то, може, я даремно підозрюю їх? Може, оті дошки, кролі, цемент, цегла, фарби, телята, поросята розподіляються по-ангельському?

СЛОВО ОПЕРУПОВНОВАЖЕНОМУ

Оперуповноважений ОБХСС Броварського району А. Фронтовський вважає, що «окрема група громадян району» швидше керується принципом «своя сорочка ближче до

тіла», аніж «радянськими законами та громадянською совістю».

«Виконроб радгоспу «Заплавний» своє службове становище використовував без будь-яких докорів сумління. Він одержував хабарі за відпуск дефіцитних будівельних матеріалів».

«Головний інженер радгоспу вкрав у господарстві будматеріали для спорудження гаража...»

«Начальник тваринницького комплексу радгоспу «Жердівський» реалізував дві голови молодняка, а гроші привласнив».

«Головний бухгалтер радгоспу «Авангард» поцупив із каси господарства 837 карбованців».

Перелік прикладів, коли прагнення підхопити ласий шматок штовхає нерідко й керівників на злочин, можна продовжити. Трапляються вони досить-таки часто. Протягом минулого року виявлено 40 таких злочинів.

Це факти із замітки оперуповноваженого, вміщеної в районній газеті «Нове життя». Можна вірити. Але ж це тільки виявлені випадки, до того ж необачної, «грубої» роботи, коли можливості підприємства щодо забезпечення «потреб» керівники полінувалися оформити документально.

В цій же замітці згадується й про дрібних несунів. «Торік затримано 392 несуни, в яких виявлено матеріальних цінностей на 1285 карбованців». Тобто кожен «рядовий крадій» поцупив за раз приблизно на 4 карбованці, а керівний — більш ніж на 400! Я не претендую на досконалість цього зіставлення, адже воно зроблене на матеріалі лише однієї газетної замітки. Та все ж...

Я мав на меті простежити, як реалізуються в дійсності неторгові форми забезпечення населення товарами й послугами на прикладі хоча б одного радгоспу. Для цього я намагався взяти дані про фонди соцкультпобуту, житловий фонд радгоспу імені Кірова і його розподіл, простежити, як конкретно реалізується оте «забезпечувати по можливості». Та вже на підступах до цієї, як гадалося, загальнодоступної інформації я натрапив на перешкоду, яку хтось назвав ефектом вати. Або ніхто нічого не знає, або не має права без начальника розголошувати. Голова профспілки, скажімо, уявлення не має про розмір фондів соцкультпобуту та житловий фонд, а також про принципи, за якими розподіляються ці блага. Начальник планового відділу не знає про ціну цементу, палива чи цегли, виконроб і не здогадується про вартість будиночків, які він будує. Може, це справді так, бо й навіщо їм те знати, адже радгосп усього того не купує, а одержує за фондами. А мені так хотілось побачити в цифрах, яка кому припадає частка того книша, якого й спекли, власне, для того, щоб якось урівноважити недосконалість у системі оплати за працю, як матеріалізований у товарах і послугах карбованець прислуговується економіці. До цифр я не добився, але ще раз переконався в тій банальній істині, що левова пайка від цього пирога залишається таки в тих, хто його ділить. У якому співвідношенні? Точно сказати важко. Пригадуєте співвідношення вкраденого начальником і рядовим 100:1. Здається, й тут не далеко від цього.

Ми бачимо, що система соціальних фондів, неторгових форм розподілу товарів і послуг, а також невмотивована економічно і соціально система цін, що встановлюється залежно не від споживчої та мінової вартості товару, а від приналежності чи наближеності покупця до привілейованого клану, створила ненормальну ситуацію. Втрачається інтерес до заробітку, бо ж сфера витрат, їх отоварювання влаштована так, що важливіше вже не те, скільки хто заробив грошей, а те, який він має доступ до отоварювання, до дефіциту.

Соціальні фонди покликані забезпечувати інвалідів, підтримувати багатодітні сім'ї, перестарілих. Але нині бачимо, що від цього принципу відійшли вже далеко. Та й громадські фонди не повинні нівелювати різницю в зарплаті, бо це призводить до втрати інтересу до заробітку. Сьогодні уявляється доцільним, щоб частина того, що йде через суспільні фонди (в першу чергу житло й путівки на курорти і в санаторії), реалізовувалось шляхом збільшення фондів оплати за працю, щоб той, хто краще працює й більше заробляє, міг швидше придбати житло, автомобіль, відпочити в дорогому санаторії. А багатодітним сім'ям, інвалідам та іншим, хто гостро потребує підтримки, допомагати дотаціями чи пільговими кредитами на придбання житла та інших товарів і послуг. Така форма була б яснішою, зрозумілішою, дійовішою і врешті-решт контрольованою.

Одне слово, чим далі я заглиблювався в питання, хто з чого живе, скільки кому коштує житло, тим більше зневірювався в тому, що тут легко вдасться щось прояснити й конкретизувати. Безсумнівне лише одне: і затрати забудовника на спорудження власної хати, і весь його добробут залежать майже тільки від його вміння протоптати стежечку до тих воріт, через які всі товари вивозяться зовсім не за роздрібними цінами. Зловживання й порушення закону стало загальним правилом. Беру на себе всю відповідальність ствердити, що жодного будинку не зведено без явного кримінального злочину. Матеріальні втрати від цього великі. Але ще більші втрати моральні. Це ж кожен забудовник почувається злодієм з відповідним морально-правовим та соціально-політичним статусом. І він це знає, а також знає й те, що й інші про це знають, а тому живе у вічному страху й неспокої. В цьому й криється причина того, що в селі ніхто ніколи злодія не викаже. То чи не час уже обуритися проти обставин, які не лишають людям можливості задовольнити свої життєві потреби інакше, ніж злочинним способом? Чи не час глянути на життя без упередженості й заготовлених схем, бо в жодну з них життя убгати не вдається?..

Я Б У ДОЯРИ ПІШОВ...

У київській школі моя дитина одержувала склянку молока за 2 копійки, а переїхавши в село, вона про нього майже забула. Лиш у цьому році почали й погребських дітлахів пестити молоком, але не по 2 копійки, як у міських школах, а по шість. Реалізаційна ціна, як бачимо, неоднакова.

А закупівельна? Держава закуповує молоко у радгоспу «Літківський», наприклад, по 48,87 копійки, у радгоспу імені Кірова — по

37,29 копійки, в індивідуальному секторі — по 29 копійок за літр.

Зручний покупець держава. Платить ту ціну, яку загадає продавець. Вартість, ціна — це основні характеристики будь-якого товару. Адже річ становить інтерес для покупця тільки співвідносно з ціною. Але в жодних зведеннях про виконання плану в пресі ви не знайдете цього показника. Наша районна газета періодично друкує зведення з ферм. Там є показники щодо валу, надою на одну корову, на 100 гектарів угідь, більше чи менше надоєно порівняно з минулим роком, навіть яка доярка надоїла більше, а яка менше.

Цифри про собівартість доводиться добувати з боєм. Але всі добуті цифри надто приблизні. Собівартість вихідної продукції не охоплює цілий ряд суттєвих витрат. Не враховано вартість земельних угідь, кошти на утримання апарату агропрому на всіх рівнях, старших спеціалістів, з багатьох витрат вихідні дані надто довільні. Більш-менш акуратно обчислено тільки затрати на оплату праці безпосередніх виробничників та купованих у держави кормів. Випаси, луки, сінокоси і всі «власні» корми обчислюються тільки за трудовитратами. Гай-гай! І за такої бухгалтерії собівартість літра молока по фермі в нашому радгоспі обчислюється в 22 копійки, по радгоспу це ж молоко вже оцінюється в 31,63 копійки за літр, а держава вже платить радгоспові по 37,29 копійки за літр. А попереду ще витрати на транспортування, переробку й реалізацію!

Для порівняння я обчислив, у скільки ж обходиться літр молока в індивідуальному господарстві. Всі витрати на корми, догляд, випас було взято за вищими ринковими цінами. Собівартість молока становить 18—19 копійок за літр. А якщо витрати обчислити за тими цінами, що в радгоспі, то собівартість літра молока становитиме 8—9 копійок.

Перебудова всієї структури сільського господарства почалася не від учора. Коли міністерства й главки були реорганізовані в агропром, я поцікавився в конторі радгоспу, як це вплинуло на виробничий процес. «А ви спитайте в доярки, чи вона тепер якось по-іншому смикає за дійку? Вивіски змінились, а що корові до того?» Затим перейшли на цехову систему управління, не переставивши при цьому жодного стола. Були відділки, стали цехи. А де переставили, наламали дров. Тепер впроваджується госпрозрахунок, перехід на різні форми підряду. Тут паперово-формалістичними заходами обійтися важче. Та чи глибоко це зачіпає основи? Як сказати... Іноді складається враження, що всі вже стали напоготові і тільки ждуть команди, щоб першими відрапортувати про повне завершення перебудови.

Довгенько збирався зазирнути на передову молочнотоварну ферму, слава про яку лине далеченько. Корпуси із склоблоків, повна механізація всіх трудомістких процесів, висока культура виробництва, дисципліна, високі заробітки, сучасні побутові умови: їдальня, де 3/4 вартості обідів оплачує адміністрація, сауна, басейн... Працює там переважно молодь, багато спеціалістів із середньою спеціальною та вищою освітою.

Саме тут паростки нового, потрапивши на підготовлений грунт, повинні б уже дати гінкі пагони.

Опинився на фермі несподівано. Дорогою попросилася під'їхати молодичка. Кілька слів — і я вже знав, що працює вона саме на зазимській фермі дояркою і їде на зміну.

За минулий рік у них вперше проведено розрахунок за бригадним підрядом. Як же це вплинуло на показники й заробітки? Спочатку Галя зазначила, що в зарплаті вона навіть втратила, а потім, подумки перерахувавши всі надбавки і доплати, дійшла до висновку, що було навіть деяке зростання. Зросли й показники.

Але те ж саме було і в попередні роки. Як же вона сама оцінює бригадний підряд і чи допоможе це підвищити надої й знизити собівартість?

«Молоко в корови на язиці та в доярки в руці» — цю фразу на фермах доводиться чути чи не найчастіше.

А що нині в корови на язиці? Адже корми доправляють готовими з кормоцеху, розвозять тракторним роздавачем, то що тут може змінити доярка, яка хоче, щоб її рябенькі не були обійдені ласеньким? Воно то добре, каже Галя, що завозять готове, запарене, але скільки в тій мішанці січки, а скільки буряку й комбікорму, уже не перевіриш. Тож і наполягли доярки, щоб кормосуміш готували без комбікорму. Комбікорм, як найдорожчий і найефективніший компонент, кожна доярка одержує через ваги. Щось виграли. Увесь комбікорм потрапляє у ясла до корови. Але й програли, бо ж висипаємо його не запареним. Далі бачимо, що й буряків у суміші малувато. Тепер і буряки одержуємо окремо. Знову ж — і виграли, і програли, бо даємо буряк неподрібнений, та й замість того, щоб корми розвозив трактор, розносимо їх вручну. А то нелегка робота. Та коли хочеш мати надої і заробіток, то мусиш працювати.

Ось у який спосіб чесність із абстрактної етичної категорії переходить у категорію суто виробничу, ламає сучасний технологічний процес. До речі, кормокухня, яка коштує сотні тисяч карбованців, працює упівсили. Тут виявляються й незручності бригадного підряду, який дає можливість ледачим і несумлінним їхати на чужому горбу.

Навертаю розмову на те, що цікавить мене найбільше: про собівартість молока. Доярки цікавляться цим питанням тільки тією мірою, якою щось від них залежить. Вони одержують 1,98 копійки за надоєний літр, є надбавка й за догляд за телятами та ощадливе витрачання кормів. Усе, що поза цим, для них просто не існує.

Саме тут резерви зниження собівартості молока в добре налагодженому господарстві практично вичерпані. Навіть якщо доярка доглядатиме й доїтиме корів задарма, то собівартість молока по радгоспу знизиться з 31,7 копійки до 30 копійок за літр. І якщо вона піде в універсам чи фермівський ларьок купити молока, то і в тому разі за неї доплачуватимуть. Кому ж?

На кожен літр молока треба покласти в ясла приблизно одну кормоодиницю, яку вже ні замінити, ні скоротити, бо це вже не технологія, а фізіологія. Очевидно, дальше

зниження собівартості молока можливе тільки за рахунок раціоналізації інших витрат: на механізацію, транспорт, управлінський апарат, житлове і капітальне будівництво, соцкультпобут і т. п. Без сумніву, саме тут основні резерви підвищення ефективності виробництва. Але розмова про це болісно зачіпає інтереси чисельних і впливових ешелонів, бо підіймає завісу над джерелами їхнього добробуту. А то й ставить питання руба: чи вже не час їхню зарплату поставити в залежність не від роботи доярки чи комбайнера, а від їхньої особистої, конкретної праці?

Зачіпати це таки доведеться, бо доярка більше не потягне, навіть за найсприятливіших умов.

Цікаво, як пояснила б доярка ту дивовижну обставину, що тітка здає молоко по 29 копійок за літр і раденька не тільки тому, що прилучилася до всенародної справи у виконанні Продовольчої програми, а й тому, що це їй вигідно, а наш передовий радгосп при ціні 37,29 коп. за літр кінці до кінців доточує з натугою. Адже у Галі й своя корова вдома, і тут п'ятдесят; і там і тут вона зацікавлена в добрих результатах.

— А тому, що в домашньої корови надої вищі!

Отакої! Цілком щиро не згоджуюсь і намагаюсь заперечити: адже на фермі спецклімат, кормоцех, племінний склад, механізація, кваліфіковане ветобслуговування, та ж того не може бути, щоб усе це не давало віддачі, щоб уся ця складна сучасна машина, замість того щоб підвищувати продуктивність, повисала зайвим тягарем? І це на передовому, добре налагодженому виробництві, де середні надої 4200 літрів на корову! А що ж говорити про ті, де надої вчетверо менші?

Але Галя править своєї: господиня не триматиме корови, якщо вона даватиме менше п'яти тисяч літрів на рік. Ще не вірю, шукаю якихось аргументів, а Галя сердиться: та ви знаєте, про що сперечаєтесь? Давайте першу-ліпшу корову з ферми передамо будь-якій тітці на село, і та корова додасть щонайменше тисячу літрів молока на рік! А якщо дати й ті корми та випаси, що в радгоспі...

— Але чому? — вже не сперечаюсь, я хочу зрозуміти.

— Та тому, що корова не верстат і не трактор. Окрім корму, їй ще багато чого треба. У хлівці мікроклімат зовсім інший, там сухіше, менше загазованості, затишніше, просто спокійніше. Комбікорм вдома дадуть обов'язково запарений, буряк — покришений, там же красти нікому. Та навіть за те, що господиня корові за вухом почухає, одержить зайву чашку молока, чи за посолену скибку ще. От вам і додатковий літр за один раз, за нехитру ласку. А я пригадую, як ветлікар з ферми по відгодівлі молодняка доводив, що тим фуражем, який на фермі витрачається на одну голову, вдома можна вигодувати дві, що затрати на виробництво м'яса можна скоротити вдвічі-втричі, лише без «допомоги» служби спеціалістів і обліковців. В чому ж річ? Просто вдома красти нікому. То, може, поміркувати про сімейну ферму?

ДЕ І ЧИЇ КОРОВИ

Власність — досить складний феномен, що охоплює систему взаємин між людьми, між окремими особами й колективом, між підприємством й цілими галузями. Навіть у спрощеному погляді на дві форми власності — індивідуальну та загальнонародну — не все ясно.

М'ясо, якщо воно вищого сорту, закуповується у населення по 1 крб. 92 коп. за кілограм — і не вище (в живій вазі). Колгоспно-радгоспне молоко й м'ясо обходиться значно дорожче. Наприклад, м'ясо вищої категорії якості радгосп імені Кірова здає державі по 2 крб. 70 коп. за кілограм живої ваги. В радгоспі «Заплавний» собівартість кілограма м'яса 5 крб. 25 коп, в радгоспі ім. Мічуріна — 4 крб. 38 коп. Вихід товарного м'яса з живої ваги — половина. Отже, кілограм банальної яловичини з цих радгоспів (не телятини!) вже коштує від 5 крб. 40 коп. до 10 крб. 50 коп. Тепер лишається додати витрати на переробку, транспортування й реалізацію, не забуваючи при цьому, що в цифри по собівартості входить лише частина витрат, про що вже мовилося. Різниця між реалізаційними і закупівельними цінами покривається з дотацій.

Система дотацій і субсидій на закупівлю сільгосппродуктів у колгоспах і радгоспах призвела до ситуації вже не суперечливої, а анекдотичної. Відстаючі господарства, здаючи свою продукцію за здирницькими цінами, ще й кличуть нас безплатно, пошефському, робити їхню роботу. Матеріальне забезпечення як рядових робітників, так і керівників у відстаючому господарстві буває вищим, аніж у сусідньому, передовому, про що вже не раз згадувалося у центральній пресі. Ось до чого призвело сліпе поклоніння гаслу: «Хліб — будь-якою ціною!» Працювати сумлінно іноді виявляється невигідним.

За вирощений кілограм м'яса працівники ферми (скотарі, сторожі, ветеринари, трактористи) одержують на гурт 26,2 копійки. А собівартість кілограма м'яса в середньому по радгоспу становить 2 крб. 40 коп. Хотілося б з такою ж точністю знати, чи ж тільки поміж трудженими руками ділиться решта — 2 крб. 13,4 коп. Крім доярки й скотаря, ще ой-ой-ой скільки живиться біля цієї великої та рогатої. І чи не варто б, перш ніж до 56,8 мільярда дотацій на виробництво м'яса добавляти нові мільярди, приглянутися, а на що ж витрачаються ці?

ТАМ ПАПІРОК ТУЧІ, ТУЧІ!

Квітневий (1985 р.) Пленум ЦК націлив «на створення умов, які давали б змогу кожному трудящому відчути себе на ділі господарем свого підприємства». Для реалізації цієї партійної настанови треба, щоб інформація про господарську діяльність підприємства була легкодоступною для будь-якого працівника, щоб кожен міг побачити той баласт і ті палиці в колесах, які заважають прискореному чи бодай нормальному ходу господарської машини.

Цікавлюся у виробничників, як глибоко захопила їх перебудова, що конкретно робиться і зроблено для впровадження у вироб-

ництво елементів госпрозрахунку та самофінансування. Дещо зроблено. Оплата праці тваринників і обслуговуючого персоналу поставлена в залежність від кінцевого результату та від основних витрат: кормів та заробітної плати, але знову ж таки заробітної плати тільки безпосередніх виробничників. Однак кошти на утримання апарату та інші витрати лишаються поки що поза кадром. Обізнаність у справі госпрозрахунку повинна бути повною і доступною кожному. Нині ж рядовим робітникам вона практично неприступна. Мені довелося докласти чимало зусиль і часу, щоб допитатись про найпростіші складові радгоспних прибутків, тобто про конкретні джерела надходжень та видатки. Але й це не дало вичерпної відповіді на запитання про собівартість, тобто на оте наївне: «Звідки прибутки і чому вони прибутками вважаються?» Яке співвідношення фондів зарплати і конкретної платні працівників управління до фондів зарплати безпосередніх виробничників, скільки коштує автомобіль, трактор, комбайн, бензин, електроенергія, цегла, металопрокат,— на ці та інші подібні запитання не змогли відповісти ні в бухгалтерії, ні в плановому відділі радгоспу. Понад те, таку інформацію там вважають секретною і давати її без розпорядження директора не наважуються. Уявити кореспондента, який впродовж тижнів домагається доступу до цієї інформації ще можна, а от уявити в такій ролі рядового тваринника принаймні наївно. То про яку ж перебудову можна серйозно говорити, коли рядовому робітникові відводиться роль механічного виконавця: працюй, Іване, сумлінно, на втому не зважай, ощадливо клади Рябусі силосу, а інше хай тебе не обходить. Таке не може не ображати, не пригнічувати морально сьогоднішнього скотаря чи хлібороба, людини 30—40 років, з середньою загальною і спеціальною освітою, який компетентно може судити не тільки в масштабі ферми чи поля. Якщо ж поглянути на справу суто з боку економічних інтересів, то не можемо не помітити, що резерви інтенсифікації безпосередньо на місцях близькі до виснаження. Скорочувати штати і раціон уже не можна. Інша річ — адміністративно-управлінський апарат: коли потрапляєш у контору, на думку найперше спадають рядки І. П. Котляревського:

Там папірок тучі, тучі!
Писарів же кучі, кучі!
Мов в Петрівку косарів!

Це тільки видиме. А скільки ще невидимого! Саме в цьому, як роз'яснили мені на кафедрі управління в Українській сільгоспакадемії, й полягає причина того, чому так важко одержати вихідні дані про собівартість продукції. Функціонери — люди скромні і про себе говорити не люблять.

Господарство тримає цілий штат управлінців, обов'язки яких окреслені аж надто нечітко. Які конкретні обов'язки головного інженера, головного агронома, не кажучи вже про інженера по техніці безпеки та по цивільній обороні, та який їхній безпосередній внесок у справу виробництва зерна й молока, не скаже ніхто. А самих їх про це ні доярка, ні скотар не спитає, бо образяться. І дуже глибоко.

Академічний учений, який допомагав мені розлузувати деякі «горіхи», просив, щоб я, боронь боже, не згадав його прізвища. А от здогадуєтесь — чому? То чи насмілиться забиратися в такі сфери рядовий виробничник? Саме на те, що не насмілиться, і розраховують управлінці, сподіваючись, що перешумить, пронесе і все знову лишиться по-старому.

Чим же займаються і чим повинні займатися спеціалісти із служби управління? Здається, все просто — здійснювати компетентне керівництво тією чи іншою ділянкою, оперативно шукати й знаходити причини збоїв, впроваджувати нові досягнення науки у виробництво. Такою видається роль спеціаліста дилетантові. Але яка ж роль спеціалістів реально — туманно уявляють і самі спеціалісти, і їхні підлеглі, і їхні керівники.

З початком перебудови те, що спеціалісти не мають чітко окреслених обов'язків, дедалі більше викликає нарікань.

Як же нині змінюється ситуація?

Важливий крок, скажімо, недавно зробили у радгоспі «Пухівський» у напрямку активізації роботи керівного ядра спеціалістів. Зокрема, кожного понеділка тут проводиться засідання техради, на якому заслуховуються тижневі плани спеціалістів. Раз на місяць підбиваються підсумки соцзмагання, нагороджуються переможці. Крім того, на зимовий стійловий період за кожним тваринницьким приміщенням закріплено комуністів. Серед них головний інженер, виконроб, голова групи народного контролю. Вони стежать за подачею води тваринам, вивезенням гною... І сміх і гріх: чи ж не потіха, що провідних спеціалістів завантажили нарешті роботою відповідно до кваліфікації: засідати та наглядати за прибиранням гною і подачею води худобі! Але чомусь цей «важливий» крок не викликає ентузіазму. Це цитата із кореспонденції «Щоб люди повірили», вміщеної в районній газеті. Її можна було б не помітити, адже від курйозів не застрахований ніхто. Та, на жаль, це не курйоз. Ось у центральній пресі читаємо оптимістичні рядки про те, що на районній нараді спеціалістів і передовиків виробництва висловлені кваліфіковані поради про те, що вим'я в корови перед доїнням слід розминати й обмивати теплою водою, а напувати її ліпше не студеною, а підігрітою водою. Де вже там до гумору, коли спеціалісти РАПО, об'єднавшись із передовиками, відкривають істини, з дитинства відомі кожному селюкові, а преса поспішає поширити цей досвід.

ЗАГЛЯНЬМО НА ФЕРМУ...

Вхід на зазимську молочнотоварну ферму — як на заводі. Вахтер у сніжно-білому халаті. В гардеробній з новими боженківськими шафами Галя знімає верхній одяг, одягає халат, але вже не сніжно-білий, а сірий, як у хірургів, проте чистий (пральня тут же, на фермі). Старанно перевіряє, щоб нічого не лишилось у кишенях, бо інакше й дріб'язок виберуть... дрібне, обридливе, як блохи, злодійство. Сучасні декоративні мате-

ріали на стінах і стелі, кольорова плитка в басейні, сауна, прекрасна їдальня з обідами на двадцятикопієчні талони. 20 копійок за обід з робітника, який одержує за місяць понад 250 карбованців,— і зірвані з замків і петель поліровані дверцята, щоб витягнути з кишені товариша отой двадцятикопієчний талон! Скільки перебудов і революцій ще треба звершити, щоб цього не було?..

У великому корівнику порівняно сухо, тепло, а чисто — вже без порівнянь. Гній вилучається нескінченною стрічкою транспортера. Але ж уїдливий запах аміаку кілька днів вивітрюватиметься з моєї куртки. Корови переважно чорно-рябі, але чимало й іншої масті. Племінне стадо — поки що мрія радгоспників. Тим приємніше відзначити, що високих показників (4200 літрів на корову за рік) досягнуто у звичайних умовах.

Слово до слова починаємо розмірковувати про систему госпрозрахунку, про такий порядок, коли ферма буде поставляти молоко на завод за твердим договором, але й зі своїми партнерами розраховуватиметься теж згідно з договірними угодами. Поки що про дотримання вимог питають тільки з радгоспу. Ферму лихоманить через нечітку подачу електроенергії. Ламаються графіки подачі кормів, електродоїння, інші роботи,— відповідно падають надої. Питають з людей села... За електроенергію платимо за лічильником. Хоча за логікою постачальник електроенергії повинен сплачувати штраф за ті збитки, що завдаються перервами в постачанні електроенергії. Що означає перервати процес доїння? Та це ж не тільки сьогоднішня шкода: руйнується умовний рефлекс на віддачу молока, увесь процес лактації.

Лагідний і на диво толерантний народ на фермі. Та інший у такому разі он якого лементу наробив би, а вони терпляче день у день вишукують способи, аби ліквідувати шкоду, заподіяну господарству, і з року в рік домагаються високих, як на ці умови, надоїв.

— Таж хіба тільки це заважає нам у роботі? Чому за нас і досі вирішують, скільки нам треба техніки, трактористів, шоферів, скільки пального, запчастин і скільки кому платити? Треба так поставити справу з оплатою, щоб кожен одержував стільки, скільки може заробити. За нами ж повинно бути й право вирішувати, чи потрібні нам послуги спеціалістів із вищих ешелонів і чи відповідні ті послуги платі за них.

Найдивніше виходить з фондуванням кормів. Вимагають збільшення надоїв, залишаючи незмінними ліміти на корми. З чого ж візьметься молоко? З ентузіазму? Дозвольте купити за продане молоко корми, і тут через короткий час гарантують п'ятитисячні надої. Але літр молока повинен бути забезпечений кормоодиницею, цю арифметику не перехитруєш. Це однаково, що закласти в токарний верстат заготовку вагою в кілограм і чекати, що токар виточить з неї деталь вагою в півтора кілограма. Корова — це ніби фабрика з переробки біомаси в молоко. Тут теж свої закони технології.

Якість молока вимагають тільки з огляду на одну характеристику — на жирність. Охолодження й стерильність його від корови не залежить. За кордоном перевіряють молоко вже на вміст у ньому білків та вуглеводів. А ще є амінокислоти, вітаміни, мікроелементи. Тут за те, аби питали про якість молока, але ж і господарники повинні мати право купити якісний корм...

Один день замість комбікорму завозять дерть, другий — комбікорм свинячий, на третій той, що для риб, на четвертий не стало труму, сіно пріле, силос неякісний, бо його готували замість трьох днів десять.

А телефон не змовкає: дзвонять і з правління, і з РАПО — чому надої упали? «Чому» — це не означає, що хочуть розібратися і допомогти. Зовсім ні. «Чому» — означає «як посмів!», «як допустив?», «дивись нам!».

Корми купити в достатній кількості і ті, які треба,— поки що нереальна мрія.

І корми, які б відповідали вимогам щодо засвоюваності, вмісту протеїну, білків, вітамінів, мікроелементів, стимуляторів...

Госпрозрахунок повинен бути не дитячою грою в фішки та фантики, а реальною і комплексною підоймою, новим способом виробництва, що дозволить забезпечити населення високоякісними продуктами в потрібній кількості і за економічно обгрунтованими цінами.

Спостерігаючи злагоджену роботу високомеханізованої ферми, ніяк не хочеться визнати за нормальне, що вона за основним показником — за продуктивністю і собівартістю продукції — поступається примітивному індивідуальному. Собівартість — 2,2 коп. за літр — це оптимістична цифра. Те, що в цю цифру не входять витрати на утримання апарату управління, навіть прояснює картину, наводить на думку: а може, той апарат і справді не має безпосереднього відношення до ферми, то хай би кожен одержував зарплату за ту продукцію, яку виробляє.

Але навіть неозброєним оком видно помітні резерви економії безпосередньо на фермі: собівартість можна знизити ще на чверть. Але це можливе за умови, що госпрозрахунок буде впроваджено не тільки для доярки та скотаря, а й для міжвідомчих та міжгалузевих господарських відносин.

Можна б іще походити по фермі, додивитися — тільки що з того? Вільних робочих місць тут немає, бути дояром мені тут не випадає. То, може, податись до сусідів, наприклад, в радгосп «Літківський»? Хоч він і не з передових, проте у відсталих господарствах свої принади. Там, як запевняють деякі керівники, рядові робітники, «користуючись недостачею робочої сили і безвихідністю керівників, диктують умови оплати». Принадно! Тобто там я потраплю в скотарі-диктатори...

ПОЇДУ В КОЛГОСП...

Поїду таки на Чернігівщину, у свій рідний Осовець. Там брат Павло, повештавшись по світу, кинув, як і я, урбанізовану міську квартиру і облаштовується нині на батьківському обійсті — перебудовує хату. У колгоспі працює різноробом — на всіх сущих машинах, тракторах і комбайнах. Він трохи романтик, хоч уже й поважного віку. Раніше підмовляв мене їхати до нього —

разом гречку сіяти за сімейним підрядом. Щоб із отої пустоші, що за городом, та по тридцять центнерів з гектара, як колись батько, збирати. Там тепер лише бур'яни — аж п'ятдесят гектарів! А п'ятдесят помножити на тридцять, з тридцяти вирахувати по вісім центнерів планових, з двадцяти двох центнерів забрати до двадцяти процентів натуроплати, та на базар через комісійний магазин, то вийде ого-го! Вигідно буде й колгоспу, бо він без клопоту візьме, вважай, з пустиря по 25 центнерів з гектара. Зараз ледь по шість набирає на добірних землях. А до гречки ще й мед буде, бо ж я іще й бджолами займаюся...

Та братова арифметика мене чомусь не переконує. Не тільки я — кожен дітлах знає, що бджоли підвищують врожай багатьох культур, надто гречки. А от як переконати в цьому агронома, який дає дозвіл виставляти на полі вулики, знають тільки пасічники. Але вони про те нікому не скажуть, бо їм і на наступний рік треба десь бджіл вивезти...

І тому я раджу братові спочатку піти на переговори до голови колгоспу, і якщо він пристане на пропозицію, то продовжимо балачку. Звичайно, нічого з того не вийшло. Було це п'ять-шість років тому. Тепер інші часи і закони — здається, можна б знову звернутися з цією пропозицією, та порох уже перегорів...

Брат ще не повернувся із зміни — я чекав його в старій батьківській хаті, підкидаючи в грубу дрова.

Зайшли вони втрьох — механізатори, пропахлі соляркою, мастилом і міцнющим невивітреним запахом великого корівника.

— Як у вас із переходом на госпрозрахунок?

— Ніяк. Зернових зібрали по 12—13 центнерів з гектара, буряків — по 140 (колись було по 400), молока — по 2200 літрів на корову. Уже четвертий місяць без оплати — немає з чого платити.

І це на знаменитих бобровицьких чорноземах, на яких, як кажуть, голоблю встроми — дерево виросте.

Брат невесело:

— А коли скажу, що на колгоспний трактор ми за свої дістаємо й запчастини?

— Ого! А хто вас до цього змушує?

— А ніхто. Не купуй, не діставай,— стій без роботи. Цікаво, скільки б ти вистояв? Тиждень, два? А тоді ж набридне — бо як же це без роботи?

І на сімейний чи колективний підряд, міркують дядьки, тут ніхто не кинеться: це ж треба брати на себе не просто усі витрати, ризик і відповідальність, а й уміти продиратись через нескінченні бюрократичні нетрі — а це не в селянській вдачі і вмінні.

Я все-таки не розумію: у який спосіб змушують тут працювати без оплати?

— Ніхто нікого не змушує. Хочеш, працюй, а хочеш — не працюй. Влітку, у розпал жнив, можеш кинути комбайна серед поля — стоятиме три-чотири дні, ніхто й не спитає, чого він стоїть. Нікому до тебе ніякого діла. Отак і живемо, хто ще лишився у селі,— дивись якось воно перемелеться.

Нині з усього села, з Осівця, двоє дітей ходять у сусідню Щаснівку — там з навколишніх сіл насилу укомплектували зведені класи. В об'єднаному (на кілька сіл) дитсадку п'ять чоловік обслуговуючого персоналу на семеро дітей...

У селі немає жодного віком від 17 до 25 років. Чортополох, будяки й кропива зробили непрохідними колись гучні сільські дороги.

Їду з Осівця назад до себе, в передмістя, в Погреби, й думаю: а куди все-таки мені податися? Чи пустять нині Антея у колгосп?

С. Одайник. Розпис для Будинку колгоспника (фрагмент картону)

БОГДАН МЕЛЬНИЧУК

ЩЕ РАЗ ПРО КАНАДУ

НА БАРИКАДАХ ІДЕЙ

Десять років Чернівецький ордена Трудового Червоного Прапора державний університет підтримує зв'язки із Саскачеванським університетом, що в канадському місті Саскатуні. Щороку до міста над Прутом навідуються тамтешні викладачі й студенти, а групи посланців Радянської Буковини приїздять на береги Південного Саскачевану.

У складі однієї з таких груп півроку перебував на канадській землі Богдан Мельничук. За цей час він познайомився і з роботою Саскачеванського університету, де читав лекції про українську літературу, і з діяльністю деяких інших навчальних закладів країни, зустрічався з багатьма людьми різних професій та політичних переконань. Його враження відбилися в нотатках, частину яких пропонуємо нашим читачам.

...ПЛЮС УНІВЕРСИТЕТ

Цю формулу я чув не раз.

У місті над Південним Саскачеваном казали, що Саскатун — то велике село плюс університет. І в Ріджайні, провінційній столиці, через яку протікає річка Воскена, що в перекладі з індіанської означає «купа кісток», чулося аналогічне. І навіть у шістсоттисячному місті, яке розкинулося на берегах Північного Саскачевану, підкреслювали, що Едмонтон — велике село плюс університет.

Ті, хто так казав, були патріотами своїх цілком сучасних міст і аж ніяк не хотіли їх принизити. Намір, очевидно, мали інший — якомога виразніше наголосити на ролі університетів у житті цих міст.

А вона відчутна. В тому ж Саскачеванському університеті приблизно чотирнадцять тисяч студентів. Це на сто п'ятдесят тисяч мешканців Саскатуна. Тож майже кожен десятий у місті — студент того вузу, з яким чернівчани мають контакти. Що ж до Альбертського університету, то він майже удвічі більший — тисяч двадцять п'ять студентів, декілька тисяч професорів і співробітників... Зрозуміло, що без університетів і Саскатун, і Едмонтон були б хай і не селами, але ж зовсім іншими містами. І не тільки вони.

Канадські університети (а їх у країні понад тридцять) значно «універсальніші» від наших, бо готують і тих фахівців, яких у нас випускають галузеві інститути.

Заснований у 1909 році, Саскачеванський університет — типовий для Канади вищий навчальний заклад. З тринадцяти факультетів найбільший у ньому гуманітарний, складовою частиною якого є департамент славістичних студій, що безпосередньо відає обміном із Чернівецьким університетом.

Термін навчання різний — від трьох до семи років. Трирічний диплом найменш вартісний. Переважна частина студентів навчається чотири роки, опановуючи двадцять річних курсів і певну кількість семестрових. Диплом бакалавра дає їм право вступати до аспірантури — однорічної або дворічної, по закінченні якої стають володарями магістерського диплома. Магістерського рівня сягає і п'ятирічний диплом без аспірантури. Шість-сім років іде на здобуття медичної спеціальності.

Навчальний університетський рік у Саскатуні значно коротший від нашого. Разом із двома екзаменаційними сесіями — грудневою і квітневою, канікулами — різдвяними і передвесняними, він не триває навіть повних восьми місяців, бо починаються заняття близько десятого вересня, а останні іспити завершуються двадцять п'ятого квітня. Тож весняно-літні канікули — це добрих чотири місяці. Так само коротший від нашого навчальний тиждень, що починається в понеділок і закінчується у п'ятницю. Субота і неділя — дні, вільні від занять, як і в середній школі. Щоб не порушувати блаженного сну перетрудженого за п'ятиденку студентства, університетська їдальня у вихідні сніданків не готує. Отож у суботу й неділю мої сусіди по гуртожитку при зустрічі в коридорі навіть о першій годині дня казали: «Доброго ранку!» Звісно, такий щедрий відпочинок сприяє накопиченню фізичної енергії в молодих організмах. Що ж до енергії інтелектуальної, то... Втім, про це трохи далі.

Таких сприятливих умов у професури, помоєму, немає. Принаймні голову славістичного відділу можна було застати в офісі і о пів на восьму ранку, і о десятій вечора. І не лише у звичайні дні, а й у суботу та неділю. Та й професорське літо не зрівняється зі студентським, бо тим, хто викладає в університеті, надається місячна відпустка.

Як мені розповідали в Саскатуні та Ріджайні, канадський професор дуже залежний від студента. Анонімні анкети, що заповнюються

в кінці навчального року кожним слухачем, дають оцінку роботи кожного лектора, а вона, ця оцінка, є одним з вагомих аргументів при визначенні зарплатні. Від студентів значною мірою залежить і те, чи буде читатися той або той курс, а отже, й те, чим займатиметься професор. Не зголосилися слухачі — і курс знімається, а нема жодного — шукай іншого заняття... Словом, хто платить, той замовляє музику.

А платня за перебування в університеті чимала. І вона постійно зростає. Андрій Малишко, якому випало ходити понад Південним Саскачеваном улітку 1946 року в товаристві чотирьох інших посланців Радянської України — Луки Паламарчука, Семена Стефаника, Зої Гайдай та Івана Паторжинського, занотував у записнику: «Ранком оглядали Саскатунський університет, де вчиться 3200 осіб. Хороша їдальня, гуртожиток, лабораторії. Але це коштує кожному студентові 600 доларів на рік».

Перша група представників Чернівецького університету, яка побувала в Саскатуні через три десятиліття, в 1978-му, дізналася, що такої суми вже не вистачило б навіть на навчання (треба було десь вісімсот доларів на рік). А коли додати вступний внесок до університету, платню за проживання в гуртожитку та за харчування в їдальні, набиралася кругла сума в декілька тисяч. За весь період навчання студента вона сягала п'ятнадцяти тисяч доларів.

Проминуло якихось шість-сім літ, і диплом став набагато дорожчий. Адже в час, коли ми перебували в Саскатуні, лише ті, хто готувався стати агрономом, платили за рік навчання близько тисячі, а майбутні лікарі, дантисти й ветеринари — тисячу чотириста доларів. На гуманітарному факультеті один з п'яти повних річних курсів коштував студентові в середньому двісті двадцять два долари. А ще ж були семестрові курси, консультації, за які треба платити окремо. Це те, що стосувалося до навчання. За проживання ж і харчування університет тепер брав майже три тисячі доларів. Не забуваймо, що це за навчальний рік, який не триває і восьми місяців, а якщо врахувати різдвяні й передвесняні канікули, коли їдальня зачинена, то він коротшає іще майже на місяць...

Постійне підвищення платні за навчання відчутне для багатьох студентів. І це ми відчули просто через день після приїзду до Саскатуна — під час конвокації (свято вручення дипломів випускникам, яке відбувається двічі на рік — навесні й восени). В ході урочистостей за трибуною опинився симпатичний хлопець, голова студентського клубу університету. Він був небагатослівний, але найголовніше встиг сказати. Апелюючи до присутнього в залі представника провінційного уряду, хлопець попросив від імені своїх колег зменшити плату за навчання.

Студентське прохання зосталося без відповіді. Чому — нам стало зрозуміло пізніше, коли випала нагода бути впродовж кількох годин у приємному товаристві заступника декана гуманітарного факультету. Дейл Мікелон французько-норвезького походження. Щирість і веселість вдачі успадкував, очевидно, від батька, русявість — від матері. За фахом історик, викладає історію Канади французьких часів. Та в розмові з нами торкається більше сучасного, того, що його оточує. Каже, що університет переживає фінансову кризу, яка дедалі більше загострюється. Урізуються кошти на матеріально-технічне забезпечення навчального процесу та наукові дослідження. Погіршення матеріального становища обслуговуючого персоналу — а його в університеті зо дві тисячі — призвело до страйку. Адміністрації довелося піти на поступки страйкарям. А позаяк урядові асигнування не зростають, а навпаки, то десь треба брати кошти. От і збільшують платню за навчання, гуртожиток, харчування...

Перебуваючи в Канаді, мої чернівецькі колеги — географ Ярослав Жупанський і математик Федір Сопронюк,— природно, цікавилися постановкою в університетах прикладних досліджень, я — філологічних. Виходило, що в прикладників було чимало повчального, надто в тих, що займаються комп'ютерами. Про славістів (а мені ближчі були україністика й русистика) сказати таке не випадає. Дещо варте уваги зустрічалося хіба що в публікаціях, присвячених зорово-слуховій методиці викладання української та російської мов у тамтешніх умовах. Але їхній рівень відчутно знижувало намагання відгородитися від прийнятих на Радянській Україні правописних норм та від досягнень радянських мовознавців загалом.

Що ж до літературознавчих досліджень з україністики, то вони, як правило, грунтуються на давно збанкрутілих націоналістичних концепціях і мають антирадянську спрямованість. У дисертаційних роботах автори здебільшого зосереджуються на ідейно ущербних творах, беруть для обсервації постаті баламутні, одіозні. Коли ж зупиняються на діяльності письменників, що не збочували зі шляху служіння передовим суспільним ідеалам, то подають її в викривленому світлі. Особливих старань докладають щодо фальсифікації творчості українських радянських майстрів слова.

У проспекті курсу «Сучасна українська радянська література» (після 1960 року), що слухають студенти Манітобського університету, фігурують лишень імена авторів дисидентської макулатури. Під час перебування у славістичному відділі цього університету я мав розмову з Генріхом Вібе, німцем, що народився на Херсонщині, в минулому викладачем-україністом, а нині професором російської мови та літератури. Він заявив, що з російських авторів радянського часу бере «для викладів», тобто лекцій, Шолохова, Цвєтаєву, Пастернака і, додав з притиском: «Солженіцина, якого у вас не люблять...»

В Едмонтоні після лекції про літературне життя на Радянській Буковині (з кількох запропонованих тем вибрали саме цю), на яку прийшли професори, аспіранти, студенти, літератори, музейні працівники, питань було багато. Кинув своє і один студент: «То правда, що радянський уряд перечитує все, що написали ваші письменники, і ухвалює, що друкувати, а що ні?» Відповідаю, що урядові вистачає іншої роботи, а в голові снується думка, що це ж студентськими вустами промовляє професорська наука...

Які ж усе-таки вони, саскатунські студенти? Якщо відповісти одним словом, то різні. Дуже різні. І не лише, так би мовити, зовні, хоч і це впадає в око: вчаться представники трьох рас. Як свідчить статистика, в університеті на-

вчаються вихідці (їх, правда, небагато — відсотків чотири) з трьох десятків країн усіх континентів планети. Зрозуміло, що це діти дуже заможних батьків: з робітничої зарплатні не просто викроїти гроші навіть на те, щоб добратися, скажімо, з Океанії чи Африки до Саскатуна. Основна маса студентів — канадці з усіх десяти провінцій і двох територій Країни кленового листя, але більшість поміж ними, природно, із Саскачевану. То, звісно, не діти безробітних, зубожілих фермерів чи низькооплачуваних робітників. Прибиральниця гуртожитку, де я мешкав, Петруся Попроцька, мати п'ятнадцятирічного сина й тринадцятирічної доньки, лише докірливо посміхнулася (таке скажете!), коли я запитав її, чи не збирається посилати своїх дітей по закінченні середньої школи до університету.

Маючи, як правило, певні достатки, батьки саскатунських студентів далеко не завжди беруть на себе університетські видатки своїх дітей. Тому частина юнаків і дівчат вдається по фінансову допомогу до банків, з якими, заплативши високі проценти, починає розраховуватися після отримання диплома (якщо, звичайно, вдасться знайти роботу). Інші намагаються підробити на канікулах — добре, що хоч вони довгі. А треті працюють паралельно з навчанням, як, приміром, Лоріанна Габрух.

Зайшовши якось до однієї з міських крамниць, несподівано для себе побачив її, мою слухачку, в ролі продавщиці. З'ясувалося, що в цій ролі вона виступає двічі на тиждень — у суботу, коли нема навчання, і в четвер після занять. Найматися до власника змушує скрута: в сім'ї ще шестеро дітей, а працюють батько, старший брат і частково — підмінною вчителькою — мати. Такі, як Лоріанна, спостеріг я, серйозніше від інших студентів дивляться на життя, прагнуть більше дізнатися, в тому числі й про нашу країну.

Запам'ятався, зокрема, хлопець із сусідньої з моєю кімнати — Джон Манявський, студент інженерного факультету. Родом він з містечка Мус Джо, що поблизу Ріджайни. Батько — залізничник, мати — прибиральниця. Непросто їм учити сина. І він це розуміє, а відтак і цінує: часу не марнує.

Приємно згадувати про серйозних студентів із Саскачеванського університету. Тим більше що не вивітрилися ще емоції іншого плану. Адже щоднини доводилося бачити там молодих людей, в чиїх очах було щось відштовхуюче, була байдужість, апатія, спустошеність. Оживали вони тоді, коли мова переходила на гроші, багатство. Приплив ентузіазму викликали також різного роду розваги, здебільшого в стінах гуртожитку. Непристойні написи на стінах і стелі підземного переходу, виставки порнографічних малюнків по дорозі до їдальні, купи соломи в коридорах, принесеної вночі майбутніми агрономами,— це лише окремі фрагменти бурхливого студентського життя, які випало бачити.

Чути теж доводилося всякого. Одна студентська вечірка призвела до вельми сумної розв'язки. Почалося все з «невинної» пиятики на дев'ятому поверсі гуртожитку. А закінчилося тим, що знівечене тіло одного з учасників пиятики виявили в сміттєпроводі на поверсі першому. Вбивство набрало розголосу, президент університету змушений був давати пояснення і по місцевому телебаченню.

Коментуючи цей та подібні факти студентської «вольниці», один з моїх знайомих саскатунських професорів сказав, що «в демократії важко працювати», а другий на знак згоди кивнув головою. Мені не зоставалося нічого, як поспівчувати їм. Така ось тут «демократія»...

ВИБОЇСТІ У МОЛОДИХ ДОРОГИ...

Здається, не відкрию Америки, коли скажу, що в Канаді прекрасні дороги. А проте почну з них, головних наземних сполучних нервів країни. Нескінченними стрічками пролягли вони через її велетенські простори, зв'язуючи між собою міста, містечка, ферми.

Що й казати, коштують такі дороги дуже дорого. І розраховуватися за них доводиться постійно платникам різного роду податків. Та якщо ви і внесли встановлену податкову суму в провінційну чи федеральну касу, то це ще не означає, що можете безплатно проїздити будь-якою дорогою і так само безплатно зупиняти своє авто, де заманеться. Ні, за стоянку машини треба вносити окрему плату, як і за частину доріг. Пам'ятаю, коли Роман Семак підвозив мене з Монреаля до міжнародного аеропорту Мірабель, який за сорок п'ять кілометрів од міста, то двічі зупинявся на шляху, аби вкинути в автомат по півдолара за право дальшого проїзду. А не зробив би цього — штраф. Як і за неоплачене паркування. З порушником освяченого містером Бізнесом кодексу довго не панькаються: не внесе за день-два штрафу, платитиме спершу за прострочення проценти, а відтак, після передачі справи до суду,— і всі витрати за обслуговування служителями Феміди.

Суворо штрафують автоводіїв і тоді, коли не пропускають пішоходів на тих міських дорогах, де рух не регулюється світлофорами. Спершу мені було незвично бачити, як, запримітивши здалеку, що маю намір перейти дорогу, шофер стишував хід і рушав далі лиш тоді, коли я був на протилежному боці дороги.

Мені подобається цей вияв поваги до пішоходів. Та водночас у такі моменти я міркував собі, що було б зовсім непогано, якби автоматизована Канада так само гречно давала дорогу в життя всім своїм юним громадянам. Бо на шляху молодих людей постають різного роду бар'єри, з'являються на кожному кроці вибоїни...

Вихідці з незабезпечених сімей натрапляють на них змалечку. Матеріальна скрута батьків позбавляє дітей змоги нормально вчитися, змушує рано шукати заробітків. В університетському гуртожитку мені мало не щодня доводилося бачити хлоп'ят років одинадцяти-дванадцяти з важкими паками рекламних гросбухів, які вони клали під двері кожної кімнати. В такий спосіб торговельні фірми вербували собі клієнтуру, а хлоп'ята заробляли центи.

Далеко не перед кожним бажаючим відкриваються двері вищої школи. Про це свідчить і статистика, згідно з якою за кількістю студентів на десять тисяч населення Канада поступається не лише перед Радянським Союзом і США, а й такими державами, як Югославія, Куба, Франція, КНДР, Японія та Монголія.

Нас приголомшило прочитане в газетах повідомлення про відчайдушний крок, на який

наважився Лері Ернест Картер із Британської Колумбії, вирішивши продати свою нирку за двадцять дві тисячі доларів. Адже для отримання вищої освіти, як підрахував молодий чоловік, йому потрібна саме така сума. Особливо вразила мотивація його кроку: «Моя нирка — єдиний капітал, яким я ще володію і який можна продати, щоб здобути шанс вивчитися і влаштуватися на пристойну роботу... Мене набагато більше влаштовує пожертвувати одною ниркою, ніж принести в жертву потенційно найпродуктивніші роки мого трудового життя».

Однак вища освіта ще не гарантує канадському громадянинові пристойної роботи. Брат згадуваної вже Лоріанни Габрух Данило і з університетським дипломом працює в Саскатуні пожежником. І це ще не найгірший варіант. Непросто складається доля саскатунського знайомого Івана Стоколка, дід якого походить із Буковини. Аби мати змогу вчитися в університеті, Іван узяв у банку позичку під двадцять процентів річних, а крім того, під час канікул ішов у найми до власника молочної ферми. І ось диплом агронома в кишені, але роботи нема. Щоправда, при останній нашій зустрічі Іван сказав, що нарешті йому пообіцяли дати роботу, але за умови, що опанує відповідну комп'ютерну техніку. І знову молодик змушений, як тут кажуть, брати курси на університеті, а в банку, звісна річ, позичку під ті ж двадцять процентів річних...

...За чотири дні на конференції у Саскатуні було випито багато кави і кока-коли. Немало пролилося з її трибуни й слів. Виступали там студенти з різних канадських міст, і були просторі доповіді поважного віку мужів, обтяжених докторськими ступенями і високими посадами в інституціях, котрі їхні фінансові покровителі не можуть звинуватити в прорадянських симпатіях.

Поміж ними око запримітило одне знайоме обличчя. Так, то був він, Богдан Кравченко, заступник директора Канадського інституту українських студій (скорочено — КІУС) при Альбертському університеті. Кілька місяців тому він показував нам, трьом чернівецьким науковцям, інститутське «господарство», заодно розповідаючи дещо й про себе.

Не забув згадати спершу про батька, що походив з Дніпропетровщини й у часи колективізації був розкуркулений та висланий. Про те, якими вітрами занесло старого до Західної Німеччини, промовчав. Зате признався, що народився там в уже далекому 1947-му. Отож на час нашого знайомства не мав і сорока.

Після Західної Німеччини жив деякий час у Франції. Захистив (здається, в Оксфордському університеті) докторську дисертацію. Присвятив її, як висловився, «ролі національного фактора у визвольних змаганнях на Україні в XX столітті». Після деякого уточнення нам стало зрозуміло, що дисертантова увага зосереджувалася навколо антирадянської боротьби націоналістичних елементів як у роки громадянської війни, так і пізніше, під час соціалістичної перебудови на західноукраїнських землях.

Потроху прояснювався і характер діяльності КІУСу. Основне його призначення — підготовка друкованої продукції: не менше п'яти книжок на рік, як сказав заступник директора. Для частини цих книжок матеріалом служить життя українських канадців, але дуже часто штатні й позаштатні співробітники інституту скеровують погляди за океан, у наш бік. Це в першу чергу сам Б. Кравченко, який повідомив, що працює над книжкою з історії... Комуністичної партії України. Не приховав, що буде спрямована проти створених на Радянській Україні праць. Ми й не здивувались: хіба можна чекати чогось іншого від апологета «національного фактора»?..

Полюбляють у КІУСі виготовляти «мемуари» антирадянського спрямування. Автори такого роду продукції вербуються з числа тих, хто в різний час зрадив нашу Батьківщину й опинився на Заході. Щедрі грошові аванси, що видаються їм, здатні забезпечити річні чи й кількарічні матеріальні потреби. Звідки беруться ці кошти? А з тих урядових дотацій, які відпускаються інститутові і на залучення автури, і на утримання штатних співробітників, і на комплектування бібліотеки...

До речі, в інститутській бібліотеці чимало радянських видань — і книжкових, і періодичних — від піонерської «Зірки» до «Комуніста України». Їх збирають не заради колекції, тим більше не задля пропагування. Звідти черпають матеріал, передусім критичного характеру, для продукування спрямованих проти нас публікацій.

Намагання «просвітити» студентську молодь привело кіусівців і на Саскатунську конференцію. Впало в око, що на ній молоді люди говорили переважно про непрості проблеми, які ставить перед ними сучасна канадська дійсність. Учені мужі силкувалися відвернути їх від цих проблем безпардонним втручанням у наші справи, тенденційно поданими картинами життя радянської молоді...

БІДНІСТЬ У БАГАТСТВІ

Цей підзаголовок підказала мені Калина Бажанська з Гамільтона, де вона нині живе. А приїхала в далеке заокеання з рідного Карлова (чи по-теперішньому Прутівки), що на Покутті, за якихось десять кілометрів від мого Олешкова, ще в 1928 році. Тож по-народному мудра, афористично містка фраза, яку я почув від краянки в Робітничому домі, постала з досвіду її багатолітнього заморського життя-буття: «Канада багата, але в ній багато бідних...»

І справді, країна не обділена щедротами та привабами. І природними, і рукотворними — понадпівкілометровою телевізійною вежею в Торонто й давньою спорудою федерального парламенту в Оттаві, центральними кварталами Едмонтона й Вінніпега, каскадом мостів у Саскатуні й комплексом Всесвітньої виставки «Експо-67» у Монреалі... То плоди архітектурно-інженерної думки та працьовитих робочих рук.

З канадськими робітниками-будівельниками ми, на жаль, не зустрічалися. Зате випало побачити безпосередньо на робочому місці трударів лісопильні, м'ясокомбінату, шахти. Переважно лише бачити, а не розмовляти: пора була робоча, а канадський робітник ні на хвилину не відривається від справи — навіть якщо завітали гості з іншого кінця планети. Гроші!.. Гроші!.. Над усіма загроза безробіття і нужди.

Чи багато в Канаді бідних? Згідно з авторитетним дослідженням Канадської ради по

соціальному розвитку, нижче рівня бідності живе двадцять шість процентів сімей — кожна четверта. А понад сто тисяч канадських родин, за даними тієї ж ради, животіє на мізерних прибутках.

Деякі університетські професори запевняли мене, що ті часи, коли в Канаді можна було зустріти голодних, лишилися далеко позаду. А я, ввімкнувши радіо чи телевізор, чув звернуте до саскатунців прохання здавати невикористані продукти для тих, хто їх гостро потребує, в першу чергу для безробітних. І це триває з дня у день, з місяця в місяць. Хіба не була то привселюдна констатація наявності в Саскатуні голодних, та ще й немалого числа? Я брав до рук торонтську газету і читав у ній, що в місті над Онтаріо понад сто тисяч осіб голодує або недоїдає. І найсумніше, що поміж ними багато дітей. Свідчила це людина компетентна — керівник однієї з церковних організацій, що займається збиранням і розподілом харчів для бідних і голодних, священик англіканської церкви Денніс Дрейнвілль.

Країна, яка продає щороку іншим мільйони бушлів золотої пшениці, не може нормально нагодувати усіх своїх громадян — хіба це не суперечність? І хіба не дивно, що на величезній і багатющій землі, де могли б знайти притулок і заняття сотні мільйонів людей, є люди зайві, і число їх рік у рік зростає?

Перше, що мене запитували мало не за кожної зустрічі, було: «А чи легко знайти у вас працю?» У них нелегко. У них це завжди проблема номер один. Надто для іммігрантів.

Після загубленої в глушині лісопильні були в нас відвідини двох саскатунських підприємств — різні, як тут називають м'ясокомбінат, і шахти.

Пояснення в цехах різні давав головний ветеринарний інспектор федерального уряду на цьому підприємстві. Сам він занесений з України третьою еміграційною хвилею (таких — бачив я десь цифру — прибуло до Канади після другої світової війни тридцять п'ять тисяч). З досвіду ми вже знали, чого можна чекати від цього гатунку емігрантів. І не помилилися. Щоправда, намагаючись, очевидно, заімпонувати нам, інспектор спочатку навіть виказав нам один виробничий секрет, показавши, як на комбінаті за допомогою вприскування води набагато збільшують вагу шинки та інших продуктів (ми після цього вже не дивувалися, чому кинутий на гарячу пательню добрячий шмат м'яса ставав на очах мініатюрним). При цьому на інспекторовому обличчі з'явилося щось подібне до посмішки.

— Тепер, хлопці, будете знати, як роблять капіталісти свій бізнес...

Та невдовзі наш гід почав гнути іншої. Він казав, що завдяки Англії Канада стала дуже багатою державою. І от, мовляв, якби Україна опинилася під британським левом, то вона була б такою ж... Не зупинила інспектора і наша іронія. Він, увійшовши в раж, твердив, що всі в Канаді живуть дуже заможно, що кожен із восьмисот робітників різні отримує дуже високу платню, має власне авто й т. ін. Одне слово — рай, та й годі! А в тім раю... Ми бачили: біля конвейєрів переважали чоловіки, але траплялися й жінки, було немало людей поважного віку, деяким на вигляд під сімдесят; обличчя втомлені, безрадісні, не одне з них вкрите жовтизною. Умови праці тут не легші, ніж на лісопильні. І хоч платня, якщо вірити інспекторові, більша, але ж і податок з більшої суми береться більший...

Завершилося наше знайомство з канадським виробництвом відвідинами поташевої, як називали її наші провідники, шахти — однієї з восьми (якщо не зраджує пам'ять) у Саскачевані, на яких видобувається калійна сіль.

Наша екскурсія розпочалася з того, що працівник адміністрації Пітер Ненфелд — чоловік років тридцяти — повів нас до роздягальні, де ми скинули пальта, піджаки, взуття, замінивши їх на оранжевого кольору комбінезони, білі каски та важезні черевики. Ствердивши підписом у спеціальній книзі добровільність нашого кроку і знявши тим самим з компанії відповідальність за своє життя, спускаємось ліфтом під землю, на понадкілометрову глибину.

Нагорі, біля шахти, мороз, а тут градусів двадцять п'ять тепла. Стен Вінгерак, чоловік міцної будови, з густою бородою, в яку закралася сивина, із гучним начальницьким голосом, бере нас у відкрите авто, де може вміститися не менше десятка людей. І ось рушаємо в підземну темряву, яку розсіюють фари та лампи. При світлі стеля і стіни штреку виблискують рожево-сріблистими крупинами калійної солі. Подекуди збоку сліди давніх обвалів. Зустрічаємо по дорозі гурт людей, які перевіряють тривкість стін. Кажуть, що це робиться постійно. Адже шахта, хоч і непогано обладнана, залишається шахтою. Стен признається, що за роки його служби на ній загинуло троє. А каліцтва? Шахтарська праця пов'язана з постійними небезпеками, а оплачується не дуже щедро: калійникові нараховують стільки ж, як і робітникові м'ясокомбінату.

Сталося так, що того ж дня, по обіді, нас прийняв перший чоловік міста Кліф Врайт. Почувши, що були на шахті, мер усміхнувся: «О, то єдине місце в Саскатуні, де температура ніколи не міняється». Значить, бував там? Ще б пак! Він же голова Саскачеванської поташевої корпорації. Тієї самої, що забезпечує мало не весь видобуток канадської калійної солі. Ми не питали в мера про його річний прибуток...

До речі, коли я гостював в одному торонтському домі, то мав щасливу нагоду познайомитися там з недрукованими листами Мирослава Ірчана часів його перебування в далекій заморській країні. То дуже цінні документи для характеристики і самого письменника, і суспільства, в яке закинула його доля на довгих шість років. Закинула, щоб на власні очі він міг побачити, що Канада «...це країна долара, страшенно поверховної культури і жорстокого цинізму». На цю фразу я натрапив у листі, писаному понад шістдесят років тому, в листопаді 1924-го. І подумав, що навряд чи втратила вона щось зі своєї злободенності та справедливості.

Згадувана рада по соціальному розвитку визначила рівень матеріальної бідності канадських сімей. Як уже знаємо, нижче цього рівня живе двадцять шість відсотків родин. А якби зайнятися рівнем духовності? Які б тоді були відсотки? Я не статистик — не берусь. Ось хіба що деякі штрихи до картини.

Зовні все мало пристойний, культурний, навіть милий вигляд. Ніхто ні на кого не підвищував голосу — ні в магазині, ні в готелі, ні в аеропорту... Навпаки, до тебе говорили

притишено, усміхалися, вкладали покупку в поліетиленовий мішечок (навіть якщо ти придбав одну-єдину поштову листівку — зі мною і таке раз було), а потім — у таку ж сумку з ручками, щоб зручно було нести; розкланювалися, припрошуючи заходити ще...

Що й казати, було приємно від уважності та коректності саскатунських продавщиць чи касирок. Хоч, звичайно, від цього я не вдавався в екзальтацію, пересвідчуючись, що й усмішка тут нерідко запрограмована, що вона працює на той же долар: невипадково ж зовнішній вигляд, уміння триматися є однією з передумов вступу на роботу. Однак, подумалося мені, не це визначає рівень духовності. Подумалося, що жителі чималого університетського міста не мали б задовольнятися лише переглядом фільмів у кількох кінотеатрах і слуханням спорадичних концертів заїжджих гастролерів та свого аматорського симфонічного оркестру, який виступає з десяток разів на рік, що їм не завадив би і драматичний театр чи бодай якийсь професійний мистецький ансамбль — інструментальний, хоровий, хореографічний.

Майже повністю засноване на аматорстві, мистецьке життя Саскатуна ще трохи відчувалося. Літературне ж ніяк. І річ не лише в тому, що, скільки б і в кого б я не просив, ніхто не міг мені назвати жодного письменника, який живе в місті чи й в усій цій величезній (за площею більшій від України) провінції. Не менш показовим видалось те, що в місті не чути було про літературні вечори, відзначення письменницьких ювілеїв, обговорення художніх книжок. Рідко заходила про них мова і в тих домах, де нам доводилося гостювати.

Тут, очевидно, нема проблем лише зі збутом бестселерів та порнографічних журналів — і канадського, і (найбільше!) американського виробництва. В книгарнях і книжкових кутках крамниць коло них частенько можна було побачити покупців, як правило, людей молодих. Коли ми казали знайомим професорам про шкоду такої лектури для юних душ, ті нібито й не заперечували цього, але водночас давали досить дивне пояснення: мовляв, порнографічні видання ставлять на верхніх полицях, куди не можуть дотягнутися неповнолітні, а повнолітніх ці видання навряд чи зіпсують.

Від людини, вихованої в холоді мистецьких замінників, в атмосфері голого практицизму, годі сподіватися душевного тепла, емоційної щедрості. І це помічали не тільки ми, громадяни Країни Рад. У багатьох місцевих жителів на вустах був зовсім свіжий факт убивства власної дружини міністром провінційного уряду в Ріджайні, сином колишнього прем'єр-міністра Саскачевану — Коуліном Тетчером. Дружини, з якою він при розлученні не зміг поділити багатства.

Знову й знову згадую афоризм моєї краянки Калини Бажанської про те, що в багатій Канаді багато бідних. Звичайно, бідних не лише матеріально...

«ВСІХ НАШИХ ЗА ДОЛЯРИ КУПИЛИ...»

У славістичній секції наукової бібліотеки Саскачеванського університету праведне перемішалося з грішним. Алфавітний принцип змусив стояти поруч київське і канадське видання, книжку радянського автора і його ідейного супротивника з-за океану. Тож, шукаючи одне, мимоволі натрапляєш на інше, часто-густо дуже гидке, як, наприклад, оця, з брудновато-жовтою обкладинкою, книженція. Автор — якийсь Р. Задеснянський.

Після нечистих маніпуляцій з творчістю видатних українських радянських письменників на сторінках 147—148 торонтського опусу не позбавлений інтересу документ: фотокопія датованого 1958 роком листа професора Романа Смаль-Стоцького, президента головної ради наукових товариств ім. Шевченка, як тут зазначається. До кого цей лист, не зрозуміло ні з тексту, ані з коментаря до нього. Можливо, і до автора книженції. Втім, це значення не має. Важливіший його зміст.

Прямий спадкоємець і продовжувач буржуазно-націоналістичної справи Степана Смаль-Стоцького, такий же ревний прибічник західної «демократії», в момент відвертості признається: «Не знаю, як Вас, але мене це десятиліття в USA вже змучило. Якесь божевілля... Все засвинили вже, всіх майже — наших науковців — за доляри купили...»

Не знаю, з якою метою автор брудновато-жовтої книженції вмістив листа одного з буржуазно-націоналістичних зубрів. Можливо, для того, аби сказати, що науковців купляли давно, в п'ятдесятих роках, і не в Канаді? А може, навпаки, щоб натякнути в такий спосіб читачам, що і його не обійдено, що і його старання в справі шельмування майстрів української радянської літератури щедро оплачено з відповідних фондів? Хай там що, але документ він навів промовистий.

Втім, купляють «за доляри» — й американські, й канадські — не лише науковців. Якийсь Іван Овечко в торонтському націоналістичному журнальчику «Нові дні» не так давно проговорився про таку ж залежність від грошового мішка і тамтешніх газетярів та літераторів.

«Гроші, гроші — всьому голова» — таку назву дає він «чоловій» частині свого матеріалу «Рятуймо нашу пресу» («нашу» — тобто буржуазно-націоналістичну), де чорним по білому пише: «Були б гроші, наші газети були б органами справжньої вільної української преси або бодай куди вільнішої, ніж тепер. Бо тепер, коли всі газети дефіцитні, їх утримують при житті виключно партії, організації, установи, союзи, церкви та парафії, які доплачують із своїх фондів. Доплачують і... диктують напрямні газети». Інакше кажучи — скачи, враже, як пан каже, на те він багатий...

Почавши з грошей, Іван Овечко ними й закінчує. У тій частині матеріалу, що зветься «Український журналіст — упосліджена професія», він пише, що в «такому стані» часто винні самі журналісти: «Деякі з них настільки розпартійщені, що заради «вдарити» по якомусь своєму політично-ідеологічному супротивникові готові ще й доплатити власними грішми, щоб тільки та чи інша газета надрукувала їх статтю». Словом, усіх купують, і всі купують також. Суцільна купівля-продаж...

Виказує Іван Овечко й деякі інші «таємниці» буржуазно-націоналістичної газетної кухні. Це, зокрема, абсолютна ізольованість від читацької публіки: «На жаль, наші видавництва й редакції бояться «голосу народу», тобто листів читачів...» А без таких листів, продовжує він, «у кожному числі нашої газети не

може бути й мови про якусь вільну українську пресу на чужині». І, нарешті, автор матеріалу в «Нових днях» засвідчує найістотніше: націоналістична преса — синонім дезинформації, неправди: «Не можна також змішувати контроверсію із звичайною брехнею. Можна по-різному інтерпретувати всяку подію, але саму подію найзапекліші полемісти мусять таки подавати правдиво... Цієї простої штуки ми ще не навчилися...»

Що правда, то правда! Досить було розгорнути перше-ліпше число будь-якого із націоналістичних часописів, небідно представлених на бібліотечних полицях, як із кожного кутка показувала єхидну фізіономію чи трохи завуальована, чи й зовсім неприкрита брехня.

«Часопис української громади Монреалю» під назвою «Око», заявляючи, що за п'ять років свого існування не зв'язував себе «ні з одною політичною партією або угрупуванням, а увесь час старався бути аполітичним», водночас кричав, що «головною причиною сьогоднішніх збройних конфліктів у світі є історичний месіянізм Росії й її бажання знищити Захід».

«Новий шлях», поіменований «українським тижневиком», накидаючись на канадських прихильників миру за масові виступи проти випробування американських крилатих ракет на території Альберти, за виступи, спричинені патріотичною тривогою за майбутнє рідної землі, зневажливо кваліфікував їх як такі, що, бачте, «змобілізовані просовєтською і антиамериканською пропагандою».

Ця ж газетка, перекинувшись на літературний терен, кривотлумачила справу з київським виданням творів Павла Тичини у дванадцяти томах. Звичайно, в замітці про це була видимість об'єктивності — робилося посилання на авторитетний радянський тижневик: «Літературна Україна» пише, що «за своєю повнотою це буде найширше видання, яке різнитиметься від усіх попередніх своїм обсягом». Але тут же йшов підступний пасаж: «Цікаво відмітити, що з раннього періоду творчості поета пропущено 28 повних років праці, напевно з розмислом, щоб не показати читачеві первісного Тичину».

Не багато й не мало — цілих двадцять вісім років, майже половину всього творчого шляху геніального поета — «пропущено»! Щоб написати таке, треба бути або ж стопроцентним невігласом, або таким же махінатором. Адже усе, створене Павлом Тичиною і в ранній, і в пізній періоди — аж до ніколи не друкованих начерків і незакінчених речей,— уведено й уводиться (бо видання триває) до дванадцятитомника — справді першого найповнішого зібрання творів найвидатнішого українського співця радянської доби. А націоналістичний махінатор пише, що «пропущено 28 повних років». Пише, бо за це «пропущено» йому заплачено. Та ще й, мабуть, добряче...

Не виняток і ті видання, що по дорозі до бібліотечних полиць у Саскатуні перетнули американо-канадський кордон. У цьому я теж пересвідчувався щоразу, як тільки котресь із них потрапляло на очі. В «Екрані», «ілюстрованому журналі для молоді і старших», що примандрував до Саскатуна з Чікаго, мою увагу привернуло святотатське втручання в тканину одного з «тюремних сонетів» Івана Франка. Власне, змінене було лише одне слово: замість «О, Австріє!» чиясь брудна рука вставила «Росіє!», але цього було досить, аби вірш набрав абсолютно іншої спрямованості, аби його автор, що писав: «Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і вивчуємо його мову... І російських письменників, великих світочів у духовнім царстві, ми знаємо й любимо...»,— аби цей автор постав перед читачем журнальчика в ролі запеклого ворога всього російського.

Важко придумати щось підступніше і безчесніше стосовно до палкого поборника дружби між російським та українським народами. Та коли я сказав про це в розмові з канадськими професорами із славістичного відділу, то вони, призвичаєні до подібних вибриків «вільної» преси, були спокійні. Більше того, стали доводити, що спотворена публікація Франкового сонета не вплине на їхніх студентів, бо ті, мовляв, можуть знайти автентичний варіант у київських виданнях — двадцяти- і п'ятдесятитомному.

Теоретично воно нібито й так. А на практиці виходить інакше: студент з обмеженим знанням української мови навряд чи буде порпатися в громадді багатотомників, йому значно доступніший «ілюстрований журнал для молоді і старших», який, до того ж, подає препарований сонет на видному місці під заманливою шапкою: «Іван Франко про Росію». Тобто отруйне зерно націоналістичної дезинформації таки засяде в студентській голові. Зрештою, на це й розрахована «публікація», за яку комусь перепали «доляри».

З того ж, що й «Екран», Чікаго надійшов до Саскачеванського університету цілий міх дезинформації у вигляді розбухлої — понад чотириста сторінок тексту — «біографічної повісті з життя Марка Вовчка» під назвою «На світанку». Власне, цей міх зав'язувався в одному з видавництв міста над Мічіганом, а набивався він, як видно з передмови, південніше — в Буенос-Айресі. Автор біографічного опусу, якийсь Юрій Тис, пише в цій передмовці, що «...прогалини в біографії письменниці спричинились до того, що наш роман «На світанку» набув деяких познак так званої романізованої біографії, всупереч літературним потребам наших років, що вимагають у біографічних творах стислої документації». Інакше кажучи: нащо мені зважати на якусь «документацію», я ж пишу «романізовану біографію»!

І Тис не зважає. Та що там не зважає. Зневажає — в повному розумінні цього слова — безліч фактів, пов'язаних із Марком Вовчком та її оточенням. І це незважання-зневажання дається взнаки вже з перших сторінок повісті. Згідно з писанням заокеанського «біографа» Марка Вовчка виходить, що її батька, Олександра Олексійовича Вілінського, звали Олексою Петровичем, що був він «начальником» Опанаса Марковича, котрий завдяки цій обставині заходив до шефа додому, де й запізнався з його донькою, своєю майбутньою дружиною. Отакої! Опанас Маркович прибув до Орла в 1847-му, коли Олександра Вілінського вже сім років не було в живих, і вони познайомилися...

У такому дусі «творить» Юрій Тис і далі. То він «оживляє» в шістдесяті роки Євгена Гребінку, який помер у 1848 р. То змушує Дмитра Писарєва, котрого не стало в 1868 р., висловлювати зауваження про редагований

Марком Вовчком ілюстрований журнал «Переводы лучших иностранных писателей», перший номер якого побачив світ у січні 1871 року. То переносить полеміку між Борисом Грінченком і Михайлом Драгомановим, яка точилася на шпальтах «Буковини» в 1892—1893 роках, у роки шістдесяті, коли ця газета взагалі не виходила...

Та усе це невинні квіточки порівняно з тими отруйними ягодами буржуазно-націоналістичних концепцій, які проростають буквально на кожній сторінці цієї дивовижно безпардонної книженції. І найдивовижніше те, що всі вони вкладаються в уста Марка Вовчка, подаються як нібито її думки.

Ось письменниця, мандруючи по Італії, розглядає рештки стародавніх будівель, споруджених у ті самі часи, коли на сході вражала світ своєю величчю Київська Русь — спільна для всіх східних слов'ян держава. Але ж ні, не спільна — нав'язує Маркові Вовчку одну з улюблених націоналістичних ідейок її «біограф»; тоді, мовляв, «існувала ще могутня княжа Україна і Святослав щербив оборонні брами Царгороду». А в іншому місці повісті Маркові Вовчку підсовується ідейка про «безбуржуазність» української нації, про всезагальну «гармонію» в українському суспільстві: «Це ніби дивні нитки зв'язували серця людей світлих і кріпаків, людей села і міста, людей однієї душі і однієї мови. Одну велику родину творили Шевченко і Куліш, Опанас і Білозерські, урядовці в темних офіцинах, дідичі... і тисячі вільних і невільних робітників і мужиків».

Чи не найбільше пороху витрачає заморський «біограф» письменниці революційно-демократичного спрямування на те, щоб представити її ворогом усього російського, так само як і революційного, соціалістичного. Достеменну росіянку, він змушує Марію Олександрівну підкреслювати весь час: «Я українка» — і висловлювати образливі міркування про народ, з якого вийшла, про його традиції, культуру, літературу...

З недоброї волі заморського «біографа» Марко Вовчок постає рішучим противником передового суспільно-політичного руху в Росії. У вигаданій розмові із Сергієм Степняком-Кравчинським вона заявляє, що в російських революційних організаціях не бачить «ніякого змагання до волі», бо, мовляв, «вони всі в імені свободи виступають проти царату, але зараз же тягнуть за собою нову диктатуру».

Сам запеклий ворог комуністичного ладу, автор «романізованої біографії» наділяє свою героїню спотвореним, примітивним уявленням про цей лад як про «світ безнадійного смутку, безмежного трагізму», де, мовляв, «людина буде змушена державою розплистися в одноманітній масі нумерованих людей-автоматів», де вона не матиме «ні надії, ні обріїв».

І, звичайно, як ви уже здогадались, і «надії», і «обрії» відкриються перед людиною у «вільному» світі, там, де «свободою діє американець», на відміну від «москаля», що знає, мовляв, тільки насильство. Так-так, завбачливий «біограф» Марка Вовчка не поминув нагоди «пришити» своїй героїні ще одну ідейку апологетів войовничого антикомунізму. А куди ж було йому подітися! Треба ж із чогось хліб їсти. А задурно в Чікаго не дадуть і цента.

Що не кажіть, а таки правду писав Роман Смаль-Стоцький, що їхніх «за доляри купили...» Через те й шудяться, через те й лютують, як то було, зокрема, в історії з пам'ятником Лесі Українці.

ДОБРИДЕНЬ ВАМ, ЛЕСЮ!

У молодих, як правило, канадських містах (скажімо, Саскатун і Ріджайна свої столітні ювілеї відзначили в 1982 р., а Едмонтон отримав міський статус лише якихось вісімдесят років тому) пам'ятники, зрозуміло, ще молодші. І їх, як на наші мірки, й зовсім негусто. У Саскатуні, крім встановленого на честь найбільшої в світі жінки-письменниці, є фактично один пристойний монумент — невисокий обеліск у центрі міста, присвячений пам'яті канадців, котрі полягли на фронтах першої та другої світових воєн. Бо ж не назвеш монументом купу зіржавілого залізяччя, прилаштованого на бетонному п'єдесталі біля одного з університетських корпусів...

Монументи на честь трудівників мирної праці зустрічалися набагато рідше. Власне, з таких згадується один: невелика скульптура жінки з пшеничним снопом у руках біля муніципалітету в Едмонтоні, що нею пошановано піонерів хліборобського освоєння Альберти.

Не приховаю, що особливо цікавили мене пам'ятники діячам літератури та мистецтва. На жаль, далеко не в кожному місті щастило їх бачити. Тим більшою була радість зустрічі з Робертом Бернсом у Монреалі, з Іваном Франком та Маркіяном Шашкевичем у Вінніпегу, з кількома скульптурними зображеннями Тараса Шевченка. А в одному дуже мальовничому торонтському парку моєму погляду відкрилася постать Лесі Українки. Пам'ятник цікавий, але, як на мене, поетеса тут трохи статична, зовнішня привабливість заступила скульпторові її внутрішню красу, незвичайну силу думки й революційної переконаності.

Від торонтської Лесі Українки істотно відрізняється саскатунська. Сама жінка, її авторка Галина Кальченко не могла не сказати про чарівну зовнішність своєї героїні. Та водночас її Леся красива мужністю безстрашного борця і філософською зосередженістю мислителя, власне, тими високими якостями, завдяки яким вона переступила кордони й океани.

Шлях бронзової саскатунської Лесі до місцевого університетського майдану був непростий. Як оповідав мені Петро Ількович Кравчук, ідея спорудження пам'ятника Лесі Українці на канадській землі народилася під небом Казахстану в жовтні 1966 року, коли там відбувалася декада української літератури та мистецтва. У розмові з ним, гостем декади, Галина Кальченко висловила готовність зробити свій внесок у втілення благородної ідеї. Згодом, у вересні 1973 року, під час відкриття пам'ятника Лесі Українці в Києві, на якому був присутній Петро Ількович, скульпторка підтвердила цю готовність.

Після того, як крайовий виконавчий комітет Товариства об'єднаних українських канадців звернувся офіційно до Товариства «Україна» з відповідним проханням, Галина Кальченко, незважаючи на слабке здоров'я, із запалом взялася за доручену їй роботу. Працювала не

покладаючи рук, бо підступна недуга прогресувала і могла перешкодити здійсненню задуму. Але скульпторка таки встигла завершити працю, перш ніж обірвалося її недовге життя в березні 1975 року.

А тим часом у Канаді велися пошуки місця для пам'ятника. Пропозиції надходили з багатьох відділень ТОУКу, та його крайовий виконавчий комітет висловився за Саскатун. І провінційний уряд Саскачевану, і мер Саскатуна прихильно поставилися до пропозиції тоуківців. А в травні 1975 року міська управа ухвалила прийняти подарунок Товариства «Україна» і встановити пам'ятник Лесі Українці у Френдшин-парку — в Парку дружби, що розкинувся на лівому березі Південного Саскачевану, в центрі міста.

Невдовзі, в липні того ж року, на ім'я тодішнього голови правління Товариства «Україна» Олександра Підсухи надійшов лист, в якому мер дякував за подарунок і повідомляв про готовність встановити скульптуру.

А тим часом не дрімали темні націоналістичні сили в Саскатунському відділі КУКу. 22 березня 1976 року цей відділ подав до міської управи листа, в якому робився закид, що ухвалу про встановлення пам'ятника Лесі Українці прийнято, бачите, «без консультації» з КУКом, який, мовляв, є речником близько чотирнадцяти тисяч саскатунців українського походження. В іншому посланні до отців міста куківські верховоди були ще нахабніші. Вони заявили, що, коли Саскатун прийме подарунок з Києва, він, мовляв, «зробить велику шкоду» не лише україно-канадським жителям міста, а й сотням тисяч канадців українського походження у всій країні. А наостанок, розписавшись за всіх українських канадців, рубали з плеча: «Тому ми рішучо заперечуємо встановлення цієї статуї...»

По отриманні такої заяви отці міста на чолі з Г. С. Сірсом, який менше року тому запевняв, що «для нас буде честю встановити цю скульптуру», відмовилися від своєї ж попередньої ухвали... Надрукувавши знімок пам'ятника Лесі Українці, саскатунський щоденник «Стар фенікс» констатував у номері від 1 червня 1976 року: «Статуя залишилася без місця».

А втім, місце знайшлося. В першу чергу завдяки такій благородній людині, як президент Саскачеванського університету доктор Роберт Вільям Бегг. У листі, датованому 5 серпня 1976 року, він доводив до відома секретаря КВК ТОУК, що рада директорів висловилася за надання площі й гідне відкриття монумента на честь великої поетеси, і запропонував зробити це 25 вересня 1976 року. На завершення підкреслив: «Ми раді нагоді, що можемо виділити місце для такого привабливого пам'ятника Лесі Українці як вияв нашої присвяти українській культурі в Канаді».

Побачивши, якого повороту набирає справа, куківські інтригани стали зі шкури пнутися, аби запобігти відкриттю пам'ятника на університетському майдані. Двічі відряджали вони своїх представників до президента університету, аби ті довели йому, що «статуя не має нічого спільного з культурним обміном» і що вона, мовляв, «є лише звичайна комуністична пропаганда». Доктор Р. В. Бегг коректно вислухав куківських посланців, та від свого наміру не відступився, заявивши, що пам'ятник таки буде встановлено на території університету.

Але й після цього націоналістичні лукавці не вгамувалися, чим далі, тим більше розперізувалися. В посланні від 4 вересня націоналістичні верховоди із саскатунського КУКу докаркалися до того, що нібито «статуя не має мистецької вартості, але належить до масової продукції». І це про лебедину пісню визначної скульпторки! Воістину нічого дорогого немає для націоналістичних безбатченків.

Коли ж не допоміг і цей підступний хід і контейнер з пам'ятником Лесі Українці таки прибув у монреальський порт, чиясь чорна рука зробила й тут свою брудну справу. З'ясувалося, що через «помилку» (!) подарунок з Радянської України завантажили на корабель і відвезли до італійського міста Ліворно. Тож і довелося перенести відкриття пам'ятника на 30 жовтня 1976 року.

Очевидці пригадують, що то була хоч і прохолодна, але напрочуд сонячна днина. Її не змогла затьмарити і чергова авантюра націоналістичних мефістофелів, за намовою яких зо два десятки підлітків, самі не відаючи, що роблять, ходили по університетському майдану з провокаційними написами, підготовленими їхніми «натхненниками».

Оскільки день був неробочий — субота, а пора пообідня, то зібралося чимало людей. І не лише із Саскатуна, а й з інших місць Саскачевану, а також із провінцій Альберта, Британська Колумбія, Манітоба, Онтаріо. То були люди різних національностей. Велика дочка українського народу виявилася бажаною для синів і дочок багатьох народів, але не для буржуазно-націоналістичних безбатченків.

Прекрасний витвір скульптора Галини Кальченко та архітектора Анатолія Ігнащенка уже твердо стояв на канадській землі, а націоналістичні інтригани продовжували війну проти нього та причетних до його встановлення. Особливо старався бандерівський «Гомін України». Розійшовшись, не помилував і свій рідний КУК за те, що той припинив «заходи та інтервенції (!) в цій справі». А наостанок замахнувся навіть на центральну владу: «...треба вивідати, яку роль в цій афері відіграв канадський уряд». Кажуть, що націоналістичні борзописці таки поткнулися до «департаменту зовнішніх справ», але пошилися там у дурні...

Заява КВК ТОУК під назвою: «Хай народ осудить. Правда про встановлення пам'ятника Лесі Українці в Саскатуні» — завершувалася словами, звернутими в прийдешність: «Минуть роки, нічого не залишиться з саскатунського КУКу, з бандерівської «ліги», а пам'ятник Лесі Українці в Саскатуні буде красуватися, буде нагадувати про українських будівників Канади, про їх рідну Україну, про їх великий народ».

Протягом таких довгих заокеанських місяців цей величний пам'ятник нагадував і мені про віддалену тисячами кілометрів отчу землю. Та що нагадував — він був її живою часткою, цілющою краплиною її великої душі. І, щоразу підходячи до нього, я подумки проказував:

— Добридень Вам, Лесю, на канадській землі!

Добридень і нині, і в прийдешніх віках...

ДВІ СЛАВИ,
або Злоба дня й "актуальні відгуки"

Романи й повісті 1986 року

ЛІТЕРАТУРА І СУЧАСНІСТЬ

Протягом одного дня — 9 лютого 1858 року — Тарас Шевченко, який, очікуючи дозвіл на проживання в столиці, на кілька місяців затримався в Нижньому Новгороді, написав свій знаменитий триптих «Доля», «Муза», «Слава». Перший із трьох віршів — це погляд поета на власне життя, коротка розмова з долею. Тут немає скарг і нарікань на судьбу за те, що вона була вбога. Є зітхання людини, яка пережила життєві драми, і є спокійна гордість митця, який жив і творив, не лукавлячи:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава,
А слава — заповідь моя.

Розвиваючи тему слави в другому й третьому віршах, Шевченко говорить, що є дві слави: **справжня** — як синонім чесної долі таланту, многотрудного служіння мистецтву і народові, і **фальшива**, слава-задрипанка, тобто розрахунок, суєта, гонитва за тимчасовим успіхом...

Рік 1986-й чіткіше прояснив ситуацію в літературі, розмежувавши істину і лукавство. Славі-задрипанці стало важче прикидатися супутницею таланту, а незмінне слово правди виросло в ціні.

Особливий це рік у радянській історії!

Рік XXVII з'їзду КПРС, рішення якого пробуджують енергію народної ініціативи.

Рік Рейк'явіка, який ще раз продемонстрував, що гостра, напружена до крайніх меж боротьба за мир є боротьбою розуму з безумством і що вижити людська цивілізація зможе, якщо силам самознищення протистоятимуть усі здорові сили людства, адже на перший план сьогодні виступили загальнолюдські цінності.

Рік чорнобильського лиха, яке в усій наготі та істині показало, звичайно, не лише спопеляючу могуть розбурханого атома (хіба ми цього не знали після Хіросіми?), а й наші власні контрасти, вади і силу, безвідповідальність і мужність героїчної, із сильним трагічним відсвітом самопожертви...

За останні рік-півтора багато нового з'явилося в сфері культури. Складно, часом з певними драматичними сюжетами і накладними витратами, але ознаки оновлення нашого літературного життя таки утверджують себе. Вони і в незвичайній атмосфері письменницького з'їзду, і в дедалі послідовнішій бойовитості «Літературної України», і навіть у факті неприсудження нещодавно встановленої премії ім. О. Білецького за 1986 рік.

Ознаки нового відчутні і в прагненні літератури, зокрема прози, оперативно вийти на вузлові питання часу, показати труди і дні тих «нових людей», які беруть сьогодні на свої плечі тягар відповідальності за завтрашній день суспільства. Не обходиться, певна річ, і без метушливості; «проблемність», «злоба дня» не завжди забезпечуються високим рівнем майстерності.

Задумаймося над питанням: які сторони сучасного життя відбилися в романах і повістях 1986 року?

Передусім впадає в око незвичайна оперативність прози, яка в ряді випадків зорієнтована на ті процеси, що розгорнулися в нашому суспільстві протягом останніх років, починаючи з квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС. Революційна за характером і загальнодержавна за масштабами суспільна перебудова на наших очах стає об'єктом художнього відображення. Показовим є вже сам час дії в ряді нових творів.

Літо 1985-го — в романі В. Дрозда «Новосілля».

Останні місяці 1985-го і початок 1986-го — в романі Ю. Щербака «Причини і наслідки». Весна 1986-го — в повісті В. Яворівського «Катапульта»...

Звичайно, оперативність художнього відгуку на події реального життя не може викликати захват сама по собі. Тим паче, що дехто з письменників, як видно, надто буквально зрозумів потребу прискорення: пиши швидше, зупиняй мить, поспішай зафіксувати у слові прикмети дня; говори про найзлободенніше, не відставай од газет! Таке нетерпіння можна було б назвати природним і виправданим, якби... зрозуміле бажання оперативно висловити, не відкладаючи в довгий ящик, те, що носиться в повітрі, не оберталося на поспішну поверховість, прагнення першим «запатентувати» тему й новий життєвий матеріал... Є в цьому щось суєтне. Чи варто письменникам підда-

ватися спокусі позмагатися між собою в «спринтерських» якостях? Спринт, між іншим,— то все-таки біг на короткі дистанції...

Так, вчасні книжки потрібні, але як би в поспіху не наплодити десятки й сотні одноденок, як би уникнути новітнього кон'юнктурництва, лукавої гри тієї самої слави-задрипанки, спокусливість якої породжує в метких авторів слово холодне, неглибоке, легковажне!

Застережливі думки з цього приводу не раз виникають у того, хто знайомиться з прозовою продукцією минулого року. Але порадіймо й появі кількох вчасних творів, написаних талановито і пристрасно.

Першим хотілося б назвати роман Юрія Щербака «Причини і наслідки», навівши для початку короткий автокоментар самого прозаїка: «Роман написано упродовж 1985 — початку 1986 років. Закінчив його 20 квітня 1986 року. А 26 квітня... Було не до нього. Щось переробляти, доробляти, «дописувати», «актуалізувати» не хотів і не буду, якщо навіть матиму змогу це зробити: адже роман — плід того цілком конкретного світовідчуття, яке було в мені перед вибухом чорнобильської трагедії: навіщо ж змішувати різні настрої? Тим паче, смію сподіватися, що причини й наслідки, описані в романі, цілком співзвучні з тими причинами, які призвели до чорнобильських подій. Тільки масштаби тут не співмірні. Але халтура, байдужість, некваліфікованість, низькі моральні якості, зневіра в моральних принципах — усе, про що йдеться в романі,— хіба не відіграли вони вирішальної ролі також і на Чорнобильській АЕС? Хіба не шкодять вони і нашому мистецтву? А причини? Помоєму, вони ті самі. Хто уважно прочитає роман, переконається в тому» («Соц. культура», 1987, № 1).

Як і в багатьох своїх творах, написаних раніше, Ю. Щербак скористався тим життєвим матеріалом, який дає йому досвід лікаря-епідеміолога. Герої роману «Причини і наслідки» — співробітники науково-дослідної лабораторії, які вивчають проблему сказу. Наукові колективи, як відомо,— складний, «багатоярусний» організм. Ю. Щербак, маючи знання, добуті з перших рук, показує життя сучасних науковців, анітрохи не лукавлячи. Є серед його героїв таланти і сподвижники, є заздрісники й кар'єристи, догматики й ледарі... Погляд автора час від часу сягає і в минуле: тридцяті роки, повоєнну пору... Його цікавлять «причини і наслідки», тому нинішня ситуація, яка склалася в науці, постає як продовження, наслідок тих процесів, що їй передували. Кандидат наук Євген Жадан (він головна постать у романі), вивчаючи історію боротьби зі сказом, через те й зацікавлюється долями своїх попередників, що раптом відчуває себе і тих, хто з ним поруч, частиною довгого історичного ланцюга. Боротьба зі сказом відкривається йому як боротьба не лише за наукові, а й за моральні істини.

Думки Жадана не раз повертаються до перипетій у науці відразу після війни. Його батько — вчений-генетик — тоді зазнав переслідувань, але поглядів своїх не зрікся. Драматично складалися долі таких талановитих учених, як професор Левкович... А головні позиції несподівано посіли догматики на зразок Браги.

Українська проза, здається, ще не пробувала осмислити «феномен» 1948 року, коли під заборону потрапили генетика й кібернетика, а любов до музики Шопена й віршів Пастернака, як каже один з героїв Щербакового роману, кваліфікувалася як «компрометуючі обставини». Симптоматично, що роман «Причини і наслідки» з'явився водночас з кількома творами російських прозаїків про той же період у науці («Білі вбрання» В. Дудинцева, «Зубр» Д. Граніна). Разом усі вони свідчать про великий інтерес нашої літератури до особливо суперечливих моментів вітчизняної історії.

Такі постаті, як Брага,— то без перебільшення ціла епоха в історії науки. Невігластво і наклепництво, сверблячка надпильності і пристрасть до чіпляння ярликів у цих «людей з народу», які максимально скористалися своїм демократичним походженням і анкетною чистотою, тісно поєдналися з надмірними амбіціями і диктаторством у науці. Прикмети такого типу псевдовченого з дутим авторитетом окреслені у романі Ю. Щербака точно. Брагу (який, між іншим, «дотяг» на посаді завлабораторією аж до вісімдесятих років!) не поважали, але боялися в інституті. Всі статті й виступи його писали інші. Сам Брага полюбляв гучні промови, присвячені черговим актуальним питанням, громив «гнилий лібералізм», майстерно вловлював «вказівні думки» і за своє довге життя багато разів міняв наукові погляди.

Коли змінився час, він навіть удавав із себе «вірного учня» професора Левковича, якого колись знищував своїми наклепами. Згідно з ритуалом сорокових років, охоче каявся в неіснуючих, нескоєних злочинах і, що найгірше, «спрощував усі суперечності». Брага й такі, як він, виробили цілий «механізм спрощення», або, інакше кажучи, вульгаризації, і Євген Жадан, з'ясовуючи взаємодію причин і наслідків, з гіркотою переконується, що довгорічна присутність браг у науці (войовнича, наступальна присутність!) завдала відчутної шкоди і в організаційно-дослідницькому, і в моральному плані.

Брага зрештою пішов на пенсію, але залишився в інституті самовпевнений і промітний честолюбець Лозицький,— можливо, ще небезпечніший за колишнього завлаба, бо Брага хоч і невіглас, зате незлопам'ятний, хоч і примітив, зате примітивність його помітна неозброєним оком...

Ю. Щербак не розвиває і не прояснює характер Лозицького. І взагалі ремінісценції з минулого сорокарічної давності в його романі проходять другим планом. На першому ж — наші дні, «груповий портрет» епідеміологів, змальований жорстко і чесно. Було б неправильно казати, що роман Ю. Щербака про науковців і тільки. Інститут, у якому працює Жадан,— то один із суспільних осередків. Механізми, які діють тут, характерні і для інших сфер життя, хоч і виявляються вони у видозмінених модифікаціях.

Оточення Жадана — це директор інституту Лук'янов, який «вивів інститут із сонного заціпеніння»; науковий співробітник Гаркуша, жінка «вперта і обережна», прямолінійна, але все ж надійніша в роботі, ніж красуня

Лариса Супрун, донька впливового батька, цинічна і послідовна у своєму прагненні до «красивого» і легкого життя; «вроджений нероба» Кучерявий, «розбещений батьками, школою, мединститутом, аспірантурою, поблажливими колегами...» І ще одне вельми примітне породження нашого часу — «вірусологічний інквізитор» Нечаєв. Попрацювавши якийсь час за кордоном, він повернувся в інститут, заступивши Брагу. Посаду завлабораторією пропонували Жадану; але він, поглинутий роботою над докторською дисертацією і цілком позбавлений службових амбіцій, відмовився. Так з'явився Нечаєв. Прагматик, який добре засвоїв «переваги міжнародного, женевського, стилю над рідним київським», він діловито заходжується негайно реалізувати свою кар'єристичну програму, а Жадану пропонує стати спільником у нечесній грі. На бік Нечаєва легко стають Лариса Супрун, спритник Кучерявий... Але Нечаєву потрібен ще й Жадан, талановитий науковець.

І тільки тепер, зрозумівши всю аморальність Нечаєва, який в ім'я кар'єри готовий безтрепетно переступити через людей, Жадан із жахом усвідомлює, що, відмовившись від посади, він тим самим дав дорогу Нечаєву.

Цілком реальна колізія! Зосереджені на науці, безпретензійні Жадани таки не раз поступаються місцем діловито-амбітним Нечаєвим, у яких не все гаразд з мораллю. Власне самоусунення і мовчання Євген Жадан зрештою розцінює як поступку тим, кого він відносить до «хижаків».

Ю. Щербак розвиває мотив сказу таким чином, що страшна хвороба постає у романі як метафора. Йдеться вже про «сказ у душах людей», а також про «сказ винищення», яким уражений випадковий співрозмовник Жадана американський професор Браун, що до засліплення ненавидить комунізм, і такі, як він.

«Сказ у душах людей...» — ці слова, сказані старим медиком Шульгою, стосуються і Нечаєва, і Лариси Супрун, і, звичайно, тієї зграї модернових, заклопотаних «елітарними» розмовами, престижними знайомствами і сексом «інтелектуалів», які одного разу постають перед очима Жадана на диво-дачі Супрунів. Жадана вражає в них «повна байдужість до навколишніх людей». Причому новітня «еліта» виробила свою філософію: людина, мовляв, живе за біопрограмою, у ній «нерідко сидить звір», «крокодил», який криється «під тонким шаром виховання». Спробуй сказати таким (як це й робить Євген Жадан), що людина духовна істота, відразу побачиш у відповідь сардонічну посмішку, будеш звинувачений в ідеалізмі. Характерно, що позиція кібернетика Оскара, цього шукача втіх і насолод, з яким сперечається Жадан, багато в чому збігається з позицією того самого професора Брауна з його похмурою тезою: «Люди і звірі повинні гризтися».

А як виглядає на цьому тлі сам Євген Жадан? Він приваблює як людина, що по краплі вичавлює з себе раба. Культ істини, правди, пізнання для нього є рушієм, яким герой керується, долаючи власні помилки. Жадан не раз картає себе і за «здібності брехуна й авантюриста», і за «непомірну гордість», і за розбіжність між словами і вчинками (суперечка з Оскаром — і короткий дачний «роман» з Ларисою Супрун), і за довготривале мовчання з приводу неподобств в інституті... А проте епідеміолог Євген Жадан із числа тих, хто живе, щоб «мыслить и страдать», а отже, напруженою внутрішньою роботою і благородними вчинками переборювати власну недосконалість.

Через такого героя, як Жадан (провідний епідеміолог республіки, завтрашній доктор наук, який і на міжнародних симпозіумах не новачок, і чорновою роботою займається в «глибинці»), Ю. Щербак мав можливість показати сучасне життя об'ємно, на різних його зрізах. Колоритним і живим вийшов характер професора Мідатова — вченого видатних здібностей і водночас «жахливо самотнього» у своєму диктаторстві й небажанні мати поруч рівних собі. Правдиво і точно зображено цілу галерею провінційних типів: тут і обласний епідеміолог Кротова, яка постійно показує свою причетність до світів таємничих і неприступних звичайним смертним, а в скрутну хвилину дбає передусім про власну репутацію, щосили вигороджує себе; тут і хірург-травматолог, «прима» районної художньої самодіяльності Бадяк; і енергійно-наполеглива Ксеня Григорівна Куля, головлікар Старомитницької санепідемстанції,— стомлена адміністративними клопотами і «муками будівництва» жінка...

Смисловий епіцентр роману — нещастя в Івашківцях: скажена вовчиця покусала чотирнадцять людей. Епізоди ці виписані так, що саме лихо постає як моторошна помста природи, як засторога, як трагічний наслідок, причиною якого є все, що в романі передує цій сумній події. Передусім байдужість, малокомпетентність, благодушшя, споживацькі настрої. І, звичайно, та атмосфера, в якій ці та інші вади змогли закріпитися. Критик Г. Клочек засумнівався в серйозності конфліктів у Щербаковому романі, назвавши їх «периферійними» щодо реального життя (Літ. Україна, 1987, 19 березня). Але ж хіба трагедія в Івашківцях, той клубок «причин і наслідків», який розплутує письменник, не зачіпає таку свіжу пам'ять про драми 1986 року — Чорнобиль, загибель теплохода «Адмірал Нахімов», аварії в шахтах і на залізниці?

Роман Ю. Щербака відзначається якраз точністю соціально-психологічної діагностики, безжалісним аналітизмом, що, між іншим, не так уже й часто трапляється в нашій прозі. Прагнучи повноти життєвої правди, письменник навіть переобтяжив свій твір, мовби сконцентрувавши в ньому... кілька романів. Принаймні є тут цілі лінії, які аж напрошуються на додаткову, самостійну розробку. Скажімо, Мідатов може бути в романі, а може й не бути. Екскурс у минуле, історія Левковича, Шульги і Браги, хоч і читаються з інтересом, залишаються лише епізодом. У характерах Браги і Нечаєва схоплено лише «родові», найголовніші зовнішні прикмети.

А крім того, «діловий» бік життя героїв роману письменник показує значно цікавіше й переконливіше, ніж любовні муки нещасливо-щасливого однолюба Жадана і його печальний роман з лікаркою Лідою Гав-

рилюк. У цій частині твору є чимало такого, що набуло поширення в сучасній белетристиці: обов'язкова особиста невлаштованість героя, продемонстрована автором з деяким надривом; психологічна приблизність (найменше виразних рис у романі Ю. Щербака має характер Ліди Гаврилюк). В ході обговорення роману «Причини і наслідки» критики висловлювали також думку про недостатньо переконливий, «знеболюючий фінал твору» (Літ. Україна, 1987, 19 березня).

Але якщо виходити з того, що письменникові вдалося сказати, то погодьмося: «Причини і наслідки» Ю. Щербака — подія у нашій прозі, і активний інтерес, який викликав цей роман, пояснюється ще й тим, що ми давно вже притомилися «від хитро вигаданих слів» (М. Рильський), від сльозливо-перечулених писань, у яких забагато не лише води, а й сиропу. Я зовсім не проти лірики; я проти псевдолірики, солодкого заплющування очей і небажання бачити життя таким, яким воно є.

Пригадується Ярослав Петруня з гірко-дотепного роману В. Дрозда «Спектакль», що його можна було б назвати однією із спроб самоочищення літератури. Петруня блискавично відгукується на «злобу дня», пише «легко» і «професійно», а от у п'єсі його з характерною назвою «Земні радощі» лише «ілюзія життя», «чисто зовнішні аксесуари сьогоднішнього села», «сільський рай»...

Неймовірно, але деякі «іронізми» із «Спектаклю» спрацьовують і проти самого В. Дрозда, автора роману «Новосілля» («Дніпро», № 2—3). Прозаїк веде нас у село найблагополучніше з благополучних, він поспішає хоча б у першому наближенні роздивитися сільську новизну... В центрі колгоспний голова, незмінний герой української «сільської» прози останніх років. Господар з надійним чуттям завтрашнього дня, владний і хитруватий «блиставицький Калита», який уміє, коли треба, «хімічити» на користь колгоспу, керівник, який тонко відчуває людську душу і розуміє «важливість морального фактора»,— таким показує Андрія Борового автор. А поруч з колгоспним вожаком учитель Семен Холод, головна турбота якого — сільський музей, збереження пам'яті; молода пара Миловидів, що вкорінюється в селі... На Олега Миловида і його дружину Марійку прозаїк раз у раз переводить свій погляд, в них він бачить опору завтрашньої Блиставиці. Ще б пак: у Миловида є грунтовність. Хоч і молодий, але має добрий життєвий гарт. Працював на Нечорноземʼї, повернувся звідти з орденом «Знак Пошани», вирішив будувати на батьківській садибі новий дім...

Біда лише в тому, що автор весь час бере на себе роль суфлера, внаслідок чого з'являються в романі трибунні інтонації, пишномовство...

У «Новосіллі» взагалі багато, дуже багато розмов, різних історій (все, все «втиснув» у роман ощадливий автор!), діалогів, диспутів. Говорять тут про користь колективного підряду, про шкідливість пияцтва («воно теж від війни»,— робить резюме учитель Холод), про те, яким бути селу завтра... Новизна безперечна. Але ж хиби репортажності, але ж величність стилю, але ж рожеві хмарки в оповіді про сьогоднішнє — хай і найпередовіше! — село... Як багато резонерства в монологах Борового, Холода, Миловида! Які багатослівні (аж до набридливості) герої роману! Як часто їхні репліки звернено «вбік», до «телекамери»: «Надзвичайно цікаві процеси відбуваються в країні. Відчуття оновлення в усьому»; «Я відкриваю зараз для себе село, як велику книгу. Багатотомну»; «Ми залікуємо і цю рану (мова йде про пияцтво.— В. П.). Якщо разом, усім нашим народним колективом візьмемося»; «інтелігенція села помогла партійній організації створити новий духовно-психологічний клімат у селі...»

Отак піднесено, «іскрометно» думають і говорять герої «Новосілля» і наодинці з собою, і в суперечках, і з коханими жінками. Є в цих розмовах навколо оновлення щось від... парадності!

Ні, про проблеми теж заходить мова. Боровий, наприклад, занепокоєний «килимною лихоманкою»; тим, що заради колгоспних інтересів, аби щось вибити, йому доводиться хитрувати, розривати «павутиння інструкцій», «хімічити»; Олег Миловид натрапляє на безліч недоладностей і неподобств, які звалюються на голову індивідуального забудовника... Щоб заінтригувати читача, В. Дрозд вводить у сюжет «кримінальну лінію»: головний бухгалтер колгоспу Савицька звинувачується в грошових махінаціях.

Але переважає знов-таки «екскурсійний» тон, скоромовка. Краще за інші прозаїку вдався хіба що вельми колоритний характер завідуючого передовою фермою Івана Зозульки, в якого «посадова душа» і незнищенне бажання вивести рід Зозульок на столичні, а то й світові обрії. Правда, у В. Дрозда й раніше були герої, вражені «портфельною хворобою»...

Журнал «Дніпро» нещодавно опублікував другу книжку роману «Новосілля» (1987, № 1—2). Репортажності тут ще побільшало. Називання проблем замість художнього дослідження їх стало особливо помітне. Авторові хочеться сказати про все: про виховання сільської інтелігенції і про матеріальний пересит, що позначається на духовному кліматі таких сіл, як Блиставиця; про нелегке становище жінки і про дітей, що ростуть без батьків; про бюрократизм; про панство тієї частини молоді, яка зверхньо дивиться на все сільське... На диво балакучі герої роману знову ведуть затяжні піднесені розмови про «прискорення душ» і «переломний момент»...

Ні, В. Дрозду явно бракувало часу, щоб розповісти про сучасне село стисло і переконливо. Пожвавити оповідь, в суті, не вдалося ні історією колишньої розвідниці Вільної, яка, з'явившись у Блиставиці через сорок років, впізнає зрадника Прилепку (скількох «двійників» має цей персонаж!), ні новими походеньками гонористого Зозульки, який врешті-решт благополучно спускається зі своїх «небес» на грішну землю; ні інтимними сторінками життя голови колгоспу Борового, якого, виявляється, жде не лише сувора розмова в райкомі, а й одруження з тією, кого сільський поголос називав його коханкою...

І справді мав рацію І. Дзюба, коли з печальною іронією писав, що деякі наші

прозаїки мали б відчути потребу «саморедагування» чи принаймні уважного прочитання щойно завершеного рукопису, який здається «в друк» («Лит. обозрение», 1987, № 1).

Чи такі вже важливі для літератури «зовнішні аксесуари» сучасного життя, якщо за ними погано проглядаються характер, доля, через які і має виражати себе Час? Чи можна виправдати «злобою дня» скоропис, ковзання письменницького погляду по поверхні життя, недбалість у слові? Все це риторичні запитання. Жаль, що виникають вони у зв'язку з творами письменників з високою літературною репутацією.

Відомо, що все вирішує талант, що є злободенність — і гра в неї. Минулого року виявилося, що в прозі починає заявляти про себе тема, яку дехто всерйоз називає «антиалкогольною». Незвичне поєднання слів! Але ж породжене воно не фантазією, а сумними реаліями життя. Пияцтво — соціальне зло, і, як усяке соціальне явище, воно має підстави бути об'єктом уваги високої літератури. Так воно і є, про що свідчать «Жива вода» В. Крупіна, «Друге побачення» Є. Мальцева, «Не можу-у» В. Распутіна.

Роман І. Чендея «Скрип колиски» (на сторінках «Києва» він надрукований у журнальному варіанті) і повість А. Дімарова «Дзвони» слід назвати в цьому ж тематичному ряду.

Читаєш «Скрип колиски» («Київ», № 5—6) і відчуваєш, як автор поступово долає початкову скутість, як «публіцистична» тема, розвиваючись, іде в глибину оповіді, набирає органічності, а характери й сцени сповнюються живої сили. «Діагностика» того, що пов'язане з пияцтвом, ведеться в романі часом з певною прямолінійністю, але треба зважити й на те, що центральна постать у романі — журналіст, який приїздить до закарпатського села Забереж, щоб зібрати матеріал для книжки про зло хмелю. Журналіст Петро Головчук якраз найменше і вдався І. Чендеєві. Але що вдієш: такий персонаж був украй потрібен авторові — і для того, щоб умотивувати «публіцистику», і для того, щоб пропустити крізь його свідомість характери, мозаїку сільського життя.

Головчук — герой-резонер, зате як сильно виписаний І. Чендеєм характер Семена Вертуна — людини, що змарнувала свій талант музиканта, бо легковажила ним. Матрос, списаний на берег за дружбу із «зеленим змієм», він одного разу знову бере до рук цимбали, але мелодія не приходить! «Аби грати, аби пісня співалася, треба співати й душі»,— скрушно зауважує з цього приводу Петро Головчук. І. Чендей змушує нас шкодувати за «пропущеним життям» Вертуна, але драматичною нотою все не вичерпується. Семен Вертун виявляє дивовижну енергію і вміння повертати на власну користь навіть несприятливі ситуації. Інвалідство і активне писання листів до високих інстанцій допомогли йому швидко вибити квартиру, а бажання вславитися породило в нього самовпевнений намір стати письменником! Завоювати визнання Вертун сподівається віршами «на тему дня», в яких буде «щось політичне, громадянське», щось «про мир і проти Рейгана». Що з того виходить, легко здогадатися: примітив, фарс, убогість.

В художньому арсеналі І. Чендея є і цей інструментарій — іронія, гротеск, гумор. Але є в його новому романі і ліричний мотив колиски, тобто духовних основ людини, забуття яких, зрада яких оплачується дорогою ціною.

Пияцтво в романі І. Чендея не просто зло, це хвороба духу, наслідок розриву із здоровими народними традиціями. Письменник не йде шляхом нагнітання моторошних подробиць, покликаних «унаочнити» всю відразливість душевного й фізичного спустошення. Він іде в глиб проблеми, малюючи яскраві характери (наприклад, сестер Одоті й Олени, «бібліомана» Мирона Деці), шукає соціальних коренів явища.

Це шлях художньої літератури, якій не потрібно змагатися з журналом «Трезвость и культура» і спрощувати свої завдання, зводити їх до прямолінійного рекламування здорового способу життя і такого ж прямолінійного «викриття» того, що суперечить йому.

З цього погляду далеко не у всьому задовольняє повість А. Дімарова «Дзвони» («Прапор», № 8). Гине, затьмарившись алкоголем, талановитий педагог, добра і розумна, але безвольна людина, її смерть лягає тягарем провини на совість одного з друзів. Гірке і запізніле прозріння, печальна історія... Але не більше, і я не знаю, чим поступиться цій повісті А. Дімарова яка-небудь професійно написана проблемна стаття чи нарис на цю ж тему у якомусь із наших періодичних видань.

У зв'язку з «антиалкогольною» темою хочеться сказати ще й таке. Літературні герої багатьох нових творів під пильним наглядом видавців змушені були перейти на «сухий» закон і тим самим випередити життя і, мабуть, самих працівників Держкомвидаву. Ось повість В. Гужви «Третій тайм» («Дніпро», № 9—10). Зустрілися троє однокурсників, які не бачилися багато років, подалися на берег річки, розстелили «самобранку», ну, а далі тост: «Я хочу випити «Лужанської» за те, щоб ми ніколи не сумнівалися одне в одному».

Це ж треба! Герой спеціально наголошує: не хвилюйтеся, п'ємо мінеральну воду!

Допускаю, що цей епізод має двох авторів: прозаїка і його редактора.

Навіщо здорову ідею боротьби з пияцтвом доводити до абсурду, йдучи навіть на порушення видавничої етики? В недавньому українському виданні повісті В. Тендрякова «Ніч після випуску» пляшку «гамзи» замінено на пляшку якоїсь «вишнівки», «сухе вино» на банкетних столах (нічого дивного — 1973-рік!) — на «солодку наливку й соки». Цікаво, чи багатьох це вберегло від зловживання алкоголем? Складається враження, що знайшлися б охочі і «Вакхическую песнь» та «Судьбу человека» заредагувати, замінивши «густое вино» і російську горілку на яку-небудь «Лужанську»...

Минулий літературний рік примітний і тим, що з'явилося кілька творів, які досліджують ті сфери життя, які література чомусь довго обходила своєю увагою. Які пристрасті вирують сьогодні навколо проблем виховання, зокрема шкільного! Важливі морально-педагогічні аспекти взаємин батьків і дітей, вихователів і вихованців

порушують і твори 1986 року: роман «Чи далеко до Гераклових стовпів?» З. Легкого («Жовтень», № 4—5), повісті А. Михайленка «Що з вами сталося, хлопчики?» («Вітчизна», № 12). Б. Харчука «Світова верба» («Прапор», № 9).

У першому романі З. Легкого, що без прикрас показує сільське вчительство, увагу привертає передусім молодий — тридцятирічний — словесник Богдан Миколайович Корінь. Шукаючи моральних і педагогічних істин, помиляючись, часом набиваючи гулі, він створює навколо себе те силове поле, без якого успіх у вихованні навряд чи й можливий.

Роман «Чи далеко до Гераклових стовпів?» будується як сповідь Кореня перед літнім учителем і мудрою людиною Антоном Васильовичем Муром. Йому звіряється Корінь у всьому, не приховуючи власних помилок і сумнівів, а також переповідаючи хід подій, які призвели до конфліктної ситуації в школі. Богдана Кореня, вчителя мови й літератури (і, між іншим, початкуючого поета, вірші якого опублікував республіканський журнал!), досить легко картати за педагогічні «гріхи», особливо коли прагнути бачити лише його помилки. Готуються восьмикласники до футбольного турніру, і Богдан Миколайович ставить їм ультиматум: хто отримає двійку, до змагання допущений не буде. А коли кращий футболіст класу Остап Горак не впорався з диктантом, учителя обсіли сумніви. А що, як футбольний турнір — то «однісінька можливість для Горака піднестися в очах класу...»?

Поставивши самого себе «між двома правдами», Богдан Миколайович гарячково шукає якогось компромісу. І влаштовує додатковий диктант, власноручно виправляє помилки в роботі все того ж Горака.

Непедагогічно? Ще б пак!

Добре хоч, що Остап Горак виявився хлопцем чесним і згодом дав зрозуміти вчителеві, що липові оцінки йому не потрібні.

Або історія з краденим бетоном. Корінь і його дружина (вона теж учителька) не мають власного житла, навіть малого сина змушені віддати на якийсь час до своїх батьків. Отож будують хату. І якщо для Богдана існує безліч моральних табу, то Ірина виходить передусім з практичних інтересів. Вона готова догодити директорові, завести «дружбу» з тими батьками своїх учнів, від яких можна мати якийсь зиск. Не хабарі, звичайно, але ж користь. Наприклад, «лівий» бетонний розчин, що його привозить Кокора-старший, добре знаючи, що це полегшить його синові Михасю шлях до гарного атестата, а далі й до виміряної торгівлі. Богдан, поставлений перед фактом та ще й притиснутий житейськими аргументами дружини, цілу ніч тягатиме той «лівий» бетон, а наступного дня задрімає на уроці.

Ще одна поразка педагога Кореня? Безперечно.

Але нехай ці та інші моральні компроміси, на які часом зважується наш герой, не заступлять прискіпливості душевних саморевізій, що їх влаштовує собі Богдан Корінь. Тут доречно буде згадати ще раз ті тяжкі звинувачення, які висуває самому собі Щербаків Євген Жадан,— часом без достатніх на те підстав, перебільшуючи, але подеколи таки цілком заслужено. Його жорсткуватий моральний самоконтроль — це голос совісті чесної і благородної людини, яка оступається, потім знову підводиться, щоб, очищаючись у своєму внутрішньому вогні, знову йти вперед нелегкою дорогою життя.

Щось подібне можна сказати й про героя роману З. Легкого. В нього не раз з'являється відчуття «глухого кута», але що далі, то частіше Богдан Корінь з честю виходить із складних моральних ситуацій. Дотепний і гострий, він нерідко ставить собі нелегкі питання. І то не просто запізнілі рефлексії, а напружений процес «себе перемагання» (П. Тичина), знайомий, сподіваюся, кожному, хто хоч раз у житті помилявся.

У Богдана Кореня є немало однодумців серед колег. Проте З. Легкий надто добре знає буття сучасної сільської школи (він і сам учитель!), щоб збиватися на ідилічні тони. В романі чесно показано й те, що заважає педагогічній справі,— невисокий професійний рівень частини вчителів, побутову невлаштованість молодих спеціалістів, догматизм і «залізобетонні» стереотипи у навчанні та вихованні, рутинерство тих, хто давно зупинився як фахівець і лише «тягне до пенсії»... Пристрасним запереченням заскорузлості й утвердженням ідеї педагогічної творчості, любов'ю до вчителів, які крізь терни нелегко пробиваються до зірок, роман «Чи далеко до Гераклових стовпів?» і приваблює передусім. Жаль тільки, що майже всі Богданові спільники (фізик Рудь, хімічка Марина Максимівна, класовод Голуб та інші) присутні в романі лише номінально і досить відчутно програють щодо художньої виразності своїм «опонентам».

А крім того, надто прямолінійно вийшла в романі «любовна» лінія, зокрема нав'язливе і досить шаблонне протиставлення практичної і аж до прісноти «земної» дружини Кореня Ірини — і небесно-поетичної Марини Максимівни, за якою все ще зітхає Богдан, почуваючи себе винним у тому, що їхній любовний човен колись розбився. Щоб посилити міщанське тло, на якому чуються любовні зітхання, З. Легкий форсував ситуацію ще й тим, що чоловік Марини — теж далекий від поезії прагматик, сільський «бауер», заклопотаний, як і Ірина, господарством...

Якщо роман З. Легкого сильний передусім змалюванням учительського типажу, то А. Михайленко, навпаки, зосереджений головним чином на характерах учнів, «важких» підлітків. Тривожна назва його нової повісті — «Що з вами сталося, хлопчики?» — прочитується ще й як «Що з вами сталося, дорослі?» Адже підліткова жорстокість — наша спільна біда, і причин, що її породжують, переконує автор, множинне число. Троє чотирнадцятилітніх хлопців побили літнього чоловіка. Відбувається суд. Як, чому троє цілком звичайних підлітків стали на злочинний шлях? Відповіддю на це нелегке запитання є три історії, які згодом зійдуться в одній точці.

В Андрія Жужеріна все почалося з безневинного захоплення музикою, заморськими ансамблями, а також своєрідним змаганням зі своїми ровесниками за престиж. Ночами

ловив з допомогою подарованого батьками транзистора хвилю чужих радіостанцій. Радів, що раніше за інших чує нові «диски» і знає про модну зарубіжну музику більше, ніж будь-хто в класі. Минуло небагато часу — і Андрієм зацікавилися підозрілі «друзі», які почали випитувати в нього адреси однокласників, запропонували поширити в школі загадкові «папірці». А за «послугу» японський магнітофон «Панасонік»...

І що — ніхто не помітив, як змінився Андрій Жужерін, що з ним щось відбувається? Ні, батько-мати не надали синовому неспокою значення. А класний керівник помітила, що хлопець весь час «сам у собі», але тільки «сумно похитала головою»: «Важкий вік»... Андрій же зайшов у глухий кут і, не бачачи виходу, втік од усіх.

Другий учасник кримінальної історії, Мар'ян Козачук, пережив болісну драму. Батько спився і кинув сім'ю, мати, постійно роздратована і по-своєму нещасна, тільки те й робить, що приводить синові все нових і нових «батьків», а також жде смерті власного батька, чомусь вважаючи його винуватцем свого невдалого особистого життя. З братом Миколою її «пересварив брильянт», який кожен з них сподівається одержати від батька. Між рідними людьми рвуться зв'язки, жадібність і жорстокість заступають звичайні людські почуття — і все це Мар'ян бачить, розуміє! Розчарування в дорогих людях приголомшує й озлоблює його.

Розчаровується в батьках і Юрко Плаксін. Син «відповідального» батька, він приїздив до школи на службовій «Волзі», раніше за інших мав кросівки, портфель-дипломат, викликаючи неабияку заздрість у таких, як Тарас Іванько, чий батько — видавничий коректор і невдаха-письменник.

Дивовижна і вкрай небезпечна це тенденція, що не так уже й рідко зустрічається в учнівських колективах: викривлене уявлення про «престижне» — престижні речі, престижних батьків... Он як залежить, виявляється, авторитет Юрка Плаксіна від... марки службового автомобіля його батька! І як запобігають перед хлопцем ті, хто заздрить йому! «Незрима присутність» Плаксіна-старшого, схоже, діє навіть на вчителів, тим паче що від нього дещо залежить: обладнання спортзалу й спортмайданчика, ремонт приміщень...

Та незабаром Юркового батька знімають з посади. Він, виявляється, був нечистий на руку. Юрко «ошелешений і оглушений» цим, адже саме батько вчив його «бути порядним і чесним». Виходить, слова — одне, а вчинки — інше?

Звернімо увагу на це відкриття Юрка Плаксіна, прислухаймося до його вистражданого і зовсім не риторичного запитання: «Чому люди говорять одне, а роблять інше? Невже отаке і є життя дорослих?»

Що з вами сталося, дорослі?.. А. Михайленко, по суті, ставить питання у своїй повісті саме так. Сцену суду він показує очима літнього телеоператора Михайловича, який, «ловлячи кадр», думає і про свого прийомного сина Михайлика,— з ним теж не все гаразд. Роздуми цього героя не позбавлені деякого резонерства; автор таким чином «формулює» найважливіші свої думки. Про те, що «за наші помилки відповідають діти». Про те, що «корені наших вчинків» сягають дуже далеко. Про «тонюсіньку межу» між словом і ділом. Найтяжче запитання Михайлович адресує самому собі й нам: «Що з нами сталося?»

Це запитання, пам'ятаємо, прозвучало свого часу у фіналі останнього оповідання В. Шукшина,— і скільки було в ньому болю, викликаного жорстокістю, моральною глухотою, емоційною тупістю, байдужістю,— всім тим, що принижує, знелюднює людину. У пронизливих шукшинських словах чувся біль за людей. А. Михайленко наважився повторити ці слова, вкладаючи в них свою тривогу за тих, хто тільки входить у життя, а також за мораль тих, хто з ними поруч.

Повість «Що з вами сталося, хлопчики?» завершується суперечкою людей, які, слухаючи все, що мовиться на суді, з'ясовують «причини і наслідки». Одностайності немає. «І не може бути»,— зітхне хтось, адже причин множинне число. Все це так. Але ж задумаймося над головним: чи так ми — кожен з нас! — живемо?

Подібних нериторичних запитань, що нагадують погляд, спрямований просто у вічі, побільшало в нашій прозі. От і повість «Світова верба» Б. Харчука, названа в підзаголовку «безсирітською казкою», теж залишає читача наодинці з невідступними проблемами. Вона сповнена болю і віри. І йдеться в цій невеселій «казці» про дітей, які ростуть з матір'ю-одиначкою. А потім позбуваються і її: мати запиває, її посилають на примусове лікування. Відтепер двом сестричкам і їхньому братику судилося жити в дитбудинку.

Повість Б. Харчука бере за живе, тим більше що непрості будні цієї родини пропущено крізь душу, сприймання дитини — хлопчика, ім'я якого Ганько. Це та постать у творі, яка, можна сказати, концентрує і горе, і світло. У свої шість років він знає те, що ранить дитинство. Знає материні очі, «осяйні, радісні, але без тепла». Знає «образу, біль і гнів», викликані свідомими й мимовільними кривдами, що зрештою занапащують матір,— багато разів ошукану, роздратовану, нещасну. Знає силу добра; знає, що «без людей ніяк не можна»,— і цей напівінстинктивний потяг до світлих душ породжує в ньому прагнення й самому бути добрим, зміцнює надію.

Одного разу мати на місці тротуарної плити посадила з дітьми вербову гілку. І взялося рости деревце, що стало для Ганька надією, частиною почутої з материних уст казки про Дажбогових онуків. Це дерево щастя потребує не лише беззахисної, як полум'я свічки на вітрі, дитячої віри, а й добрих рук.

Повість Б. Харчука «Світова верба» про тендітне добро, що протистоїть столикому злу. Ганько із сестричками не лише поливають, а й захищають своє дерево, може, й не підозрюючи, скільки випробувань ще належить витримати йому. Перш ніж податися в дитбудинок, Ганько, «мирний, спечалений, голоднокий», іде шукати трьох батьків, сестриччиних і свого, щоб по черзі запитати в кожного з них: «Що ви зробили з моєю мамою?» Це своє запитання він несе як докір

і як перший свій суд. А від казки про дерево, тобто од віри в добро і щастя, Ганько відмовлятися не збирається. Бо й сам він «листочок совісті з людського дерева».

Осмислення новизни життя загалом важко дається нашій прозі. Нерідко бракує — скільки разів про це вже було сказано! — культури реалістичного психологізму. Дуже мало привабливих героїв, змальованих без фальші, без форсування їхньої позитивності. Тим і привертає до себе увагу Євген Жадан із роману Ю. Щербака «Причини і наслідки», що це герой без котурнів, людина, якій добре знайомі складні душевні колізії. Із Жаданом, між іншим, легше шукати нелегкої відповіді на те запитання, яке, думаю, багато хто ставив собі зовсім недавно: «А де ж був я сам? Чи не помножувало моє мовчання існуюче зло?»

Повірити в героїв найчастіше заважає саме це — котурни, резонерство, «плакатність». Мало живих рис мають, як було сказано, Олег Миловид з «Новосілля» В. Дрозда, Петро Головчук із «Скрипу колиски» І. Чендея, Микола Балабуха з «Катапульти» В. Яворівського...

Цікаво, що в кількох творах героїв показано в «любовно-шлюбній» сфері, до того ж у момент, близький до кризового. Учитель Богдан Корінь («Чи далеко до Гераклових стовпів?» З. Легкого) ладен кинути село, а заодно й сім'ю, в якій він, замучений претензіями і ревнощами нелюбої дружини, почувається незатишно. Але його зупиняють думки про сина й учнів. Заради них, вирішує Богдан, і треба жити.

Подібні колізії розігруються і в повісті В. Гужви «Третій тайм», де на передньому плані тридцятирічна пара — архітектор Костя Ломейко і його дружина Зоя. Обом — і Кості, і Зої — судилося перейти життєвий рубіж. Костя, потрапивши в Крайськ, місто своєї юності, зустрівшись із однокласниками й першою своєю любов'ю Іриною, опиняється віч-на-віч із собою колишнім. І Зоя теж проходить випробування несподіваним почуттям — до самотнього красеня полковника. Але дуже швидко все стає на свої місця. Полковник назавжди відлітає, повертається Костя. А самі вони — Зоя і її чоловік — будуть відтепер трохи інші...

Повість «Третій тайм» виграє порівняно з попереднім твором В. Гужви («Сліпий дощ»), проте однаково рівень відкриття й осягнення реальних життєвих колізій у ній не дуже високий. Матеріалу, думок у «Третьому таймі» на оповідання. Є тут необов'язкові персонажі, необов'язкові розділи...

Впадає в око велика кількість літературних висловлювань в устах героїв поточної прози. Олег Миловид («Новосілля» В. Дрозда) повстає проти «патріархальної» поезії і штампів: «А ви, поети, що досі словесно плачете за глиняними призьбами, порослими зеленим мохом стріхами обтинькованих сухим соняшничинням українських хат, не бажаючи проте повертатися до них з міських квартир?» Учитель Холод з цього ж твору іронізує над тією обставиною, що герой «одного роману» (читай: «Вигнання з раю» П. Загребельного) з трактористів потрапив на посаду голови сільради. (Між іншим, і в самому «Вигнанні з раю» теж розсипано десятки літературних шпильок).

Журналіст Петро Головчук у романі І. Чендея «Скрип колиски» з безапеляційністю літературного старожила стверджує: «Є немало таких, що і поетами, і письменниками (поети, виходить, не письменники?! — В. П.), і критиками зробилися, а треба було б...» Мовляв, серед літературного люду є чимало таких, що не за свою справу взялися. А інший герой роману, «ветеран і передовик торгівлі» Іштван Шенкігазі у глузливому тоні згадує якийсь «віршик про коника-гуцулика в знаменитому «Гроні» (очевидно, на сторінках обласної газети?)...

Що це — відродження «латентної», прихованої критики, на зразок, скажімо, тієї, яка є в комедії Арістофана «Жаби»? Але чи варто силувати літературних героїв, вкладаючи в їхні вуста власні оцінки, судження, а часом і натяки...

Досить повільно ще долає наша проза такі три вади, які можна було б уже назвати задавненими хворобами:

1. Розрив між авторськими «рекомендаціями» і справжньою суттю героя: заявлений у творі як позитивний, він виявляється людиною дрібного масштабу, а то й просто духовно убогим.

2. Ізоляція негативних типів од соціальних факторів, що їх породжують. «Антигерої» нерідко змальовуються як якась аномалія, поява якої невідомо чим і спричинена.

3. Карикатуризація негативних персонажів: у кар'єристів, міщан, егоїстів, заздрісників чомусь обов'язково квадратні голови, витрішкуваті очі, опецькуваті постаті... Міщанок автори чомусь неодмінно наділяють «екзотичними» іменами: Аріадна, Ірен, Леокадія, Неоніла... Особливо багато наївно-карикатурних надмірностей у романі В. Шкляра «Тінь сови» («Вітчизна», № 6—7) — прозаїк просто-таки безпорадний, коли зображує світ обивателів, якому протистоять Степан Побережний, Катерина, Муталіб, Усманов)...

На повен зріст постало минулого року питання про авторитет української сучасної літератури, її всесоюзний резонанс. Авторитет цей залежить передусім від трьох чинників: від повноти життєвої правди і рівня її художнього втілення; від реального стану й поширеності української мови; від уміння ввести в духовний обіг сучасної людини все цінне з української культурної спадщини.

Минулі роки не були і не могли бути для письменника цілковито безплідними, порожніми, але сьогодні думається не тільки про нелегко здобуте, а й про втрачене. Для уважного читача наша проза є тією «кардіограмою», за якою можна судити про те, як і чим живе сучасна людина, суспільство в цілому. А втрачає вона на авторитеті тоді, коли недомовляє правди про життя, вдається в безконфліктність, риторику, псевдопафос, обкутується «рожевими» туманами...

Багато залежить і від того, чи дбайливо ми розпоряджаємося своєю культурною спадщиною.

Хотілося б нагадати в цьому зв'язку один вражаючий — і повчальний! — ленінський документ: рецензію «Талановита книжка», надруковану в газеті «Правда» 22 листопада 1921 року. Ідеться в ній про видану того

ж року в Парижі книжку «озлобленого майже до запаморочення білогвардійця» Аркадія Аверченка «Дюжина ножів у спину революції». Його «до кипіння доведена ненависть», пише Ленін, «викликала і надзвичайно сильні і надзвичайно слабкі місця» (ПЗТ, т. 44, с. 238).

Навіть з творчості явного ворога Ленін умів добути те, що може послужити справі революції! Як бракувало нам на многотрудних перевалах нашої літературної історії радянського часу такого ленінського вміння боротися за талант, поважати й підтримувати його, глибоко аналізувати суперечливі явища! Що вже казати про об'єктивну оцінку таких складних постатей, як В. Винниченко й М. Хвильовий, коли й спадщина драматурга першого ряду Миколи Куліша (червоного комісара в роки громадянської війни!) видається в урізаному вигляді, а творчість його «випала» із шкільних програм!

Скільки разів — і особливо часто в 30-і, в другій половині 40-х і в 70-і роки — зчинялася перелякано-грізна шамотня навколо «Чотирьох шабель» Ю. Яновського, навколо «Землі» й «України в огні» О. Довженка, «Червоної хустини» А. Головка й «Голубих ешелонів» П. Панча, поезій М. Рильського й В. Сосюри, «Живої води» Ю. Яновського, новел Григора Тютюнника! А скільки драматизму в літературних долях нинішніх п'ятдесятирічних ювілярів: період «бурі і натиску» в часи молодості, і тягар затяжного штилю в наступні десятиліття, суспільні контрасти не могли не позначитися певними контрастами і на їхній творчості...

Різні то були епохи, але є багато спільного в гірких історіях, віддалених між собою інколи цілими десятиліттями. До чого найчастіше зводилися оцінки тих, хто велике поняття історичного оптимізму, правди спрощував, пропонуючи літературі «прилизувати» життя? До звинувачень в очорнительстві і націоналізмі. Причина подібних ситуацій у вульгаризаторських уявленнях про соціалізм і процеси розвитку соціалістичного суспільства, догматизм та демагогія у філософії, ідеології й естетиці. Причому «затискування горла» літературі завжди виявлялося одним із наслідків приглушення демократії в суспільстві, коли серйозні проблеми економічного, соціального, духовного характеру не розв'язувалися, а силоміць заганялися всередину, замовчувалися, коли в різних сферах життя починався застій, а на істину встановлювалася монополія...

Про все це думається сьогодні у зв'язку з таким, здавалося б, «локальним» питанням, як «сучасна тема в романах і повістях року». Потрібне правдиве знання минулого — і задля торжества істини, і як мужнє покаяння перед складною нашою історією. Лукавство з нею обходиться надто дорого. І навпаки: добре засвоєні уроки історії — і славні, й гіркі — застраховують від відтворення старих помилок на новій основі.

Сьогодні виникла ситуація, коли художній літературі часом доводиться витримувати конкуренцію з боку преси, яка оперативно, пристрасно й по-діловому говорить про наболіле. Але навіщо літературі вступати в нерівне змагання з журналістикою,— нерівне, коли йдеться про швидкість відгуку на події й процеси, що відбуваються в суспільстві? У художнього слова своя шкала цінностей: яскраві характери, глибокий соціальний аналіз, сила емоційного впливу.

Час нині особливий, і від літератури вимагається бути (зрештою, як і завжди) на передній лінії життя, в самій його гущині. Тільки пам'ятаймо, що є актуальність — і «актуальні відгуки», є, згадуючи ще раз Шевченка, дві слави... Шлях до справжньої пролягає через заперечення лукавства, словесної тріскотні, напівправди.

Кіровоград

С. Одайник. Звуки літньої ночі

СТУДІЇ. РЕЦЕНЗІЇ. ПОЛЕМІКА

ВАДИМ ЄРШОВ

ЛІРИЧНІ ЕТЮДИ З ЖИТТЯ «СУЧАСНОЇ» ЖІНКИ

Не вдаючись у з'ясування фаху — чи правомірне визначення «жіноча» поезія, «жіноча» проза, приймемо цей факт як дань і саме з цього погляду поговоримо про нову книжку прози Людмили Романюк «Коротка відпустка у травні», бо ця книжка якраз і є типовим витвором «жіночої» прози.

Жінки, що, поза всяким сумнівом, становлять кращу половину людства, мають свою, в чомусь відмінну психологію, яка цілком закономірно є об'єктом зображення літератури. Жінки у нас цілком емансиповані. Але нині дедалі частіше заходить мова про те, що прекрасній половині людства потрібно повернути слабкість, що, мовляв, саме слабкість робить жінку жінкою, що «ділова» жінка... жінка — командир виробництва, втомилася від своєї «рівноправності». Чимало художніх творів і соціологічних досліджень присвячено цій темі, і, здається, щораз більше соціологів пристають до думки, що метаморфоза Наташі Ростової в Наталію Іллівну Безухову цілком виправдана, що незгоди наших літературознавців 30—40-х років з Л. М. Толстим не роблять честі цим літературознавцям.

Мабуть, у всіх цих суперечках багато суб'єктивного, що й спричиняє крайнощі в оцінках. Тож і хотілося б подивитися на книжку Людмили Романюк саме в світлі цих сперечань.

Книжка містить дві повісті «Коротка відпустка в травні» і «Сильна жінка» та кілька оповідань, у переважній більшості яких центральними теж є доля чи характер жінки.

Письменниця, без сумніву, має свій спосіб мислення, своє афористичне бачення світу. В цьому вона ревно, добросовісно і з задоволенням розкриває світобачення саме жінки, інтереси якої палко обстоює. І ця позиція викликає повагу. З двох названих повістей досконалішою з художнього боку видається не дуже велика за обсягом повість «Коротка відпустка у травні». Письменниця встигає дати «наскрізний» портрет журналістки Анастасії Федорівни з її сучасною інтелігентністю, у стосунках з людьми, з її непростим внутрішнім світом. Тут же знаходимо коротенький екскурс у дитинство та ранню юність героїні. Наголошую на тому, що Л. Романюк малює саме наскрізний портрет, а не наскрізну біографію: вона вміє двома-трьома штрихами підказати читачеві походження якоїсь риси характеру Насті, певної сюжетної ситуації чи бодай обставини. Така конструкція «каркаса» повісті для Л. Романюк вельми продуктивна, бо дає змогу наповнити кожну сторінку максимальною фактологічною чи художньою інформацією.

Героїня «Короткої відпустки у травні» образно і дохідливо розповідає про себе, уміючи поглянути на своє життя з позиції розумної і доброї іронії, підказати читачеві, що теперішня журналістка і та дівчина, яка була на своєму випускному вечорі в позичених у сусідки туфлях на високих підборах, а потім з першої спроби вступила на факультет журналістики університету,— та ж сама особа. Поступово авторка примушує нас зрозуміти, що юні роки тяжіють над свідомістю героїні, визначаючи багато чого в змісті її журналістської праці. Тяжіють? А може, допомагають? У Насті справді намічається єдність самовідчуття, що робить її цільною в усіх ситуаціях і міркуваннях. Все це, безумовно, кращі властивості повісті. Здається, однак, що в своїх численних «ліричних» роздумах Настя часом передає куті меду. Та щоб пояснити суть тієї претензії, доведеться зробити невеличкий відступ.

Трапилося так, що одночасно на мій робочий стіл лягли три книжки: названа Людмили Романюк і два романи — Леоніда Пастушенка «Вічний хліб» та Сергія Носаня «Метеори». За своїми темами, сюжетними конструкціями, індивідуальними стильовими прикметами ці три книжки не схожі одна на одну; їх об'єднує, мабуть, тільки те, що всі вони оповідають про «наш час». Але є одна властивість, спільна для трьох книжок: це намагання охопити у невеличкому творі чи не всю проблематику прожитих нашим суспільством трьох-чотирьох десятиліть. Звідси численні анахронізми. Існує

немало творів, у яких письменники свідомо йдуть на зміщення часових рамок, щоб не зазначати точних дат дії твору чи окремого епізоду, щоб не бути скутими в розповіді, а вільно зближувати між собою ті події і обставини, які насправді перебували одні від одних досить далеко. В принципі для художньої оповіді таке зміщення часових структур цілком допустиме. Важливо тільки не захоплюватись отим бажанням показати своїх персонажів одночасно учасниками таких конфліктів, котрі віддалені один від одного в часі на 5, 10, 15 чи 20 років. Людмила Романюк не уникла цієї спокуси. Якщо Настя дійсно народилася в 1942 році, то в час, на який умовно припадає дія повісті, їй мало бути 42—43 роки. Насправді їй значно менше, бо її перша дитина — дівчинка Оленка — ще ходить до дитячого садка. Редактор журналу, в якому Настя працює, Алла Борисівна (сама ще не дуже стара жінка) вважає її за людину наступного щодо себе покоління, а 17-літня секретар-друкарка Юлечка знає, що кілька років тому Настя обіймала посаду, схожу з її власною. З другого боку, коли Настя згадує про конфліктні ситуації повоєнного села, яким сама була свідком, перед читачем постають усі визначальні прикмети суспільної історії за 40 мирних років! І про все це Анастасія Федорівна говорить як про події, явища, свідком яких вона була сама. Хоче цього чи ні Л. Романюк, а мимоволі складається враження, що дія повісті відбувається не в наші 80-і роки, а принаймні 11—12 років тому! Не було б великого гріха віднести дію повісті до початку 70-х,— тоді багато що в оповіді стало б на своє місце, але «антураж» нашого побуту і деякі елементи психології персонажів у «Короткій відпустці у травні» змальовані так, що дію повісті хочне-хоч доводиться відносити до майже сьогоднішнього дня. Ось і виникає в читача відчуття якогось підтасування: або зі своїм «метафоричним» мисленням Насті зараз не більше 32-х, або Л. Романюк хоче нас запевнити, що років 12 тому могла собі існувати молодиця зі світоглядом і способом мислення інтелігента середини 80-х років. Цей анахронізм заважає сприймати Анастасію Федорівну в її психологічній достовірності. Авторка явно спокусилася бажанням розширити біографію героїні, вирішивши зробити її дитиною «війни» і одночасно наділити її думками і почуттями молодої особи 80-х років! Звичайно, цікаво охопити у невеличкій повісті психологічний портрет нашої сучасниці за 40-річний період, але досягти цього дуже й дуже важко. І хоч у Л. Романюк з цього погляду, безперечно, є певні досягнення, натяжок, огріхів, недомовок теж вистачає.

Подивимося ж, які грані нашої історії і нашої сучасності відбиває письменниця в своїй книжці, які моральні цінності їй вдається піднести.

Героїня Людмили Романюк — справді той представник міської інтелігенції, який не забуває свого селянського походження, який хоче і вміє й у вирі міської штовханини утвердити нетлінність цінностей, сприйнятих з дитинства. Природною і конче потрібною для себе і для своїх співгромадян Анастасія Федорівна вважає увагу до кожної людини, яка приходить до тебе зі своїм болем чи випадково зустрілася тобі на життєвих стежинах.

У Насті хороша сім'я, вона має те щастя, котрому може позаздрити багато жінок, вміє творити те щастя, бо має талант доброти. Якісь обставини заважають героїні повністю реалізувати свої можливості: то головний редактор журналу Алла Борисівна намагається гальванізувати в нових умовах старі, віджилі методи керівництва друкованим органом, то відповідальний секретар редакції Василь Максимович не наважується висловити власну думку в принципових питаннях, то сусідка Емма Панасівна зайде ввечері на посиденьки і своїми міщанськими теревенями відірве Настю від праці... Буває, їй самій здається, що в неї не вистачить душевного тепла, аби всиновити осиротілого Костика Діденка. Чи ж мало що кожному з нас заважає бути самим собою?

Так, усі ці атрибути побуту, нюанси душевного стану взято з нашої дійсності. Погано тільки, що образові Насті не вистачає внутрішнього руху, котрий мало компенсується короткочасною поїздкою кудись в причорноморські степи, де починалося життя Насті. Не переконує і те, що носіями усіх справжніх моральних цінностей у повісті виступають селяни, а майже всі витрати нашої моральності від жителів міста. Кажу «майже всі», бо замальовки з дитячих літ Насті належать до найпоетичнішого і водночас найдійовішого начала в повісті (це саме ті сторінки, які можна віднести до справжньої художності), а до найгостріших конфліктів, безперечно, треба віднести конфлікт між Згоником і Бабешком. Він репрезентує сутичку найвищої людяності із найвідразливішим здирництвом. І хоч письменниця заміняє тут оповідь «поетичним пунктиром», він гарно вплітається саме в феміністичну канву повісті.

Врешті-решт читач вірить майже всьому, що розповідається про дитинство і ранню юність Насті. А ось конфлікти новітнього часу зображені в повісті не найкращим чином: тут переважає скоромовка.

Як носії моральних цінностей виступають у творі Згоник, Сіроштан і Загорулько. Згоник належить до кришталево чистих людей. Чи ідеалізує письменниця цю людину? До певної міри так. Але якби на світі не жили люди, подібні до цього простого селянина, напевно, ми давно б потонули у твані користолюбства й пристосуванства. Сіроштан же має досить приблизне уявлення про майбутнє людського суспільства, а проте знає, що все добре з сьогодні потрібно перенести обов'язково в «будуще», а всього поганого треба позбутися так само для «будущого». Тут якраз діє отой принцип: не можу повністю осягти розумом, та відчуваю душею.

Багато конфліктів нашої суспільної й психологічної історії проходить у спогадах Насті неначе другим планом, але говорить письменниця про них вельми тактовно, не знімаючи якоїсь частки відповідальності ні з самої Насті, ні з її прийомної матері Уляни. Так, до певної міри Уляна винна в тому, що Згоник ціле життя прожив бурлакою, а Настя в чомусь «завинила» перед сином Сіроштанів, не помітивши перших паростків

юначого кохання, які згодом заглохли і в «психологічному» обміні речовин почали виробляти «гормони» душевної глухоти.

Характерною особливістю повісті «Коротка відпустка в травні» є те, що дійсність відтворена в ній у двох ракурсах: в своїх цілком відчутних на дотик виявах і в «метафоричному» сприйманні уявою Анастасії Федорівни. Симбіоз не скрізь досягає бажаної єдності, а втім, уява читача легко «дублює» проекції Настиної уяви, і це надає творові неповторної емоційності.

Розріз другої повісті трохи інший, сказати б, прозаїчніший, хоч її героїня Ольга Павлівна багато в чому повторює життєвий шлях Насті. Якщо Настя — здібний журналіст, то Ольга — талановитий архітектор. Обидві героїні майже ровесниці, але дію «Сильної жінки» можна віднести до теперішнього часу з більшим правом, тому що Ольга і фізично, і душевно старша за Настю.

Та виникло суперечливе становище: Настя, котра лише мріє про здійснення своїх заповітних мрій журналіста-професіонала, набагато щасливіша від Ольги, яка, здається, в своїй професіональній діяльності досягла всього, на що тільки могла сподіватися. Настя зберегла те багатство душі, якого Ользі так не вистачає. Ця остання задушила в собі (принаймні так вважає автор повісті) найкращі поривання і стала автоматом з виготовлення поганих архітектурних проектів, в яких немає справжньої художньої творчості. Добре, мабуть, що письменниця в даному разі не ставить усіх крапок над «і», а дає можливість читачеві робити свої припущення, займати позицію, у чомусь, можливо, відмінну від авторської. Насті пощастило зберегти набагато більше світла в душі — вона дружина й мати, а Ольга — самотня жінка, яка ціле життя кохала одруженого, щоб упевнитись, що цьому коханню бракує чогось істотного, саме тоді, коли Бережний стає вільним. Хай там що, у показі «любовної фабули» повісті «Сильна жінка» романтичне минуле видається значно переконливішим, ніж прозаїчна сучасність. Отой порив, коли Ольга Павлівна штовхає свою випадкову попутницю Таню в обійми малознайомого молоденького лейтенанта, своєю експресивністю постає десь на межі здорового глузду.

«Сильна жінка» містить у собі велику кількість психологічних нюансів, кожний з яких начебто випливає із спостережень реальних житейських ситуацій і доль. Проте часом авторка вдається до крайності, і її Ольга Павлівна починає вже занадто «побабськи» нудьгувати за сімейним затишком, за хатніми клопотами. «Жіноче» й «бабське» — то, врешті, різні поняття, не так за своєю емоційною фактурою, як за соціальною сутністю. Вибаглива метафоричність уявлень і асоціацій, властива Анастасії Федорівні, в другій повісті витісняється відвертим вольовим «притиском» Ольги Павлівни. І виходить, що емансипована наша сучасниця сама потерпає без колишньої залежності чи шукає якихось «модерних» її форм залежності.

Життя засвідчує, що в нашій дійсності не все гаразд з проблемами жіночої рівноправності. І проблематика, наприклад, останніх творів Василя Бєлова виникла не на порожньому місці. Однак бідою більшості художніх творів цієї проблематики, як і переважної більшості соціологічних досліджень на цю тему, є те, що вони не мають реальної дійової альтернативи існуючому становищу. Неугавні заклики повернути жінці «жіночість» на практиці поки що нічого не вирішують. За будь-яких умов, навіть тоді, коли б Ольга Павлівна свого часу зустріла Бережного іще неодруженим і благополучно вийшла за нього заміж, вона б не перестала бути сильним характером і талановитим архітектором. Тож протиставлення ділових якостей сімейному затишкові аж ніяк не є слушним. Потрібно шукати нові форми раціонального і гармонійного злиття двох протилежностей жіночого існування, щоб жінка могла, фігурально висловлюючись, поєднати в одному і тому ж часі дві іпостасі Наташі Ростової. Чи важко це здійснити на практиці? Безумовно. Але це чи не єдино правдивий шлях...

Крім двох повістей, у книжці надруковано 13 оповідань. Вони теж загалом присвячені морально-етичним темам у вужчому розумінні цього поняття. Кожне з оповідань містить безліч цікавих, часом проникливих спостережень. Але надмірна розчуленість часто робить оповідь сентиментальною, а виразні по собі деталі подекуди затушовують загальну авторську концепцію.

Гарне враження справляє оповідання «Гойдалка на старій акації» — про вдовину долю,— в ньому є не лише текст, а й глибокий підтекст, а водночас немає моралістичних сентенцій, які часом настирливо проглядають в інших оповіданнях. Цікаво доповнюють одне одного оповідання «Мотрю покличте» і «Порожній стільчик навпроти». Обидва вони розповідають про людей, які не спізнали особистого щастя. Але якщо у героя першого твору Павла Мазура це сталося через високе почуття обов'язку перед іншими (він не дозволив собі жодного із компромісів, що могли б поєднати його з коханою жінкою), то Василь Сірик тільки те й думав, як влаштуватися на тепленькому місці — на роботі й удома...

Життєва ситуація лежить в основі оповідання «Щотижня, у п'ятницю»: так, багато є нині хлопчиків і дівчаток, котрим доводиться ходити на побачення до власних татусів, що завели «нові сім'ї». В цьому оповіданні чимало тонких нюансів, але читача не полишає відчуття, що він уже не раз читав щось подібне,— неповторного ракурсу для своєї розповіді письменниця не знайшла.

Сильне враження залишає оповідання «Чужа музика». Л. Романюк тут наслідує тематику «Холстоміра» й купрінського «Ізумруда», проте доля коня Зірчана подається нею на сучасному тлі з великою кількістю виразних «аксесуарів». Це ще один (й вельми актуальний) заклик бути добрими й уважними до братів наших менших. Водночас у долі й відчуттях Зірчана вловлюється натяк на поведінку й відчуття людей.

Решті оповідань (хоч кожне з них має усвідомлену й чітко окреслену мету) завдає шкоди заданість плану та висновків, еклектичність у виборі засобів художньої вираз-

ності і, як уже наголошувалося, зайва розчуленість. Мабуть, оповідання «Дорога серед снігів» заслуговує на те, щоб згодом бути розгорнутим у самостійну повість чи навіть роман, бо зараз виглядає ескізом до об'ємного, багатопланового твору. Це припущення грунтується, зокрема, на тому, що характер головної героїні Ліди є своєрідним продовженням образів Насті з повісті «Коротка відпустка в травні» й Ольги із «Сильної жінки». Ліда заслуговує на те, щоб над «хронікою» її життя і почуттів авторка ще попрацювала.

В цілому книжка «Коротка відпустка в травні» є зразком своєрідної добротної й досить актуальної белетристики.

студії. рецензії. полеміка

НАТАЛКА НІКУЛІНА

ЗНАКИ ОТЧОГО КРАЮ

Шкляр Анатолій. Знак птаха. Поезії. Дніпропетровськ, «Промінь», 1987, 47 с.

Пам'ять про війну... Не дивуємося, що про неї пише поет, котрий народився років десять як по війні? Пам'ять є. Народжена пам'яттю народною, зболена, незгасна, роз'ятрює вона думи і серце, збуджує уяву, викликаючи образи тих, хто лишився навічно на вогневих рубежах. І справжністю своєю дає молодому поетові право сказати:

Не снилось — було...
Поміж листя і крапель солоних
я справді зумів
їхні подихи вічні знайти...

З цього усвідомлення власної духовної причетності до історії народу, а отже, з окреслення своєї чіткої позиції і починає поетичну книжку «Знак птаха» Анатолій Шкляр, дебютант початку 80-х (його перша книжка «Скрипковий ключ» вийшла 1982 року). Автор щосили напружує своє поетичне бачення, щоб виявити усі ті місточки, які єднають наше сьогодення і незабутнє минуле. І знаходить переконливі художні деталі, розпізнаючи навіть у найбуденніших реаліях прикмети часу. Так, пам'ять поколінь пізнається по тому, що й «жовтаві листочки летять, як трикутні конверти», з глибин Дніпра випливає човен для переправи — «мандрівець в країну живих», а біля старого бліндажа погляд мимоволі зупиняється на оплавку заліза, мовчазному свідкові воєнних подій. Найголовніша запорука пам'яті — щире і вірне почуття, якого А. Шкляреві не бракує. Цим почуттям і підказане «питання вогненне» в зарослому окопі, де «земля під ногами — невтомна, пульсуюча вена»: «Що, коли б мені доля звеліла триматись на цім рубежі?..»

Автор не легковажить словом, він залишає питання відкритим, чим загострює драматизм цитованого вірша «В річищі окопу». Але відповідь зрозуміла й так, вона підказана усім ладом поезій А. Шкляра, присвячених народному подвигу в роки Великої Вітчизняної, тим пієтетом, з яким ставиться автор до учасників війни і всіх, хто пережив воєнне лихоліття.

На воєнну тему писати нелегко. Про Перемогу, про героїчну загибель і безсмертя наших воїнів, про вічне чекання солдаток існують сотні й сотні віршів. Отже, в кожному новому творі дуже важливо не повторитися, не проспівати «з чужого голосу». Не скажемо, що А. Шкляру вдалося досягти якихось відкриттів, але він наполегливо шукає власних художніх рішень, йому органічно чуже писання тільки «задля теми». Тому й знаходить він якісь свої нюанси (бодай нюанси!). Ось вірш про самотню жінку з її згорьованою надією: «Він безвісти пропав, не бачив мертвим ніхто в цім світі Василя мого...» Вся енергія вірша зосереджена в образі «шипшини неопалимої» (вірш так і називається «Шипшина неопалима»), вогненного куща, в який ніби втілилася душа солдата, що його посадив.

Коли востаннє вигляну з машини,
побачу крізь туман, як в тім селі
горять червоні лампочки шипшини,
немов хтось їх вмикає з-під землі.

Образ художньо переконує, запам'ятовується.

Цілком логічним є крок від героїки минулого до героїки нашого часу. Вірш «Пісня і гроза», присвячений пам'яті воїна-інтернаціоналіста поета Олександра Стовби, який загинув в Афганістані в бою з душманами, важливий для розуміння усієї смислової структури збірника «Знак птаха», бо в ньому йдеться про нескороминущі цінності життя: синівську любов до Батьківщини, високе розуміння інтернаціонального обов'язку, спочутливість до болю і радості інших.

Зрозуміло, жоден поет не може уникнути мотивів вічного боріння добра і зла, життя і смерті, справжнього і фальшивого. Не байдужий до них і А. Шкляр. Природним для напрямку його творчих шукань є цикл «Вогонь і квітка», де вогонь — символ війни, а отже, зла, а квітка — символ миру, а отже, добра. Автор живописує словом — і достатньо зримо — картини спустошення і цвітіння, руйнації і буяння. Цикл «Вогонь і квітка» позначений щирим уболіванням за долю людства, яке чи зупиниться на межі ядерної катастрофи. А втім, у цьому циклі авторові не скрізь пощастило втілити задум глибоко й переконливо. Так, у вірші другому кінець не підготовлений тоном попередньої оповіді. І потім, те, що після ядерної війни на Землі «все, як було, воскресили гості з космічних глибин...» минулого. Не кажучи вже про неповторність, «все» — отже, й містера, що колись натиснув на

фатальну кнопку, а відтак — і нову загрозу війни... Тут треба краще продумати, зважити кожне слово.

Важко нині назвати збірку поезій, в якій би не зачіпалися екологічні проблеми. Не проминає їх і А. Шкляр — така вже це вічна і насущна тема — людина і природа. Видається, що вірші про єднання з природою найкращі у молодого поета. На тонкі ліричні роздуми наштовхує його кущ достиглого агрусу, розквітлий баштан, морозяний візерунок на віконній шибці. Але характернішими в цьому плані є «Балада про крука» і «Балада про степову мандрівку». У А. Шкляра крук — «прибулець з позачасся, тут, у нашому столітті, між небачених машин». Є в ньому щось від «Nevermore» Едгара По, та й епіграф — рядки з цього письменника — красномовно про те свідчить. Автор не спрощує складних взаємин природи і людини. Вільному крукові, врятованому поетом, ні до чого «спокуси кухонь, теплий затишок квартир». Голос крука, за автором, — це голос природи, а може, й вічності, який будить людське сумління, не дає байдуже відмахнутися від пересторог природи, її вічних тривог. У «Баладі про степову мандрівку», здавалося б, звичайний випадок: попутниками поета у машині виявилися мисливці зі своїми трофеями — забитими лисицями. Але хіба може бути звичайним убивство? Автор з болем згадує, що «бачив живу лисицю в степу тільки раз в житті». А син його, напевно, вже й не побачить лисицю на волі, «і сина в звіринці вжалять дві бджілки очей золоті» (яка, до речі, точна метафора). І тому:

Холодне зимове сонце
над обрієм низько бігло,
як лисячий бог безпорадний,
як лисячий бог рудий.

Це несподіване порівняння підносить описаний випадок до висот трагічності. Імпонує цей погляд на зв'язок людини з навколишнім світом: у наш час, коли так багато втрачено, людина починає розуміти свою нерозривність з природою, перестає ставити себе над нею, усвідомлює себе як органічну частку буття.

Прагнення до близькості з природою, очевидно, продиктувало і назву збірки «Знак птаха». Образ птаха в А. Шкляра — один з улюблених, він подекуди переростає у символ часу, волі, таємниці. У вступному вірші збірки є свого роду «розшифровка» назви:

Знаки отчого краю —
просвітлені гнізда пташині...
....
А як ранок настане,
то знов над твоїми дахами
в небі птаха побачу —
погоди безхмарної знак.

Своєрідною є інтерпретація цього образу у вірші «Птах над барикадою», присвяченому робітникам-металургам — героям барикадних боїв 1905 року. Тут птах над колоною страйкарів — знак волелюбності і незламності. І самих страйкарів ми бачимо ніби у двох ракурсах: під знаком птаха і з висоти польоту птаха. Рух птаха у небі відчутний зримо: «Птах повітря гойдав і відштовхував хмари від себе, ніби рухав у небі важливе якесь коліща». Таких зорових образів, як вже мовилося, у книжці рясно, що є, вважаємо, добрим набутком автора.

Чимало у збірці віршів з філософським підгрунтям. І знов автор говорить про те, що йому болить — про минущість часу, про невічність людини. Образ часу — піскового годинника, в якому замкнена душа, — в основі своїй драматичний. Поет нічого не спрощує, не втішає, не побивається. Але й споглядаючи вологі піщинки, що липнуть до рук («Пісковий годинник»), і ловлячи погляди свої в глибині тьмяних дзеркал («Майстерня дзеркал»), і вболіваючи за людину, яка прирекла вогонь свого серця на самознищення («Притча про заховане серце»), тобто розмовляючи про минущість сущого, поет заглиблюється у роздуми про непроминуще. Така діалектика його погляду на світ.

Окремого слова вартий вірш «Розмова на узліссі». Тут постає важлива морально-етична проблема: як людині самозахиститися від потворного, власницького, здрібнілого, егоїстичного — від вовчих пазурів у душі:

...ти звіра не бійся,
а бійся себе лиш самого —
то стало сумління дрібним
за високим парканом,
то пазурі вовчі з твоєї душі
виростають...

Філософічністю позначено й мініатюри, зібрані в єдиний цикл «Листки календаря». Не всі вони однаково довершені, але є справді глибокі, як-от «Метаморфози»:

Випав перший сніг.
Може, то пташиний крик
на вітрах замерз?

Або:

У моїй руці
мерзла грудочка землі
дихать почала.

Тут мимоволі вбачаються паралелі з японськими хокку, хоч, може, автор цього і не усвідомлював. Але принцип й засоби побудови мініатюр схожі.

Окреме місце посідають вірші-роздуми про роль митця у житті суспільства («Голос поетеси», «Повернення Франсуа Війона»), вірші про найтонші порухи, що пов'язують душі людей («Циркова танцівниця», «Мелодія чужого весілля», «Ти все така ж і не така...». «Промінчик тиші сяє поміж нами...» та ін.).

Поза всяким сумнівом, перед нами поет зі своєю інтонацією, своїм болем, своїм досвідом пережитого. Він творить свої, цікаві образи: «Пролітає пошепки над ставом невагома біла тінь коня», «чорний клаптик твого крику на всі боки розкришивсь»... У нього добре розвинене естетичне чуття, він прагне до витонченості, навіть вишуканості образу. Але інколи й добрі наміри приводять до непередбачених наслідків. І тоді виникає звичайна красивість: «і тре-

петні радари наших душ знаходять подих крижаної гами», «я чашу рук наповнюю снігами, в яких шукаєш ти себе саму ж», або туманність: «Твоя гілка в голках, як античного міста завулок» (чому завулок античного міста має бути в голках?), розпорошеність теми, здрібніння, як-от у вірші «Нічне купання», вельми віддалені асоціації, що утворюють абстрактні ряди:

У кожнім рухливім прошарку —
відбитки багать,
і берег розлогий подібний
до сховища часу,
де подихи й дати впереміш
під небом лежать,
а погляди й рухи впадають
у зоряні траси.

Не уникнув автор і повторів. У трьох віршах вжито епітет «тонюні»: «якихось тонюніх струнок» («Малюнок на склі»), «і деревце тонюнє зіп'ялось на карниз» («Дерево на карнизі»), «тонюні міцнющі грати» («Випадок з птахами»). У вірші «Птах над барикадою» читаємо: «Злився праведний гнів з бунтівливою вдачею пісні». А кількома рядками нижче: «з ним (з мотивом «Марсельєзи». —Н. Н.) зливається сміло Шевченків лункий «Заповіт». В інших віршах: «злилися в плавбі їхні руки, серця і човни», «де незримо злились в амальгамі століття й хвилини», «видива нічні зливалися із присмерком глибоким» тощо.

Недоглядом є фраза «на городі баштан зацвітає». Баштан — це баштан, а не город. Це все одно, що сказати: «На городі нива колоситься»...

Як уже мовилося, А. Шкляр дебютував 1982 року збіркою «Скрипковий ключ». І ось через п'ять років — строк немалий для поета — нова книжка. Чим відрізняється «Знак птаха» від попередньої? Той же ліризм, але поглиблений, ті ж пошуки гармонії між людиною і природою, тільки наполегливіші, подальший розвиток соціально вагомих тем. Помітно, що автор художньо виріс. І все-таки, здається, А. Шкляр і в цій збірці не розкрив повністю своїх можливостей, не позбувся деякої споглядальності, не подолав зайвої камерності окремих творів. У збірці відчувається «запас міцності», отже, читач сподівається від автора більшого: нових відкриттів, глибшого саморозкриття. Але і зараз можна твердити з певністю, що перед нами творча доля. Обличчя, яке запам'ятовується.

Дніпропетровськ

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

С. Одайник. Рисунок

СТЕПАН КРИЖАНІВСЬКИЙ

ІНТЕЛІГЕНТ НОВОЇ ФОРМАЦІЇ

БІЛЯ ЧИСТИХ ДЖЕРЕЛ

Я познайомився з Василем Петровичем Бобинським у Харкові 1930 року, невдовзі після його переїзду на Радянську Україну. Зустрілися ми вперше в редакції журналу «Молодняк», яка одночасно була й місцем сходин нашої молодіжної письменницької організації. Найбільше враження, яке справляв Бобинський,— висока інтелігентність у всьому — в поведінці, розмові, судженнях. У цій людині поєднувалися ніжна поетична душа і міцна комуністична переконаність. Високий, ставний, ошатний, він, як і Мирослав Ірчан, котрого я теж трохи знав, ходив у капелюсі, з краваткою, що нині є нормою, а тоді нам, розхристаним хлопцям зі студентських гуртожитків, здавалася дивом.

Друге, що вражало у Василеві Петровичу, — безмежне захоплення усім, що він бачив у радянській дійсності, і найперше, мабуть, почуття свободи. Звичайно, після гнітючої атмосфери панської Польщі вільне життя у вільній країні здавалося йому здійсненою казкою, хоч, як я тепер розумію, далеко не всім треба було захоплюватися. Приміром, культура поведінки. Хоча нас, грубуватих сільських хлопців, уже на той час чогось по школах навчили, а от щодо виховання — анічогісінько!

Тому миле, делікатне, приязне, майже любовне ставлення до нас Василя Петровича іноді здавалося мало не запобіганням, у той час, повторюю, як така поведінка і ставлення до друзів у Бобинського були нормою.

Він був справжній інтелігент нової формації. На жаль, у нас до інтелігентів ставилися трохи підозріливо, широко побутував вираз «гнилий інтелігент», і ми майже навмисне опрощувалися: одягали замість капелюха кепку, замість сорочки — косоворотку, замість костюма — шкірянку...

Та коли я кажу, що Бобинський був інтелігентом нової формації, то маю на увазі насамперед його тверді комуністичні переконання, все, протилежне дуалізмові. Крім того, на обличчі Бобинського лежала тінь — незмивна тінь в'язня панськопольських тюрем, зокрема й камери-одиночки.

Про що ми говорили з Бобинським? Про літературу? Так, але про ту, що творилася у пітьмі тюремних карцерів, про напівфашистський режим польських пілсудчиків, про саму тюрму, яка звалася чи Бригідки, чи Баторія, куди Василь Бобинський потрапив уже 1923 року за належність до Комуністичної партії Західної України. Це був його перший, але не останній арешт...

Ось що писав про Бобинського один із його соратників Мирослав Ірчан, який перебував тоді у Канаді, а пізніше повернувся на Радянську Україну:

«Дня 1 травня 1926 року польська влада закрила у Львові часопис «Світло», а його редактора, т. Бобинського, запроторила в тюрму, де він просидів повних п'ять місяців.

В тій самій тюрмі, де колись сидів Іван Франко, Василь Бобинський, ховаючись від пильного ока жандаря, написав поему «Смерть Франка»...»

До цього слід додати, що згодом Василь Бобинський під загрозою нових репресій не просто виїхав, а ніби «повернувся» на Радянську Україну, в Радянський Союз, бо один раз він тут уже був.

Ще перебуваючи в «українських січових стрільцях» у складі австрійської армії, яка у вирі громадянської війни потрапила на територію України, він разом із такими своїми друзями, як М. Ірчан, С. Мельничук, П. Шеремета, вступив до Комуністичної партії, провадив широку агітацію серед солдатів, внаслідок чого значна частина їх перейшла на бік Радянської влади, ставши «червоними стрільцями». Це було у квітні 1920 року, а незабаром Бобинський потрапляє до Києва, знайомиться з П. Тичиною, Д. Загулом, Я. Савченком. Як свідчить передмова М. Дубини «Слово поета бореться» до книжки В. Бобинського «Поезії» (1986 р.), певний час працює у газетах «Червоний стрілець» та «Галицький комуніст». Але того ж року повертається на Західну Україну з метою «продовжити комуністично пропагандистську діяльність на галицькому терені».

Чи все це ми знали? Ні, багато чого з біографії одного з перших пролетарських інтелігентів, вихідця із рядів робітничого класу (його батько був залізничником у Кристинополі, нинішньому Червонограді), ми не знали.

На час приїзду до Харкова він був уже відомим поетом, друкувався у літературних журналах «Зоря», «Плужанин», «Західна Україна», а в «Червоному шляху» був уміщений найвидатніший його твір — поема «Смерть Франка». Наступного, 1927 року поему відзначено на конкурсі художніх

творів до 10-річчя Жовтня разом із творами А. Головка, П. Панча, В. Сосюри, Я. Мамонтова, О. Влизька.

І знову питання: чи добре ми знали й розуміли поезію В. Бобинського в її цілості — трохи важкувату, але насичену інтелектуальним змістом, багату образністю, завше бойову, ідейно цілеспрямовану? Ні, знали ми мало — лише за творами у радянській періодиці та, можливо, з окремих номерів журналу «Вікна», одним із редакторів якого був В. Бобинський. Давніші його книжки: «У притворі храму» (1919), вінок сонетів «Ніч кохання» (1923), лірика «Тайна танцю» (1924) давно стали бібліографічною рідкістю, і ми заново відкривали поета по збірках, які вийшли у Харкові: «Поезії 1920—1928» (1930) та «Слова в стіні, вибрані поезії» (1932).

Не сприяла нашому зближенню з Василем Петровичем і вікова різниця. Нам, двадцятирічним юнакам, тридцятип'ятилітній Бобинський видавався мало не людиною батьківського віку. До того ж і наші літературні організації та журнали, хоча й ідейно близькі, були різні: у нього Спілка письменників і журнал «Західна Україна», у нас — «Молодняк».

І ще одне слово про зовнішність Бобинського. Він був такий, як на фотопортреті, що вміщений у книжці О. Лейтеса та М. Яшека «Десять років української літератури» (1928) і згодом відтворений у шостому томі «Історії української літератури» (1970) — високий, стрункий, ніби м'який і справді коректний, але характером твердий. Особливо з того часу, як усвідомив, що в класовій боротьбі не можна бути нейтральним, що кожен повинен ясно й недвозначно стати по котрийсь бік барикад: «Я стану по тій, по котрій стоять мільйони моїх братів і сестер — пролетарів».

Слід сказати, що В. Бобинський був не лише поетом, а й прекрасним перекладачем (в останньому виданні його творів 1986 року вміщено переклади з О. Блока, В. Брюсова, В. Броневського, Й. Бехера, Ж. Рембо, В. Маяковського, П. Безруча), прозаїком, критиком і публіцистом. Я б сказав, що В. Бобинський був поетом «брюсовського типу», а його твори високоінтелектуальними, хоча офіційна освіта поета обмежувалася польською гімназією. Зате справжньою школою для Бобинського була школа класової боротьби. Разом із Мирославом Ірчаном вони ще в часи громадянської війни розпочали боротьбу за комуністичні ідеали. Потім в окупованому пілсудчиками Львові, в оточенні буржуазно-націоналістичної зграї, Бобинський був редактором підпільних видань Комуністичної партії Західної України, легальної, але наскрізь пройнятої духом марксизму-ленінізму «Нової культури», далі редактором ілюстрованого часопису «Світло» і органу революційних письменників «Горно» — журналу «Вікна».

Плідно працював поет після переїзду на Радянську Україну, куди він подався перед загрозою нових судових переслідувань дефензиви, працював як у своїй спілці «Західна Україна», так і в оргкомітеті майбутньої Спілки радянських письменників України.

Та не знав поет, що сюди слідом за ним йшла чорна хвиля наклепів, внаслідок якої були обмовлені і загинули не тільки окремі діячі, а й ціла партія — Комуністична партія Західної України. Звичайно, у надрах кожної підпільної організації можуть бути й провокатори, були вони й серед тих галичан, які, шукаючи порятунку від панськопольської «пацифікації», масово втікали на радянську землю. Зростала підозра до всіх галичан, жертвою чого і став Василь Бобинський у кінці 1933 року. Прожив він лише сорок літ, але за ці короткі, насичені дією і творчістю роки сповна здійснив свій громадянський і письменницький подвиг.

С. Одайник. Сон

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК

ВІДГОМІН МИНУЛОГО

ХТО ЗГАДАЄ ДАВНІХ СПІВЦІВ ТА ЛІТОПИСЦІВ?

Відвідати місця, де жив і писав найбільший український літописець Самійло Величко, було давнім моїм наміром. Ще перекладаючи оцю невмирущу пам'ятку нашого письменства, мені мимохіть спадало на думку: чи знають, наприклад, жителі села Жуки на Полтавщині, що саме там писався безсмертний твір? Чи можуть у тому селі залишитися хоч найменші сліди місць, де він жив і, очевидно, був похований? Зрештою, чи віддають полтавці належне своєму великому сину, чи шанують його пам'ять?

Постать С. Величка й справді велична, вона стоїть в одному ряду з такими культурними діячами, як І. Вишенський, Л. Баранович, Ф. Прокопович чи Г. Сковорода. Подумаймо: на початку XVIII століття людина поставила собі за мету написати якнайдокладніший опис подій на рідній землі впродовж 50 років (з 1648 до 1700 р.) у найбурхливішу епоху її існування і створила цьому часу монумент, який пізніші видавці вмістили в три досить грубі томи. Цей подвижник, працюючи над літописом, з тих-таки Жуків бачив цілу Європу і зв'язав події на рідній землі із загальноєвропейськими, він зібрав і доніс до нашого часу таку велику й цікаву колекцію документів та віршованих текстів свого часу, що його твір став криницею, з якої завжди черпали і ще довго черпатимуть історики та літературознавці. Понад те, працюючи над твором, літописець утратив зір. Але й це не стало на заваді в його праці, він, навіть сліпий бувши, переклав і наказав своїм учням переписати ще й велику «Космографію», тобто опис чужих земель, для того, щоб його улюблений читальник, про якого завжди він дбав, не топивсь у мороку незнання і знав про той світ, у якому живе, більше й краще, щоб став він людиною вивищеного духу і, люблячи свій край, знав про велику й чудову землю людей інших країв та народів. Ось що писав цей осліплий од безнастанних трудів письменницьких чоловік: «Знаю, що не захочеш тому перечити, ласкавий читальнику, що сліпі на тілесні очі ті люди, котрі не знають книжкового писання, так само сліпі й ті, котрі знають письмена, але в читанні не вправляються, тому не можуть ні про що знати». І далі: «Ти ж, читаючи із старатливістю, можеш довідатися про численні і різні на всій земній кулі, які є під сонцем, людські племена й монархії, про їхнє життя та звичаї, також про великі й міцні міста і про всілякі прегарні в них будинки. То більш, можеш, окрім того, довідатися про земні гори, моря й водні острови і знамениті річки, про багатоплідні дерева, про пахуче зело і всілякі мінерали, коштовне каміння і про інші всілякі речі, які творилися на землі чи у воді». Ось який чоловік жив у селі Жуках в двадцятих роках XVIII століття, і скласти йому належний вінець шани — наш святий обов'язок.

Давно мене манило на Полтавщину, і в село Жуки зокрема, але я себе стримував: хай, думалося, з'явиться нове видання літопису С. Величка, бо чи можна вимагати знання навіть про великого письменника, коли його твори ще заховані в малодоступних, бібліографічної раритетності виданнях? І от журнал «Київ» завершує друк першого тому безсмертного твору, і я не витримав: поїхати в місця, де ступала нога великого подвижника, конче стало потребою.

Уже в поїзді я думав про те, що культурну історію Полтави треба починати з Марусі Чурай та Івана Величковського. Хай Маруся Чурай поки що тільки одна з найпрекрасніших легенд нашого народу, тобто про неї історичних слідів, документів не залишилося, але хіба в Італії, у Вероні, вам не покажуть будинку, де жила Джульєтта, а в Англії не вкажуть на місце, де мешкав Шерлок Холмс? Маруся ж Чурай не тільки літературний персонаж багатьох творів, поетичних і драматичних, вона жива, хай і легендарна, сторінка українського поетичного літопису, і саме в Полтаві про це мусили б пам'ятати перш за все. Друга видатна постать XVII століття — Іван Величковський, один із найбільших поетичних майстрів українського бароkко. Книгу його творів видала «Наукова думка» в 1972 році у серії «Пам'ятки давньої української літератури», над цим виданням попрацювали В. Колосова та В. Крекотень, про поета гарно писав ще в 1955 році член-кореспондент АН УРСР С. Маслов, отже, не скажеш, що твори І. Величковського заховані в рідкісних виданнях. І. Величковський жив у Полтаві довгі роки, був він священиком Успенської церкви, так-так, тієї самої церкви, біля якої стоїть будинок І. Котляревського (яка чудова ілюстрація наступності в українській літературі), нині відбудований і гарно впорядкований. Сама церква була дерев'яна, зведена в другій половині XVII століття, на її місці в 1770 році вибудувано величний Успенський собор із дзвіницею, собор не встояв, а дзвіниця й досі радує око своїми чудовими архітектурними формами. Більше того, приміщення дзвіниці нині — музей. Отут, при цій звістці, в мене відразу ж мигнула думка: от би розказати людям про Марусю Чурай, І. Величковського, С. Величка і Луку Яценка (про нього скажемо далі) — творців давньої української літератури.

Але довелося розчаруватися. Зараз у дзвіниці Успенського собору виставка історії архітектури й будівництва Полтави, дещо там є цікавого, а більше нецікавого — самі фотокартки, а про І. Величковського, ясна річ, ані слова. Ні слова тут і про С. Величка, не кажучи вже про Марусю Чурай та Л. Яценка.

Стояв сумно біля цієї величної споруди і мимоволі згадав епізод із літопису С. Величка. Гетьман Іван Самойлович у 1687 році з'єднав під Полтавою стотисячне військо, мали йти проти татар. Коли ж він був під Полтавою чи в самій Полтаві, то Іван Величковський, «муж, мудрості повний», як схарактеризував його літописець, підносить у дар гетьману образ гетьманського патрона Іоанна Кущника, під яким були написані його, Величковського, «композитури», вірші «Змишляють поетове, іж Дедал давній»; можливо, тоді ж таки він сказав перед гетьманом промову і продекламував ці вірші — одну з чудових пам'яток віршотворення, яка нині введена до «Антології української поезії». «Ти на землі спокійно живи іще довго»,— зичив старий поет, і в думці не кладучи, що гетьман повернеться з того походу в'язнем, а не володарем. Так, все це могло відбуватися тут, на цьому місці, де ми зараз стоїмо. Я подивився на дзвіницю — на ній висів свого часу знаменитий дзвін «Казикермен», на якому було вилито вірші того ж Івана Величковського про те, що 1695 року було дзвін вилито для Полтави коштом полковника Павла Герцика з казикерменських гармат, «арм'янських», як зазначає поет, «з придатком матерій, до дзвону належних». Я знав, що цей дзвін зберігається в Полтавському краєзнавчому музеї, хоч його місце тут, у музеї-дзвіниці. Идемо до краєзнавчого. Чудова споруда В. Кричевського в стилі українського необарокко (про самого будівника в музеї не згадують), багато зброї, портретів всіляких еполетованих генералів, аж ось і він, дзвін. Стоїть у кутку, обернений віршем І. Величковського до стіни — не прочитати, хіба що переступиш музейні правила, залізши під стрічкою. Про І. Величковського й тут ані слова; взагалі до культурної історії міста тут ставлення майже ніяке. Є, правда, невеличкий стенд: «Видатні полтавці серед діячів культури XVII—XVIII ст.»,— це мене, зрештою, й цікавить. Але що це? Серед полтавців портрет І. Федорова? Чи ж І. Федоров бував колись у Полтаві? Та й у XVII—XVIII століттях? Дивина. Серед діячів культури портрет Василя Кочубея. Але ж яку культуру творив В. Кочубей — генеральний писар, а тоді суддя гетьманського уряду? Це був державний діяч, але ж не діяч культури! Правда, під його рукою працював Самійло Величко, а його син дав потім великому літописцю притулок; чи ж досить цього, щоб потрапити в діячі культури? Є маленька фотокопія титульного аркуша літопису, але про самого літописця, який стільки розказав про Полтаву й Полтавщину, ані слова. Не згадуються в музеї й діячі пізнішого часу: М. Драгоманов, Л. Глібов, Л. Боровиковський, ні слова про перебування в Полтаві Тараса Шевченка. Ні слова про Миколу Філянського, чудового поета, який не тільки родом з Полтавщини, а й сам працював у цьому музеї. Дивні речі! Та що дивуватися: ось в експозиції бандура, а названа вона кобзою. Ні, тут з культурою явно не дружать. А в музеї мала ж бути чудова бібліотека і «Киевская старина», в грудневому номері якої за 1886 рік музейні працівники могли б прочитати, коли вони не помітили сучасного видання творів І. Величковського, хоч би статтю В. Бутневича «Колокол «Казикермен».

З директором музею зустрітися нам не вдалося: він вихідний у не вихідний для музею день. Розмовляємо з музейними працівниками Людмилою Мартьяновою та поетом Володимиром Мирним. Про те, що в «Києві» друкується літопис С. Величка, вони й не чули, про І. Величковського та С. Величка знання якнайменші. Цікавлюся станом музейної бібліотеки.

І тут виявляються дивні речі. Ота бібліотека, якою віддавна пишалася Полтава і де зберігалося чимало високоцінних книжкових пам'яток, уже не та, що була. Недавно її переглянуто якоюсь комісією (начебто утвореною із працівників самого музею, точніших даних зібрати мені не вдалося), і з неї вилучено й віддано на знищення цілий ряд так званих «морально застарілих» видань. Дивне те, що в число «морально застарілих» видань потрапило багато наукової літератури XIX століття; зрештою, те, що становило основну цінність даної бібліотеки. Але найбільше «диво» навіть не в тому. Я недаремно зацікавився саме бібліотекою Полтавського музею, бо книжки зі штампами цієї бібліотеки, зокрема такі високоцінні, як краєзнавчі видання полтавця Івана Францовича Павловського («Короткий біографічний словник учених і письменників Полтавської губернії» та примірники «Киевской старины») почали з'являтися на київському чорному книжковому ринку, тобто потрапили до рук книжкових спекулянтів. Місцеві полтавці, з якими я зустрічався, оповіли мені, що деякі рідкісні книги з такими печатками почали ходити й по Полтаві. Лише цей сумний факт свідчить, що при такому цілком варварському ставленні до книжкових цінностей чи можуть у музеї, де так люблять виставляти еполетованих генералів, ставитися з пошаною до культури взагалі, а в першу чергу до культури української.

Довідався я в Полтаві ще й про таку історію.

В минулому році приїздив на Полтавщину кореспондент по Східній Україні «Известий» Анатолій Георгійович Кльова. Згодом в «Известиях» з'явилася стаття, підписана, правда, іншим іменем: ставилося питання про заснування музею А. Макаренка в селі Ковалівці на місці, де була колонія. Будинок колонії, як повідомили нам в краєзнавчому музеї,— цілковита руїна, треба фактично будувати його заново. Ніхто проти такої відбудови не заперечував би, але ж на Полтавщині, в Кременчуці, є чудовий музей А. Макаренка, відкритий у будинку, де Макаренко жив і працював у 1905—1911 та у 1917—1919 роках. В експозиції музею понад 1200 експонатів, тож чи потрібен, питається, в одній і тій же області ще один музей тому ж таки літератору? Однак

другий музей А. Макаренкові, як нам сповістили, таки збираються будувати.

Отакі дивні речі діються в славному місті Полтаві. І це при тому, що область очолює сам член Спілки письменників Ф. Моргун.

Від будиночка І. Котляревського чудово проглядається інше архітектурне диво Полтави — Христовоздвиженський монастир — перлина українського барокко XVII—XVIII століть. Їдемо туди, адже саме в цей монастир у 1748 році вступив, тут став ієромонахом, а потім намісником Лука Яценко, чоловік надзвичайної долі, другий Григорович-Барський, який у 1764 році виїхав звідси на Схід і залишив після себе тринадцять томів опису своєї подорожі. Цей Л. Яценко — одна з найцікавіших літературних постатей XVIII ст., яку нам треба ще відкривати. Він прожив на Сході 43 роки, володів багатьма мовами, його твір зберігається тепер в Ленінграді, а найцікавіше, що писав він майже народною мовою — і це до І. Котляревського!

В цьому монастирі була похована й Єлизавета Милорадович, саме та, яка віддала чимало своїх коштів для утворення у Львові наукового товариства імені Т. Шевченка. Бував у монастирі й сам Т. Шевченко.

Монастир виявивсь у сумному стані. Вибита дірка в дверях у дзвіницю — кожен може туди залізти, стіни пописані. Видно, що недавно дзвіницю таки ремонтували, але стіни вже облізли, та й ремонт увіч не завершено. Церкву зачинено, вона в стані ще гіршому. В одному кутку дірка; як нам розказали, нею користуються сучасні вандали, щоб пробратися в церкву й підвали. Є, правда, на церкві почорніле риштовання, ззаду хтось начебто недавно тинькував стіну. Сторож сусіднього господарства оповів, що вночі сюди заходить різна міська потолоч, був випадок, що напали й побили сторожа. Стіну й справді тинькують, але за місяць зробили кілька метрів площі. Загалом храм уже реставрується дванадцять років,— не дивно, що раніше зроблене, і зроблене неякісно, руйнується й осипається — господаря тут нема. Пам'ятник Є. Милорадович — величезна кам'яна плита — був невідомо ким з території вивезений. Ні про Луку Яценка, ні про Т. Шевченка тут ані згадки — дивні речі кояться у славному місті Полтаві, і навряд чи не знає про них письменник Ф. Моргун.

З невеселим серцем виїздив я у знамениті Жуки. Було вже пізно, і я не міг зустрітися ні з головою сільради, ні з директором школи, зрештою, й сільрада та школа в селі сусідньому; вирішив просто поговорити зі старими людьми. Надії довідатися щось нове чи хоч би розшукати місця, де творився літопис або могла бути могила С. Величка, були мінімальні: йшлося-бо про часи, віддалені більш як на два з половиною століття.

Полтавці — народ доброзичливий і щирий. З ними надзвичайно легко входиш у розмову, залюбки розповідають вони про те, що знають. Старий селянин відразу ж покидає роботу на городі і веде нас до ще старшого односельця, який колись іще служив в економіях Кочубеїв. Цей чоловік — Григорій Федорович Самусь, 1902 року народження — дід з напрочуд ясною пам'яттю. Сидимо в його садку і неквапливо розпитуємо. Надзвичайно цікаві речі чуємо із вуст цієї людини. Економія мала два цегляні будинки: один у селі, за описом будований десь у XIX столітті, а другий за селом. Це було велике господарство, яким керував Іван Костянтинович Попов. Самі Жуки складалися з двох частин: бік козацький і кріпаки. Г. Самусь недаремно носить це славне козацьке прізвище, він живе на козацькому боці. Церква в селі була стара, біля річечки Нетеча, у війну німці зірвали її, було пошкоджено один ріг. Після війни, щоб її зруйнувати, треба було тракторів. Зі старовинної цегли побудували свинарники. Церква була на одну баню, стіни грубезні, баня на чотири верхи, дзвіниця (дерев'яна) стояла окремо. З опису зрозуміло стає, що то була пам'ятка українського барокко. Доповнимо розповідь Г. Самуся історичною довідкою з видання «Россия. Полное географическое описание», т. 7. Малороссия, СПБ, 1903, с. 304: «При р. Касяновій Балці міститься село Жуки (до речі, Касяни ще й досі живуть у Жуках. — В. Ш.), Покровська церква має в собі пам'ять перебування шведів: тут є ікона, яка зображує пророка Данила і патріарха Якова, яку шведи розкреслили для шахової гри. При селі розташована економія князя В. С. Кочубея». У цій церкві, як сповістили мені у диканському музеї, зберігалися речі В. Кочубея — той одяг, в якому його було скарано у 1707 році. Отже, церква існувала з XVII століття, і в ній напевне бував С. Величко. Біля церкви був старий цвинтар, і найімовірніше, саме тут поховано великого літописця. Зараз тут розоране поле.

Сам управитель економії І. Попов жив не в селі, а за селом, де й розкинулися кінські заводи Кочубеїв і стояли споруди економії. Жив він у будинку на півтора поверхи з підвалами.

— А які були вікна в тому будинку? — запитую я.

— А такі, як зрізана бубна,— хрестить повітря руками Г. Ф. Самусь.

Повідомлення дивовижне: перед нами увіч малювалася пам'ятка цивільного будівництва XVII—XVIII століть. Чи не той це дім, в якому жив і писав свого літописа Самійло Величко? Саме місце зараз також порожнє, називається воно Княжеське, під лісом Байрачки. Назва Княжеське не стара, князями Кочубеї стали в XIX столітті. Але в тому барокковому будинку таки міг жити утриманець Кочубеїв Самійло Величко.

Садовимо діда в машину і їдемо дивитися на ті місця, які мали б бути святими в культурній історії нашого народу — ясна річ, про те, що колись у їхньому селі жив С. Величко, селяни нічого не знають, та й не дивно, коли про це нічого не знають музейні працівники самої Полтави. Правда, саме прізвище Величко щось Г. Ф. Самусю нагадує, але скільки він не старався, згадати не міг. Скажемо принагідно, що одним із авторів путівника «Полтавський краєзнавчий музей», виданого в Харкові в 1985 році, значиться А. М. Величко-Березова.

Ось перше місце — стояла тут церква, в якій напевне бував колись Самійло Величко. Виходимо на розоране поле, звідси розгортається чудовий, чисто полтавський краєвид. Розглядаємося по полю — можли-

во, десь під цими грудами лежить прах одного з найсвітліших умів XVIII століття. Сумно нам стає, бо тут мав би стояти коли б не обеліск, то пам'ятний знак. Мали б написати: «Зупинися, подорожній: тут лежить прах найбільшого українського літописця Самійла Величка. Зупинися і схили в пошані до його пам'яті голову, жива людино!»

Їдемо далі по місцях колишньої економії Кочубеїв. Г. Ф. Самусь показує на невеликі звищення й розповідає про будівлі, які тут стояли,— не залишилося від них і сліду, ростуть хіба острівцями зарості бузку, терну — єдина пам'ять про життя, яке тут колись нуртувало.

До самого лісу Байрачки машина проїхати не змогла. Стоїмо й дивимося на порожнє поле, що підіймається до лісу. Дід звертає нашу увагу на горбок: отам і стояв отой дім, що так мене зацікавив,— розібрано його селянами в 1919 році. Звідси так само розгортається чудовий краєвид, що ним не раз, ще бувши зрячим, милувався Самійло Величко. Осліпнувши в праці над літописом, він, можливо, не раз відтворював його в уяві — хотів бачити далеко, на цілий світ. По цих путівцях він блукав, виношуючи величезний задум свого твору, це тут минули дні й ночі при свічці в невсипущій праці. З люльки його часом падала на папір жаринка й пропалювала маленьку дірочку з чорними краями — такі сліди залишилися на самому автографі літопису.

По дорозі в Диканьку я думав про сумний стан нашої краєзнавчої літератури. Фактично вона звелася до путівників, що їх видають провінційні краєзнавчі музеї. Написані «суконною» мовою, вони вкрай бідні на фактографію, про минуле розповідають скоромовкою й дуже мало, факти історії України соромливо оминають, у той же час бомбастично і широко розписують «сучасні перетворення», вихваляють незугарні коробчасті споруди й заводи, які поступово знищують нашу землю. Я думаю про те, що наші видавництва, зокрема видавництво «Мистецтво», яке має видавати отаку краєзнавчу літературу для того, щоб піднести занепалий жанр, мали б перевидати найцікавіші зразки краєзнавчої літератури минулого: того ж Луку Яценка (як цікаво він описав Запорізьку Січ), подорожі чужоземців по Україні (хоч би Боплана чи П. Алепського), знамениту книгу Д. Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», описи подорожей О. Афанасьєва-Чужбинського чи О. Кониського, збірку мандрівничих есе культурних діячів XIX століття, чудову книжку М. Філянського «Від порогів до моря» (Харків, 1928), а коли говорити про саму Полтавщину: доки читач чекатиме книжкового видання бібліографічного словника «Літературна Полтавщина», що його надрукував у 60-х роках журнал «Архіви України»? Я думав про те, що в нас не написані культурні історії наших міст, а скільки цікавого й малознаного там ховається, культурні історії країв і областей; про те, що, ігноруючи таку роботу, ми втрачаємо щось особливе й конче для нас потрібне; про те, що краєзнавчу літературу мали б писати не чиновники від краєзнавства, люди випадкові й нецікаві, а люди талановиті, письменники й ентузіасти, які живуть у провінції, яким гостро болить доля рідної землі і які не шкодують часу, щоб її ясне лице освітити; я думаю й про те, що, не знаючи історії рідної землі, її не можна любити, а без такої любові не може людина стати духовно вивищеною. Отже, про рідний край треба писати щиро, захоплено й гарно, любовно, зрештою, ми маємо вже цікавий прецедент — серія романів-есе про різні краї України, що її започаткував журнал «Жовтень». Я думаю про те, хай би кожна наша область взяла собі за честь скласти й видати отакий словник, як «Літературна Полтавщина» (у шістдесятих роках в тих-таки «Архівах України» почали друкуватися, але обірвалися «Матеріали до українського біографічного словника. Літературно-мистецька і наукова Івано-Франківщина» В. Полєка) — скільки тут треба й можна зробити!

У Диканьці я не довідався про С. Величка нічого нового. Тут добре знають родовідну Кочубеїв, а вельми мало про Самійла Величка. У музеї, правда, є фотокопія титулки літопису, навіть більша розміром від такої ж у Полтавському краєзнавчому; науковий працівник чула про те, що в «Києві» друкується літопис, але журналу не бачила. Не подбав музей, щоб дістати ті номери.

Я розповів про розшуки в Жуках.

— Що ж,— сказала музейна працівниця,— коли в нас на експедиції ні коштів, ні часу — все чимось зайняті: то сільськогосподарськими роботами, то чимось іншим.

Навіть фотокартки жуківської Покровської церкви в музеї нема, а Г. Ф. Самусь казав, що в селян Жуків ще такі фотокартки зберігаються. А це не тільки чудова була пам'ятка українського барокко, а й місце, де напевне бував Самійло Величко.

Я пригадав свій візит до Батурина — було це кілька років тому. В чудовому парку, де стоїть погруддя відомого пасічника П. Прокоповича, зберігся унікальний будинок генеральної канцелярії, потім генерального суду, який зветься кочубеївським, бо саме в ньому виконував свої урядові функції Василь Кочубей. Це тут працював Самійло Величко, і не один рік. По цих місцях він ходив, тут сидів він над урядовими паперами як канцелярист Василя Кочубея, а пізніше генеральної канцелярії. Але в експозиції про це не було сказано жодного слова, а на стіні будинку не було й меморіального знаку. Повернувшись до Києва, я послав музеєві відомості, які маємо про видатного літописця: чи щось там після мого візиту зробили? Чи знають, що в «Києві» друкується сам літопис? Не можу сказати, бо, на жаль, на мій лист до батуринського музею відповіді мені так і не надійшло...

Наступного дня я відвідав чудово опоряджений музей Панаса Мирного в Полтаві. Видно, що музейні працівники багато й любовно попрацювали над експозиціями — все тут дише присутністю великого письменника. Не можна без хвилювання дивитися на речі, які йому служили, на фотокартки людей, з якими він жив і яких любив. Не все в нас погано з нашою історичною пам'яттю, є й таке, чим можемо й пишатися. Але є, на жаль, і таке, від чого сором бере, бо хто ж згадає наших співців та літописців, як не ми?

СЕРГІЙ БІЛОКІНЬ

ГІРКА МРІЯ — ВЕНЕЦІЯ

Історики віддавна цікавляться проблемою кріпосної інтелігенції. Вириваючись із надр безправного, послідовно упосліджуваного селянства, вона осягала високі здобутки європейської думки і вносила свіжі демократичні мотиви до професійної культури XVIII — початку XIX ст. Драматичний, многотрудний шлях, важкі, трагічні долі! Такою, зокрема, була і доля талановитого юнака Петра Могилевича. Це Прилуччина, село Красляни. 1784 рік, себто двісті літ тому.

Його пан — Степан Степанович Лукомський. Бунчуковий товариш. Земський справник. Зареєстрував його найбільший український генеалог Вадим Модзалевський у третьому томі свого «Родослівника». Батьком цього Лукомського був Степан Васильович Лукомський — відомий український хроніст, який разом із Тимофієм Щербацьким навчався в Київській академії і згодом став сотником прилуцьким, потім яготинським, потім переволочанським. Залишив кілька праць. На основі хроніки італійця Олександра Гваньїні, що служив у польській армії за королів Стефана Баторія та Сигізмунда III, а також «старих руських правдивих літописів» склав найвідоміший свій твір — «Зібрання історичне» (у 1878 році). Історик Орест Левицький, майбутній академік, опублікував його в додатку до літопису Самовидця. Чи займався наукою син Лукомського Степан Степанович — невідомо. Знаємо лише, що ріс він у культурній родині, дослужився до прем'єр-майора й прилуцького повітового судді. Мав «обоего пола» 381 душу. Достеменно знаємо також, що один із його кріпаків — Петро Могилевич — наукою займався.

Давні письменники порозповідали нам стільки фантасмагоричних історій, що ми вже легко можемо повірити у що завгодно, аби тільки було «детективніше» і «страшніше». Наприклад, у те, що Могилевич був позашлюбним сином свого пана. Надто вже добре той до нього ставився... А хіба це буває просто так, з доброго дива? «Не буває!» — рішуче заявлять одні. «Все може бути» — філософічно зауважать інші. Та чи це важливо?! Набагато важливішим видається інше...

«Селянин мій Могилевич, — писав Лукомський-молодший, — визначив себе з власної своєї охоти з самого дитинства свого до вивчення словесних наук». (Тут і далі використовую справу Центрального державного історичного архіву УРСР, ф. 204, оп. 5, № 1383). Є над чим поміркувати. Селян брали до двірських капел, посилали для навчання за кордон. Прикладів знаємо немало. Французький генерал і дипломат Августин де Лагард, зокрема, розповідав, як пана Каменського вбили кріпаки-музики, повернувшись з Італії, коли він на другий день послав їх до кухні. (До цього сюжету, щоправда, історик П. І. Бартенєв скептично додав: «І все це, розуміється, чистісінька брехня...») Обов'язки секретаря виконував при Миколі Ханенку (середина XVIII ст.) кріпак Іван Городиський. Можемо згадати ще й художню літературу. Але щоб селянин аж так «визначив себе», та ще й «з власної своєї охоти», та ще й «з самого дитинства свого», та ще й «до вивчення словесних наук» — це річ справді прецікава.

С. Лукомський послав Петра вчитися до Київської академії. На червень 1784 року Могилевич «дійшов тепер належного курсу в риторичному класі й німецькій мові». Радіючи його успіхам, Степан Степанович писав, що юнак «пізнав із тих наук превелику для себе користь». Але хлопцеві цього було мало, і, певно, повернувшись на літо додому, він прийшов до пана з ревним проханням — послати його вчитися далі. І що ж Лукомський?

Відзначивши успіхи свого кріпака в науках, він писав, що той «намірився для їхнього завершення вирушити до іноземних країв, до Венецької республіки — столичного міста Венеції та інших тамтешніх міст, де міг би набути знань різних інших мистецтв». Чому саме Венеція? Чи до цього додалися ще й інші мотиви, про які ми вже не довідаємося?

Хто зна. Можемо припустити, що в Києві чи у Краслянах юнак мав на руках такі цікаві італійські матеріали, які зродили в ньому бажання поїхати не куди інде, а саме до Венеції.

Історія знає й інші випадки, коли кріпаки прагнули здобути освіту, «не належну їхньому станові». Скажімо, у 1813 році директор Новгород-Сіверської гімназії прохав дозволу в міністра народної освіти О. Розумовського прийняти в цей заклад кріпосного хлопця, який належав графові Безбородьку. 18 вересня 1813 року міністр розтлумачив, що «позаяк у гімназії навчаються здебільшого дворянські та інших кращих станів діти, то не цілком пристойно було б приймати до гімназії кріпаків (господских людей), тим більше що для них начебто й вистачало тих знань, що дають у повітових училищах, але оскільки граф Безбородько бажає дати згаданому хлопцеві дальшу освіту, то, може, він мав би намір краще влаштувати його долю й відпустити на волю». Можна було б згадати й трагічну долю Семена Олійничука та інших кріпаків. Але повернімося до Могилевича.

До Чернігівського намісницького правлін-

ня надійшов папір: «Я зі свого боку в цьому селянинові моєму Могилевичу вбачаю його в міркуваннях пряме бажання й не меншу здатність до наук, а тому до названого міста Венеції чи деінде відкриється йому в чужих краях місце (для здійснення намірів його в науках), вирушити йому дозволяю і відпускаю його, кладучи на це строк у п'ять років, від нижчепрописаного числа рахуючи». Лукомський, здається, врахував усе. Подушний оклад і податки бере на себе. Коли строк мине, Могилевича ніхто й ніде не має права затримувати. Зі свого боку той зобов'язаний, коли строк наближатиметься до кінця, вирушити в путь і день у день з'явитися «до повітового міста Прилук».

Отже, пан був за. Лишалися формальності: «Для одержання паспорта від Чернігівського намісницького правління йому, Могилевичу, із цим [клопотанням] туди явитися, а тоді й путь свій узяти, — дозволяю». Клопотання Лукомського підтримав військовий товариш Стефан Гудим і поручник Василь Петрожинков. Того самого дня, 4 червня, це клопотання було подане й записане до книжки нижнього земського суду. Ще один документ, що зберігся в архівній справі, — прохання самого Могилевича від 14 червня. Зрештою, тут він тільки повторює: пан відпускає його «до іноземних країв за власним бажанням моїм до Венеції та інших тамтешніх міст, де тільки мені пощастило б набути знань різних наук та інших мистецтв». Могилевич подає поміщицьке свідоцтво. Просить паспорта туди й назад.

У чеканні минув тиждень. Можна уявити, яким довгим він видався! Нарешті 20 червня відбулося засідання намісницького правління. Начальство розглянуло документи. Вивчило. Обміркувало. І — ухвалило...

Оскільки ми доходимо до кульмінації нашої розповіді, то наведемо цю ухвалу літера в літеру: «Как наместническое правление ему, крест[ь]янину Могилевичу, в иностранные краи в столичный город Венецию пошпорта дать не может, то и возвратить ему, Могилевичу, оное доношение с подписью и приложенным при нем свидетельством».

Державний апарат спрацював бездоганно. Лукомський одержав щигля по лобі. А Могилевич? Начальство, мабуть, було вражене зухвалістю юнака й наївністю його пана. Що за філантропія?! Ну, послав його до академії. Ну, вивчив. А йому, бач, ще мало? Ще йому якоїсь Венеції заманулося? А на стайню! А до волів! А в лакеї!

Симпатичний філантроп XVIII століття не вписався в рамки феодальної системи. Його особиста доброта суперечила урядовій політиці щодо поневолених народів, зокрема українського. Такий ось типовий сюжет з нашої історії...

МИКОЛА САППА

«ЗАПИСКИ ГАРІБАЛЬДІЙЦЯ» ТА ЇХНІЙ АВТОР

Кожна епоха народжує своїх героїв. Те саме відбувається і з героями літературними. Причому справжня, не байдужа до життя суспільства література не лише правдиво відбиває героїку сучасних їй подій, а й сама створює, виховує героїв майбутніх звершень. Невичерпний духовний заряд містять у собі книжки про радянських космонавтів, про героїв «Молодої гвардії», «Повісті про справжню людину» чи «Як гартувалася сталь». Один з героїв О. Фадєєва молодогвардієць Жора Арутюнянц записав у щоденнику: «М. Островський. Як гартувалася сталь. Чудово!» А у Павки Корчагіна теж була улюблена книжка — «Джузеппе Гарібальді». Пам'ятаєте? «От людина був Гарібальді! — захоплено мовив Павло. — От герой! Оце я розумію! Скільки йому доводилося битися з ворогами, а завжди його було зверху. Плавав по всіх країнах! Ех, коли б він тепер був, я б до нього пристав. Він собі в товариство набирав майстрових і весь час виступав за бідних...»

У цьому році минає 180 років з дня народження Джузеппе Гарібальді, полум'яного революціонера, володаря дум і сподівань передових людей того часу. Герцен писав про нього: «Він став «невінчаним царем» народів, їхньою надією, їхньою живою легендою, їхньою святою людиною, і це від України і Сербії до Андалузії й Шотландії, від Південної Америки до Північних Штатів». З 17 років Гарібальді, син рибалки, зі зброєю в руках бере участь у боротьбі за незалежність рідної Італії від австрійського панування. Присуджений заочно до смертної кари, він емігрує в Південну Америку, воює в Ріо-Гранде і в Уругваї за незалежність цих республік. В 1848—1849 рр. Гарібальді знову в Італії — керує революційною армією, проголошує Римську республіку. Під час Італійської революції 1859—1860 рр. він повертається з еміграції на батьківщину, бере на себе командування визвольною армією. І в наступні роки у війнах Італії з Австрією відважний генерал Гарібальді керує воєнними походами проти іноземних загарбників за об'єднання Італії. Він сприяє розвиткові інтернаціонального руху в Італії, допомагає зброєю повсталим полякам. У переддень Паризької комуни, вже маючи 63 роки, вирушає у Францію добровольцем, де бере участь у боях з прусськими військами. У «Колоколе» в статті «17 квітня 1864» О. Герцен розповів про зустріч в Англії з Гарібальді, про його ставлення до Росії, яке революціонер-інтернаціоналіст висловив у своєму тості: «...За молоду Росію, яка страждає і бореться, як ми, і переможе, як ми,— за новий народ, який, визволившись і подолавши Росію царську, мабуть, покликаний

відігравати велику роль у долі Європи».

Починаючи з 1861 р. в Росії спогади Джузеппе Гарібальді і його товаришів по революційному руху, різні оповідання — інколи доволі химерні — про життя і діяння гарібальдійців видавалися понад п'ятсот разів. Серед численних видань одним з найкращих, мабуть, була книжка «Джузеппе Гарібальді» С. М. Степняка-Кравчинського — нашого земляка, уродженця села Новий Стародуб — тепер Кіровоградської області (очевидно, саме про нього захоплено говорив Павка Корчагін). Автор цієї захоплюючої книжки щиро дружив з одним гарібальдійцем, учасником революційного руху шестидесятників Л. І. Мечниковим. Можливо, їхні бесіди про Гарібальді й лягли в основу твору Степняка-Кравчинського. Але й перу самого Льва Ілліча Мечникова належить честь написання першого в Росії (окрім кореспонденцій з Італії Миколи Берга) великого твору про гарібальдійців. У 1861 р. в 9-й, 10-й та 11-й книжках «Русского вестника», «журналу літературного і політичного», він друкує досить чималі за обсягом «Записки гарібальдійця» про події 1860 року в Італії.

О тій порі, коли Лев Ілліч воював у загоні волонтерів, йому було лише двадцять два роки. Походив він із старовинного харківського роду Мечникових, був старший у сім'ї. Мав трьох братів: Ілля — всесвітньовідомий учений-біолог і нобелівський лауреат, Микола та Іван — юристи (Іван Ілліч — член окружного тульського суду, прототип головного героя повісті Л. М. Толстого «Смерть Івана Ілліча»). Родина Мечникових жила в с. Панасівці (тепер с. Мечникове) на Харківщині, там і минуло дитинство братів. Залишивши рідний дім, Лев Ілліч спочатку вступає в училище правознавства, далі — на медичний факультет Харківського університету. Але навчається там він недовго — за участь у революційному студентському русі молодого Мечникова виключають з університету, щоправда, з правом вступу в інший навчальний заклад. І сімнадцятилітній юнак вирушає в Петербург, де відвідує лекції в університеті і в Академії мистецтв, самостійно вивчає іноземні мови. Проте і в столиці Лев Мечников бере участь «в студентських безпорядках», і його знову виключають...

Живеться йому в той час нелегко — студент-недоучка, він міг перебиватися лише випадковими заробітками. Мечников дає уроки і, захопившись вивченням мов, від європейських мов переходить до східних. Мабуть, він був здібним лінгвістом, бо невдовзі йому пощастило влаштуватися на посаду драгомана в дипломатичній місії Російської держави в Константинополь. Але й там Лев Ілліч довго не затримався — його звільнили «за непослух начальству».

Юнак вирішує вчитися мистецтву далі і вирушає в сонячну Італію. Революційні події на півдні країни (у Сіцілії вибухає селянське повстання, і туди на допомогу повстанцям у травні 1860 року прибуває славнозвісна «Тисяча червоносорочечників») переривають заняття Мечникова в майстерні художника. Діяльний молодий чоловік намагається організувати за кордоном «слов'янський легіон», щоб воювати під прапором Гарібальді, але натрапляє на сильний опір австрійської влади. Попереджений друзями, він уникає арешту і таємно їде в Тоскану, де і вступає в полк волонтерів.

Нагадаємо, що Росія, перебуваючи напередодні довгоочікуваної антикріпосницької реформи, захоплено привітала визвольний виступ Д. Гарібальді. Тоді ж, у травні 1861 року, столичні «Санкт-петербургские ведомости» повідомляли, маючи на увазі Гарібальді, що «вся Європа з нетерпінням дивиться на одну людину... В її руках не лише доля Сіцілії, Неаполя, а й усієї Італії, і хто знає, можливо, й значної частини Європи...» У загонах Джузеппе Гарібальді за незалежність Італії змагалося чимало росіян. Цікаво, що у нашій країні зберігається і прапор альпійських стрільців корпусу Гарібальді — його привіз у Росію учений-біолог Микола Ножин, який в 1861—1864 рр. жив у Італії, зустрічався з російськими революціонерами-емігрантами, був знайомий з гарібальдійцями. Шовкове полотно прапора розміром 85×75 см складається з трьох — зеленої, білої і червоної — смуг. На білій зображено вершника у формі альпійського стрільця і напис італійською мовою: «Джузеппе Гарібальді — генерал, командуючий корпусом альпійських стрільців». Протягом тривалих років прапор зберігався в м. Іванові, у родині революціонера 60-х років В. Шаганова і порівняно недавно був переданий музеєві О. Герцена в Москві.

Л. Мечников сміливо воює на боці повстанців, але в одному з боїв його тяжко поранено... «Записки гарібальдійця» — не звичайний щоденник самовидця революційних подій і не нотатки вражень молодого чоловіка, який уперше бере участь у воєнних діях. Це цілком досконалий твір, кожний розділ якого є окремим оповіданням: про політичну ситуацію в Італії — в початковий період виступу Гарібальді і після його переможного маршу (до речі, ця оцінка Мечникова помітно збіглася з думкою О. Герцена), про звичаї простих італійців та життя місцевих буржуа і, ясна річ, про бої, учасником яких він був. У розділі «Гарібальдійці» Лев Ілліч тепло згадував своїх побратимів по боротьбі за незалежність Італії, людей різних національностей: негра-сержанта, угорських драгунів, французів-піхотинців, молодого італійського майора та інших. Це були люди різного стану: юнаки-аристократи із знаменитих італійських родів воювали разом з пастухами і рибалками узбережних поселень. У партизанській війні, пише про них автор, «у вогонь йшов той, хто бажав, але котрі вже пішли, то стояли на смерть».

Нечисленні праці про Л. І. Мечникова, на жаль, не позбавлені суперечностей і помилок. Одна з них — це твердження, що в роки Італійської революції Лев Ілліч був ад'ютантом Д. Гарібальді. Проти цього незаперечно свідчать «Записки гарібальдійця». Мечников — простий офіцер полку волонтерів, рідко зустрічався зі своїм генералом: «Бачив його звичайно в тяжкі хвилини. Доти я знав його з розповідей, з друкованих видань, з фотографічних портретів, які потай купував у Венеції за великі гроші»,— пише він.

Але спеціально для російських читачів у книжці Гарібальді присвячено два розділи: XXIV і XXV, у яких автор розповів усе, про що встиг дізнатися: про сім'ю генерала, його бойовий та революційний шлях, політичне оточення... На той час це була найповніша, найдокладніша з виданих у Росії розповідей про полум'яного італійського революціонера.

Цікаво, як малює Л. Мечников портрет народного вождя, відзначаючи невідповідність образу Гарібальді із вже усталеним уявленням: «Що є спільного між його прекрасним, виразним і майже жіночим обличчям і тією грубою, суворою фізіономією... знімок якої і тоді ще лежав у моєму записнику?» Згодом у «Минулому і думах» О. Герцен, розповідаючи про зустріч з Д. Гарібальді в 1864 р., спробує докладніше змалювати його обличчя, в якому, на думку Олександра Івановича, відчувалася непохитна моральна стійкість і безмежна доброта. І там, подібно до Л. І. Мечникова, Герцен відзначив: «Усі портрети, всі фотокартки його нікуди не годяться: на всіх він старший, чорніший, і, головне, вираз його обличчя ніде не схоплений. А саме в ньому й виказується весь секрет не лише його обличчя, а його самого, його сили — тієї притягальної і відсвіжної сили, якою він постійно полонив усе, що оточувало його...»

Під час тих подій, що їх описує Л. Мечников, в Італії перебував ще один літератор, який працював тоді, зокрема, і над книжкою про гарібальдійців. Це був Александр Дюма-батько, який перед тим повернувся був з подорожі по Росії (про неї йдеться у книжці «З Парижа в Астрахань»). «Революція — його професія. Боротьба за національне визволення — його пристрасть. У Парижі, Римі, Варшаві, Афінах, Палермо він якомога допомагав патріотам, коли вони опинялися у вельми скрутному становищі»,— так відповідно до твердження А. Моруа в книзі «Три Дюма» писав про Дюма його сучасник Шарль Гюго.

А. Дюма офірував на визвольний рух Гарібальді п'ятдесят тисяч франків, віддав революціонерам свою невелику яхту для перевезення зброї і припасів. Після переможного вступу гарібальдійців у Неаполь він дістане почесний, але мало корисний під час воєнних дій пост директора музеїв і античних пам'яток. Однак політичне життя тодішньої Італії цікавило Дюма набагато більше, ніж розкопки Помпеї. Він засновує і видає в Неаполі журнал «Independente» («Незалежний»), який Д. Гарібальді гаряче підтримував і в якому вмістив таку заяву: «Журнал, який видаватиметься моїм другом Дюма, під благородною назвою «Independente», буде вірний своєму імені і повстане проти мене першого, якщо я коли-небудь зійду з дороги, якою твердо йшов досі». Активно підтримуючи визвольний рух Гарібальді, висловлюючи сміливі думки щодо майбутнього країни, «Independente» опинився в опозиції до уряду, який боявся розвитку революційних подій, і був підданий лютим нападам урядових журналів. Переважну кількість статей, як розповідає Мечников, Александр Дюма писав сам, і їхній чіткий і послідовний стиль був далекий від звичайного стилю відомого романіста, автора безлічі товстих книжок.

Дізнавшись, що в Неаполі перебуває офіцер, поранений у битві під Вольтурно (ним був Л. І. Мечников), Дюма щодня посилав до нього свого слугу, через якого довідувався про його здоров'я, запрошував хворого оселитися у нього в замку. Трохи одужавши, Лев Ілліч навідав А. Дюма. Їхня зустріч, враження, яке справив на Мечникова французький письменник, його роль у політичному житті Італії докладно описані у «Записках гарібальдійця». Того дня Александр Дюма працював над статтею про бій під Вольтурно. Він звернувся до Мечникова з проханням уточнити деякі подробиці. Таким чином, цілком імовірно, що в одному з номерів «Independente» за 1860 р. було надруковане оповідання А. Дюма про цей бій та про зустріч з нашим земляком, учасником тих подій.

Після Італійської революції Л. І. Мечников жив у Італії, згодом — у Швейцарії. Він належав до кола так званої «молодої еміграції», був активним учасником революційно-демократичного руху 60-х років. Це саме він за дорученням М. О. Бакуніна під час польського повстання 1863 року звертається до Д. Гарібальді з проханням допомогти в оснащенні польської експедиції. Лев Ілліч співробітничає в «Колоколе» (з Герценом і Бакуніним у нього були дружні стосунки), бере активну участь у роботі секції пропаганди Міжнародного товариства робітників — І Інтернаціоналу, разом з М. Я. Ніколадзе видає за кордоном журнал «Современность» російською мовою. З часом він так напише про свою революційну молодість:

...Немало было заблуждений —
Наивных грез, излишних слов,
Но больше искренних стремлений,
И каждый, точно, был готов

Костями лечь за подвиг правый,
Народу честно послужить,
И в слушный час в борьбе кровавой
Башку удалую сложить.

...На смену нам бойцы другие
Пришли — привет и слава им!
Приемы их совсем иные,
Их смелый дух несокрушим.

Вірш був знайдений в Центральному державному архіві Жовтневої революції СРСР А. Лішиною і надрукований в альманасі «Прометей» (1967, т. 3).

Революційно-пропагандистська діяльність Л. І. Мечникова стає відомою в царській Росії, і він, глибоко сумуючи за батьківщиною, змушений до останніх днів свого життя залишатися за кордоном. Він пише додому, на рідну Україну матері, 1869 року: «Міркуйте самі: чи розумним було б з мого боку повернення, якого я бажав би так палко, що ні на хвилину не задумався б повернутися, якби був упевнений, що мені загрожує не більш як ув'язнення в фортеці на рік чи заслання у віддалені губернії».

Під різними псевдонімами: «Еміль Данегрі», «Леон Горандо», «Леон дель Брандо», «М.», «Гарібальдієць» та іншими — Л. І. Мечников друкує в Росії статті, нари-

си, критичні замітки — такі як, наприклад, «Бальзак і його школа», а також на громадсько-політичні теми. Літературна спадщина нашого земляка, очевидно, доволі поважна, ще чекає на свого дослідника. Лише на батьківщині він друкувався у таких виданнях, як «Санкт-петербургские ведомости», «Дело», «Русское богатство», «Русские ведомости», «Современник»...

Тим часом Г. В. Плеханов, який високо цінив Мечникова як ученого, вважав, що «журнальна робота була для нього не більше як відпочинок від наукової роботи з географії, етнографії, історії культури». Справді, ім'я Л. І. Мечникова було добре відоме в науковому світі. В 1873 р. його, як спеціаліста, який досконало знає японську та інші мови, уряд Японії запросив в Едо викладати в організованій для японців російській школі. Згодом там був відкритий університет, а місто перейменоване на Токіо, що означає «східна столиця». Мечников доклав чимало зусиль до організації цього навчального закладу, а потім читав лекції в першому японському університеті. Повернувшись до Європи, він видає книжку про Японію (опублікована французькою мовою), тривалі роки разом з Е. Реклю працює над фундаментальною «Всесвітньою географією». Ця багатотомна праця, як «Життя тварин» Брема, була особливо популярна в Росії в кінці минулого — на початку нинішнього століття. Чималу наукову роботу провадить Мечников у Невшательській академії у Швейцарії, де він був обраний професором. Вже після смерті вченого вийшла з друку його праця «Цивілізація і великі історичні річки» — початок задуманого ним широкого соціологічного дослідження.

Помер Лев Ілліч далеко від батьківщини, у Швейцарії, 1888 року і похований у м. Невшателі. У некролозі Г. В. Плеханов писав про Мечникова: «Лев Ілліч був не лише вченим, він був борцем, який умів зі зброєю в руках захищати справу свободи. Само собою зрозуміло, що за сучасних російських умов такий учений мусив померти вигнанцем».

Харків

І ЩО Ж ТЕПЕР БУДЕ?

Відкрита відповідь на відкритий лист Олександра Моралевича «Ангел на копитцях», опублікований у журналі «Крокодил» (1987, № 22)

Колего! На початку свого листа, адресованого мені, Ви зазначаєте, що у Вас одразу ж виникли труднощі з формою звертання до адресата. Мовляв, років п'ятнадцять тому ми, будучи в приязних стосунках, називали один одного Льонею і Сашею, і думається, що цієї давньої традиції нам і слід дотримуватися. Що ж, я згоден. Гадаю тільки, що це зобов'язує мене особливо старанно добирати вирази.

Отже, Сашо, у березні поточного року в журналі «Вітчизна» був надрукований мій судовий нарис про кримінальну справу доктора медичних наук Соколова. Його було обвинувачено в розкраданні обладнання, яке належало Київському науково-дослідному інституту клінічної та експериментальної хірургії, де він очолював рентгенохірургічну лабораторію. За два місяці, у травні, Ви надрукували в «Крокодиле» свій фейлетон «Умисел, який зухвало вислизав з поля зору Верховного Суду УРСР».

Зіставляючи обидва матеріали, неважко пересвідчитись у тому, що ми писали про справу по-різному. На підставі чого Ви запевняєте, що цим я поставив Вас у незручне становище. І відтоді, мовляв, на Вас скоса поглядає Ваш головний редактор і члени редакційної колегії.

Ну, що ж, і в нашому журналі «Вітчизна» також є головний редактор і члени редколегії. І щоб вони, в свою чергу, не косили на мене ока, я змушений відкрито відповісти на Ваш відкритий лист.

Називаючи мене своїм колегою і давнім добрим знайомим, Ви, Сашо, проте, полемізуєте таким тоном, який м'якше ніж некоректним не назвеш. Він пройнятий цілковитою зневагою до іншої думки, яка не збігається з Вашою власною. Ви не гребуєте прямими обра́зами, хоча, як відомо, вони аж ніяк не найпереконливіший аргумент у будь-якій суперечці. До такого тону я б не вдався навіть у особистому листі до Вас, відправленому поштою, а тим більше на сторінках «Крокодила».

Крім того, полемізуючи зі мною, Ви цитуєте з тексту нарису лише ті місця, котрі, як Вам здається, підтверджують Вашу думку, і замовчуєте ті, що заперечують її. Прийом давній, як сама журналістика, і вважається забороненим.

Що ж до головного пафосу Вашої публікації, то він зводиться до того, що я намагався будь-що обілити нині засудженого Соколова. В такому разі мені доводиться припустити, що Ви так поспішали зі своїм відкритим листом, що читали нарис принаймні через абзац або по діагоналі. Зверніть увагу хоча б на його назву — «Крок над безоднею». Вона аж ніяк не свідчить про спробу автора взяти підсудного під захист.

Так, у Соколова під час обшуку було виявлено обладнання й інструменти, що належали інституту. Соколов доводив на суді, що взяв їх додому, щоб зберегти до монтажу нової рентгеноустановки, бо в інституті не було належних умов для зберігання. Суд з цим не погодився і кваліфікував його дії як розкрадання, засудивши до 10 років позбавлення волі. Але чи означає це, що засуджений не має права на об'єктивну оцінку його як лікаря?

Ухвалюючи вирок, судді завжди зобов'язані враховувати особистість підсудно-

го. Чому б цю вимогу закону не поширити і на судову журналістику?

У нарисі:

«Не можна до кінця збагнути того, що сталося з Соколовим, якщо залишити «за кадром» його лікарську діяльність» (с. 189).

Отож я й намагався показати Соколова у всіх його суперечностях: здібного хірурга і людину, яка зазіхнула на державне майно. До речі, про те, що він здібний хірург, свідчать офіційні характеристики і показання його співробітників, які містяться в матеріалах справи.

Перебільшення? Не мені про це робити висновки. Що ж до суду, то в своєму остаточному вироку він зважив і на ці характеристики, відзначивши, що вони пом'якшують відповідальність підсудного.

Ви закидаєте мені, що у моєму нарисі «відсутні небіжчики», «зовсім нещодавно живі люди, яких, незважаючи на медичні протипоказання, Соколов залучав до операцій, оскільки «напрацьовував матеріал» для своєї докторської дисертації».

Якщо це відповідає дійсності, то на совісті Соколова ще набагато тяжчий злочин, ніж той, що він учинив. Чому ж це залишилося поза увагою суду?

Навіть та людина, котра була одним з ініціаторів викриття Соколова, назвавши його «здирником», визнала, що він «неабиякий ерудит у медицині і пильно стежить за світовим прогресом у своїй галузі», що він «здібний організатор і має високорозвинене почуття власної гідності».

Навівши ці слова, про суперечності Соколова я писав так: «Як справді зовсім протилежні, здавалося б, несумісні риси уживались в одній людині?» (с. 195).

Намагався зрозуміти причини, через які він опинився над безоднею.

Якби Ви полемізували зі мною — хай не доброзичливо, як ведеться між колегами, та принаймні неупереджено,— могли б зробити з багатьох наведених Вами фактів інші висновки. Коли я писав про справу Соколова, то винним його ще не було визнано. Чому ж після того, як Верховний Суд УРСР попередній вирок скасував, а справу направив на нове розслідування, я не мав підстав сказати: «Чи буде знову Соколова засуджено на такий самий строк? Чи строк буде зменшено або його зовсім звільнять з-під варти? На ці питання відповіді поки що немає. Отже, ще невідомо — на той день, коли пишуться ці рядки,— чи Соколов злочинець взагалі» (с. 194).

Хіба не відомо, що скасований вирок мовби повертає обвинуваченого в «досудовий стан» і на цій стадії судочинства він вважається невинним, поки не буде доведено протилежне. Принцип презумпції невинності. Невже і до того, як було проведене додаткове розслідування і відбувся новий процес, хтось міг бути впевнений, що Соколова засудять? То була б уже не об'єктивність. То була б упередженість.

Нарешті, про те, що викликало у Вас такий рішучий протест, що Ви навіть підкреслили свою думку великими літерами: «ДО ТОГО, ЯК ВИРОК НАБУВ ЗАКОННОЇ СИЛИ, БАБАХНУВ ЗАХИСНИМ НАРИСОМ НА КОРИСТЬ СОКОЛОВА ЖУРНАЛ «ВІТЧИЗНА».

По-перше, не захисним, що я спробую Вам ще довести. По-друге, дозвольте з цією думкою, висловленою в категоричній формі, не погодитись. Оскільки вона спірна. При цьому пошлюсь на лист А. Ковальова, надрукований у «Правде» від 7 серпня ц. р. як відгук на статтю «Юрист про журналістів»:

«АВТОР РЕМСТВУЄ, ЩО ДЕЯКІ ПУБЛІКАЦІЇ З'ЯВЛЯЮТЬСЯ ДО ТОГО, ЯК ВИРОК НАБРАВ ЗАКОННОЇ СИЛИ. ВИБАЧТЕ, АЛЕ В КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ КОДЕКСАХ УСІХ СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК Є СТАТТЯ ПРО ГЛАСНІСТЬ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ. ЇЇ ПОКИ ЩО НІХТО НЕ СКАСОВУВАВ. А В КОМЕНТАРІ ДО НЕЇ ПРЯМО ПЕРЕДБАЧАЄТЬСЯ МОЖЛИВІСТЬ ВИСВІТЛЮВАТИ Х І Д (розрядка моя — Л. Є.) І НАСЛІДКИ ПРОЦЕСУ В ПРЕСІ».

Відповідна стаття — 20-та — є і в Кримінально-процесуальному кодексі УРСР.

Єдине, що, безумовно, забороняється журналістам,— передрікати судові рішення. Заздалегідь робити висновок, хто винний, а хто ні. А я й не робив висновків, я писав: «Повторюю, розкрадач Соколов чи ні — вирішить правосуддя» (с. 195).

Зрештою, чи справді, говорячи Вашими словами, «Вітчизна» «бабахнула» захисний нарис щодо Соколова?

Доведеться вдатися до самоцитування:

«Захищати Юрія Миколайовича я не збираюсь. Передрікати наслідки нового розслідування — тим більш. Про те, чи вступив Соколов у конфлікт з Кримінальним кодексом, ми незабаром дізнаємось. Лише одне вже сьогодні можна вважати безперечним: деякі його вчинки були несумісні коли не з самим законом, то принаймні з тим неписаним кодексом поведінки, який обов'язковий для кожного. Йдеться, зокрема, про необхідність надзвичайно делікатно ставитись до того, що нам не належить і має грошовий еквівалент. У першу чергу до державного майна» (с. 195).

Де ж тут спроба обілити Соколова?

Ще кілька цитат, без яких мені зараз, на жаль, не обійтись:

«Але незалежно від того, який буде висновок суду, Соколов явно переступив межу, за якою свою правоту вже треба доводити за допомогою адвоката. Ніякі успіхи в галузі хірургії не давали йому права забувати про свою «підзвітність», і в першу чергу перед власною совістю. Ні в кого офіційно не спитавши дозволу, він перетворив свою квартиру на склад інститутського обладнання. Понад те, не лише на склад, а й на майстерню. Маючи намір, як запевняє, зберегти його від злодіїв, сам опинився під підозрою... як злодій» (с. 195).

І далі:

«Він ототожнив себе зі своєю посадою. Не зрозумівши того, що ніякі заслуги не дають права користуватись тим, що йому не належить» (с. 195).

«Нам потрібна не всяка медицина. Нам потрібна така медицина, яка робиться лише чистими руками. Як у прямому, так і в переносному розумінні цього слова. І медицина, безумовно, більше, ніж будь-яка інша галузь людської діяльності, вимагає від своїх слу-

жителів цілковитої безкорисливості. З часів ще Гіппократової клятви» (с. 196).

І нарешті:

«На жаль, час від часу у людей, котрі причетні до зберігання державного майна,— і не тільки, звичайно, у медиків,— опиняються в особистому користуванні речі з інвентарними номерами. Це саме той випадок, коли згадане майно через погано поставлений облік вабить їх своєю уявною доступністю... У різного рангу адміністраторів іноді вдома опиняються магнітофони, радіоприймачі, холодильники і навіть меблеві гарнітури, які перебувають на балансі установ. Не відразу можна зрозуміти: розкрадання чи «оренда»? У кожному окремому випадку на це відповідає лише розслідування, і часом виявляється, що маємо справу з прихованою формою привласнення: річ постійно експлуатується вдома, а на день інвентаризації її доправляють в установу».

Де ж, скажіть, тут спроба будь-що обілити Соколова?

Де «геніальні умовчання нарису», які мені приписуються?

Незгоду у Вас викликають і заключні слова: «Але, повертаючись до того «клятого» питання, чи взагалі варто судити таку людину, як Юрій Миколайович, то альтернативи тут немає. Рівність усіх перед законом — це теж у нас конституційний принцип. Незалежно від заслуг, звань і нагород.

Проте судити, тобто шукати істину, ще зовсім не означає засудити» (с. 196).

Що ж, на Вашу думку, судити — це заздалегідь виходити з того, що підсудний винен? Ні, правосуддя з обвинувальним ухилом — це не правосуддя.

Довільно переказуючи те, що я написав про Соколова, Ви відводите багато місця тому, що я нібито не написав. Мовляв, не написав про факти, які викривали підсудного, тобто і цим обілюю його.

Мені справді якось аж незручно ловити Вас на численних перекрученнях, а таки доведеться. Ви пишете: «Льоню, де були Ваші вуха і ще кілька складових, які країна загальної грамотності передбачає в журналістові», коли прокурор В. Ф. Шулякова сказала на процесі з прокурорської кафедри про Соколова: «Ця людина стала жертвою власної пожадливості!»

Однак зазирніть, будь ласка, у нарис. Ось що там сказано з цього приводу:

«У своїй обвинувальній промові прокурор Шулякова назвала Соколова людиною з «дрібною душею і брудними руками». Вважає, що «він став жертвою пожадливості», і те, що сталося з ним, «наслідок морального падіння» (с. 194).

Вибачте, Сашо, а де були Ваші очі? Про інші «складові» я вже не кажу...

Ви кажете, нібито в моєму нарисі нема жодного слова про те, що Соколов в обхід усіх законів відкривав ящики з обладнанням, яке надходило, сам, частину його вивіз додому, а в акті зазначав, що все воно встановлене в операційній.

Зазирніть, будь ласка, в нарис ще раз: «На користь обвинувачення свідчить те, що він, всупереч встановленим правилам, розпаковував ящики з новим обладнанням без представника торговельно-промислової палати. Що на вузли й деталі, знайдені в нього вдома, складав фіктивні акти, ніби вони вже встановлені в операційній» (с. 194).

Крім того, у нарисі на стор. 193-й:

«...приймаючи нові надходження на баланс, бухгалтерія часом перелічувала не самі апарати, а ящики...

Тобто при певній спритності рук можна було видати порожній ящик за такий, в якому апарат».

У Вашому листі можна прочитати і про те, наче я «забув повідомити, що він вивіз інвентарні предмети додому і на дачу».

Ні, не забув. Цитую:

«Їх і справді знайшли у нього вдома і на дачі під час обшуку» (с. 192).

Ви пишете:

«Телевізорів та іншої побутової техніки, про що Ви не **обмовились жодним словом** (підкреслено мною. — Л. Є.) на тридцяти сторінках, Соколов викрав з інституту на 11 тисяч карбованців, а всього, як особа матеріально відповідальна, не зміг відзвітувати про апаратуру відділу на 30 тисяч карбованців».

І знову прошу звіритись з текстом нарису: «Згідно ж з обвинувальним висновком, підписаним слідчим слідчого управління УВС м. Києва Петром Миколайовичем Шерепенком і затвердженим прокурором міста, Соколов окремі вузли і деталі від цього обладнання привласнив, чим завдав матеріальних збитків державі на 11231 крб. 24 коп.» (с. 192).

Що ж до того, що Соколов не зміг відзвітувати про апаратуру на 30 тисяч карбованців, то я й справді про це не писав і не міг писати, бо у такій сумі він ніколи не обвинувачувався.

Ви пишете, що у «величезному нарисі» у мене «не знайшлося місця і для висвітлення ролі у всьому цьому другої матеріально відповідальної особи — старшої медсестри Кудряшової...» Тим часом допиту Кудряшової присвячено майже цілу 193-ю сторінку.

В іншому місці у Вас можна прочитати, що Кудряшову засуджено до року виправних робіт, а я, мовляв, і це замовчую.

Ще раз переконуюсь, що Ви читали нарис по діагоналі. Там чорним по білому надруковано такий рядок: «До одного року виправних робіт засуджено Кудряшову» (с. 194).

Далі Ви наводите ще один уривок з мого тексту, але чомусь обриваєте його, так би мовити, на півслові: «Громадський обвинувач просив суд при винесенні вироку взяти до уваги особистість підсудного. На його ж думку, особистість ця така неординарна, що «невідомо, хто більше втратить від засудження — сам Соколов чи його хворі» (с. 190).

Але наступний абзац, де я даю цьому висловлюванню власну оцінку, свідомо опускаєте: «Безумовно, у такій постановці допущено певну підміну понять. Кожен, хто порушив закон, має відповідати незалежно від того, якою мірою він корисний для суспільства». Отже, у Вас виходить, нібито я поділяю думку громадського обвинувача, а тим часом я сказав зовсім протилежне.

Як же можна отак поводитися з фактами?

Ви приписуєте мені, що я сказав про

Соколова: «У таких людей немає потреби у речах. У них немає потреби у накопиченні, ощадкнижках і одязі від П'єра Кардена». Якщо вже бути точним, то сказав я це не про Соколова, а про одного всесвітньовідомого московського академіка, у чому легко пересвідчитись за текстом. Про Соколова ж сказав, що він «був байдужий до речей, що ми їх називаємо ширвжитком, до коштовностей і грошей», а «цікавився лише всякою електронікою і механікою». Що він весь час «щось конструював, і схильність ця викликала б повагу, якби задовольнялась за рахунок власних запчастин. У Соколова ж були в роботі і ті, які він прихопив в інституті» (с. 195).

З приводу ж того, що — за Вашим текстом — у нього було вилучено вісімдесят речей з тавром ФРН, викрадених в інституті або одержаних в дарунок від фірми «Сіменс», то доведено інше.

Соколов визнаний винним у викраденні трьох телевізорів, відеомагнітофона з касетами, двох електрогрилів, монокуляра і сервісної сумки з інструментами.

Про інші речі не згадував тому, що виходив лише з вироку Київського міського суду, де про них не сказано ані слова.

З чого ж виходили Ви?

Не заперечую, у моєму нарисі є, очевидно, невдалі висловлювання і невдалі положення, але хто з нас обох застрахований від них?

Переконуючи, що Верховний Суд УРСР, як і я, автор нарису, не простежив спершу у вчинках Соколова умислу на розкрадання, Ви робите мені велику честь. Адже я зовсім не маю процесуальних прав і ніяким незалежним розслідуванням не займався. Повторюю, на відміну від Вас, у правовий бік справи зовсім не втручався, не давав ніяких юридичних рекомендацій і виклав лише причини, через які був скасований вирок.

Саме Ви, говорячи про повагу до закону, насправді цього зовсім не дотримуєтесь. Навпаки, берете на себе сміливість судити про речі, які цілком стосуються компетенції правосуддя.

На якій підставі, наприклад, Ви запевняєте читача, що в додатковому розслідуванні справи Соколова ніякої потреби не було? Адже доповідач по справі під час касаційного розгляду, член Верховного Суду УРСР Віктор Єгорович Скомороха довів судовій колегії, що перший вирок грунтувався не на фактах, а на припущеннях, а це з погляду закону зовсім неприпустимо. Про правильність цього рішення свідчить таке. Той самий, безумовно, чесний слідчий П. Шерепенко визнав за необхідне після дослідування скоротити обсяг обвинувачення. Внаслідок цього до Соколова була застосована інша, більш м'яка стаття і строк покарання порівняно з першим вироком зменшений на одну третину. Він засуджений на 7 років. Усі наступні інстанції залишили цей вирок без змін.

То потрібне було додаткове розслідування чи ні?

Навіщо Ви у фейлетоні «Умисел» вустами судді В. Вознюка переконуєте, що Соколова і Кудряшову слідство повністю викрило у розкраданні спирту на 8 тисяч карбованців, хоча і суддя, і прокурор Шулякова, і, зрештою, сам слідчий вважали це недоведеним?

І хто, крім суду, може визнати людину винною у крадіжці?

Не милуєте Ви, Сашо, і члена Верховного Суду УРСР Віктора Єгоровича Скомороху, який відважився написати коментар до нарису «Крок над безоднею». За те, на Вашу думку, що він вважає мій нарис таким, «який заслуговує на увагу». Звичайно, моє авторське самолюбство було б втішене, якби Віктор Єгорович висловився саме так, але він пише зовсім про інше: про те, що заслуговують на увагу лише висновки автора про необхідність бути принциповим і в дрібницях, «виявляти неодмінну делікатність у всьому, що стосується до поведінки людини серед інших людей... Надто коли йдеться про особу, яка займає певне службове становище і у неї в підзвіті великі матеріальні цінності» (с. 197).

А Ви що, проти цього, Сашо?

Коротше кажучи, в коментарях до коментаря і досвідченому юристові приписується зовсім не те, що він хотів сказати.

Коментар завершується так:

«...перед законом рівні всі, і лише нове розслідування, суд мають показати, чи порушив його Соколов. Але в чисто моральному плані не можу не погодитись з твердженням Л. Єфімова про те, що відомий хірург не повинен був давати ані найменшого приводу для того, щоб його навіть запідозрили у протиправних вчинках» (с. 197).

Це знову щодо питання про те, яку позицію займають і автор, і коментатор у справі Соколова.

Але це ще не остання довільність. Дозвольте, в свою чергу, звернутися до Вашого тексту: «Ось які вражаючі рядки сотворив у коментарі, зневаживши всяку етику, В. Є. Скомороха: «...для виконання завдань по здійсненню правосуддя потрібно, щоб вирок по кожній справі був законним і обгрунтованим, а покарання, якщо підсудного визнано винним, справедливим.

На жаль, так буває не завжди, про що й свідчить кримінальна справа по обвинувачуванню Соколова».

Як то кажуть, бійтеся бога, Сашо! Адже ці рядки «сотворив» не Віктор Єгорович, «зневаживши всяку етику». Адже це викладено постанову пленуму Верховного Суду Союзу РСР «Про судовий вирок», єдиної інстанції в країні, якій надано право тлумачити загальносоюзні закони. Що ж до того, що цю вимогу Верховним Судом УРСР застосовано до справи Соколова, то застосовано, безумовно, правильно, про що вже йшлося.

І, мабуть, останнє. Ви такою мірою впевнені в тому, нібито проголосили істину в останній інстанції, що висловлюєте сумнів: чи зможе тепер взагалі, незважаючи на свою обіцянку читачам, що-небудь ще сказати про справу Соколова журнал «Вітчизна»?

Як бачите, зміг. І не тільки про справу, а й про Ваш відкритий лист.

Ясна річ, за цитати не сховаєшся. А втім, я все-таки пошлюся на статтю Володимира Петрова «Культура дискусії», надруковану у «Правде» від 3 серпня цього року:

«...Дискусій у нас стало більше. А от

культури ведення їх явно бракує. Так, ми мовби заново проходимо школу демократії, вчимося жити в умовах гласності. Але закликати зараз до того, щоб у суперечках, дискусіях ми не принижували один одного, поважали думку опонента, справді якось незручно. Це, якщо так можна висловитись, елементарна вимога, природний стан душі вихованої людини». І далі йдеться про те, що про культуру дискусії не може бути й мови, якщо хтось прагне приклеїти тобі ярлик, а то й залякати — ми, мовляв, закличемо тебе до порядку.

Хіба не ярлики Ви приклеюєте, угледівши в позиції республіканського письменницького журналу «потрібний ступінь безвідповідальності», а його автора вважаючи не досить грамотним, ба навіть «громадянином з вадами»? Хіба не залякуєте? Мовляв, «що ж тепер буде?»

Впевнений, що в своїй редакції Ви людина впливова, якщо (за Вашою ж логікою!) зуміли надрукувати свого відкритого листа. І, покладаючись на Вашу професійну порядність, сподіваюся, що Ви посприяєте в публікації моєї відкритої відповіді в «Крокодилі».

Що ж тоді буде, Сашо?..

З пошаною

Л. ЄФІМОВ

м. Київ

P. S. Тепер про особисте. Оскільки Ви вважаєте за потрібне повідомити мене через журнал в п'яти мільйонах трьохстах тисячах примірників, що за роки після нашої останньої зустрічі у Вас здох собака, то, в свою чергу, повідомляю: мій величезний чорний кіт Вуглик ще живий. Може, у всьому винний він?

Перебіг нам дорогу?

РЕЗОНАНС

У нашому журналі (1986, № 10) під рубрикою «Зі службового входу» було надруковано нарис «Аптека», в якому розглядались актуальні проблеми забезпечення населення медикаментами. У зв'язку з цією публікацією редакція одержала багато відгуків, у тому числі й офіційних.

Аптечне управління Київського міськвиконкому повідомляє, що нарис «Аптека», надрукований у журналі «Вітчизна» (1986, № 10), обговорювався на нараді в апараті управління разом з керівниками аптек міста.

Порушені у нарисі проблеми правильні і своєчасні. У зв'язку з цим вживаються заходи щодо поліпшення забезпечення жителів міста Києва медикаментами та підвищення культури обслуговування.

Загалом навантаження на одну аптеку в місті менше, ніж у середньому по республіці. Але ще дається взнаки диспропорція в їх розміщенні. З метою усунення їх лише в минулому році відкрито 6 аптек, 3 з яких працюють на нових житлових масивах. Наближенню лікарської допомоги до населення сприяє також відкриття аптечних пунктів при поліклінічних відділеннях, медсанчастинах, оздоровчих пунктах підприємств.

У нарисі критикується невдале планування аптеки № 1. Справді, у зв'язку з підвищенням вимог до виконання технологічних процесів у роботі аптеки були виявлені деякі хиби планувальних рішень. З огляду на це опрацьовано кошторисну документацію, і найближчим часом розпочнуться будівельно-монтажні роботи по створенню нормативних умов для виготовлення відповідної групи ліків, крапель для очей та стерильних розчинів.

Відділ організації постачання й торгівлі міського управління охорони здоров'я щороку складає заявку на медикаменти із врахуванням їхньої потреби. Але треба зазначити, — і про це також ідеться в нарисі «Аптека», — що стосовно до деяких позицій мають місце труднощі у забезпеченні лікарськими засобами через відсутність чи неповне виділення фондів або ж нерівномірність постачання.

Не можна не погодитися з автором нарису, який говорить про те, що в Києві періодично відчувається нестача гірчичників, оскільки заявку на них задовольняє Волгоградський завод, єдиний у країні, який випускає їх на рівні 70 відсотків. На такому ж рівні задовольняється заявка на перцевий пластир, що його випускає Воронезький хімфармзавод. На корінь валеріани заявку в 1985 р. задоволено на 35 відсотків, а в 1986 р. — лише на 10 відсотків.

В цілому ж минулого року по 480 позиціях ліків фонди не виділені взагалі, по 410 позиціях задовольняють потреби лише в обсязі 80 відсотків. Крім того, за той самий період не виконано постачання лікарської продукції на суму 210 тисяч карбованців. З-поміж постачальників, які не виконують своїх договірних зобов'язань, треба назвати Челябінський та Борисовський хімфармзаводи, виробниче хіміко-фармацевтичне об'єднання «Дарниця» (м. Київ), виробниче об'єднання «Октябрь» (Ленінград).

Усім цим постачальникам подаються штрафні санкції, проте, звичайно, це проблеми не розв'язує. Слід лише сподіватися, що в умовах перебудови нашої економіки згадані підприємства почнуть працювати по-новому.

З метою поліпшення становища аптечне управління м. Києва минулого року закупило в аптечних управліннях та організаціях інших міст лікарських засобів більш ніж на 500 тисяч карбованців. Крім того, відповідну допомогу подає нам Головне аптечне управління Міністерства охорони здоров'я УРСР (одержано препаратів, яких не вистачає, майже на 1 млн. карбованців).

У нарисі цілком слушно порушується питання і про те, що часто продукція постачається в незручній розфасовці та упаковці. Аптечне управління міста Києва неодноразово інформувало про це Головне аптечне управління Міністерства охорони здоров'я УРСР, але питання фактично не розглядається. У зв'язку з цим на аптечній базі організовується цех, де фасуватимуть лікарські трави й вату.

А. Бойко,
начальник, аптекоуправління
Київського міськвиконкому

О. Павленко. Портрет В. Седляра. 1920-і рр. Рисунок

Українським радянським мистецтвом перших пореволюційних років сьогодні цікавляться у всьому світі. Є підстави твердити, що з часом цей інтерес зростатиме ще більше. Той неймовірний злет, якого сягнули українська поезія, проза, драматургія, живопис, скульптура, графіка, театр, кінематограф за якихось 10—15 років після громадянської війни, багатьох приголомшує, для багатьох є недосяжним зразком, предметом заздрощів, захвату, здивування — і напружених роздумів. Проте у нас досі не з'явилося жодного грунтовного дослідження, яке б науково, об'єктивно, талановито проаналізувало мистецький процес тієї доби. Навіть література перебуває ще у вигіднішому становищі, якщо порівняти її з образотворчим мистецтвом. Тут бракує найголовнішого — експозицій, виставок, першоджерел, матеріалів, які б дали можливість без перекручень висвітлити, що саме і як відбувалося, приміром, в українському живописі 20—30-х років. Це елементарне незнання й нерозуміння породжує всілякі спекуляції, кривотлумачення, плітки. Дуже

З НЕПАМ'ЯТІ ДЕСЯТИЛІТЬ

МИСТЕЦЬКА ТРИБУНА

ЛИСТИ ВАСИЛЯ СЕДЛЯРА ДО ОКСАНИ ПАВЛЕНКО

О. Павленко. Автопортрет. 1920—1921 рр. Рисунок

часто навіть серйозні дослідники послуговуються неперевіреними, неточними даними, що, ясна річ, веде їх до неправильних, ненаукових висновків — прямісінько в обійми суб'єктивізму. А тому першорядним завданням є саме оприлюднення вірогідних відомостей, достовірних фактів, статей, щоденникових записів тієї доби тощо. За влучним виразом мистецтвознавця І. Диченка, Атлантида українського мистецтва 20-х років зникла несподівано, без попередження, і тепер доводиться пірнати досить глибоко, щоб мати своє уявлення про ті часи.

Коли мова заходить про тогочасне образотворче мистецтво, то, безперечно, постійну, пильну, хоча й не завжди доброзичливу увагу привертає до себе так званий «бойчукізм». Йдеться про групу художників-монументалістів, об'єднаних навколо М. Бойчука (1882—1939), вихованих М. Бойчуком, — усіх тих, хто поділяв його ідею створення українського монументального мистецтва. Гостро сучасного, актуалізованого за змістом, але формою зверненого до високих взірців попередніх епох, Ренесансу в першу чергу. Як відомо, таку групу монументалістів М. Бойчук спробував організувати ще в Парижі на початку століття. З цієї групи в українському радянському мистецтві продовжувала працювати (крім, звичайно, самого М. Бойчука) лише С. Налепинська-Бойчук (1884—1939), його дружина. Ядро ж «бойчукізму» становили учні М. Бойчука, яких він випустив з інституту 1922 року. Вони були найправовірнішими «бойчукістами», поділяючи (кожний по-своєму) погляди свого вчителя на призначення

і завдання мистецтва, передусім монументального. Вони ще під час навчання в інституті брали участь в розписах Луцьких казарм, агітпароплавів, агітпоїздів, майданів і вулиць Києва. Серед них вирізнялися надзвичайно обдаровані Іван Падалка, Оксана Павленко, Василь Седляр. Вихованці пізніших наборів, так звані «младобойчукісти», займали вже відмінні позиції, та це потребує окремої і тривалої розмови.

Цей плідний напрямок українського радянського мистецтва, багатьох «бойчукістів», у тому числі й М. Бойчука, спіткала лиха доля. Загинули не тільки вони, загинули їхні твори — як станкові, так і монументальні, загинули їхні архіви. Ось чому виняткової ваги набуває під цим кутом зору московський архів О. Павленко, на сьогодні останньої «бойчукістки», яка, незважаючи на свої 92 роки, продовжує, на спільну нашу втіху, думати, узагальнювати, діяти.

Оксана Трохимівна Павленко народилася 1895 року (в багатьох довідкових виданнях помилково називається 1896 рік) в селі Валяві (нині Черкаської області). Виросла в селі Свинарці (Петропавлівці) на Черкащині, вчилася в сільській школі. Закінчила семирічну черкаську гімназію, після чого доучувалася вже у київській восьмирічній. Далі — Київська художня школа, навчання зосібна у Фотія Красицького. 1917 року вступила до новоствореної Академії мистецтв. Спершу вчилася в майстерні живопису у Федора Кричевського, а з 1918 року — в майстерні монументального мистецтва у Михайла Бойчука. 1922 року вона закінчила Київський інститут пластичних мистецтв (колишня Академія мистецтв). Разом зі своїми однокурсниками поїхала працювати в Межигірську профтехшколу, 1923 року реорганізовану в Межигірський керамічний технікум. Викладала живопис, малюнок, кераміку, була заступником директора по учбовій частині. 1929 року її запросили до ВХУТЕІНу на посаду вченого секретаря інституту і декана керамічного факультету. До Москви О. Павленко переїхала зі своїм невеличким архівом, який з плином часу зазнав певних втрат, але й природно збільшувався.

Нині цей архів є цілком унікальним зібранням рукописів, малюнків (не тільки своїх), книжок. Тут знайдемо учбові рисунки й студії-аналізи, виконані в інституті під керівництвом М. Бойчука. Десятки записників-альбомів із замальовками з натури. Збереглися картони геть усіх фресок, що їх написала О. Павленко (самі фрески, на жаль, не дожили до наших днів — жодна). Є тут мемуари самої художниці. І — листування. Листи від багатьох діячів радянського мистецтва, в тому числі від М. Бойчука і С. Налепинської-Бойчук. Вже самий цей перелік мав би зацікавити київські музеї і київські архіви. Хоча б і Державний архів-музей літератури та мистецтва УРСР.

Серед тих скарбів, безперечно, вирізняється — і своїм розміром, і значущістю — корпус листів В. Седляра до О. Павленко. Їх найбільше. Як запевняє племінниця О. Павленко О. І. Алексеєва — 381. Але тут можуть бути відхилення в той чи інший бік: зібрання це належним чином не упорядковане, не описане, не вивчене, отже, й судити про нього напевно ми не маємо підстав. Проте зупинимось на оцій цифрі — назагал седлярівських листів маємо близько чотирьохсот. Кілька слів про їхнього автора.

Василь Теофанович Седляр народився 1899 року в селищі Любечі на Чернігівщині. 1916—1917 рр. навчався в Київському художньому училищі, з 1917-го — в Академії мистецтв (згодом Київський інститут пластичних мистецтв). Вчився в майстерні М. Бойчука. Після закінчення інституту працював у Межигірській профтехшколі, що стала технікумом. В. Седляр був директором цього технікуму. Потім викладав у Київському художньому інституті. Був членом редколегії журналу «Образотворче мистецтво», оргсекретарем Спілки художників України. За наклепницьким звинуваченням репресований 1936 року. Загинув за офіційними даними 1938 року.

З О. Павленко В. Седляр познайомився ще в роки дореволюційні, заприятелював з нею. Потім знайомство переросло в дружбу, дружба обернулася коханням. Їх пов'язувало почуття щире і глибоке. Любов підкріплювалась ще спільністю мистецьких переконань, ідейною, так би мовити, близькістю. То було винятковим щастям, що вони знайшли одне одного у такому вирі подій. І було величезним нещастям для них обох, коли вони змушені були розлучитися на якийсь короткий, як їм здавалося, час і нарешті розійшлися навіки. Читач відчує і силу їхньої пристрасті, і глибину їхнього страждання навіть з кількох пропонованих листів.

О. Павленко акуратно зберігала всі записочки, поштівки, листи, що їх надсилав В. Седляр. Листування загалом охоплює період з 1924 по 1936 рік. Деякі роки дають нам дуже багато листів, інші — навпаки — представлені лише поодинокими звістками. Дивуватися не слід: О. Павленко і В. Седляр були в цей час поруч, тобто й писати не було потреби. В цілому ж це листування становить доволі компактний і пропорційний корпус, що відбиває всі зміни взаємин між автором і адресаткою. Проте в цьому дивним дивом збереженому листуванні є прикра лакуна, відновити яку неможливо, — листи з-за кордону, писані наприкінці 1926 — на початку 1927 років. Як відомо, саме тоді М. Бойчук, В. Седляр, А. Таран, одержавши відрядження від Народного комісаріату освіти України, відвідали Францію, Німеччину, Чехословаччину, не пощастило їм тільки потрапити до Італії: фашистський уряд не дав дозволу на в'їзд. Ця мандрівка за межі Радянського Союзу не була туристською прогулянкою: наші митці ознайомлювалися зі станом європейського мистецтва, з тамтешніми музеями, видатними пам'ятниками культури і встановлювали живі контакти з діячами зарубіжного мистецтва. Поїздка була напрочуд насичена, трудова, переповнена враженнями. Так от, В. Седляр протягом усієї кількамісячної подорожі щодня писав О. Павленко. Описував зустрічі з людьми, з творами живопису і скульптури, загальну ситуацію — все, все. За свідченням О. Павленко, це було щось феєричне. Значення цих своїх послань з-за кордону чітко усвідомлював і сам В. Седляр. На їхній основі збирався він написати й видати книжку, от і випросив у О. Павленко свої ж листи — «з віддавачкою», як кажуть сільські дітлахи. Але справа з виданням, отже, і з написанням задуманої книжки відсовувалася далі й далі, так В. Седляр і не написав її. А листи поринули в небуття разом з їх-

В. Седляр. Фото 1936 р. Публікується вперше

нім автором. Було їх десь приблизно півтори сотні, кожний на кількох сторінках, справжній роман. Що його ми, на жаль, ніколи, мабуть, не прочитаємо. Заціліли тільки три паризькі — не дуже змістовні й розлогі — листівки, що їх подаємо.

З листів В. Седляра до О. Павленко постає надзвичайно колоритна картина культурного, політичного життя і боротьби 20—30-х років. Ці листи містять безліч інформації, про яку ми вже й уявлення достатнього не маємо — справді безцінні відомості! Яскраві подробиці побуту, яскраві постаті діячів культури, політиків, адміністраторів, у той чи інший спосіб причетних до мистецтва. Експресивні ескізи «з натури», схоплені гострим оком, осмислені гострим розумом, описані гострим пером В. Седляра. Нарешті, з цих листів постає колоритний (і привабливий) образ їхнього автора — людини, до кінця відданої своїй професії, своєму покликанню. Скажемо прямо — людини, для якої поза творчістю нічого не існувало. Яка жила болями і проблемами українського радянського мистецтва, дбала про його розвиток і розквіт, а більше, мабуть, і не цікавилась нічим. Бо на інше не вистачало ані часу, ані снаги. До того ж корпус листів В. Седляра до О. Павленко є, на нашу думку, прецікавою літературною пам'яткою своєї доби, рідкісним документом тогочасної епістолярики. Адже, крім усього, ці листи ще й добре написані. Талант — він талант в усьому, за що б не брався. В. Седляр був надзвичайно талановита людина. Він блискуче малював, робив кераміку, розписував фрески, оформляв книжки, редагував, був організатором культурного процесу — і він же блискуче вмів писати. І писав дуже різноманітно, використовуючи різні мовні техніки: тут і строгий рисунок, і ніжна акварель, і густа олія, і врочистий, дзвінкий фресковий живопис. Ну, й нудна імітація довідок і реляцій. Писано листи українською розмовною мовою. Таким чином і цей аспект повинен мати неабияке значення, привабу в очах мовознавців, літераторів, аматорів красного письменства. Треба сказати, що більшість листів написано вельми нерозбірливо. Автор вочевидь поспішав, часто писав на ходу і, як він висловлюється, «на коліні». Це додало зайвих клопотів публікаторові, бо деякі місця йому довелося не так прочитувати, як розшифровувати, не просто сприймати рядки, а скоріше здогадуватися про їхній зміст. Летючий, стрімкий по́черк В. Седляра буквально перетворювався на кардіограму своєї неспокійної і непосидючої епохи.

Пропонована читачам «Вітчизни» добірка є першою публікацією листів В. Седляра до О. Павленко. Першою, та, гадаємо, не останньою. Рано чи пізно, у нас немає жодного сумніву, опубліковано буде весь корпус цього незвичайного листування — все, що залишилося. Ми сподіваємося, що надруковане воно буде окремою книжкою — з численними фотографіями, малюнками, факсимільними зразками автографів. А чом би, зрештою, й ні? Лектура це була б знаменита. Не лише пізнавальна, а й захоплива. І читатиме цю книжку не одне і не два покоління. Так воно і буде. І чим скоріше це станеться, тим краще для нас усіх.

Наостанок кілька слів про засади публікації. Листи подаються в хронологічному порядку. Написання деяких слів, назв, імен узгоджене з вимогами сучасного правопису. Нерозшифровані місця позначаються: [нерозб.] Відновлені слова і частини слів також узято в квадратні дужки. Скорочення позначені: [...]. Стилістичні звороти і лексика автора не редагувалися. Наприкінці подано примітки.

Леонід ЧЕРЕВАТЕНКО

Одеса, 24/VIII 1925 р.

Ставлячи тут дату, Оксанко, я підрахував, що в дійсності ми подорожуємо не так давно, але нам довелося бачити багато людей, місць, і, певно, тому здається, що так давно вже не бачилися. Уже починаю скучати за тобою. Перебуваючи в Катеринославі і в дорозі, якось незручно було, так що ніяк було розташуватися написати листа. Послав тобі 3 картки для інформації про наш маршрут. Коли ти їх одержала, то знаєш, що ми добилися до Катеринослава, оглядали музей (бувш. Поля) і жили в ньому. Там є багацько дуже гарних речей. Особливо гарні там кам'яні баби. Ми зарисовували, а також зробили 12 фотографічних знімків. Пластинки ми веземо з собою. Гарні також в Катеринославі старі українські мальовані речі — мамаї і портрети. Є гарна кераміка — окремі речі і дуже гарні книжки. Про це все розкажу дома. Я, либонь, писав тобі про те, що міг одвідати завод ім. Петровського, найбільший у Катерин(ославі)? Гарно там. Надзвичайно цікавий матеріал для малярського використання. Пильно приглянулися ми до роботи домни (виплавка чавуну). Це чудесно, як тече чавун — як вода, б'ючи вулканом з домни. Чавун світиться спочатку, як сонце, а потім, дотікаючи до пісочних форм, світиться чудесним золотом. Дивитися гарно, але робота дуже тяжка. Якраз тут дуже зле приходиться робітникові. Заробіток незначний. Робітники взагалі дуже симпатичний і мудрий у масі народ. Ми побачили це і на заводі, і дорогою. Після тих товстих туш, що ледве пересуваються по головних вулицях міста, дуже великим контрастом виглядає змучений і обдертий, тяжко-серйозно працюючий робітник. Зло бере, коли і в Одесі бачиш морди спекулянтів і дам, що прямо розвалюються — так набиті жиром. Вони ж відпочивать їдуть на курорти.

В Катеринославі ми заложили невеличку ячейку АРМУ[1]. Необхідно буде вести роботу серед робітництва цього великого промислового міста. Були ми раз і в кіно з Михайлом[2]. Подивилися, чим кормиться цей робітник мистецьки. Бачили якусь дурацьку постановку «Гибель Трої». Більш банальної штуки придумать тяжко.

Взагалі, поїздивши отак, начинаєш розуміти, які величезні можливості заховує наш край. Бачив, яку величезну відбудовчу роботу вже пророблено і яке безмежне поле роботи іще напереді.

З Катеринослава, через те що ми не змогли доїхати до Олександрівська, щоб спуститися по Дніпру (через погану дорогу не ходило авто), ми поїхали залізницею до Херсона через Кривий Ріг, Миколаїв. В Кривому Розі червоної залізної — з руди — фарби хоч греблі гати, є і жовта охра. В Миколаєві були в музеї, є дещо з кераміки, музей маленький. В Херсоні музей більший. Є чудові керамічні черепки старогрецькі. Дещо я зарисував. Кораблем ми й доїхали до Одеси. Море зробило якесь невиразне враження. Велика штука дуже. Одеса — це велике і досить гарне місто і чимсь нагадує Київ. Море чудове. Перший раз ми купалися, то була холодна вода. А вчора (неділя) ми годин 4 пробули на морі. Вода тепла. Море тихе. Незручно дуже, що ніяк не можна найти порожнього від людей місця. Приходиться далеко іти. Купатися в морі приготував все те, що ти мені про нього оповідала. З зовнішнього боку Одеса гарна, але набита вона головним чином спекулянтами. Є музеї, археологічний зачинено — іде якась ревізія, а з інших цікавий музей старинного живопису. Там є дуже гарні речі: Рубенс — і взагалі уже доби Відродження, Ренесансу чимало гарних речей. Чудова Мадонна, яку приписують Дюреру, але нагадує вона Кранаха Взагалі це речі з панських збірок. Хоч і пізні, але є там чудові речі. Решта музеїв — це барахло (маю на увазі художні). Одеситихудожники зустріли нас більш-менш прихильно.

Має Одеса свої групування: Товариство ім. Костанді до 30 чоловік, це одеський АХР. Учасники — головним чином старе барахло, натуралісти, громадсько пасивні люди, і, помоєму, навіть ворожа така організація. Були тут попитки організувати АХР. Як філію московського. Дуже хочуть заробити грошенят, але губполітосвіта цю справу відхилила. Таким чином, організувалося ще юридично не оформлене Товариство одеських худож[ників]. Які хотіли себе назвати Товариством петроградських худ[ожників]. Із цього хотіння ти можеш уявити собі загальну характеристику цього товариства. Були колись у Одесі «независимые», але давно розпалися. Крім того, взагалі всі художники, що працюють в політехнікумі, сварячись між собою, назовні виступають також як певна група. Нам довелося балакати з тими якраз художниками, що стикаються [нерозб.] з інститутом цим чи політехнікум[ом]. З боку кваліфікації можна сказати, що друге видання Києва, але дуже, набагато гірше у всіх відношеннях. Федір Кричевський розцінюється тут як майстер знаменитий і вважається дуже поступовим художником.

Взагалі щодо цих провінціальних міст, то треба сказати, що тут прийдеться пред'являть при підборі осіб особливі полегшені вимоги. Головною умовою вступу приходиться видвигати згоду на перегляд своєї попередньої праці з новими вимогами і взагалі активність громадську. Сьогодні має утворитися ячейка. Про її склад повідомлю. Одесити бояться, чи не має асоц[іація] направлення, і цікавляться, чи можна буде получити деньгу. Ніяких серйозних робітників я тут не помітив з художників.

В Одесі ми виспалися, і я досить відпочив після того тиняння, що було в Катеринославі. Взагалі тут можна було б відпочити, якби не така товкучка і не ці організаційні справи.

Через це і хотілося б поїхати до Криму, щоб там побути хоч тиждень-півтора і покупатися, по можливості менше думати про деякі справи! Біда тільки, що дорого все коштує — і подорож, і їжа. Хочеться мені і додому тікати, бо боюся, що не буде мені тут спочинку. Нервовий якийсь я зробився. Можливо, що дома краще і спокійніше тепер було б, ніж тут. І за тобою скучаю я. Так що не знаю, що і зробити.

Напиши, будь ласка, що там робиться, як ти там живеш, що в школі, чи маєш відомості од хлопців, як прийом, як з Волянським[3], як з Меліорбудом[...]

Напиши про себе. Що ти робиш, думаєш, чи скучно тобі, чи весело. Чи робиш?

Листа напиши мені, адресуючи на Ялту, «до востребования». Бо ми, мабуть, будемо там, коли тільки не повернемось зараз же.

Напиши, як потрібно мені вертатися? Я думав, що, може, мені заїхати по дорозі до твоїх батьків? Можна було б і так зробити. Тільки за тобою скучаю так, що не хочеться затримуватися [...]

Напиши, як там до тебе ставляться в Межигір'ї, чи не обіжає хто?

Ну бувай здорова та щаслива.

Гляди ж, напиши...

Василь.

---

[1] АРМУ — заснована 1925 року Асоціація революційного мистецтва України. Декларувала боротьбу за революційне мистецтво, довершену художню форму, за органічне вростання мистецтва в побут трудящих, поєднання його з життям, а в зв'язку з цим і за рівноцінність ужиткового та образотворчого, зокрема станкового, мистецтва (див. УРЕ, т. 1, стор. 275).

[2] Тут і далі — Михайло Львович Бойчук.

[3] Іван Тихонович Волянський (1880—1949) — український мистецтвознавець.

М. Бойчук. Фото 1920-х рр.

Москва 10/X 1926 р.

Добридень, Оксанко!

Не знаю, чи прийде цей лист скорше, ніж я сам повернуся додому, але хочеться написати тобі. Уяви собі, що, не дивлячися на те, що цілий день за клопотами або ходиш, як є вільний час, по музеях, але дуже скучив за тобою. Чорт його знає, що воно таке, але так смутно, невесело, оточення якесь нецікаве, люди, з якими стикаєшся, теж неінтересні. Думаю, що коли б мати змогу разом тут оглядати, ділитися враженнями, то, певно, було б веселіше... Словом, це частина лірична. Якось дуже вже досадно! Переконуюся, що чоловік прожити самотнім не може, як рівно ж і надзвичайно тяжко найти відповідних товаришів. Взагалі людей, що були б цікавими.

Діла мої так стоять: завтра у понеділок піду до французького посольства. У суботу Каменєва написала до посла листа, просила од імені Товариства культур[ного] зв'язку облегшити нам одержання візи. Що буде, не знаю. Надіюся, що дістану цю саму візу. Темп всієї справи мене дуже не задовольняє.

Живу у Тосі, у неї ж живе Микола Цівчинський[1] та ще якась дівчина[...]

Був з Миколою у нього на заводі. Це невелике підприємство з дуже, по суті кажучи, нескладними процесами роботи. Бляху — майже таку, як криють дах, тільки особливої закалки, ріжуть на круги штампами, потім круги ці по інших штампах оджимають у форму і нарешті оправляють на станку, такому як токарський для заліза або дерева. Оправляється роликом, як би циклею, тільки не обстругується, а обдушується і обпалюється. Обпал — 5—10 хвилин. Там, де миють матеріали для емалі, палять фруту — схоже на керамічний цех. Щось цікавого попробувати трудно за відсутністю пробного обладнання.

Був у музеях. Бачив французів: Сезан, Дега, Ренуар, Гоген, Ван Гог і нові. Цікавий і Пікассо. Поробив собі зарисовки. Тут є зараз виставка ікон. Є дуже гарні речі. Декілька. Виставлені також італійські примітиви у музеї Олекс[андра] III. Гарних декілька речей є. Цікавою, без сумніву, є виставка побуту XVIII ст.

Так хотілось би з тобою разом подивитися на ці речі... думаю, що пізніш поїдемо удвох оглянути все це.

Зазнайомився я у То(о] та з Мацою (автором книжки «Искусство совр[еменной] Европы» та з художником Беллою Уітцом[2]. Цікавий дядя, дуже подібний до Михайла. Венгерці, комуністи. Про них розкажу дома. Ці венгерці — дуже відрадне явище. Вони збираються пізніше приїхати до нас, у Межигір'я, побути. Я думаю, що вони тобі сподобались би.

Був з Цівчинським на одному засіданні в Академії худож[ніх] наук на керамічній секції. Прийшлося виступати. Вони дуже зацікавилися нашою роботою. Певно, будуть з тобою листуватися. Те, що ми давно вже почали робити у Межигір'ї, тут Філінов тільки-но починає. Дома розкажу тобі докладно про це.

От, вповні кажучи, й уже. Хотілося б про дещо поділитися думками більше, та збираються гасити світло,— будуть лягати спати, значить, писати ніяк.

Ну бувай же поки що хороша!

Василь.

Виїду (так думаю) або у вівторок, або у середу. *В.*

---

[1] Тося — Антоніна Миколаївна Іванова (1893—1972), українська і російська художниця-живописець; Микола Цівчинський — студент Межигірського керамічного технікуму.

[2] Белла Фрідріхович Уітц (1887—1972) — угорський художник, комуніст. Після падін-

ня Угорської Радянської Республіки переїхав до Австрії, з 1926 року жив і працював у СРСР. Один з організаторів і відповідальний секретар Міжнародного бюро революційних художників (МБРХ) при Комінтерні.

27/XII 1926 р. Paris

Вітаю тебе, Оксано, з Парижа, нарешті ми і в цьому місті! Приїхали учора зранку, але не міг тобі зразу ж написати, бо не мав ні грошей фр[анцузьких], ні не знав, де пошта, і не знаю ще, як навіть треба просити марки. Сьогодні дістав твого листа (коли приїхали, то була неділя). Ти його вислала на Берлін. Писаний він від 18. Штемпель Києва 22/XII, Берліна 24.XII, а, переадресований з Берліна, прибув до Парижа 26/XII. Так що, як бачиш, листи ідуть досить акуратно. Тут це діло взагалі налагоджене дуже акуратно.

Тобі пишу листа. Думаю, що картка прийде скорше. Не журися. Докладом не муч себе, краще зроби щось до виставки. На крайній випадок використай матеріали, які для цієї мети я тобі спеціально вислав. Як ти зробила з грішми? Своєї особистої адреси сталої ще не маєш. Шукай-но мешкання.

Вітаю і поважаю — *В. Седляр.*

13/1 1927 р. Paris

Добридень, Оксано [...]

Чому не висилаєш фотоматеріалів? Між іншим, Ларіонов[1] дуже зацікавився й просив дати йому твої знімки: дівчина на червоному тлі, рисунок Хмельницької, автопортрет. Коли можна, то ще рисунки, йому вони страшенно подобаються «по-тонкости и нежности». Ти надрукуй з уже готових кліше й вишли. Також перешли Павлові ляльки (кукли) — знімки у мене у шафі, але це якомога скорше, бо ми виїдемо. Віз ще не маємо. Посилаю листи з рисунками. Одержав з Берліна. Вітаю кріпко. В листі подробиці.

Василь.

[1] Михайло Федорович Ларіонов (1881—1964) — російський графік і живописець.

17/1 1927 р. Paris

Знова чекаю і чекаю листів, та, на жаль, їх немає. Почуваю, що скоро ми маємо повернутися, але тим більше кортить одержати звістку з дому. Не дивлячись на те, що ми уже послали телеграфний запрос до Італії в справі віз[1], щось нічого не чути. Я підозріваю, що справи складуться так, що ледве чи зможемо ми побувати в Італії. Дуже було б шкода, коли б не удалося оглянути там пам'яток монументальних. Мені особливо кортить ще глянути на фрески та ті славні примітиви[2]... Учора зустрівся тут з дуже молодим історико[м] мистецтва Балтрушайтісом, це отакий вундеркінд. В своїх дослідах вони користуються лише формальною методою. Є дещо цікавого, але трохи збивається в наукову «сушь». Студіюють вони 10—12 віки. Бачив Бабія, Глущенка[3], але про них ще напишу. Вітаю. Напиши ж. *В.*

[1] Фашистський уряд тогочасної Італії не дав віз радянським митцям (М. Бойчуку, В. Седляру, А. Тарану).

[2] Мовиться про італійський живопис XII—XIV століть.

[3] Ідеться про Івана Бабія (нар. 1897) та Миколу Петровича Глущенка (1901—1977) — українських художників, які жили тоді в Парижі.

3/VII[1927 р.] Набоків хутір.

Ну, от, Оксано, я й на хуторі!

Учора приїхав, як ти казала, о 3-й годині уночі, візник довіз мене на хутір за 2 карбованці. Ранком їхати було чудово — таке гарне поле — чудові кольори — скучив за всім цим. Дивишся, й радісно й сумно.

Собаки — їх двоє у твоїх батьків — трохи не пооб'їдали мені ніг. Потім вийшов батько, провів до хати. Мати скоро встала, та вже й не лягали. Стала сніданок готовити. Служниці немає. Поснідавши (почастували мене горілкою, з чого я зрозумів, що мене вважають дорослою людиною, а потім мати витягла й бутель з наливкою — я зрозумів це так, що я вважаюся неабияким гостем). Пішов спати на сіно. Приємно дуже — згадалося, як ми з тобою спали на сіні. Все таке ж саме — й клуня, й сіно, й дворище, й батьки, навіть сліпа баба — все виглядає так, наче вчора її бачив, аж до чудного стало тримається все це в житті.

Садок вимерз та порідшав. Пообідав — спав — повечеряв — ліг спати. Батько приніс мені «генерала». Не знаю, чи це вияв уваги до гостя, чи показ власного культурного рівня — мовляв, ми не гірше Європ — все одно був дуже вдячний за увагу. Перед вечором рубали з батьком дрова. Розійшлися хмари, гроза почалася, боялися граду. Кажуть, урожай добрий, всі бояться, щоб не вибило. Не знаю, чи зможу витримати тут довший час. Все це гарно — й левади, й черешні, й молодик, що світив з вечора, й тиша особливо (справді, як у домовині), але якби з кимсь разом, а так самому, то якось аж жалю завдає. Неговіркий якийсь, сумний я никаю тут. Боюся, щоб старі ще не розсердилися на мене — подумають, непривітний. Тут на тиші чомусь думки обсідають, та все якісь невеселі, сумні: як його в світі жить, що робить. До роботи руки не стоять.

У батька вже просився щось робити, але жнива тільки через тиждень, сіно уже зібрали, буду рубати дрова та якісь пеньки треба корчувати — радий і тому.

Дивлюся на цих старих, на сліпу бабу, й чомусь не веселіше стає, а ще журніше.

Ну, та, може, воно пройде, може, це реакція така на перші дні, а там виправлюсь. Хоч, мабуть, все одно не побуду я тут, моя рідненька, довго — сумно, та й старим заморока. Видко, їх це трохи розважає, з одного боку, а з другого — клопоту багато,— матері варити, возитися з усім. Передав їм гроші твої 15 та з своїх дав поки що 10. Питають за тебе — сказав, що приїдеш хоч на короткий час пізніше. Напиши мені, хороша, хоч коротенького листа — веселіше буде. Вітай там усіх

«москвичів», Настіньку. Питала мати твоя про Сашка. Напиши ж, любенька, скоренько.

Цілую дуже.

Василь.

Москва 19/[19]28[р.]

Оксаночка, ріднесенька моя!

[...] Безконечно вдячний тобі за той лист, що вложила ти до листа Тосиного. Я такий був радий одержати від тебе хоч вісточку. Так наче голос твій почув — значить, ти ще там думаєш, живеш, щось робиш, і мені гарно!

Справи у Москві (в загальному інтересі) у мене налагоджуються — моя доповідь в Академії художніх наук про українське мистецтво за 10 років буде завтра ввечері о 8-й годині. Я не приготовлений зовсім. Розраховую виключно на удачу. Дуже шкодую, що немає тебе. Це б ми порадились би, так і було б веселіше! Найбільшою приємністю ділюся з тобою! Сьогодні я, коли був у Тугенхольда, то познайомився, з ким би ти думала? — з самим Дієго де Рівера!! Це симпатичний дядя — здоровий, повний. Він теж зрадів. Дививсь деякі фотокартки, дуже йому подобається. Завтра зранку буду у нього, понесу йому всі фотокартки, які тільки маю.

Він каже, що деякі його учні-товариші у Мексіці (він має теж школу) — роблять зовсім так, як і ми!

На з'їзді ВКП були делегати від України й співали українських пісень, то він каже, що його товариші (делегати з Мексіки) думали, що це росіяни з ввічливості вивчили їхніх мексіканських народних пісень і співали їм!

Дієго де Рівера дуже хоче побувати на Україні. Я ставлю собі завдання притягнути його, щоб він прочитав у Києві доповідь!

Повернувшись, оповім тобі докладно про все це. Як мені шкода, що тебе немає тут зо мною! Був я ще на виставці рисунка російських худ[ожників] за 10 років. Є дещо цікавого — теж оповім дома. Виставку нашу — рисунки, гравюри та графіку — у Москві можна буде улаштувати. Третьяковська галерея іде нам назустріч.

Піросманішвілі ще не бачив. Є надія, що побачу. Я стараюся всіма силами дістати монографію про Піросманішвілі, видана вона розкішно. Є в фарбах відбитки. Взагалі з книжок тут дещо є, але я прямо уникаю. Нічого не купую. Бо й так з грішми у мене діло неважне.

Не знаю, чи устигну я поїхати у Гжель[1]. Гроші і час треба. А я тепер закрутився, як у колесі. Тяжко, але інакше — то все одно я утік би до тебе. Мені було як приснився сон про тебе, так таке, що я прямо тут не знав, що робити.

От лихо мені, Оксаночко рідна моя, хороша моя. Цілую й пригортаюсь до тебе.

Бувай щаслива й здорова. Я скоро приїду.

Було б добре, коли б вислала ти коня до трамвая у понеділок так годину на 3-ю й у вівторок, коли не буде мене у понеділок.

Звичайно, це тоді, коли я б не приїхав раніш, ніж ти одержиш цього листа.

Бувай же, миленька, здорова.

Мила моя, мила моя.

Бувай. *Василь.*

О. Павленко. Портрет Белли Уїтца. Рисунок 30-х рр.

[На окремому аркушику — адреса:]

Diego Rivera,
Mesones, 54,
Mexico D. P.
Rep. Mexicana

---

[1] Гжель — село в Московській області, один із центрів російської керамічної промисловості.

22/IV [1928 р.). Київ

Добрий ранок, Оксаночко!

Учора був вечором доклад та диспут, що його улаштувала «Нова генерація». Між іншим, рекламувався цей доклад-диспут надзвичайно старанно. У великій афіші про те, що доповідь зачитає Семенко, були виставлені тези дуже бучні й задирливі — досить того, що прийшов навіть Чехівський з автокефалії, бо в афіші було написано: «Кому потрібно мистецтво — архимандритам, попам» і т. п. і т. п. Диспут був у новій залі будинку профспілок — народу набилося повно — головним чином молодь студентська. Коли ж почав говорити Семенко, так, знаєш, просто прикро було слухати, часто-густо просто соромно! Це, знаєш, доповідь якогось доморобного неука. Об'єктивно в наших умовах поруч такого дуб'я, як Коваленко та Бульдін[1] і т. п., робота «Нової генерації» — це все ж нове й позитивне явище, але, боже-боже, що ж верзе цей «ватажок» не тільки літературного фронту! Претензії, знаєш, на все. Після його доповіді, яку він сам назвав нудною, було зачитано декілька поезій авторами. Кращі з них це Гео Шкурупія «Реабілітація Шевченка» та вірші Влизька — глухого поета, якого ми бачили з тобою в кафе Семадені — за нього читав вірші

якийсь актор. Семенкові речі — нудні ламентації, тілько що продекламовані. Диспут, що розпочався по цьому, повернувся в напад на Семенка: виступило 32 чоловіка, й ще було записано стілько ж, але не змогли дати їм висловитися.

Довелося виступати й мені. Треба б було лаяти, але поруч лайки таких дубин у мистецтві, як Коваленко, якось з трудом повертається язик на таке діло.

Я вилаяв Семенка і вказав на вияви безграмотності у його виступах та що такими доповідями він дискредитує «Нову генерацію» в очах тих, що хочуть їй сприяти. Да, коли хочеш бути командиром, учись сам такою мірою, щоб тебе можна шанувати і щоб тобі могли довіряти. Їхню літ[ературну] практику я скромно хвалив.

Не обійшлося й без курйозів — виступав старий Левицький — батько кооперації, якому оце десь недавно стукнуло 70 років, — це старе барахло дуже уїдливо било Семенка за його недоучкуватість. А взагалі підсумки такі: «Нова генерація», маючи всі дані для того, щоб завоювати симпатії всієї молоді, зазнала серйозної поразки дуже слабким і безпорадним виступом Семенка. Кінчився диспут о 2-й годині, але якось не можу спати довго і, по звичці прокинувшись рано, оце накорпав тобі листа про це.

Михайло дістав листа від Федорова-Давидова[2], який просить допомогти йому улаштувати ночівлю для студентів, які мають з ним приїхати до Києва. Так що він, очевидячки, має виїхати з Москви. Ти писала, що і Тоот має приїхати до Києва. Це трохи шкода, що тут їх не доведеться побачити і не побачу їх у Москві. Але цього — побачення з тобою — я уже не можу пожертвувати для цих цікавих побачень — дуже вже велику потребу почуваю в тому, щоб побачити тебе, говорити з тобою, порадитись і любитись...

Сьогодні, Оксанко, буде, очевидячки, хороший день, вийшло сонце.

Від цього ще більше кортить за тобою.

О, вже встають і кличуть мене — ну, день почався!

Бувай, Оксаночко, мила моя, бувай.

Цілую

Василь.

Передають тобі і Тосі вітання Михайло й Соф[ія] Олександрі[вна][3].

Василь.

[1] Борис Львович Коваленко (1903—1938) — український літературознавець і критик; Костянтин Петрович Бульдін (1898—1966) — український скульптор.

[2] Олексій Олександрович Федоров-Давидов (1900—1969) — російський мистецтвознавець.

[3] Тут і далі — С. О. Налепинська-Бойчук (1884—1939), український графік, дружина М. Бойчука.

[28 серпня 1929 р.]

Добридень, Оксанко!

Нічим не можу пояснити твоєї такої довгої мовчанки. Може, вже зацікавилась чимсь іншим? Твій останній лист, який я одержав, штемпельований Москвою 22 цього місяця, а сьогодні вже 28, і від тебе ніякої звістки! А тут так хочеться мати хоч слово! Такий поганий настрій — так якось невесело. Думаю, що це тому, що вкрай якось нервово висотала ця робота мене. Ілюстрацій до «Кобзаря»[1] мені лишилося зробити 3 штуки, та переробити 2—3 і обгортку зробити, оце і все. Та просто ніяк не йде. Ну, просто не стає уяви, і вимучився.

Думав трохи розважитися і оце їздив до Києва дивитися у Мейєрхольда «Командарм-2». Хотілось ще раз подивитися найкращу, по-моєму, до цього часу річ Мейєрхольда «Ревізор», та не було часу. «Командарм-2», по-моєму,— неудачна річ. Не випрацювана суцільно — багато бузи і чогось випадкового. Окремі цікаві моменти губляться серед цієї випадковості.

П'єса, по-моєму, просто контрреволюційна, хоч і має в собі немало революційних слів. Словом, розважитись не довелось. Їздив з Єрмиловим та Падалкою[2], Михайло якраз одержав листа від Кратка[3] про те, що принципово у Харкові згоджуються передати Михайлу роботу (фрески), треба тілько уложить роботу в 2 сезони. Коли умову підпише, то Михайло хоче, щоб ти й я робили ескізи, для чого доведеться побути в Одесі на місці. За зиму треба поробити роботи, щоб з весни приступити до діла.

От так, бачиш, складається, ще чого доброго, й нічого умови, можна буде попрацювати там зо 2 роки!

Падалка виїздить до Харкова у п'ятницю 30-го, так казав Єрмилову і Хижинському[4] у неділю. Курсанти вже виїхали. Тиша у Межигір'ї така, як у могилі.

Зараз ця тиша мене аж гнітить. Погода тепла, але вже осінь дихає холодним повітрям.

Ми купили для технікуму двох коней і ресорну бричку, словом, сполука з Києвом тепер дійсно поліпшає [...]

Од батька одержав листа, пише до мене і до тебе в урочистому тоні і дуже нерозбірливим почерком. Пише, що весь опух, рухатись не може. Думає, що скоро помре.

Поїхати б додому. Так як же його вправитись, ні, ніяк не можу [...]

Буду старатися вислати телеграму, але й без того ти можеш знати, що це буде десь у перших числах вересня.

Передаю тобі вітання від усіх, що є у Межигір'ї. Тут всі заздрять твоїй кареті.

Ну, бувай, моя найкраща, бувай, люба.

Цілую дуже, дуже.

Пиши ж.

Василь.

[1] «Кобзар» Т. Г. Шевченка, проілюстрований В. Седляром, вийшов друком 1931 року.

[2] Василь Дмитрович Єрмилов (1894—1967) — український живописець, графік, художник-конструктивіст; Іван Іванович Падалка (1897—1938) — український художник.

[3] Бернард Михайлович Кратко (1884—1960) — український скульптор.

[4] Можливо, Леонід Семенович Хижинський (1896—1972) — український художник-графік.

19/IV 1930 р.

Добридень, Оксанко!

Сьогодні вже виїздимо з цього пекельного Харкова. Така спека, жара і пилюга, що, брат, хоч-не-хоч, не так уже тягнутиме до Харкова!

Новини такі.

1) 8/IV підкомісія Шмідта у Москві ухвалила наш технікум передати до промисловості. Представник України (Мазур) заперечував, але комісія залишилась при своїй думці. Тепер Мазур подав свою окрему думку, і як рішить союзний Раднарком, я не знаю. Жду — а разом жде й трест,— коли не з'ясується справа з інститутом і самим трестом, знова утримуються від видачі грошей на завод, так що це діло затримується на невідомий час.

2) Щодо мене, то тут хочуть перетягнути мене до Харкова на роботу в НКО, в політосвіту на інспектуру по художній освіті. Перспектива небезпечна, бо боюся попасти з вогню та в полум'я. Заїсть адміністрування [...]

. . . .

4) Щодо моєї поїздки до Америки, то ця справа виглядає цілком безнадійно.

5) «Кобзар» ще чорти не друкували. Дають мені рисунки, щоб я відвіз їх до Києва, там мають друкувати цей нещасний «Кобзар». ДВУ (Дайте Вас Угробить) пропонує мені зробити ілюстрації до «Мойсея» Франка.

З'їзд АРМУ має бути десь 25/IV, не знаю, чи буду, чи ні, бо ще не маю дозволу на виїзд.

Семенко в 3 числі «НГ» ще поганить нас. Необхідно найти час, щоб дати рішучу відсіч цим заскокам, хоч які б вони були дурні.

Падалка кисне. Все мистецьке життя невиразне, тому що невідомо, як буде з мистецькими вишами.

Пішов культзв'язок України. Картини й гравюри на Венеціанську виставку (між іншим, і мій «Розстріл»). Комашка[1] і компанія подали протест до НКО.

Словом, усе «нормально».

Бачив у Харкові виставу грузинського театру, досить цікава.

Оце тобі й все. Пиши, Оксанко, жду вістей від тебе, коли ти приїдеш.

Приїзди на 1/V! Тепер зовсім стає літо. Уже скучаю, Оксанко, за тобою.

Не знаю, що й робити.

Цілую й голублю тебе дуже, дуже.

Жду вісток від тебе.

Пиши ж, Оксанко!

Вітай Михайла й Тосю.

Василь.

[1] Антон Михайлович Комашка (1897—1970) — український і російський живописець і мистецтвознавець.

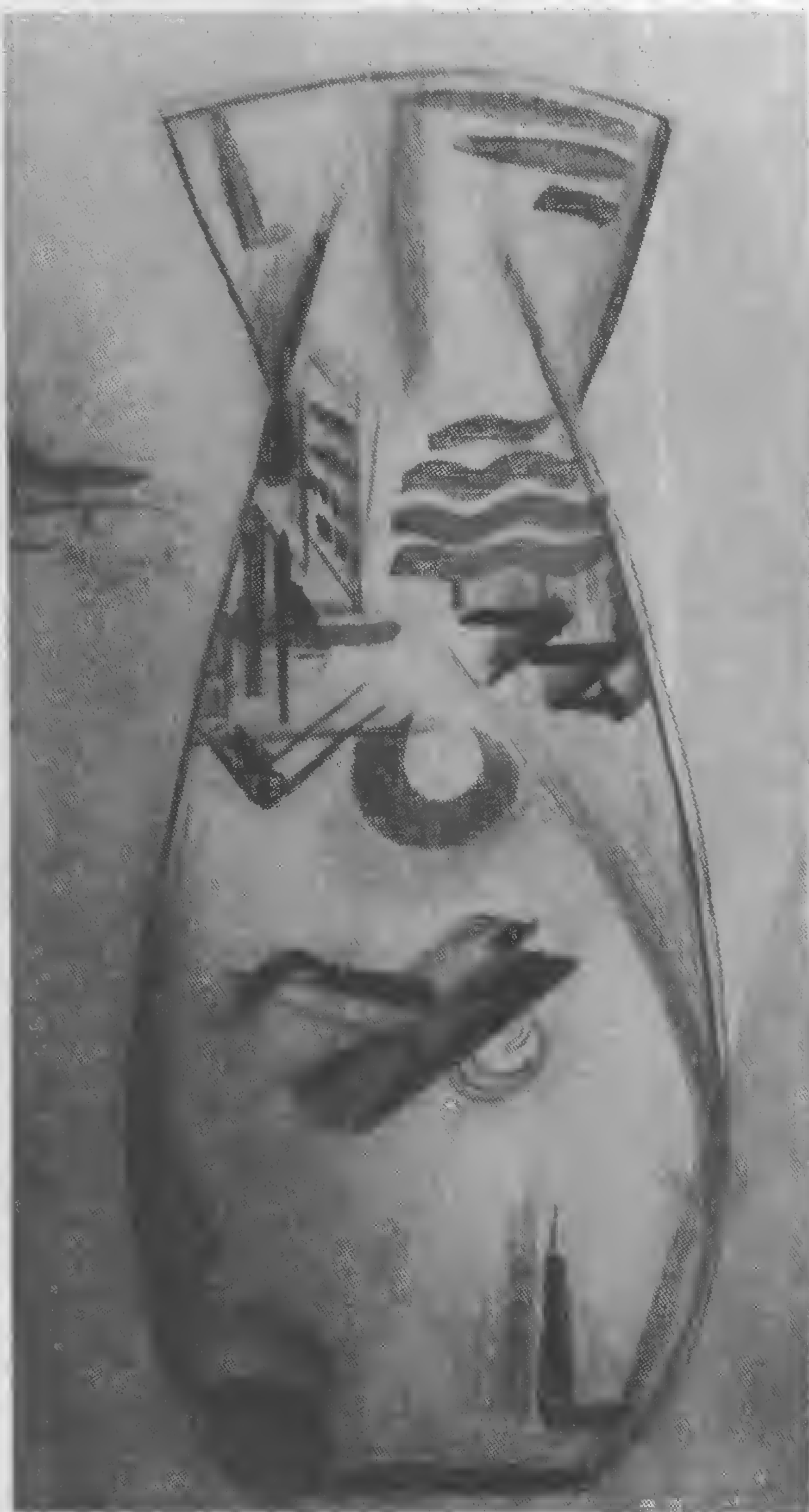

О. Павленко. Ескіз розпису декоративної вази. Кінець 1920 р.

23/IV[19]32 р.

Добридень, Оксанко!

Дніпрельстан

От уже 9 днів, як я на Дніпрельстані... Не можу похвалитися, щоб я встиг уже багато чого зробити. На перешкоді перш за все страшенна неналагодженість, неорганізованість роботи художника на новобудові — зокрема, отут оце поїздка від НКО і, зокрема, дуже погана погода.

Самотуж ми добились кімнати в готелі, так само самотуж ми почали «ловити» ударників і рисувати їх, причому жодних можливостей робить це як систематичну серйозну роботу немає. Ну, 40 хв[илин], ну, година, оце все, що мається, щоб зарисувати людину. Ясно, що те, що зроблено, це лише сирий матеріал, який треба опрацювати, і не тільки це, а так, як це все конкретні люди, то треба і перевірити опрацьовані портрети по натурі, а як ти перевіриш? Зарисовок з будови зробив чимало, але все ж це надто мало. Тут на перешкоді стоїть погода, от уже днів чотири зараз холодно, головно ж дощі і дощі. Ніяк вилізти з хати. Поза тим я все ж, як кажуть, обговтався тут, побачив, що можна б цікаво зробити і використати — тільки б умови й час.

Думав пробути тут я до 3—4 травня, коли ж виявляється, що мені уже треба негайно виїздити. Одержав телеграфом виклик. Знова щось за лихо, мабуть, чорти терзають з помешканням.

Набридло це мені жахливо. Власне, я б хотів за тих умов ще і побути, хоч би декілька день, щоб декого ще зарисувати з будівництва.

Виставка на перше травня, мабуть, не вийде, бо ніхто нічого такого, щоб виставити, за цей час зробити не встиг.

Виставка, мабуть, буде вже тоді, коли буде велике свято пуску Дніпрельстанції в серпні місяці.

Я написав тобі листа і послав телеграму. Хотів одержати від тебе звістку, як ти там живеш, що виходить у тебе з договором, який я тобі підписав. Коли й де будеш. Як ми побачимося? Але вже оце вісім день, як тут, а листа від тебе немає. Не знаю, може, ти занедужала? Я хочу тебе просити, щоб ти, коли одержиш цього листа, дала мені телеграму на Харків. Дай знати, що ти жива й здорова. Несприятливі обставини не дають нам змоги якось ближче бути, частіш бачитись, а це треба, треба цього добитися, і я думаю, що воно так і улаштується. Бо бачиш, я мушу признатися тобі щиро, що стратити такого товариша, як ти, я не хочу ні в якім разі!

Оця поїздка на Дніпрельстан дала мені можливість обізнатися не тільки з велетенським будівництвом виняткового значення, характеру, масштабу, а, крім того, побачити й спостерегти силу-силенну людей. Людей самих різних і цікавих, і надзвичайно цікавих, і зовсім не інтересних ні з якого боку, але поза тим всім я ще й ще побачив, що люди виробляються життям, як ті каміння морем.

Або з якогось камінця розтертого лишається тілько муть, або він повільно бруднить воду, або він розпилиться на пісок чи вишліфується в чудесної форми міцний крем'яшок (а таких найменше). Ще менше людей, які [б] могли об'єднатися справжнім товариством, глибоким розумінням і дружбою. Тому мене так і турбує оце таке довгочасне твоє мовчання. Я вже думаю, що трапилось? Чи ти захворіла, чи... може, щось інше стало між нами? Хоч ти й казала і написала мені: не забувай мене ніколи. Я не забуду, та не забудь же й ти...

Отакий, як бачиш, ліричний відступ. Ну, що ж поробиш... Це все від того, що мене налякала Софія Олександрівна: про те, що там уже до тебе присватуються...

Я буду в Харкові не довше, мабуть, як до першого, бо треба буде ж їхати до Києва.

Мене повідомили про те, що УРЕ згодилось на мої умови, і мені треба братись за обов'язки художнього редактора УРЕ. Але як я все це поєднаю з Худ[ожнім] інститутом, я просто не знаю!

Про те, як я буду робити свій маршрут, де буду, дам знати телеграмою. Поки що вітаю тебе, хочу сердечно, хороше тебе приголубити і поцілувати дуже.

Василь.

27/IV[19]32 [р.]

Добрий день, Оксано!

Дніпрельстан

Я таки одержав твого листа! Дуже радий і дуже тобі вдячний, що написала, бо я вже турбувався, не знаючи, як ти там маєшся,— думав, що хвора, або що. Сьогодні я їду до Харкова і можливо, що пробуду там числа до 10-го. Я тобі уже писав якось, що мені запропонували посаду художнього редактора УРЕ — Укр[аїнської] Радянськ[ої] Енциклопедії. Умови такі: дві години роботи щодня, 450 крб. місячно, можливі виїзди до Києва.

Я колись ще в початку квітня чи в березні — просто цікаво — погодився, але виставив оці 450 руб[лів]. Воно довго затяглося вирішенням, і лише оце зараз одержав принципову їхню згоду і прохання приїхати і приступити до роботи.

Що робити, я так і не знаю. Вступати на цю посаду (хоч порівняно й вигідну), боюся, що це мене все ж зв'яже. З другого боку, їздити до Києва мені вже невмоготу, тому що з тих 300 крб., які, так би мовити, номінально числяться за мною, я фактично одержую 200 та переїзди ще. Так що матеріально тепер це нічого буквально не дає, а мороки багато. Крім того, через оці виїзди я трачу змогу забез[пе]чення постійними замовленнями на художню роботу, а з другого чи уже з третього боку — що робити, просто не знаю. В кожному разі поїду до Харкова і виясню, як там діло, і тоді уже буду знати, що робити.

Тебе, Оксанко, я хочу просити, щоб ти мені написала листа спеціально в зв'язку з ухвалою ЦК про ліквідацію РАППу, РАПХу і т. д. Які наслідки конкретні від цього намічаються в худ[ожніх] колах Москви, маючи на увазі пролетар[ські] групування.

Взагалі це тут зробило враження бомби... бомби, яка приголомшила своєю несподіваністю, але і очистила повітря! Я думаю, що це повинно визначати — досить адміністрування в мистецтві — боротись треба творчістю, творчим змаганням будувати пролетарське мистецтво.

У нас на Україні це надзвичайно повинно оздоровити атмосферу[...], словом, постанова в точку! Сміялися ми тут багато... з деяких фізіономій! Тут багато художників, письменників, кореспондентів газет, і зокрема з Москви.

Я не встиг чогось закінченого зробити, але перебування на Дніпрельстані для мене мало просто виняткове значення і вплив. Тепер шкода виїздити звідси, і саме шкода, тому що тут реально відчуваєш, особливо яскраво його бачиш, воно лізе скрізь, те нове життя, за яке варто й умерти!

Не хочеться через те їхати до Харкова, а тим більше в оце закисле болото Київ! Як побачимось, розкажу тобі, розкажу багато і хочу розказати. Розказати того, чого не можу сказати комусь іншому, бо і не зрозуміле це буде і не те буде розумітися кимсь іншим.

Мила, рідна Оксанко, коли б тілько скорше тебе побачити.

Пиши ж, люба, пиши, рідна.

Цілую тебе дуже, дуже. Василь[...]

22/VI[19]32[р.] Харків

Добридень, Оксанко!

Одержав я твого листа, але, на жаль, не міг відповісти тобі зразу ж. Я тобі уже писав про те, що тут у мене товклися хлопці з Києва, а це не встигли вони виїхати, аж Михайло приїхав до Скрипника. Ну, як звичайно, приїхав із запізненням на два дні: на його щастя, Скрипник[1] несподівано опинився у Харкові, але, щоправда, у Харків він приїхав лише 19-го, а прийняти Михайла зміг тілько 20-го, а Михайло приїхав 15-го, так що він просидів у мене оце всі дні і тілько вчора поїхав до Києва. Скрипник дуже добре прийняв Михайла, говорив з ним про його переїзд на Україну, казав про Академію. Михайло передав йому заяву та найважливіші матеріали (пресу), з яких видно, як старалися і встигли вже обпоганити як самого Михайла, так і цілий напрямок роботи.

Скрипник того ж дня виїхав до Москви, поверне десь за тиждень і обіцяв розглянути

і опрацювати матеріали та зробити відповідні розпорядження.

Словом, це дуже добре, що він все ж побував у Скрипника. Побув тут трохи, перезнайомився з цілим рядом людей і взагалі виліз з свого київського барлогу.

Це все добре, але для мене це все ціла морока. То хлопці ті товклися, так не міг я нічого робити, а це Михайло був цілий час, теж не міг малювати... а треба сидіти й робити, робити. Мені особливо, бо я навіть того, може, й тяжкого «іскусу», що ти провела, не мав!

Думаю для виставки зробити дві речі більші — на дніпрельстанівську тему та оту, що про неї писав тобі — далекосхідна тема. Може, встигну, то ще нароблю всякої всячини рисунків тощо [...] До цього часу я не склав, так само і Падалка, умов, і ми не одержуємо ніякої матеріальної допомоги, хоч жити дуже тяжко,— оце, правда, я став одержувати хліб по карточці, і то допомога. Може, коли заведу вже всі картки, буде легше. Я одержав, рідна, з Києва (мені прислала Софія Олександрівна) твою листівку. Ти писала, що все ж таки їдеш до батьків, а в листі з Москви сюди до Харкова писала, що не поїдеш. Напиши, рідна, як же? Зараз немає голови видавництва УРЕ, а коли він тільки приїде, то зразу ж з'ясую з ним справу про мою поїздку до Москви.

Буду в НКО, допильную, щоб тобі вчасно вислали гроші за червень. Я писав тобі, рідна, про каталоги. Коли можна, дістань їх Олені. Зараз саме ягода тут, та немає грошей. Можливо, тому якось розквашено себе почуваю. Побачитись хочу дуже, дуже.

Цілую тебе, рідна. Василь.

Адреса тепер: Харків, 22, а не 12! Змінили номер району.

[1] Микола Олексійович Скрипник (1872—1933) — радянський державний і партійний діяч, на той час нарком освіти УРСР.

25/VII[19]32[р.] Харків

Дорога, рідна Оксанонько!

От, брат, невезучка!.. Нарешті я трохи звільнився від негайної роботи, заробив грошей, вирішив, що коли не дадуть відрядження від УРЕ, то поїду просто сьогодні чи завтра до Москви — й край! Що ти не виїхала, то я був певен, бо гроші ж тобі не вислали, рідна, так само[...]

Я не знаю, як ти там, рідна, тримаєшся, коли що, то дай знати, може, я хоч на що-небудь розстараюся.

Ну, а яке ж у мене дурацьке становище. Зароблених грошей у мене десь коло 700 крб., та оце я мав платню одержати в УРЕ 225 крб., от тобі вже сума. Ну, повіддавати дрібні борги — і вже я міг їхати.

Так прекрасно я собі все налагодив, коли це на тобі! Грошей не платять ніде, бо навіть зарплатні банк не видає. В УРЕ сказали, що раніш 2 серпня не платитимуть.

Видавництва взагалі відмовляються вести які б то не були переговори про гроші!

Отак-то, рідна, я сів на мілке. Ні туди ні-сюди. Ну, хоч плач.

Мати мені теж написала листа, просить приїхати хоч на день-два. І хоч я «ненавиджу» любечан, спротивились вони мені ще з дореволюційного часу через свою прикру

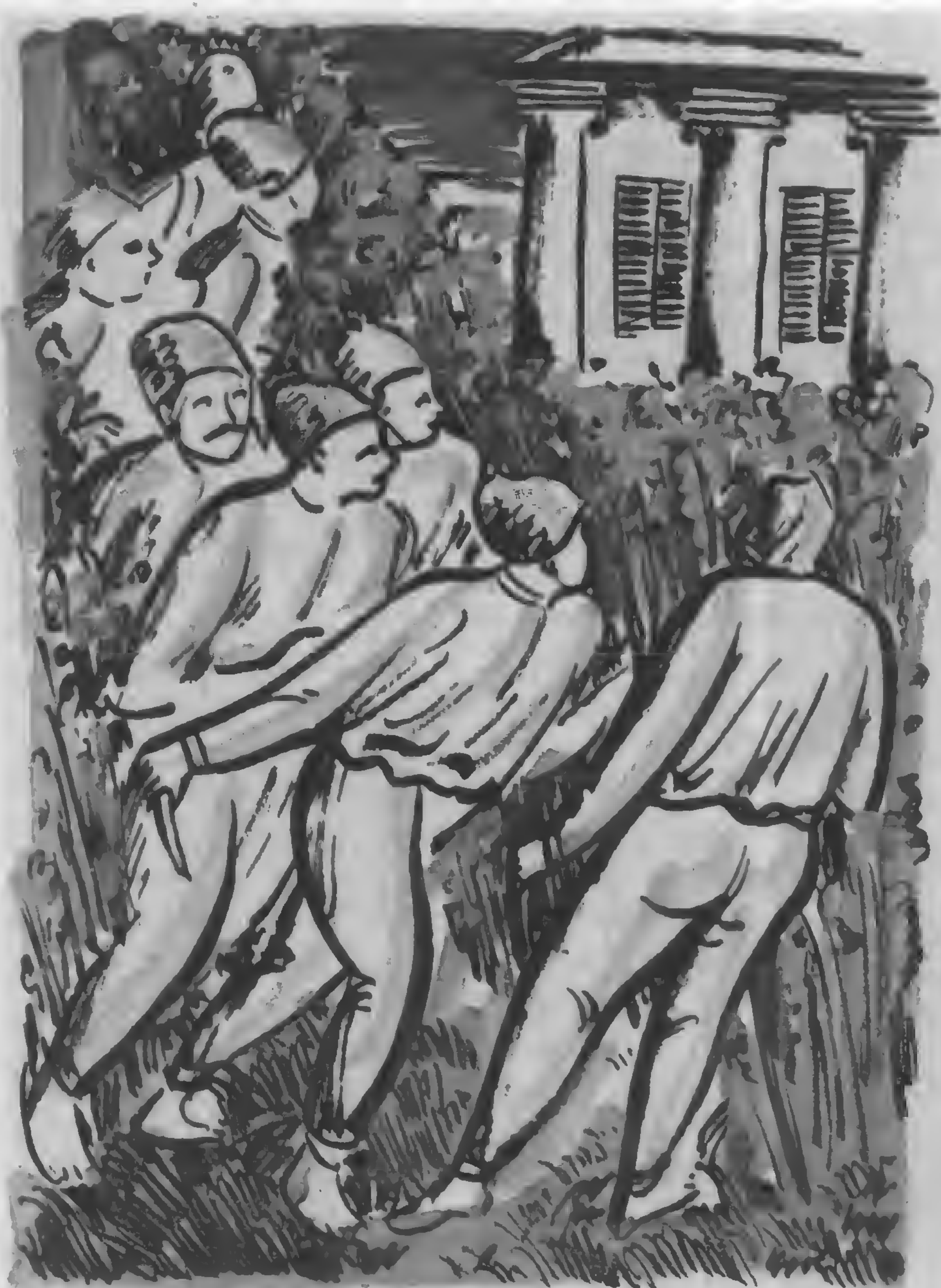

В. Седляр. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». 1931 р. Друкарський відбиток. акварель. Публікується вперше

міщанську тупість і якесь прикре середовище, що вони там оден для одного створювали, тим не менш я охоче поїхав би побути в цій чудовій місцевості. Там дійсно гарно хтозна-як. Там би могли разом купатися, ходити в околицях — все це хороше. Та, бачиш, я ж теж малювати надумав картину. Надумав робити велику картину на тему про Дніпрельстан. (Не описую тобі, як я її задумав — ескізи вже у мене є, бо сподіваюсь все ж скоро тебе побачити).

Це відповідальна тема, та й відповідальна річ для мене самого як художника. Я хотів подивитися, беручись за таку річ, роботи майстрів, побути в музеях і... може, це найголовніше, побачитись, поговорити з тобою, порадитись як з товаришем-художником. Тут нема якось мені з ким про це поговорити. Є змога або вести офіційні балачки, або ж балакати хіба лише з Падалкою, та з ним я не можу так про все це говорити, як того мені хотілося. Я то показував йому шкіци, але, крім того, що він буркнув «добре», нічого від нього не почув. Ти знаєш його, який ревнивий він художник і як не любить він спостерігати найменшого успіху в іншого. А тут ще, власне, й успіху ніякого немає, а тільки «великі заміри», ну, та для його вдачі це все одно.

Отаке-то мені лихо, отаке-то горе, Оксанко. Ну, та оскільки я вже твердо намірився подорож до Москви зробити, то я буду оце цими днями домагатися, де тільки можна, хоч трохи вирвати грошей і, як тільки дістану хоч якусь суму, що з нею можна вирватись, поїду, рідна, до тебе!

Через це я хочу дуже тебе просити: повідом мене листом чи як зможеш, чи одержала

ти свої гроші. Та чи виїздиш ти зараз, чи ні. Коли б ти виїздила, то я б не їхав зараз до Москви, краще поїду пізніше, але тоді, коли ти там уже будеш! Я ж хочу оце побачити і що ти робиш, і просто побачити тебе!

Софія Олександрівна мені написала, що фарби вона вислала тобі поштою. Виявилося, що Михайло виїхав прямо до Ленінграда. Здається, до цього спричинилося те, що він дуже затримався у Києві.

Між іншим, учора була в УРЕ нарада редакційна з участю Скрипника. Вибирали проект оформлення УРЕ. Не знаю, чи писав тобі я про це, чи ні, але коли я вступив до УРЕ, то власне нічого щодо оформлення там не було зроблено, і мені довелось все починати. Художнє оформлення замовили персонально художникам: Падалці, Петрицькому, Страхову, Єрмилову, Касіяну, Пустовойту[1]. Це на художній раді, яка тоді це питання обговорювала. Але Петрицький відмовився зробити, мотивуючи тим, що він не поліграфіст, а Страхов зволікав усе, та так і не зробив, а гроші були відпущені, то я запропонував закликати до участі Софію Олександрівну. Управа УРЕ на це погодилася. А коли представили проекти, то, уяви собі, Софія Олександрівна зробила найкраще. Так що, крім того, що їй заплатили 500 крб. за проект, вона ще одержить премію, оскільки її проект ухвалено на 1000 крб! Я радий за неї, бо і матеріально це її підтримає, а також радий її моральній перемозі.

Оце тобі, моя рідна, таке моє лихо, таке моє горе.

Ну, та я ще поморочуся і, може, таки хоч де-небудь та вирву гроші.

Поки що бувай, моя найкраща.

Не сумуй, не журися особливо життєвими прикростями, а про здоров'я, мила, треба подумати, треба лікування, як би то не було, налагодити.

Цілую тебе, рідна, дуже, дуже.

Василь.

---

[1] Анатолій Галактіонович Петрицький (1895—1964) — український живописець, художник театру; Адольф Йосипович Страхов (Браславський) (1896—1979) — український скульптор і графік; Василь Ілліч Касіян (1896—1976) — український графік; Гаврило Михайлович Пустовійт (1900—1947) — український графік.

28/XII[19]32[р.] Харків

Добрий день, моя рідна Оксанко!

Бачиш, оце знова тільки тепер зібрався тобі написати! Перепрошую тебе, пробач мені, почуваю себе винним, але все так якось складалося, що не міг тобі написати.

По-перше, бачиш, з цією роботою щось таке непевне. Той інженер, що веде всю цю справу, приїхав, приїхав, але ні кує ні меле.

Не знаю ще, чи з грішми у них що трапилось, чи, може, хто з друзів перестеріг від мене і тої «компанії», що я її втягну в роботу.

Але все це я так тільки поки що сам все думаю, певних у мене відомостей немає. Та бачиш, йти до них набиватися я не хочу, не хочеться, щоб думали, що я в'язну.

О, тільки що дістав відомості, що вони якраз чекають на затвердження свого кошторису. За декілька день має бути це все діло з'ясоване.

Отак, як що, то вже й починаєш вигадувати всяку всячину... Я, бачиш, оці дні не мав ніяких звісток звідти і вже чого тільки не передумав...

Правду-бо кажучи, я дуже зацікавлений у тім, щоб зробити цю роботу. Зробити її мені, засобна, особливо хочеться всією компанією нашою з Михайлом. Це б була для нас всіх перш за все величезна перевірка навчання у всіх відношеннях, а головно це б дало змогу випробувати сили після певного періоду зросту, накопичення кожним досвіду життєвого і фахового.

З усіх питань для мене все ж таки лишається найбільшим питанням — це справа організації самої роботи. Я продумав твої пропозиції, в основному вони вірні, але тут, бачиш, є ще одна складність. Якби тут так, як у Хаджибеї, було багато невеликих фресок, можна було б поділити роботу так, щоб кожному припав якийсь певний кус, певна частка цілого, і от роби та й відповідай особисто. Коли ж тут таке діло, що оці дві величезні фрески, які треба зробити за такий короткий термін, вимагатимуть однакової співпраці кількох майстрів.

Взагалі-то я ще не певен — може, це дійсно можна зробити меншим гуртом людей, і тоді, звичайно, все це простіше обійшлося б, то поки я не порадився ще з Михайлом, а для цього мені треба з'їздити до Києва, я нічого не можу певного рішити. Я вже поїхав би, та от бачиш, як затягнулося вияснення всієї цієї справи.

А оця непевність, нез'ясованість змушувала мене одволікати тобі писання листа, бо я все думав, от уже довідаюсь певно і напишу тобі, що і як.

Так що роботи, брат, буде, тепер головне — це зуміти її взяти і зуміти організувати її. Як тільки довідаюсь, так напишу тобі.

Я взагалі думаю, що оце з 1 січня, словом, з Нового року, може, буду якось інакше жити, буду частіше писати.

По щирості тобі признатися, оцей час така мені була скрута грошова, що прямо-таки не знав, куди подітися і що робити. На мене це так гнітюче впливало, що прямо не хотілося нічого ані писати, ані говорити — можна було тільки жалітися, а що ж я тобі жалітимусь, коли ти сама така бідна, таке тобі лихо, так заїдає тебе отой повсякденний клопіт.

Куди тут ще зі своїм клопотом? А я тобі мушу признатися, що був дійшов до останнього, ну, що називається, не було ані копійки.

Нігде не платили були зовсім. В УРЕ мені ото не платили були тому, що я забув взяти собі довідку з лікарні про хворобу, і півтора чи дав місяці оце мені не дали ані копійки. У видавництвах не платили теж. «Рух» — той теж підвів. Роботу я їм поздавав, а грошей вони мені за три місяці дали щось 300 крб. Оце за останній час трохи легше мені стало, дали щось коло 500 крб. у видавництві «ЛіМ», де тепер Падалка художнім редактором, то я трохи розплатився з боргами та якось повеселішав трохи.

Дійсно, що вірно Бальзак казав, що чоловік, якого заїдає клопіт повсякденщини, неспроможний творити мистецькі вартості.

Я прочитав тут ще одну чудову книжку,

В. Седляр. Картон до фрески «Індустріалізація». 1933 р.

яка зробила на мене не менше, а більше враження, аніж навіть книжка Виноградова про Стендаля, це Рене Бенжамен «Необычайная жизнь Оноре де Бальзака». Дістань, будь ласка, де-небудь в бібліотеці і прочитай, це справді щось надзвичайне.

Поруч цієї нужди у мене були й деякі приємності. Ну, перш за все оця можливість взяти роботу, про яку тобі писав. Друге, тут збираються мені замовити зробити ілюстрації до книжки Рабле «Гаргантюа й Пантагрюель». Передбачається зробити 100 ілюстрацій. Договорювалися ми на 12 тисяч крб. Роботи на сім місяців. Якщо це вийде, то мені доведеться посидіти, але це дуже цікава була б все ж таки робота. Коли оформиться це все, думаю поїхати спеціально до Москви, щоб там по бібліотеках пошукати, подивитись всі видання Рабле, які коли були, та як вони ілюструвалися.

Найкраще це подивитись можна було б у Паризькій національній бібліотеці — ну, та що ж... колись подивимось.

Крім того, тут ще така приємність: мого «Кобзаря» перевидають на кращому папері з кольоровими репродукціями, 18 штук має бути кольорових[1].

Пускають друкувати і другу мою книжку «Борислав сміється» Франка з кольоровими репродукціями (12 штук).

Оце такі радості — радості від того, що може хоч таке, але щось буде зреалізоване, бо не можу я робити якось, щоб складати все це в себе в хату.

Тобі безконечно вдячний за подарунки, за фарби — які вони огидні не є, але все ж біла, чорна, жовта, зелена дуже згодяться в роботі,— дуже вже мерзенна ця «киноварь светлая», і як у них совісті хватає так це називати?

Думав я до Києва виїхати, та нове діло (одно, що хочу діждатися як не тут з роботами, то в УРЕ, в тому набіг клопіт) — мене прикликають у військових справах — здається, якась учоба буде, боюся, щоб не зв'язало це мене на яких півтора-два місяці.

А тут, брат, так і хочеться, і потрібно було б і побачитися, і виставу у Ленінграді побачити, і взагалі вже скучив за всім — за людьми, за музеями, засидівся вже!

Між іншим, я бачив замітку в «Літературній газеті» про виставку в Москві революційних художників з-за кордону, там і про тебе згадується. Пришли мені каталог свій.

Про твої ще справи треба тобі написати. Гроші в «Руховї» вже нібито вислали. Хоч я і не вірю в це ніяк, бо вже вони стільки брехали, що у мене немає до цих заяв ніякої віри.

Що тебе так обставили з цією оплатою, це дуже шкода. Я думав, що ти договорилася на таких умовах. Коли ні, то ти напиши їм. І взагалі тобі варто бомбардувати їх хоч листівками. Це буде певніше діло.

Твої шкіци я одержав [...]

Оце тобі, рідна, і всі новини.

Написав багато, а ще хотілось би тягти це як розмову про багато-багато справ, яких не напишеш, а які так важливо було, так хотілось би сказати.

Ну, то побачимось же? ми?

Побачимось обов'язково. Я вітаю тебе, вітаю з Новим роком і бажаю тобі всього найкращого в цьому новому році.

Цілую тебе дуже, дуже.

Василь.

Не забудь передати або вислати (рекомендованою бандероллю) книжку про Стендаля, бо мені треба її повернути.

---

[1] Це видання світу не побачило. Проте В. Седляр виконав близько 30 кольорових ілюстрацій до «Кобзаря». Нам відомі два примірники цих, видання 1931 року, власноручно розмальованих В. Седляром «Кобзарів». Один, подарований автором Оксані Павленко, зберігається в неї донині. Другий, подарований автором Беллі Уїтцу,— в приватній збірці київського мистецтвознавця Ігоря Диченка.

17/II 1933[р.] Київ

Добрий день, рідна моя,
люба Оксанко!

От уже надходить час, коли треба мені їхати до Харкова. Виїду десь числа 19-го чи 20-го. А листа від тебе не одержав і аніякої звістки від тебе не маю вже давно [...] Не знаю також, чи одержала ти мого листа з Києва. Я коли приїхав, то узнав від Софії Олександрівни, що ти їй писала. Значить, ти жива і здорова, але хочеться від тебе живе слово почути. За цей час я трохи обговтався у Києві. Живу я тут непогано, кормить мене Софія Олександрівна добре (у них, бач, базою є академпайок, який одержує Михайло). В інституті ото були якось склалися трудні обставини, але зараз знайдено вихід. Студентів трьох факультетів посилають на виробниче навчання на 2—1/2 місяці. Тих студ[ентів], що лишаються — це студ[енти] малярського, архітектурного і скульптурного факультетів, ставлять у кращі матеріальні умови.

Взагалі трудний час, але якось переживемо. З газет ти знаєш, що у нас негаразд вийшло з хлібозаготівлями, але зараз мобілізовано кращі партійні сили на село, й думаю, що з посівбою діло налагодиться, а це буде вирішальним для всього.

Я дуже радий новій ухвалі ЦК ВКП(б) про підручники. Бачиш, я був ярим прихильником того, що програми у вишах, зокрема художніх, неможливо міняти щороку, бо це виходить, що почнуть студенти вчитись по одному прóграму, на другій вже другий прóграм — і все пішло нанівець. Думаю, що сталість підручників — це сталість прóграму, навчання, а це дуже вірно надумана річ. В інституті, мабуть, буде змога з нового періоду почати пильніше роботу з студентами, а то якось коряво вже дуже стояла ця справа.

Одне лихо, що майже не можу я нічого робити тут, окрім інститутської роботи, а я так не можу.

Думав перечитати тут Рабле, так де там.

Думав, що зберу й підготую матеріали до монографії про Тимка[1], та теж це діло застопорилося.

Бачиш, тут у нас потроху, але все ж розкачується справа з виданням монографій.

Днями виходить з друку монографія про Уїтца, Толкачова. В друці монографія про Рокицького, набирають про Кратка. Оце тут, у Києві, нарешті закінчив текст Холостенко монографії[2] про мене. Поїду до Харкова, то там маю передати її до видавництва.

Думаю, правда, що вийде з друку не раніш, як у кінці року. В-во «Рух» цього року запланувало видати дві монографії. Про Тимка Бойчука та про Падалку. На Тимкову вже вклали ми з Софією Олександрівною умову.

Просив мене Падалка взятися написати і про тебе. Тут з авторами просто біда. До речі, про Меллера[3] монографію пише Курбас.

Думка є поширити цю справу. Між іншим, намічено про тебе написати — було б добре, щоб ми потроху приготовили матеріали, фото всякі. Я чув, що у тебе там купили дещо з виставки, то ти вимагай, щоб обов'язково тобі дали фото тих речей.

Про Харків нічого не знаю, як там справи з виставками, теж невідомо.

Оце поїду і довідаюсь про все [...]

Що я тебе буду ще, рідна, просити.

Там «Academia» видала книжки дві про художників.

Вазарі. Він коштує 26 крб. по номіналу, а тут дехто з спекулянтів вимагає 75 крб. Мені дуже хотілось би мати ці книжки, і я прошу тебе, коли тільки ти будеш мать змогу, купи мені їх та якось передаси.

Я в Харкові пробуду від 19—20-го до 26—28-го, а тоді знова приїду до Києва в інститут. Коли не затримає мене щось надзвичайне. Як там вияснитья справа з роботою, все напишу тобі з Харкова.

Може, ми таки зможемо побачитися з тобою оце тепер.

Не забудь ще, коли тільки будеш змогу мати, дістати довідку в Ленінській бібліотеці про те, які видання у нас є Рабле, починаючи з XVII ст. Надіюся все ж поїхати подивитися ці книжки, бо треба ж братися за роботу.

Пиши, моя рідна.

Вітаю, цілую тебе дуже, дуже —

Василь.

Кілька раз тут вже було небо таке весняне.

---

[1] Тимофій Львович Бойчук (1896—1922) — український живописець, молодший брат М. Бойчука. Згадана монографія друком не з'явилася.

[2] Монографія Євгена Холостенка «Василь Седляр» вийшла у Харкові 1934 року.

О. Павленко. «Б'є коноплі». Темпера на картоні. 1920—1921 рр. Публікується вперше

[3] Вадим Георгійович Меллер (1884—1962) — український художник театру, в той час працював під керівництвом Леся Курбаса в «Березолі». Згадана монографія друком не з'явилася.

19/IV [19]33 [р.] Київ

Добрий день, рідна Оксанко!

Бачиш, який я поганий, як пізно пишу тобі, от минуло вже яких 10 днів, коли я зібрався тобі написати, а написати так потрібно.

Ти зрозумієш мене, чому я не писав тобі був до цього часу, коли уявиш собі, як я мусив крутитися ці всі дні, а головне, що я мусив вияснити найголовніші моменти роботи, які мусив тобі ж написати в першу чергу. Ці моменти виявилися в сумі своїй лише тут, в Києві.

Тому пишу тобі звідси.

З моєї телеграми ти уже знаєш, що теми зрештою було скрізь погоджено, і хоч, правда, не 10-го, але 13-го мені було вручено управлінням будівництва спеціальний офіційний лист з цими темами.

Ну, теми ти знаєш — це:

для великого фойє

«Дніпрельстан» та «Свято урожаю в колгоспі»,

для малих фойє —

це «Спорт» та «Відпочинок».

Через запізнення з врученням тем я не міг затримуватися ні хвилини і виїхав до Києва, щоб скласти решту договорів.

Тут мене спіткала найбільш для мене неочікувана історія.

Бачиш, я, коли ще тільки починались розмови про цю роботу, говорив і радився з Томахом,[1] з Холостенком про цю роботу, і в цілому погодилися, що роботу треба брати.

Маючи, так би мовити, принципову погодженість, я думав, що ці товариші з'являться само собою одними з найактивніших учасників роботи. Як тобі відомо, завдяки тим взаєминам, що склалися, я сам думав, що найскладніше погодити буде взаємини і саме з боку Падалки, Михайла Львовича. Але виявилося навпаки, Падалка, Михайло Львович пішли на все щодо Рокицького, Томаха з повною охотою, щодо Овчинникова, Толкачова[2] без ніяких заперечень, окрім зважання на відсутність у них практичного досвіду фрескового малярства і необхідності забезпечення їм певної підмоги від т. Рокицького, Томаха, щоб вони витягли вже разом свою фреску.

Падалка був рішучий противник участі в цьому ділі Євгена Холостенка. Він боявся, що Холостенко, одірвавшись від практичної роботи, і там робити не буде і що, мовляв, буде лише піднімати «бузу», служити причиною самих різноманітних ускладнень у взаєминах.

Коли я приїхав до Києва і запропонував хлопцям взяти участь, то (не буду тобі описувати всіх стадій переговорів — розкажу потім) поодинокі товариші — Томах, Толкачов, з певними застереженнями Рокицький — висловили згоду на участь у цій роботі. Холостенко ж виступив рішуче як противник участі в цій роботі — його мотиви такі: «В цьому складі порівняно сильних

художників, художників радянського активу, група Рокицький, Томах, Толкачов, Овчинников, Холостенко не зможе виявити своєї провідної ролі як пролетарська група. Недостатня їхня професійно-технічна підготовленість (Зяма[3], Овчинников) зумовить великі труднощі і технічного порядку в цій роботі. Крім того, близькість стильова у роботі, виконання роботи на певні теми з певним громадсько означеним настановленням зведе їхню участь, їхню роботу до певної однорідності з роботами всієї решти «бойчукістів». В кожнім разі, для ока непрофесійного, а це дасть підстави трактувати їх як звичайних бойчукістів, які, мовляв, хтозна за що, — тільки за свої дрібні, мовляв, особисті інтереси і баласт в середині бойчукістів, а що принципових моментів, мовляв, в цій боротьбі і не було. Словом, що це знівелює всю ту роботу й досягнення, що їх вже здобуто в боротьбі за пролетарський фронт. От чому, не виступаючи проти того, що ця робота буде робитись таким складом людей, вони вважають для себе неможливим за цих обставин взяти участь у цій роботі».

Мою позицію в цій справі, бо я категорично не згоден з Холостенком, засуджено як помилку і зрив з тих позицій, на яких вже я стояв.

З Холостенком я категорично розходжуся в поглядах на це все діло, тому що переконаний у такому: задача пролетарського художника, художника, що за такого себе вважає, включитись у найбільш активну участь, в творчу роботу. Не треба мішати все в одну кашу-нерозбериху, але треба в самій роботі, на практичній роботі вести той радянський художній актив, який дійсно необхідно тягти і підносити в його ідейно-творчому рівні. Змаганням у роботі, обопільною допомогою і впливом тут рішатись мусить діло, і тільки так я можу розуміти і Постанову ЦК від 23/IV.

Все ж товариші дехто не змогли одстоювати свої бажання робити (як напр[иклад] Томах і Зяма), а згодились з доводами, з позицією Холостенка. Таким чином, ми лишилися товаришів до роботи — робітників, що могли б, як я планував, виконати велику фреску.

Набирати кого попало, аби зробити фрески, я не думаю[...] Склав договір з Гвоздиком[4] і думаю, що ми самі, понатужившись, зробимо ці фрески. Зараз ми радились тут з Михайлом і думали, що ескізи ми зможемо зробити так:

попередні ескізи щоб зробити, то будемо робити над великими фресками я, ти, Падалка, Мих[айло] Львович, малу фреску на тему «Відпочинок» зробить Гвоздик. Другу малу фреску витягнемо разом.

Зараз Падалка і я робимо ескізи до великих фресок «Свято урожаю» і «Дніпрельстан». Гвоздик — до малої «Відпочинок». Ти роби до якоїсь великої (яку сама захочеш попробувати) і для малої на тему «Спорт» [...]

Думаю, що, понатужившись, ми цю роботу виконаємо і самі, хоч і без допомоги Рокицького і Холостенка, але і без сповзання [в] «людську кашу».

29-го, бачиш, до того нам треба вже здавати попередні ескізи, так що треба гнати цю роботу [...] Договір тобі, точно такий, як підписав Падалка і Гвоздик, висилаю в іншому листі, бо дуже вже цей розбух. Товстий буде пакет. Ти договір підпиши і посилай прямо до Харкова мені, а я вже все оформлю і надішлю тобі другий примірник.

За всіх цих обставин ти розумієш, як турбує нас усіх твоя участь, здоров'я твоє турбує, як мене, так Михайла і Софію Олександрівну. Словом, ти мусиш очунювати, ти мусиш працювати. Думаю, що, понатужившись за допомогою громадськості, ми самі зробимо речі не тільки корисні пролетаріату, а мистецькі твори, що увійдуть в інвентар пролетарської культури.

Ти мене повідом телеграфом про одержання листів, про стан здоров'я, про стан роботи і пиши негайно листи.

29-го — 30-го, я думаю, ти приїдеш до Харкова, одержиш гроші і побудеш на перегляді ескізів. Там же будемо всі бачитися і про все докладно договоримося. Грошей тобі на дорогу я вишлю з Харкова. З НКО тобі гроші вислали дійсно 800 крб., по 400 крб. в два прийоми, але чи ти їх одержала?

Хоч ти й погано себе почуваєш, але думаю, що коли будеш добре їсти, робити цікаву роботу, буде все гаразд.

Ну, кінчаю, рідна, цього листа, вийшов він довгий, але іншим він не міг і бути.

Цілую тебе дуже, дуже.

Пиши. *Василь.*

Михайло і Софія Олександрівна вітають тебе [...]

---

[1] Сергій Іванович Томах (нар. 1902) — український художник і мистецтвознавець.

[2] Василь Федорович Овчинников (1907—1978) — український живописець; Зіновій Шендерович Толкачов (1903—1977) — український графік і живописець.

[3] Йдеться про З. Толкачова.

[4] Кирило Васильович Гвоздик (1895—1981) — український живописець.

31/III[19]36[р.]

Одержав я, Оксанко, твого другого листа!

А учора якраз я послав тобі лист-відповідь на того першого.

Прочитав його, і стало ще прикріше, що так довго не писав тобі. Хоч я не можу тобі описати всього, що передумане мною за цей час і перечуте, — це довго, та й, лихо знає, чи зумієш все написати так, щоб було якось зрозуміле все так, як воно насправді є.

Найголовніше — це робити й робити, а я за цей час майже нічого не міг робити. Оргкомітет мене буквально заїздив. То одне, то друге. Ну, мало того, що не мав можливості робити. Вибився з грошей зовсім[...] Я не знаю, в чому річ, але факт, що три місяці я вже не одержував грошей. Заробити ж було ніколи. Тепер сиджу над ілюстраціями. Трудно так виходить. Головне, що стан такий, що якось не до того. Дискусія буде розпочинатись у нас завтра.

Я розумію, як усе це потрібно, але таке все це втомлююче. Головне — це вивчати життя. Треба вивчати його через творчу практику, через свій же фах оком, рукою, серцем, розумом.

Да, ти далеко їдеш і, мабуть, їдеш не сама, з Уїтцом. Це так далеко ти їдеш від мене... Ну, та що ж... Щасливої дороги, щасливої роботи.

У мене самого такий стан, що оце заїхав би де в закапелок і вивчав би, як росте трава, як квітнуть квіти, як тече вода і хмари сунуться в повітрі.

Колись на Дніпрі, ще в Межигір'ї, говорив тобі, що як хочеться мені намалювати: сонце, пісок, воду, тіло в воді... От і зараз я мрію про це саме. Як би мені тільки звільнитися від оргкомітету, заробити грошей, так і поїхав би десь собі малювати природу, життя.

Продумавши про все, я якось ясно побачив, наскільки було «академічним» художнє моє виховання. То в школі «зубрили» натуру, то з Бойчуком вивчали «закони» мистецтва, а життя живого, дійсного так мало доводилось пізнавати, вивчати. На жаль, до мене це стосується не тільки до мистецтва, а й до мого особистого, людського, так би мовити, життя. Через це мені так трудно якось і улаштувати своє життя — все воно не виклеюється...

Сьогодні буде засідання оргкомітету. Можливо, на ньому стане ясніше, коли ж саме буде виставка наша в Москві. Поки що я зрозумів, що виставка відсунеться десь на травень.

Між іншим, коли ти запрошуєш мене спинитися в твоїй кімнаті (дуже дякую тобі), то напиши, як же я туди вберуся.

Якби були в мене гроші, я б поїхав би до тебе, щоб тільки побачитись з тобою. Чомусь здається, немов на так довго розлучаємось...

Може, це так, і тільки настрої.

Ну, щасливо... Цілую тебе дуже, дуже, пригортаюсь до тебе.

Василь.

Київ, 17/IX[19]36 р.

Добридень, Оксанко!

Чому ж ти, Оксано, не пишеш? Це вже ціле майже літо я без листів від тебе. На останній твій лист я, правда, відповів тобі із запізненням, але це трапилось зовсім без моєї вини. Я посилав тобі ще, крім того, журнали й каталоги.

Зараз з газети «Известия» я довідався, що ти там (бо я вже думав, що ти виїхала десь з Фрунзе).

Дуже радий за твій успіх. Просто приємно було, що ти всім утерла носа, в тому числі і своєму «шефу»[1], який [нерозб.] написав статтю в 2 № «Архитектура СССР» про свою роботу над фресками в Фрунзе, а про тебе не згадав навіть, що ти там портрети робиш...

Після поїздки на Дніпрельстан я їздив по Україні, трохи був на Київщині і на Полтавщині. Написав пару десятків етюдів. Пробув[ав] робити так, безо всякої «преднамеренности», це нелегко, але дуже й дуже цікаво. Робив з великим задоволенням. Ще надіюся попрацювати оце за бабине літо. Я тобі описував в своєму останньому листі про своє життя, добавити можу, що ми з Іваном[2] по-старому ходимо по Києву без квартири і досі.

Я вже загубив надію її колись одержати, а хотілось хоч мати, вже «определітись». Заходила оце недавно вона, згадувала тебе.

Крім того, що я малював, я б хотів тобі все це показати, порадитись з тобою. Погомоніти про все це. Я купив собі хороший килим, трапився випадково, і дуже цікавий старий портрет. Портрет купив за 35 крб. Він не розчищений, і погано його видно, та коли приглянутися, то видно: добре зробле[ний]. Словом, річ настояща.

Вийшла з друку хороша книжка про укр[аїнську] виставку народного мистецтва, коштує 25 крб. Там надруковані Падалки, мій і Рокицького гобелени кольоровими репродукціями. Я хочу тобі послати такий подарунок, але не знаю, коли і де ти будеш. Ти якось писала, що думаєш приїхати до батька на село.

Напиши мені, Оксанко. Мені було б дуже приємно мати від тебе слово живе.

Вітаю тебе, рідна, цілую дуже.

Василь.

Оце любительське фото, там я і портрет. Внизу дещо з моїх етюдів. Тільки що про них трудно судити по таких фотографіях[3].

---

[1] Керівником був Белла Фрідріхович Уїтц.

[2] Тобто з Іваном Падалкою.

[3] Це останній лист, що його одержала Оксана Павленко від Василя Седляра.

Публікація ЛЕОНІДА ЧЕРЕВАТЕНКА

МИСТЕЦЬКА ТРИБУНА

СЕРГІЙ ОДАЙНИК ПИШЕ КАРТИНИ

С. Одайник. Літо в Києві

Сергій Одайник пише картини. Крім цього, він виховує доньку, бере участь у виставках, збирає метеликів, працює у правліннях та комісіях. Та головне те, що він пише картини. Що таке картина? Здавалося б, це ясно кожному: твір художника (дехто додасть: художника-живописця). Але будь-хто з професіоналів скаже вам, що не все так просто. Справді, картина в широкому розумінні — це і портрет, і пейзаж, і натюрморт. Але художники мають на увазі щось особливе. У картині (станковій, сюжетно-тематичній — як не назвіть) має виразно виявитися внутрішній світ її автора, не тільки його бачення, а й «поетична ідея». Для цього замало лише таланту або вміння, потрібна ще й цілісність натури, певний ступінь духовної зрілості. Якщо це є, тоді картиною може стати і портрет, і натюрморт, і пейзаж, але свідченням високої майстерності залишається таки твір, в якому образотворення поєднується з драматургією, тобто створюється закінчена сюжетна композиція. І справа не лише в тому, що такий твір часто поєднує туманну далечінь пейзажу з відчутною предметністю натюрморту, психологічні характеристики портретів з перспективними побудовами інтер'єрів — це якраз вдається багатьом. Важливо, щоб драматургічна основа, заявлена поетична програма насправді допомагали виявленню індивідуальності художника, а не приховували відсутність її. Адже часто на полотнах, що ними повняться наші виставочні зали, бачимо зображення життя з претензією на вірогідність, і як рідко його, це життя, впізнаємо, відгукуємося на порух душі художника.

Сергій Вадимович Одайник народився в Києві 1949 року. Для його сім'ї мистецтво було нібито природним середовищем: наслідуючи батька, одного з провідних українських живописців, та матір, стали живописцями Сергій і його молодша сестра Оксана. Талановитим художником була і дружина — Галина Бородай. Його обдарованість ніколи й ні в кого не викликала сумніву. Волею обставин він був позбавлений тих перешкод, що трапляються на шляху молодого митця: своєчасно закінчив художню школу, згодом — Київський художній інститут по відділенню монументального живопису, яким керувала тоді Т. Н. Яблонська, та творчу майстерню Академії мистецтв СРСР у Києві (що для художників дорівнює аспірантурі). Своєчасно почав виставлятися, був прийнятий до Спілки художників.

Через таку легкість дехто зміг би якоюсь мірою поступитися і юнацькими пориваннями, і своєрідністю манери, і чіткістю моральної позиції. Можливо, йому й справді було дано більше, ніж іншим. Та не це визначає глибину обдарування художника. Хіба художник владен уникнути власних прикрощів і загальних катастроф? Хіба його менше вражають тупість та нахабство, менше кривдять зрадництво й брехня? І радість життя, його невимовна чарівність, що відкриває кожного дня нові таємниці, відчувається ним не менш гостро?

Першими ж своїми роботами Одайник показав себе послідовним реалістом. Навіть найзавзятіші захисники традицій не в змозі закинути молодому митцеві нехтування реалістичних засад. І водночас є в цих картинах щось незвичайне, що вирізняє їх з-поміж інших творів, іноді набагато вигадливіших за темою або ефектніших за формою. Може, це вияв тієї самої неповторної індивідуальності, яка лякає і обурює всіляку сірість набагато більше, ніж будь-які експериментальні фокуси?

Все нібито як у інших — і персонажі, і обстановка. Але в одних — несправжнє, а в цього — справжнє. Ось тут і починаються

С. Одайник. Пейзаж з метеостанцією

«корисні поради», дружнє поплескування по плечу: це перемалюй, бо тема якось не читається; ось сюди додай те-то й те-то; а це краще взагалі викинь, бо можуть не так витлумачити. Якщо хтось сподівається, що твір, побудований на реалістичних засадах, відстояти легше, ніж «авангардистський», то я маю його розчарувати. Адже справжнє новаторство можливе тільки в руслі традиції. А ті, хто не терпить нічого оригінального, тобто живого, щирого, добре таки це знають. Отож з грубуватою відвертістю чи з єлеєм у голосі просять, улещують, вимагають: перероби! Перепиши! Підпусти хоч краплину банальності — тобі ж краще буде. Нелегко уникнути спокуси, коли перед тобою — варто лише руку простягнути — визнання, премії, виставки, зарубіжні подорожі.

Не хочу сказати, що абсолютно всі роботи Одайника мені до вподоби, що мені близькі всі його сюжети або зрозумілі всі формальні шукання. Але можу заприсягтися — в жодній з його картин немає фальші, позерства або прагнення догодити смакам певної частини публіки.

«Не розумію — навіщо заповнювати картину якимись зайвими деталями? — каже Сергій.— Нащо ці «покажчики»: мовляв, це розумій так, а те — отак? У глядача ж є свій досвід, свої почуття й спогади, то навіщо позбавляти його права на власне відчуття мистецтва? А якщо картина у нього взагалі ніяких почуттів не викликає, тоді вона просто не потрібна».

Сергій Одайник не лише винятково цілісна творча натура, а й дуже делікатна людина. Тому всі конфлікти, всі пошуки й переживання не виливаються у нього безпосередньо в картину, а ніби йдуть усередину, вглибину, проступаючи на поверхні живопису лише схвильованою динамікою фактури або майже парадоксальною гармонією контрастних кольорів.

Від просвітлених ліричних пейзажів, в яких, за його власними словами, віє «подих Яблонської» («Літній вечір», «Весна в Голосіївському лісі», «Весна в Гостомелі»), від безтурботної гармонії таких творів, як «Синій станок», «Галя. Ранковий етюд», «Сонячне світло», «Сон», він «ускладнює стосунки» з натурою для вразливішого її сприймання. Так з'являються «Ніч на Карадагу», «Літо в Києві», де романтичні образи народжуються з контрастів світла й тіні, затишку й простору. В його картинах то відчувається тяжіння до конструктивної організованості («Місто будується», «Пейзаж з метеостанцією»), то переважає невтримний емоційний порив («Натхнення», «Спомин. Українське барокко»).

У каталозі московської виставки молодих українських художників 1985 року мистецтвознавець Микола Костюченко писав про «езотеричність остаточного змісту робіт, зокрема картини Одайника «Звуки літньої ночі», про те, що «лише дуже близько знайомі з художником люди зможуть зрозуміти до кінця зміст того, що відбувається...» Я вперше побачив цю картину на республіканській молодіжній виставці 1980 року і одразу, власне, без будь-яких реальних підстав перейнявся глибокою симпатією до незнайомої людини — її автора. Ось чому мені важко погодитися з думкою про «езотеричність» (або, як кажуть літературознавці, герметичність) творів С. Одайника. Адже, врешті-решт, не знання конкретних осіб та обставин надає картині її чарівної дії, а саме оця атмосфера — чистий подих нічного саду, де світло ліхтаря вихоплює з темряви обриси рослин, де, як символ часу, нанизуються на нитку червоні ягоди, а дзвін комашні, що б'ється крильцями в лампове скло, зливається з таєм-

ничою музикою вищих сфер... Адже відомо, що вміння сприймати мить як частку вічності завжди було властиве справжньому мистецтву.

Після «Звуків літньої ночі» — мабуть, найбільш натхненного й гармонійного твору художника — його картини проймає якесь нове, тривожне і бентежливе почуття, яке не можна назвати надривом. Але начебто прохолодніше зробилося в цьому живописному просторі, начебто порушилися якісь споконвічні зв'язки й гостріше зазначилися грані суперечностей. Ми продовжуємо радіти вірогідності всього зображеного, доки не помічаємо, що вся ця вірогідність — суцільна метафора («В дорозі», «Портрет Зінаїди Корніївни з собакою й хворим голубом», «Програма «Час»»). Спокійна самозаглибленість героїв Одайника обертається тугою і самотністю, а жадання гармонії вводить у царину спогадів. «Спогади» — так і називається одна з останніх його великих робіт. Це не розчарування і не протест, а радше саме пошуки якихось кревних взаємозв'язків. Мабуть, у найближчий час просвітлене світосприймання знову переможе, однак трагічна нота, що раз прозвучала, не затихне безслідно, і та нова гармонія буде мудрішою і більш заглибленою.

Не слід обходити увагою й монументальні твори С. Одайника, тим більше що за фахом він художник-монументаліст, а його дипломна робота — ескіз розпису для Будинку колгоспника (нездійснений, як більшість дипломів) — свідчила про певний етап творчого формування. Сам Сергій вважає себе в першу чергу станковістом — він, напевно, далекий від тієї раціоналістичної умовності, що захопила сучасне монументальне мистецтво. А проте між його станковими картинами й монументальними композиціями, що часто присвячені історичній тематиці (наприклад, панно «Парацельс» і «Д. С. Самойлович» для Музею медицини УРСР), існує певна спорідненість: минуле і сучасне Одайник сприймає як проекції вічності. Тому такі переконливі у нього конкретні реалії різних епох. А в сценах далеких часів ми впізнаємо близьких художникові людей. Що ж до техніки вітража, то про свої роботи в цій техніці він згадує з відтінком навіть якоїсь ніжності: вітражні композиції він створив для салону-магазину «Квіти України» на вулиці Артема в Києві — чотири стрункі дівочі постаті серед квітів і трав різних пір року, а також для відділення радіології обласної лікарні.

Майстерність Сергія Одайника не викликає ні в кого сумніву, як і його талант. Він компонує свої картини так, що вони нагадують десятки зразків класичного живопису і водночас ні на кого не схожі. Він працює в різних жанрах, йому підвладний увесь діапазон живописної техніки — від «вібруючої» імпресіоністичної фактури до навмисне згладженої поверхні великих локальних плям, від ледве помітних лесирувань до напружених мазків корпусної фарби. Але С. Одайник не той художник, що підкоряється манері. Його роботи далекі від механічного стилізаторства. Тут натуралістична виписаність може сусідити з найширшим живописним узагальненням, і це не буде сприйматися як дисонанс. Професійні прийоми С. Одайника органічні саме тому, що випливають з внутрішньої логіки твору, продиктовані його духовним змістом, а це чи не найкраще свідчення майстерності і таланту.

Добре писати про художника, коли знаєш, що він сповнений нових задумів, що попереду в нього, мабуть, найвищі здобутки. Радісно бачити, що знову чисте полотно набите на підрамник. Сергій Одайник пише картини. Не будемо йому заважати.

Сергій МАМАЄВ

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»). № 10, 1987 (на украинском языке).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины.
Издается с 1933 года.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 23.07.87. Підписано до друку 16.09.87. БФ 21166. 70×108/16. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 23,18 обл. вид. арк. Тираж 18183 прим. Зам. 03740.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.
Тел. 216-25-92.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

С. Одайник.
Зимова ніч

С. Одайник.
Фронтові трикутники

С. Одайник.
Натхнення

Вітчизна, 1987, № 10, 1—208